

Ankara Üniversitesi

**Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
Merkezi Dergisi**

OTAM

Sayı 52/Güz 2022

**Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University**

ANKARA - 2022

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ
İncitaşı Sokak No:10 06510 Beşevler / ANKARA Tel: 0 (312) 213 66 55
Basım Tarihi: 16/09/2022

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

GÜZ 2022

SAYI: 52

EYLÜL

Yayın Sahibi: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi adına
Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU, Ankara Üniversitesi,
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve
Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakıncağ Tarih Anabilim Dalı, Atatürk Bulvarı No: 45,
Kat: 1, No: 133, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Yayın İdare Merkezi: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
(OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ata-
türk Bulvarı No: 45, Kat: 1, No: 133, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Tel: +90 312 310 96 49; +312 310 32 80/ 1061, **Belgegeçer:** +90 312 3105713

E-posta: otam@ankara.edu.tr

İnternet Sitesi: www.otam.ankara.edu.tr **Bilgi Edinme Birimi:** botam@ankara.edu.tr

Yaygın Süreli Hakemli Yayın

Basım Yeri ve Tarihi: Ankara 16/09/2022

Yayın Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu(Başkan)
Prof.Dr.Hatice Oruç(Başkan Yardımcısı)
Doç.Dr.Tülay Ercoşkun(BaşkanYardımcısı)
Prof. Dr. Bekir Koç(Üye)

Prof. Dr. Hayal Şebnem Atakan(Üye)
Prof. Dr. İsmail Güven (Üye)
Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Üye)

Danışma Kurulu Üyeleri

(Danışma Kurulu üyeleri aynı zamanda Hakemler Kurulu üyeleridir.)

Prof.Dr. Ali Akyıldız (İstanbul 29 Mayıs Üni.)
Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Geza David (Macaristan)
Prof.Dr.Ayla Efe (Eskişehir Anadolu Üni.)
Prof.Dr. Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Üni.)
Prof.Dr. Pal Fador (Macaristan)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Üni.)
Prof.Dr.Dragi Gjorgiev (Makedonya)
Prof.Dr. Aladin Husic (Bosna)
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Üni.)

Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Üni.)
Prof.Dr. Selda Kılıç (Ankara Üni.)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (İzmir Demokrasi
Üni.)
Prof.Dr.Orlin Sabev ((Bulgaristan)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Japonya, Keio Üni.)
Prof. Dr. Yusuf Sarıay (TOBB ETÜ)
Prof..Dr. Giorgio Del Zanna (İtalya)

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

GÜZ 2022

SAYI: 52

EYLÜL

Bu sayı için Hakemler Kurulu Üyeleri

Prof.Dr. Fatma Acun (Hacettepe Üni.)
Prof.Dr. Nevzat Artuç (Adıyaman Üni.)
Prof.Dr. Sezai Balcı (Giresun Üni.)
Prof.Dr. Mevlüt Çelebi (Ege Üni.)
Prof.Dr. Alpaslan Demir (Tokat Gazi Osmanpaşa Üni.)
Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Fabio L. Grassi (Roma Sapienza Üni.)
Prof. Dr. Selda Kılıç (Ankara Üni.)
Prof.Dr. Jülide Akyüz Orat (Ankara Üni.)
Prof.Dr. Nevin Özkan (Ankara Üni.)
Prof.Dr. Ayşe Pul (Ordu Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu (Hacettepe Üni.)
Prof.Dr.Gürsoy Şahin (Afyon Kocatepe Üni.)
Doç.Dr. Selda Güner Özden (Hacettepe Üni.)
Dr.Öğr.Üyesi Mustafa Tanrıverdi (İstanbul Üni.)

Yayın Sekreteri: Arş. Gör. Merve Cemile SÖNMEZ
Yazı İşleri:

ISSN: 1019-469X

OTAM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS tarafından taranmaktadır.
OTAM' da yayınlanan yazılar Yayın Kurulu'ndan izin alınmaksızın başka yerde yayınlanamaz.
Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kapak Resmi: Atatürk Kitaplığı Kartpostal Arşivi-Krt: 000456

OTAM
Journal of
The Center for Ottoman Studies
Ankara University

AUTUMN 2022

NUMBER: 52

SEPTEMBER

Owner: The Center for Ottoman Studies, Ankara University: Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Faculty of Letters)

Managing Editor: Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 133, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY.

Administrative Office: Ankara University, The Center for Ottoman Studies Directorate, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 133, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY

Tel No: +90 312 310 96 49; 310 32 80 / 1061 **Fax No:**+90 312 310 57 13

E-mail: otam@ankara.edu.tr

Web: www.otam.ankara.edu.tr **Information:** botam@ankara.edu.tr

Semiannual Journal

Printed in: Ankara 16/09/2022

Editorial Board

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu(President)	Prof. Dr. H. Şebnem Atakan(Membership)
Prof.Dr.Hatice Oruç(Vice President)	Prof. Dr. İsmail Güven (Membership)
Doç.Dr.Tülay Ercoşkun(Vice President)	Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Membership)
Prof. Dr. Bekir Koç(Membership)	

Advisory Board

(The members of the advisory Board are also members of the Board of Referees)

Prof.Dr. Ali Akyıldız (İstanbul 29 Mayıs Un.)	Prof.Dr. Selda Kılıç (Ankara Un.)
Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Un..)	Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Un.)
Prof. Dr. Geza David (Macaristan)	Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Un.)
Prof.Dr.Ayla Efe (Eskişehir Anadolu Un.)	Prof. Dr. Mustafa Öztürk (İzmir Demokrasi Un.)
Prof.Dr. Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Un.)	Prof.Dr.Orlin Sabev ((Bulgaristan)
Prof.Dr. Pal Fador (Macaristan)	Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Japonya, Keio Un.)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emekli Öğretim Üyesi)	Prof. Dr. Yusuf Sarnay (IOBB ETÜ)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Ün.)	Prof..Dr. Giorgio Del Zanna (İtalya)
Prof.Dr.Dragi Gjorgiev (Makedonya)	
Prof.Dr. Aladin Husic (Bosna)	
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Un.)	
Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Un.)	

Board of Referees for this volume

Prof.Dr. Fatma Acun (Hacettepe Üni.)
Prof.Dr. Nevzat Artuç (Adiyaman Üni.)
Prof.Dr. Sezai Balcı (Giresun Üni.)
Prof.Dr. Alpaslan Demir (Tokat Gazi Osmanpaa Üni.)
Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioglu (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Fabio L. Grassi (Roma Sapienza Üni.)
Prof. Dr. Selda Kılıç (Ankara Üni.)
Prof.Dr. Jülide Akyüz Orat (Ankara Üni.)
Prof.Dr. Nevin Özkan (Ankara Üni.)
Prof.Dr. Ayşe Pul (Ordu Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoglu (Hacettepe Üni.)
Prof.Dr.Gürsoy Şahin (Afyon Kocatepe Üni.)
Doç.Dr. Selda Güner Özden (Hacettepe Üni.)
Dr.Öğr.Üyesi Mustafa Tanrıverdi (İstanbul Üni.)

Secretary of the Editorial Board: Res. Assist. Merve Cemile SÖNMEZ

Technical Editors:

ISSN: 1019- 469X

*OTAM is indexed/cited in TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS
An article published in OTAM may not be published elsewhere without the permission of the
Editorial Board. The responsibilities of the published articles rests with authors.*

Photo: Atatürk Library Postcard Collection. Krt 000456

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

AKÇADAĞ, GÖKNUR

Sınır Şehri Malatya'nın İki Kez Osmanlı Hakimiyetine Geçişi
Ottoman's Re-Subjugation of Malatya: A Frontier City in Ottoman and Mamluk 1

ALTUNSOY, BURAK

İtalya'nın Trablusgarp'a Nüfuzu Ve Trablusgarp Savaşı'nın Başlamasında
İtalya Basınının Etkisi
The Penetration of Italy in Tripoli and the Influence of the Italian Press in the
Beginning of the Tripolitan War 31

AŞKIN, BEKİR EMRE

Osmanlı Devleti'nde İthal İkameci Sanayileşme: Feshane-İ Amire Üzerine
Bir İnceleme
Import Substitution Industrialization in the Ottoman Empire: A Study on the
Imperial Fez Factory 71

GÖKMEN, ERTAN

19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Görevlileri Ve Emeklilikleri
Ottoman Health Professionals And Their Retirement Procedures in the 19th Century 99

KELEŞ, ERDOĞAN

Yanya Sancağı Mutasarrıfı Arslan Paşazâde Selman Paşa (1742-1764)
Mutasarrif of Ioannina Sanjak: Arslan Pashazâde Selman Pasha (1742-1764) 135

PUL, AYŞE

Osmanlı Kaynakları Işığında XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Konya ve Çevresinde
Celâli Mücadelesi
Jalali's Struggle in Konya and its Surroundings in The First Quarter of XVII. Century in
The Light of Ottoman Sources 181

TUNA, OZAN

Birinci Dünya Savaşı'nda Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın Beyrut Limanı'nı
Denizaltı Üssü Haline Getirme Planı
The plan of Minister of Navy Cemal Pasha: Making of Beirut Port as Submarine
Base in the First World War 217

ÇEVİRİ

ÇİFTÇİ, SAİT EMRE

Sultan II. Mehmed Döneminde Türk-İslam Dünyası Ve Hristiyan Avrupa
Arasında Cenova.....235

KİTAP TANITIMI/BOOK REVIEW

KABACAOĞLU, ÖZGÜN

Ayşe Nükhet Adıyeke – Nuri Adıyeke, Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi, Türkiye
İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, 406 Sayfa253

SINIR ŞEHİRİ MALATYA'NIN İKİ KEZ OSMANLI HAKİMİYETİNE GEÇİŞİ

Ottoman's Re-Subjugation of Malatya: A Frontier City in Ottoman and Mamluk

Göknur Akçadağ*

Öz

Tarihsel dönemler şehir ve bölgelerin jeopolitiği açısından incelendiğinde araştırılan şehir ve yörenin hangi özelliğinin öne çıktığı ve şehirlerin kimlikleri, şehir ve bölge tarihi araştırmalarında önemli olmuştur. Malatya şehri tarihsel sürecinin çeşitli dönemlerinde bir sınır şehri olma hüviyeti ile öne çıkmaktadır. Malatya, Roma-Bizans-Emevi-Abbasi mücadelesi döneminden itibaren tarihsel süreçte geçiş bölgesinin odağında önemli bir sınır merkez olmuş, Osmanlı Devleti ile Memluklu Devleti ilişkilerinin odağında yer alan bir sınır şehri olarak da, 15. yüzyıl boyunca ve 16. yüzyıl başlarında bölgede önemli rol oynamıştır. Makalenin amacı, Osmanlı Devleti'nin I. Bayezid döneminde Fırat boylarına kadar sınırlarını genişlettiği dönemde Malatya bölgesinin Osmanlı hakimiyetine geçişi ile sınır şehri oluşunu; Osmanlı-Memluklu arasında sınır şehri durumunda iki devletin baskısı altında kalan Dulkadirli döneminde Malatya bölgesinin siyasi hadiselerin odağında olması ve Osmanlı'nın Mısır seferi öncesinde Malatya'nın da içinde bulunduğu bölgeyi alarak sefere gitmesi ile ikinci kez tam anlamı ile Osmanlı hakimiyetine geçişini sebep ve sonuç ilişkileri çerçevesinde ele almaktır. Çalışmada yazarın "XVI. Yüzyılda Malatya Kazası" adlı doktora tez çalışmasında bu konuya dair bilgiler farklı bir perspektif ile ve genişletilerek ele alınmış ve daha önce tezin mevcut akışını bozmamak amacı ile ele alınmamış konulara değinilmiştir. Malatya yöresinde Osmanlı-Memluklu nüfuz

* Doç.Dr.,Nişantaşı Üniversitesi, İİSBF, Tarih Bölümü, goknur.akcadag@nisantasi.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-3884-3463

Makale Geliş Tarihi: 29.06.2022, Makale Kabul Tarihi: 05.07.2022

mücadelesi anlatılarak, Malatya'nın sınır şehri oluşunun Osmanlı-Memluklu ilişkilerine yansıyan durumu ve sonuçları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Malatya, Sınır Şehri, Osmanlılar, Dulkadir Beyliği, Osmanlı-Memluklu-Dulkadir İlişkileri

Abstract

As the historical periods are evaluated in terms of the geopolitics of the cities and regions, the distinctive features and identities of the concerned city and region becomes more of an issue in researching their histories. During the various courses of history, Malatya seems to have become prominent as a frontier town. Malatya, located at the crossroads of the roads, became an important frontier center since the starting of conflicts between Romans-Byzantines and Abbasids-Umayyads. It played an important role in the region during 15th and in the early 16th century at the center of the Ottoman Empire and the Mamluk Sultanate relations. The objective of this article is to discuss the issues within the frame of cause and effect relationship such as being Malatya as a frontier town when Malatya came under the rule of Ottoman Empire when it expanded its borders up to the banks of the Euphrates during the reign of Bayezid I, being the Malatya region centre of political events between the Ottomans and the Mamluks when the Beylik of Dulkadir heavily felt the pressure of two states and falling entirely under the rule of the Ottoman Empire before Selim I conquered an area which also covers Malatya during the Egypt campaign. The information and data included in the author's dissertation "Malatya Town in 16th Century" regarding this subject has been broadened with a different perspective and elaborated the issues which had not been reviewed before not to break up the coherence of the said dissertation. After the struggle for influence between the Ottomans and the Mamluks around Malatya is evaluated, how being a frontier town for Malatya is reflected in the circumstances and results in terms of the Ottoman-Mamluk relations.

Keywords: Malatya, Frontier Town, Ottomans, Beylik of Dulkadir, Ottomans-Mamluks-Dulkadir Relations.

Giriş

İran üzerinden Anadolu'ya, yine Basra körfezinden Fırat-Dicle nehirlerini takiben kuzeye yönelen yollar Fırat havzasında iki önemli geçiş noktasıyla batıya açılmakta olup, bu geçiş noktalarından birisi Malatya sınır bölgesidir.¹ MS 1. yüzyılın sonlarında Fırat nehri doğal bir savunma hattı olarak kabul edilmiş, Roma yönetimine geçen bölgenin geçiş noktası olarak kullanılan yerlerinde garnizonlar kurulmuştu.² Kapadokya eyaletinde bulunan bu lejyondan birisi Fırat nehri yakınında Melitene'de bulunan XII. Fulminata Lejyonu idi. Lejyon, Hitit döneminin merkezi olan yerin (Arslantepe) dört km. kadar kuzeyinde doğudan gelen istila yollarının aşıldığı geçide yakın konumda kurulmuştu. 1-7. yüzyıllar arasında Roma İmparatorluğu için Sasanilere, daha sonra İslam ordularına karşı bir sınır kalesi özelliğini taşıyordu.³ İmparator Titus'un Kudüs'ü ele geçirmesinden sonra, 70-71'de sınırları Fırat'a dayanan Roma'nın doğu sınırını korumak amacıyla önemli bir geçit mevkiî durumundaki Melitene'ye gönderilmiş olan lejyon, Kapadokya eyaletinin Fırat nehri kıyısında bulunan iki Roma lejyonundan birisiydi.⁴ A. Gabriel, geçici olarak kurulmuş olan karargâhın giderek meydana gelen yapılaşma nedeni ile korunmaya daha müsait bir yere taşınmayıp, mevcut yerde istihkamların ve hendeklerin oluşması ile büyüdüğüne dikkat çekmektedir.⁵ Procopius, Fırat nehrinden çok uzak olmayan Romalı askerlerin garnizonunun

¹ Malatya'nın Fırat vadisini takip ederek kuzeye, güneye ve batıya açılan yolların düğümlendiği nokta oluşu, Malatya derbendi şeklinde ifadeler ile çeşitli derbend noktalarının bulunması gibi özellikleri farklı kaynaklarda vurgulanmaktadır. Bkz. G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, London 1905, s. 120 vd; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Taribi Coğrafyası*, nşr. M. Pektaş, İstanbul 1960, s. 47 vd.; E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, nşr. F.İşiltan, İstanbul 1970, s. 5, 227, harita IV; Strabon, *Geographie*, VII, nşr. F. Lasserre, Paris 1975, s. 120; E. Honigmann, "Malatya", *EL* VI, Leiden 1978, s. 230; B. Darkot, "Malatya", *LA*, VII, s. 226.

² O. Yarığaç, *Principatus Döneminde Roma Devleti'nin Anadolu'da Oluşturduğu Sınır Boyunca Konuşlandırılan Lejyonlar*, İstanbul Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 4

³ B. Darkot, "Malatya", *LA* VII, s. 228-229.

⁴ C. J. Howgego, "The XII Fulminata. Countermarks, Emblems and Movements Under Trajan or Hadrian", *Armies And Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, ed. S. Mitchell, B.A.R. 1983, s.41 vd.; David French, "New Research On The Euphrates Frontier", *Armies And Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, s.71; T. B. Mitford, "Some Inscriptions From the Cappadocian Limes", *Journal of Roman Studies*, Vol. 64, 1974, s. 160, 166; M. P. Charlesworth, *Trade-Routes and Commerce of the Roma Empire*, Cambridge 1924, s. 81; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Taribi Coğrafyası*, s. 56, 305; Burak Takmer, Ferit Baz, "The Gravestone of C. Iulius, optio of the Legio XII Fulminata", *PHILIA International Journal of Ancient Mediterranean Studies*, Vol 17, (2017), s.176-177; H. S. Öztürk, C. Plevneli, "Halûk Perk Müzesi'nden Lucius Artorius Marcianus'un Zeus Keraunios'a Adanması", *ADALYA* XVI, 2013, s. 109-110.

⁵ A. Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris 1940, s. 264

yerleştirildiği Melitene’de eski zamanlarda Romalı askerler için kışla olarak hizmet eden düz bir zeminde kare şeklinde bir kale inşa edilmiş olduğunu söyler. Trajan’ın Melitene’yi bir kent rütbesine yükselttiğini ve eyaletin metropolisi olduğunu, zaman geçtikçe şehrin surların dışına taşarak büyüüp kalabalıklaştığını ova kısmına doğru yerleştiklerini söylemektedir. Tapınaklar, agora, yöneticilerin oturduğu yerler, hamamlar, pazar yeri, sokaklar, yapılar oluşmuştu. Melitene’nin surları İmparator Anastasius zamanında yapılmaya başlanmış, İmparator Justinianus zamanında da tamamlanmıştı.⁶ Yolların bir yelpaze gibi birleştiği Melitene, bir vadi kavşağını komuta ederek çok uzun bir süre aynı lejyonun ocağı olarak kalmıştır.

El-Cezîre’nin kuzeyinde yer alan Malatya, Anadolu, Suriye ve Irak’ın bulunduğu bölgenin kuzey sınırında yer almaktaydı. Malatya ve civarında uzun süre Sâsânî-Bizans ve Arap-Bizans mücadelesi devam etmiştir. Malatya, özellikle Arap-Bizans savaşlarda surlarının öneminden bahsedilen bir sınır şehri olmuştu.⁷ Malatya, Emevîler devrinde Sugûrül-Cezeriyye /Sugûrülcezire’nin, Abbâsiler döneminde ise Avâsım bölgesinin önemli şehri durumundaydı.⁸ Melitene’nin sınır şehri rolü çeşitli kaynaklarda vurgulanarak sugûr şehirleri içinde en büyüğü olduğu, sahip olduğu özellikler nedeniyle sahip olunmak istendiği ifade edilmiştir.⁹ İstahrî, Malatya’yı sugur şehri olarak gösterir ve Malatya ile Maraş

⁶ Procopius, *On Buildings, Books 3*, Chapters 1-7, edited and translated by H. Bronson Dewing, from the Loeb Classical Library edition of Procopius, 1940, s.201, 3.4.15; V. Chapot, *La frontière de l’Euphrate de Pompée a la Conquête Arabe*, Paris 1907, s. 53-54, 222.

⁷ Yakut El-Hemevî, *Mu’cemî’l-Buldan*, V, (nşr. F. A. El-Cündî), Beyrut 1990, s. 223; Yakubi, *Tarihü’l-Yakubi*, II, Beyrut, s. 300, 325, 362; Belâzûri, *Fütûbü’l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 158 vd; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi* I, nşr. A.M. Mansel, İstanbul 1943, s. 254, 269 vd., 341; A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I, Bruxelles 1935 s. 251; Ernest Honigman, *Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı*, s. 17 vd, 36, 46 vd. 75; L. Brehier, *Vie et Mort de Byzance*, I, Paris 1947, s. 36; Ş. Baştav, “Ortaçağda Malatya’nın Jeopolitik Durumu”, *Türk Kültürü Araştırmaları O. Aslanapa’ya Armağan*, XXXI/1-2, (Ankara 1995), s. 55 vd; Mustafa Z. Terzi, “Emeviler ve Abbasiler Zamanında Malatya Hudut Garnizonu”, *19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:3, Samsun 1989, s. 110 vd.

⁸ İbnü’l-Adim, *Buğyetü’l-Taleb fi’l-Tarîhi Haleb*, I, Beyrut, s. 234, İbn Tagribirdî, *En Nücumü’z-Zahire fi Müluki’l-Mısr ve’l-Kabire*, Kahire 1929-1956, s. 212; G. G. Akçadağ, “Malatya”, *DİA*, C.27, s. 469.

⁹ İbn Hurdadbih, *El-Mesâlik ve’l-Memâlik*, nşr. M. J. De Goeje, Beyrut, s. 97, 216; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, İstanbul 2008, s.85; Al-Dimashqî, Shams al-Din Muhâmmad İbn Abi Tâlib, *Manuel de la Cosmographie du Moyen Age*, August F. Mahren, Copenhagen, C. A. Reitzel 1874, s. 261, 293-294; Yusuf el-Kirmânî, *Abharu’d-düvel ve Âsârü’l-üvel fi’l-Tarih*, Beyrut 1992, s. 487 vd; Kazvini, *Hudud al-Âlam*, nşr. V. Minorsky, W. Barthold, London 1937, s. 23, 149; İbnü’l-Adim, s. 240, 255; E. Honigmann, *Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı*, s.39-40; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, nşr. F. İşıltan, Ankara 1986, s. 154; C. Avcı, “Sugur”, *DİA*, C. 37, s.473-474; İbnü’l-Esir, *El-Tarih fi’l-Tarih*, V,

arasına Sugûrülcezîre denildiğini, el-Cezîre'den çok sayıda insanın buralara gelerek gazalara katıldığını belirtir.¹⁰ 758'de Hasan b. Kahtabe şehirde karargah kurmuş, hudut askerleri için büyük garnizonlar yaptırmıştı. Bu sırada şehirden belli mesafede hudut üzerinde bir kale ile Kubakib (Tohma suyu) üzerinde başka bir kale daha inşa edilmişti.¹¹

Malatya ve çevresi, sahip olduğu özellikler ve tarihin kendisine yüklediği hudut şehri rolü sayesinde, Türk akınları için bir giriş noktası olmuş ve Türkler Azerbaycan, İran ile Mezopotamya'dan gelen yolların Malatya'dan geçen kısmına büyük önem vermişlerdir.¹² Söz konusu nitelikleri Malatya'yı sadece Türk yerleşmesi değil Türkleşme öncesi dönemlerde Bizans tebaasının yerleşmesi için de cazip bir şehir haline gelmiştir.¹³ Osmanlı ve beylikler döneminde, Memluklu Devleti ile sınır şehri olması yönüyle öne çıkmıştır. Bu durum aynı zamanda çok sayıda mücadelenin odağında olmasına neden olmuştur.

Malatya'nın I. Bayezid Döneminde Osmanlı Hakimiyetine Geçişi

13. yüzyıl sonlarında Selçukluların zayıflaması ile Anadolu meseleleriyle ilgilenmeye başlayan Memluklu Devleti'nin ilgisi Moğol baskısı altında bunalmış olan Anadolu'da hissedilmeye başlanmış, bazı Memluklu emirlerinin akınları Malatya'ya kadar uzanmıştı. (1315) Kuzey Suriye'ye ve Maraş-Malatya civarına Memluklar tarafından Bozokulu ve Halep Türkmenlerinin yerleşmesi ile bu Türkmenlerden Dulkadrlılar Memluklu Sultanı el-Melikü'n-Nâsır tarafından Memluklara tabi bir beylik olarak kurulmuş ve faaliyete girişmişlerdi.¹⁴ İlhanlı tahtında meydana gelen taht değişikliği sonrası 1338'de Eretnalıların hakimiyetine geçen Malatya, Eretnalıların Memluklu hakimiyetini tanınması ile 1361 tarihinde Memluklu Devletine tekrar bağlanmıştı.¹⁵ Malatya bu dönemde Kadı Burhaneddin, Eretnalılar ve Memluklar arasında mücadele sahası olmuştu. Memluklu'nun kuzeyde Osmanlı Devleti sınırlarına kadar yaklaşmış olan

nşr. M.B. Eryarsoy, İstanbul 1989, s. 407 vd.; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 120, 142.

¹⁰ İstahrî, *Mesaliki'l-Memâlik*, Leiden 1927, s. 46-47, 55.

¹¹ Belâzûri, *Fütûhü'l-Büldân*, s. 269 vd.; E. Honigmann, "Malatya", *İA*, VII, s. 233.

¹² C.Cahen, "La Prière Pénétration Turque En Asie-Mineure", *Byzantion*, XVIII, (Bruxelles 1946-1948), s. 57, 62.

¹³ El-Belazurî, *Fütûhü'l-Büldân*, s. 189 vd.; C. Cahen, *Orient et Occident au Temps des Croisades*, Paris 1983, s. 24; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, s. 54, 57, 96.

¹⁴ F. Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1980, s. 164-165; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, (Ankara 1970), s. 45, 77.

¹⁵ İbn Kesir, *El-Bidaye Ve'n Nihaye*, XIV, Beyrut 1977-1982, s. 29; G. G. Akçadağ, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası*, Malatya 2002, s. 19.

toprakları Anadolu'da Adana, Maraş ve Malatya'ya kadar uzanırken, Balkanlarda genişleme politikası ile başarılar kazanan Osmanlılar ile Memluklu arasındaki ilişkiler, I. Bayezid döneminde sınır ihlalleri nedeniyle bozulmaya başlamıştır. Sultan Bayezid, batıda kazanılan zaferlerin etkisiyle doğuda da Osmanlı Devleti'nin üstünlüğünü göstermek niyetindeydi. Anadolu'da Türk birliği kurma amacına dönük gelişmeler, Memluklu nüfuz sahasında bulunan beylikler üzerinde rekabeti artırmış durumdaydı. Bu durum Memlukları tedirgin etmeye başlamış ve iki devletin rekabeti gittikçe daha fazla ortaya çıkmaya başlamıştı.¹⁶

14. yüzyılın ilk yarısından itibaren Malatya bölgesi bazen Dulkadır beyleri bazen de Memluklu valileri tarafından yönetildi ve defalarca iki taraf arasında mücadele sahası oldu. Memluklar şehri farklı bölgeden oluşan bir sınır eyaleti haline getirmişti.¹⁷ Memluklu idari teşkilatı hakkında bilgi veren Kalkaşandı, Malatya'nın Sugûr, Avâsım bölgesinde olduğunu, sınıra yakın ve Memluklu yöneticilerinin bulunduğu yerler arasında Malatya naipliğinin de olduğunu yazmaktadır.¹⁸ Halep merkez naipliğine bağlı irili ufaklı kırk kadar küçük naipliğin içinde yer alan Malatya naipliği, aynı zamanda bir hudut kalesi olduğundan korunmasına önem veriliyordu. Memlukların Anadolu ile ilgili planları açısından Aşağı Fırat Havzası ve Çukurova bölgesini Memluklu hakimiyetinde görme eğilimi bölgeye önem vermelerine neden olmaktaydı. Suriye sınırı boyunca Toraslardan Fırat'a kadar uzanan bölgede Dulkadıroğlu ve Ramazanoğulları gibi tampon bölge durumda Türkmen beylikler yer almaktaydı. Memlukların El-Cezire sınırı Toroslardan başlayıp, Divriği, Malatya ve Elbistan naipliklerinden oluşuyordu. Memluklu kontrolündeki bu şehirler içinde Malatya şehrinin görevi, Sivas-Tebriz yolunu koruması ve Fırat sınırından sonra yer alan öteki devletler ile Dulkadıroğlu arasında sınır bağlantısını kesmesiydi. Darende ise, Anti Toroslar geçidini koruyan ve Dulkadırlı ile bu civarda sınır oluşturarak bağlantıyı kesen yer durumdaydı. Bu yönü ile sınırdaki Türkmen beylikleri, Memluklara bağlı beylik görünmekteydiler. K.Y. Koprıman bu noktada önemli bir durumu vurgulayarak, Memlukların bu bölgeden daha ileriye doğru giderek sınırlarını genişletmemiş olmalarına dikkat çekmiştir. Bu durumun Osmanlıların Memluklu nüfuz sahasına müdahale etmesine kadar devam ettiği görülmektedir.¹⁹ Bu dönemde Malatya'nın hudut şehri özelliğine vurgu yapılan bir diğer hadise, Memlukların Malatya valisi Mıntaş'ın Sultan Berkuk'a isyanı sırasında Malatya'yı Kadı Burhaneddin'e teslim etmeyi istemesi ve bundan vazgeçmesidir. Mıntaş'ın Şam ordusuna karşı Rum ülkesi sınırları içinde bulunan Malatya şehrini ve kalesini korumaya gücünün

¹⁶ C. Y. Muslu, *Osmanlılar ve Memluklar, İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, İstanbul 2016, s. 15, 41.

¹⁷ B. Darkot, "Malatya", s. 229; G. G. Akçadağ, "Malatya", *DİA*, C.27, s. 470.

¹⁸ Kalkaşandı, *Subbu'l-Aşa*, IV, Kahire 1915, s. 136 vd, 228 vd., 234.

¹⁹ K. Y. Koprıman, *Mısır Memlükleri Tarihi*, Ankara 1989, s.162.

olmadığı, tüccarların uğrak yeri olan Malatya'nın şehir ve toprağının imar edilmiş olduğu ifade edilmiştir.²⁰

Bu dönemde I. Bayezid, Selçukluların mirasına dayanak ve merkezi bir devlet kurma amacı ile hedeflerine ilerlemek amacının ilk adımı olarak Batı Anadolu'daki Türkmen beyliklerini Osmanlı idaresi altına almış, daha sonra 1397'de Karaman toprakları Osmanlı tarafından alınmıştı. O sırada Akkoyunlu Karayülük Osman Bey'in bir süre sonra hizmetinde olduğu Kadı Burhaneddin ile arasının bozulması ve aralarındaki savaşta onu yenerek öldürmesi, Sivas'ı ele geçirmesine engel olmak isteyen Osmanlı kuvvetlerine yenilerek Timur'un hizmetine girmesi bölgede dengeleri değiştiren ve Malatya sınır bölgesini etkileyen diğer hadiselerdi. O dönemde Memluklu tahtındaki değişim de Sultan Bayezid için fırsat oluşturmuştu ve harekete geçmesini sağlamıştı. Sultan Berkuk ölünce yerine Ferec tahta oturmuşsa da çocuk yaşta olması nedeni ile devlet işlerine hakim olamamıştı. 1398'de Sivas bölgesi Kadı Burhaneddin'in ölümünden sonra Osmanlı topraklarına katılmış, Erzincan Emirliği ile de sınırdaş olunmuştu. Ardından Memluklu Sultanlığı sınırları içindeki Elbistan, Malatya, Behisni, Kâhta, Darende ve Divriği Osmanlılar tarafından alınmıştı.²¹

Neşri, Hoca Saadettin, Solakzâde, Oruç Bey, I. Bayezid'in Malatya'yı fethi konusunda, "Bayezid Han Malatya'yı Türkmen elinden aldı, Malatya'yı, Divriği'yi, Darende'yi ve Behisni'yi fethetti" demektedir. Aşıkpaşazâde'de "Bayezid Han ki Malatya'yı aldı, o ileri kimlerden aldı? sorusuna cevap: Malatya'yı Türkmenlerden aldı, Behisni'yi de Türkmenlerden aldı. Zira bunlar kadimi padişah degüllerdi, Eretna Beg'den sonra ol vilayeti bunlar almışlardı bükmetmişlerdi. Anun için Yıldırım Han ol vilayetleri almışdı" şeklinde ifade edilmiştir. Hadidi'de; "Malatiyye diyarına tutuþ rah / kamu esbabı ehl-i Beyti ile sürer şeb Tabireddin de bile / Malatya ve Divriği, Darende / bunlar mahkumdu Türkmen elinde / sürub leşker kim irdi Yıldırım Han / ol üç şebri virür nâcâr Türkman." denilmektedir.²² Bayezid'in Malatya ve yöresini Osmanlı hakimiyeti altına almasını bazı kaynakları hukukî bir temele bağlanmak istenmiştir. Malatya yöresinin Osmanlı'ya geçişi Kadı Burhaneddin Ahmed Devleti'nden miras kalmıştır. Bu kayıtlara göre yörede hakim olan Türkmenler bölgenin eski

²⁰ Aziz b. Erdeşir Esterebadî, *Bezm u Rezm*, nşr. M. Öztürk, Ankara 1990, s. 320-321; G. G. Akçadağ, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası*, s. 21-22.

²¹ H. İnalçık, "Bayezid I", *DİA*, C.5, s. 232 vd.; F. Emecen, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Fetret Dönemine", *Türkler*, C.9, Ankara 2002, s. 44-45; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, University of California Press, Los Angeles 1971, s. 140; K. Y. Koprıman, *Mısır Memlükleri Tarihi*, s. 22 vd.

²² Oruç b. Adil, *Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. F. Babinger, Hannover 1925, s. 32; Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332, s. 74-75; Hadidi, *Tarih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, nşr. N. Öztürk, İstanbul 1991, s. 106, 124; Hoca Saadeddin, *Tâci'ü't-Tevârih*, I, nşr. İ. Parmaksızoğlu, İstanbul 1979, s. 229-231; Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, I, nşr. Dr. V. Çubuk, Ankara 1989, s. 89; Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, I, Haz. F. R. Unat, M.A. Köymen, Ankara 1949, s. 333, 341.

padişahlarından olmayıp, Eretna Devleti'nin yıkılmasıyla bu toprakların mütegalibesini almışlardı.²³ Münecimbaşı Ahmed'in, Tarihçi Rûhî'ye dayanarak naklettiği fakat içinde birbirini nakzeden bilgilerin bulunduğu söylenildiği ilginç bir rivayete göre, 1271-1272'de III. Gıyaseddin Keyhüsrev, İbnü'l-Hatir isyanını bastırınca ona destek veren uc beylerinden rehineler almış, bu arada uc beyi olan Ertuğrul Gazi'nin oğlu Osman Bey'in çocuklarından birini de rehin olarak Kâhta kalesine hapsedmişti. Osman Bey'in oğlu, daha sonra hapisten kurtulup Kâhta civarında Pıgı (Pağnik)'i ele geçirmişti. Bir başka rivayete göre, Gıyaseddin burayı ikta olarak vermişti. Onun ve evlatlarının, torunlarının uzun müddet bu civarda kaldıkları hatta Bayezid Malatya'ya geldiğinde evlatlarından Halil, Bayad ve Ahmed Bey'in Sultan'ın huzuruna çıkarak neseblerini tanıttıkları Bayezid'in onlara bazı iktalar verdiği anlatılmaktadır.²⁴

Ankara Savaşı'na kadar Bayezid'in emrinde bulunan J. Schiltberger'in esaret dönemini kaleme aldığı notların, "Bayezid'in Mısır Sultanının Bir Ülkesini Ebinden Alması" kısmında dikkat çekici bilgiler vermektedir. Bayezid, Mısır Sultanı'ndan Malatya şehri ve ona bağlı topraklarını istediğinde, Sultan'ın verdiği cevapta kılıcı ile aldığı bu şehri elde etmek isteyenlerin de bu şekilde alabileceğini bildirdiğini ifade etmektedir. Bu cevap üzerine iki yüz bin kişilik kuvvet ile şehri iki ay kuşattığını, şehir sakinleri teslim olmayınca hendekleri doldurarak şehri çembere aldığını, bu durum üzerine şehirdekilerin teslim olduğunu ve şehrin alındığını yazmaktadır.²⁵ Çeşitli kaynaklarda Osmanlı Devleti'nin Sultan Berkuk'un ölümü sonrası Memluklu nüfuz bölgesine gelerek, bu bölgeyi idaresi altına aldığı, hudutlarını doğuda genişlettiğinden bahsedilmiştir.²⁶ Bu genişleme Memluklerin Çukurova, Anadolu ve Fırat'a kadar uzanan topraklar ile ilgili politikaları açısından Osmanlılar ile Memluklu arasında ihtilaf yaratmaktaydı. Nitekim Bu bölgedeki beyler Memluklu'ya sığınarak iki ülke ilişkilerinin bozulmasında etkili olmuşlardır.²⁷

²³ Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 75; Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, s. 41.

²⁴ Münecimbaşı Ahmed, *Camii'd-Düvel*, nşr. A. Ağırakça, İstanbul 1995, s. 65 vd.; Mehmed Süreyya, *Süvll-i Osmanî*, I, nşr. N. Akbayar, S. A. Kahraman, İstanbul 1996, s. 12.

²⁵ J. Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, nşr. T. Akpınar, İstanbul 1995, s. 60.

²⁶ Aynî, *İkdü'l-Cümân*, III, nşr. M. Emin, Mısır 1987-92, s. 78; Lütfi Paşa, *Tarih-i Âl-i Osman*, s. 51; Ahmedî, *Tevârih-i Müllük-ı Âl-i Osman*, nşr. N. Atsız, İstanbul 1925-1947, s. 23; Şükruallah, *Behçetü't-Tevârih*, nşr. N. Atsız, İstanbul 1925-1947, s. 58; Neşri, s. 341-345; İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, çev. A. Batur, İstanbul 2012, s. 187 vd.; Y. Yücel, "Timur Tarihine Dair Araştırmalar II, Timur'un Türkiye ve Yakın Doğu İlişkilerine Dair Genel Gözlemler (1400-1402)", *Bellefen*, XXXV/140, (1971), s. 239; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1984, s. 497; B. Lewis, "Egypt and Syria", *The Cambridge History of İslam*, I, 1970, s. 220.

²⁷ K. Y. Koprıman, "Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", *Türkler*, C. 9, Ankara 2002, s. 470-485, s. 470 vd.; M. Gül, "İlhanlı-Memluk Rekabetinden Osmanlı-Memluk

1399'da Memluklu'ya bağlı Malatya'nın alınması ile Dulkadirli'lerin Osmanlı'ya bağlanmasına Memluklu Devleti karşılık vermemiştir. Fakat bir süre sonra Timur'un 1400'de Sivas'ı tahrip edişi sonrası Kahire'ye giden Osmanlı elçisine Memluklu yöneticilerinin verdiği cevap dikkat çekicidir. Sultan Berkuk öldüğünde Memluklu topraklarına girilerek Malatya'nın Memluklerden alındığı vurgulanarak, Osmanlı elçisine artık dost olunmadığı ifade edilmişti.²⁸ Taht değişikliğinden istifade ile Bayezid'in Malatya'yı ele geçirmesi, Anadolu'daki nüfus sahasına bir müdahale olarak yorumlanmış, Malatya ve civarına girilmesi, Memlukların Anadolu'daki çıkarları için uygun bulunmamıştı.²⁹ Sultan Ferec, Dımaşk'ta iken Sultan Bayezid'den alınan yerlerin iadesini istemiş ve Suriye'de bir süre cevap almak için beklemiştir. Cevap gelmeyince savaşmaya yeltenmeyip Mısır'a dönmek zorunda kalmıştı. Timur tehlikesine karşı I. Bayezid daha sonra Ferec'e elçi göndermiş ve ittifak teklif etmişti. Ferec, Timur'a karşı kendi ülkelerini savunacaklarını söyleyerek bu teklifi reddetmişti.³⁰ Timur ise, Memluk Sultanı Berkuk'un vefatı ile oğlu Ferec'in yerine geçmesi ile çocuk yaştaki sultanın nüfuzunu kaybetmesini, ortaya çıkan Tenem isyanını ve Memlukların güç kaybına uğramasını fırsat görerek Şam'ı ele geçirmeyi planlamıştı.³¹ Sonuçta Timur'un bölgeyi tahrip etmesi ve Anadolu beyliklerine tekrar yönetimlerini iade etmesi, bölgede Osmanlı ve Memluklu yönetiminin varlığını değişikliğe uğratmış, Osmanlı toprakları önceki sınırlarına çekilmişti. Bir süre sonra da Dulkadirli üzerinde Memluklu nüfuzu tekrar devam etmiştir.

Fırat'a kadar uzanan Osmanlı topraklarında merkezi devlet oluşturma isteği Timur'un Anadolu'ya girmesi ile Osmanlı hakimiyeti uzun ömürlü olmamıştır. Doğuya yönelme politikası, Osmanlı'yı bölgede Timur tehlikesiyle karşı karşıya getirmiştir.³² Bayezid, Malatya'yı doğrudan merkeze bağlayarak, ilhak etmeden idaresini Dulkadirli Nasreddin Mehmed Bey'e bırakmıştır ve Malatya bölgesi Osmanlı'nın kontrolüne geçmiştir. Abu Bakri Tihri, Osmanlı öncesi Malatya'nın içinde olduğu bu bölgenin durumunu anlatırken Nasreddin Bey'in yirmi bin hane sahip olduğunu ve Mısır Sultanı'na itaat etmekte olduğunu söylemektedir.³³ Bu yönetim değişikliği ile Nasrüddin Bey'in hanesi ile birlikte Osmanlı'ya tabi olduğu anlaşılmaktadır.

Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Arka Planı", *Bellekten*, LXX/279, (2006), s. 857.

²⁸ K. Y. Koprman, "Osmanlı-Memlük Münâsebetleri", s.472 vd.; Ibn Tagribirdi, *En-Nüccüm*, XII, Kahire, 1956, s. 217.

²⁹ G. Weil, *Gefehichte der Ghalifen*, Otto Beller 1967, s. 70 vd.

³⁰ A. Çubukcu, "Ferec", *DİA*, C.12, s. 370.

³¹ Nizamüddin Şami, *Zafernâme*, nşr. N. Lugal, Ankara 1987, s. 254; K.Y. Koprman, "Osmanlı-Memlük Münâsebetleri", s.470.

³² F. Emecen, "Osmanlı Siyasî Tarihi-Kuruluşun Küçük Kaynarca'ya", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, nşr. E. İhsanoğlu, İstanbul 1994, s. 17.

³³ Abu Bakri Tihri, *Kitab-ı Diyarbakriyye Ak-Koyunlular Tarihi*, I, nşr. N. Lugal, F. Sümer, Ankara 1962, s. 102.

Malatya'nın Osmanlı Hakimiyetinden Çıkması

1393'te Timur'un Bağdat'a gelmesi, devletlerarası işbirliği sürecine yol açmıştı. Kadı Burhaneddin, Erzincan Emiri, Karamanlı, Dulkadirli, Karakoyunlu ve Akkoyunlu beylerinden itaatlerini isteyen ve Memluklu'ya elçi yollayan Timur'a karşı Kadı Burhaneddin öncülüğünde I. Bayezid, Berkuk, Toktamış Han ittifakı kurulmuştu. Nitekim Timur bu ittifakı parçalamak ve Toktamış ile Memluk arasındaki bağı kesmek amacı ile harekete geçmiş, Yıldırım Bayezid'e de bir mektup gönderip ittifaktan ayrılmasını söylemiş, Berkuk ile Kadı Burhaneddin'e haddini bildireceğini yazmıştı. 1398'de Kadı Burhaneddin'in Timur'un tarafında olan Akkoyunlu Karayülük Osman Bey tarafından öldürülmesi devletler arasında işbirliğini sonlandırmış, Timur'un Anadolu'ya girmesi için pek çok gerekçe oluşmuştu. Bayezid'in önce Karaman topraklarını, ardından Kadı Burhaneddin Devleti'nin topraklarını alması, son aşama olarak da 1399'da Memluk Sultanı'nın ölmesi ile Malatya ve çevresini alması bütün dengeleri değiştirmişti. Timur bu durumdan faydalanarak Anadolu ve Suriye'yi işgaline girişmiştir.³⁴

1400 yılında Anadolu'ya giren Timur, Bayezid'in bölgede henüz aldığı yerlerde Osmanlı yönetiminin pekişmesine imkan vermeden Sivas'ı ve Elbistan'ı işgal etmiştir. Böylece Nasreddin Mehmed'in Timur'a itaate mecbur kaldığı anlaşılmaktadır. Timur yöreyi işgalden sonra Dulkadirli'leri cezalandırmak için bunların, sayıları iki yüz bini bulan koyunlarına el koydurmuştur.³⁵ Timur'un Anadolu'ya girmesi üzerine Elbistan Türkmenleri ile birlikte ona karşı bir vur kaç mücadelesini başlatması ve Türkistan ordusunun bir kısım atlarını ele geçirmesi, Timur'u Elbistan ve Malatya üzerine yöneltmiştir.³⁶ Timur, Malatya tarafına haberci göndererek ahalisini itaate davet etmişti. O sırada Malatya'da Sivas hakimi Mustafa'nın oğlu olan şehrin yöneticisinin Timur'un elçilerini tutuklaması ve sonrasında mukavemet edemeyeceğini anlayarak kaçması üzerine, Timur ordusunu Malatya'ya doğru yürüyüşe geçirmiş ve şehri teslim almıştır. Timur'a bağlı pek çok emir Kâhta'ya kadar uzanan bölgeyi yağmalayarak ganimetlerle Malatya'daki ordugâha dönmüşlerdi.³⁷ Yörede Osmanlı teşkilatı tam tesis edilemediğinden Bayezid, Sivas ve Malatya'nın işgal edilmesine seyirci kalmış ve

³⁴ İ. Aka, "Timur", *DİA*, C. 41, s.174.

³⁵ Makrizî, *Kütübü'l-Süluk li-ma'rifat Düvelü'l-Müluk*, III/3, nşr. Said A.F. Ashour, Mısır 1972, s. 1104; İbn Tagribirdî, *En-Nücutm*, XI, s. 265; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârib*, I, s. 232; Nizameddin Şâmi, *Zafernâme*, s. 260 vd.; R. Yinanç, *Dulkadirioğulları Beyliği*, Ankara 1989, s. 34 vd.; Y. Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, Ankara 1989, s. 69-70, 79, 121.

³⁶ Makrizî, *Kütübü'l-Süluk*, III/3, s. 1166.

³⁷ İbn Tagribirdî, *En-Nücutm*, XII, s. 218, 265; Tihranî, *Kitab-ı Diyarbakriyye*, I, s. 48; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârib*, I, s. 235-236; Enverî, *Düsturname-i Emverî*, nşr. M.H. Yinanç, İstanbul 1928, s. 89; Nizameddin Şâmi, *Zafernâme*, s. 262 vd.; *İstanbul'un Fetbinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, nşr. O. Turan, Ankara 1984, s. 82 vd.; H. Lamb, *Tamerlane The Earth Shaker*, New York 1928, s. 211.

Doğu'da uç bölgenin sınırında bulunan bu önemli şehirlerin, dolayısıyla Malatya yöresinin işgaline tepki verilmemişti. Bu toprakları, yanında bulunan Karayülük Osman'a vererek³⁸ 1401'de Malatya'nın güneyinden Dermesih suyu boyunca ilerleyen Timur, oradan da güneybatıya dönerek Suriye seferine çıkmıştır. Böylece geçmiş tarihinde Suriye ile Anadolu arasında hudut bölgesi olarak kabul edilen yörelerin Timur'un hakimiyet sahasına girmesiyle Suriye'nin işgali için herhangi bir engel kalmamış oluyordu.³⁹

Timur'un Malatya'dan ayrılmasından bir süre sonra bölgede tekrar Memluklu dönemi başladı. Memlukların Şam ve Halep naiplikleri içinde Malatya'nın da içinde yer aldığı Halep naipliği, Memluklerin kuzey sınır bölgesini teşkil etmesi nedeni ile bölgenin tarafları arasında pek çok hadisenin gerçekleştiği bölge olmuştu. Suriye sınırı uzağında olmasına rağmen Malatya, Darende, Maraş, Elbistan, Gerger, Kahta, Behisni, Ayntab, Tarsus gibi kırk kadar naiplik içinde, Malatya ve Darende hudut kaleleri bulunan naipliklerdi ve korunmasına önem verilen yerlerdi.⁴⁰

Malatya'nın Memluklu hakimiyetine girerek, Dulkadiroğlu'na verilmesini Hadidî, "*Timur'un vartasında Türk'ü yine Mısır Sultanı getirdii yerine, Malatiyye Mısır hükümüne girdi, Mısırlı adına hutbe okundu*" şeklinde ifade etmiştir.⁴¹ Fakat Osmanlı Devleti'nin Ankara Savaşı yenilgisinden sonra ortaya çıkan taht kavgaları sırasında Dulkadirli Nasreddin Mehmed Bey, Ramazanoğulları ve Karamanoğulları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Malatya bir süre Memluklu topraklarındaki Türkmen gruplarından Köpekoğullarının elinde kaldıktan sonra, Memluklu Sultanı Şeyh Al-Mahmudî'nin yöreye yaptığı seferle Malatya, Kahta, Gerger, Besni ve Darende kaleleri alınmış, Malatya'ya Güzel adında bir vali atanmıştı. Bir süre daha iki taraf arasındaki mücadele devam etmiştir.⁴² Dulkadirli İbrahim Bey'in torunu Tuğrak, 1421'de Malatya'yı aldığı anda itaatini sunmak üzere 1424'te Kahire'ye giderek itaatini sunmuştu.⁴³ 1429'da Karayülük Osman'ın bin kadar Akkoyunlu'nun başında Mardin ve Malatya'yı yağmaladığı da kaynaklarda zikredilmektedir.⁴⁴ Fakat Karayülük'ün 1426'dan itibaren başlayan saldırılarını önlemek bahanesiyle Memluklar tekrar Malatya'yı almıştır. Bu yıllarda Baybars'ın

³⁸ Hoca Saadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, I, s. 226; Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, I, s. 91; J. E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, nşr. S. Özbudun, N. Sakaoglu, İstanbul 1993, s. 110 vd.

³⁹ Y. Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferi ve Sonuçları*, s. 69 vd.

⁴⁰ K. Y. Koprman, *Mısır Memlukleri Tarihi*, s. 162.

⁴¹ Hadidî, *Tarih-i Âl-i Osman*, s. 124 vd.

⁴² Makrizî, *Kitabü'l-Süluk*, IV/1, s. 283, 329, 346; Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 246; R. Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 42; K. Y. Koprman, *Mısır Memlukleri Tarihi*, s. 148, 152, 171.

⁴³ A. Darrag, *L'Égypte Sous Le Règne de Barsbay 825-841 / 1422-1438*, Damas 1961, s. 386.

⁴⁴ İbn Tagribirdî, *En-Nücûm*, IV, s. 649, 662; J. E. Woods, *Akkoyunlular*, s. 117.

Malatya'ya yapmış olduğu saldırılardan birisi 1427'de gerçekleşmiş, şehre yeni bir vali tayin ederek Malatya'ya Memluklu bölüğü göndermiştir.⁴⁵

Osmanlı- Dulkadırlı- Memluklu ilişkilerinin Baybars'ın 1438'de ölümünden sonra yeniden düzelmeye başladığı görülmektedir.⁴⁶ 1442 tarihinde Süleyman Bey'in Dulkadırlı Beyliği'nin başına geçtiği dönemde Osmanlı ile hanedanlar arasında evlilik yoluyla ilişkiler pekiştirilerek Osmanlı ile ittifak yapmak istenmişti⁴⁷ Bir süre sonra Malatya ve civarının ara bölge durumunda olması ve Dulkadırlı topraklarının bir kısmını teşkil etmesi itibariyle devletlerarası bazı çatışmaların odak noktası haline geldiği görülmektedir. Osmanlıların Batı'da kazandığı başarılar ve genişleme endişe ile takip edilmişti. Bu durumu değiştiren Fatih Sultan Mehmed döneminde karşılıklı yazışmalara da yansıdığı üzere iki devlet arasındaki üstünlük düşüncesinin öne çıkmaya başlamasıdır.⁴⁸ Sultan Mehmed'in Doğu'ya açılma politikası Karamanoğlu topraklarından Akkoyunlu topraklarına kadar uzanan Memluklu nüfuz sahasını etkilemeye başlamıştı. İki ülke arasındaki ilişkilerde çeşitli ittifakların etkisi, Osmanlı'nın Doğu'ya yayılma politikası, Osmanlı şehzâdelerinin Memluklara sığınması ile başlayan sorunlar, Hicaz su yollarının tamiri konusu ve Dulkadırlı toprakları üzerindeki nüfuz mücadelesi etkili olmuştur.⁴⁹ Bu durumun değişmesinde, önce Timur tehlikesinin Anadolu ve Memluklu toprakları için yarattığı tehdit ile daha sonra Akkoyunlu ve Safevilerin bölgedeki faaliyetleri mühim rol oynamıştır. Osmanlıların bir taraftan Avrupa'daki başarılı seferleri ve toprak kazanımları sürerken, diğer yandan Anadolu'da siyasi birlik kurma amacıyla Dulkadırlı topraklarına ve Fırat nehri sınırlarına kadar yayılmaları, güneyde Çukurova bölgesine kadar uzanmaları, Memlukları rahatsız eden en önemli siyasi gelişmeleri meydana getirmiştir.

⁴⁵ İbn Tagribirdî, *En-Nücum*, VI, s. 623; A. Darrag, *L'Égypte Sous Le Règne de Barsbay*, s. 373;

⁴⁶ Makrizî, *Kitabü'l-Sühuk*, IV/3, s. 1137, 1172.

⁴⁷ Makrizî, *Kitabü'l-Sühuk*, IV/2, s.1004; İki devlet ile dostça münasebetleri devam ettiren Süleyman Bey, kızlarından Sitti Mükrim Hatun'u 1449 yılında Sultan II. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed ile evlendirmiş, diğer kızını da Memluklu Sultanı Melik Zahir Çakmak ile evlendirerek onlarla da akrabalık kurmuştu. Bkz. Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, I, s. 398 vd; Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âli Osman*, s. 138; Hadidî, *Tarih-i Âli Osman*, s. 341; Enveri, *Düsturname-i Enveri*, s.45; A.D. Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, nşr. Ş. Severcan, İstanbul 1998, s. 146.

⁴⁸ İstanbul'un fethini müjdelemek için Sultan İnal'a elçilik heyeti gönderilmişti. Feridun Bey, *Mecmua-yı Münşeatü's-selâtin* I, İstanbul 1274, s. 235 vd.; Ş. Tekindağ, "Fâtih Devrinde Osmanlı-Memlûklü Münasebetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S: 30, Mart 1976, s.74.

⁴⁹ K.Y. Kopruman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, s. 162; G.G. Akçadağ, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası*, s. 21; M. Gül, "İlhanlı-Memluk Rekabetinden Osmanlı-Memluk Rekabetine", s. 857.

Malatya'nın bulunduğu bölgede Osmanlı-Memluklu nüfuz çatışması sürerken Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan 1465'te, Harput'u alıp, Malatya ile Elbistan'ı kuşatmış, daha sonra 1472'de Halep üzerine yürümüştü.⁵⁰ Bu faaliyetler ile asıl hedefi, bölgenin ticaret yolu üzerinde denetimi sağlayarak Toros geçitlerini tutmak suretiyle Akdeniz'e açılabilme ve bu yolla işbirliği yaptığı Avrupa devletleriyle bağlantı sağlamaktı. Nitekim bu amaçla 1472'de Malatya, Kâhta, Gerger ve Ayıntab'ı almışsa da, bu durum uzun süreli olamamıştır.⁵¹

Sınır Şehri Malatya Üzerinde Osmanlı-Memluklu Rekabeti

Sınırlarını Dulkadirli topraklarına kadar ulaştırmış olan Osmanlılar ile kuzeyde ulaştığı sınır bölgesinde gücünü korumaya çalışan Memluklular arasında bu yıllarda kendi taraftarı olan Dulkadir beyini beyliğin başına geçirmek üzere mücadelelerin sürdüğü, Fatih Sultan Mehmed'in Dulkadir beyliğini himaye etmek istemesi ile iki devlet arasındaki dostça münasebetlerin bozulmaya başladığı görülmektedir. Maraş-Malatya arasındaki bölgeyi elinde bulunduran Dulkadirli toprakları Mısır yolunun güvenliği bakımından Osmanlılar için önemli duruma gelmişti. Bu durum bölgenin Osmanlı-Memluklu mücadelesinin odak noktası haline gelmesine neden olmuştu.

Bu dönemde Dulkadirli, Memluklu'ya tabi olmaktan kurtulmak için mücadeleye girişmiş ve 1467'de üzerine gönderilen Memluklu ordularını birbiri ardına ağır mağlubiyetlere uğratmıştı.⁵² Osmanlı müdahalesini engellemek için Fatih'in kayınbiraderi olan Dulkadir Beyi Melik Arslan Memluklu Sultanı Hoşkadem tarafından bir suikast ile öldürtülmüş ve yerine Şahbudak Bey geçirilmişti.⁵³ Şahbudak ve Şahsuvar Bey arasındaki mücadelenin odağında Malatya ve Darende bulunmaktaydı.⁵⁴ 1479'da Memluklar ikinci defa Şah Budak Bey'i tayin etmişlerse de Osmanlılar diğer kardeşi Alaüddevle Bey'i tayin edip, bir miktar kuvvetle göndermişlerdi.⁵⁵ Osmanlılar tarafından Dulkadir beyliğinin başına Alaüddevle Bey'in getirilmesi sonrası Memluklu kuvvetleri, Osmanlı

⁵⁰ İbn Tagribirdi, *En-Nücm*, VII, s. 732; Abu Bakrî Tihranî, *Kitab-ı Diyarbakıriyye*, I, s. 569; J. E. Woods, *Akkoyunlular*, s. 172; W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, nşr. T. Bıyıklıoğlu, Ankara 1992, s. 40 vd.; Ş. Tekindağ, "Memluk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İÜ EFTD XXV*, (Mart 1971), s. 29.

⁵¹ J. E. Woods, *Akkoyunlular*, s. 195 vd.

⁵² R. Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 63 vd.

⁵³ Sultan Hoşkadem'in Fatih'in Trabzon'u fethini tebrik etmemesi iki devletin geleneğinde ilk kez bozulan bir duruma işaret etmekteydi. Aşıkpaşazade, *Tevârih-i Âli Osman*, s. 206-207; Tekindağ, "Fatih Devrinde Osmanlı-Memluklu Münasebetleri", *İÜ EFTD XXX*, (1976), s. 77.

⁵⁴ Ş. Tekindağ, "Fatih Devrinde Osmanlı-Memluklu Münasebetleri", s. 77-82; R. Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 66-69.

⁵⁵ Hayrullah Efendi, *Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye Tarihi*, V, nşr. Z. Danışman, İstanbul 1972, s. 21; R. Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 81; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 142 vd., 190.

himayesine girmiş olan Malatya, Maraş ve Elbistan bölgesine gelerek tahribatta bulunmuştu.⁵⁶ II. Bayezid döneminde de Osmanlı desteğini sağlayan Alaüddevle Bey'in, 1483'te Malatya'yı kuşatarak üzerine gönderilen kuvvetleri üst üste mağlup etmesi Memlukları telaşlandırmıştı. Kayıtbay tarafından yeni bir ordu Malatya üzerine gönderilmişti.⁵⁷ Bölgenin tahrip edilmesi karşısında Alaüddevle Bey Osmanlı'dan yardım isteyince Yakup Paşa bölgeye gönderilmişse de başarı sağlayamamıştı. Memluklar Osmanlılarla bir anlaşma zemini aramak için elçi göndermişse de Kayıtbay'ın elçileri istenilen neticeyi sağlayamadan Malatya üzerinden ülkelerine dönmüştü. Osmanlı kuvvetleri Memluklu topraklarına girerek Çukurova'da Tarsus ve Adana'da ve diğer koldan Malatya civarında takriben 1490 yılına kadar sürecek mücadeleye başlamıştır.⁵⁸ Suriye ve Anadolu arasındaki bölgenin dağlık bölgelerden oluşması, Dulkadir Türkmenlerini idarenin zorlukları ve merkezden uzakta kalan bu bölgede kontrolün zor oluşu, Memlukların sürdürdükleri mücadelede sonuç alamamalarına neden olmaktadır. Aynı durum Osmanlı Devleti için de geçerliydi. Fakat bölgeyi merkezden gönderilen yöneticiler ile değil, Dulkadir Beylerinden birisini yönetime getirerek istikrarı sağlamaya çalışmaktaydılar.

Çukurova'da Osmanlı-Memluklu mücadelesi sonrası, Malatya yöresini ilgilendiren bir diğer hadise 1488 Ağustosunda Sultan Kayıtbay'ın kuvvetlerinin Adana civarında Ağaçayırı mevkiinde Osmanlıların Kayseri valisi Yakup Paşa'yı pusuya düşerek büyük bir mağlubiyete uğratması olmuştur. Kaynaklarda bu yenilgide Alaüddevle'nin ihaneti ve payı olduğuna da vurgu yapılmakta, tamamen Osmanlı hakimiyetine girmektense Memluklu nezdinde kendisini affettirmek istediği, pusudan haberdar olduğu fakat Osmanlı kuvvetlerine bunu bildirmedeği ve Yakup Paşa'nın ordugâhını yağmalayanlar arasında Alaüddevle'nin kuvvetlerinin de bulunduğu ifade edilmektedir.⁵⁹ Malatya'dan Ayas'a kadar uzanan hat üzerinde beş yıl kadar süren Osmanlı-Memluklu mücadelesi bir netice vermemiştir. Bu mücadelede mevcut dengenin bozulmadığını gören Alaüddevle Bey ise uzun süre her iki devleti de idare etme siyaseti izlemiştir.⁶⁰

⁵⁶ S. Tansel, *Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı*, İstanbul 1966, s.126; R. Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 81; Alaüddevle, Sultan II. Bayezid'in kayınpederi, Yavuz Sultan Selim'in da anne tarafından büyükbabasıdır. Bkz. Halil Erdem, "Mısır Fethi Mukaddimâtına Ait Mühim Bir Vesika", *TOEM* XII / 19, (Haziran 1928), s. 31.

⁵⁷ İbn İyas, *Bedaiü'z-Zubûr*, III, nşr. M. Mustafa, Wiesbaden 1972, s.202; Aşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 263; Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 96, 126.

⁵⁸ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 190 vd; C.Y. Muslu, *Osmanlılar ve Memluklar*, s.189.

⁵⁹ Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, I, s. 401 vd.; Hoca Sadeddin, *Tâciü't-Tevârih*, III, s. 246 vd.; Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 214; Hadidi, *Tarih-i Âl-i Osman*, s. 318 vd.; Münecimbaşı, *Sahâifü'l-Abbâr*, II, s. 385-386; S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 96, 126 vd.; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 191; Ş. Tekindağ, "II. Bayezid Devrinde Çukurova'da Nüfuz Mücadelesi", *Belleten*, XXXI/123, (Temmuz 1967), s. 349 vd.

⁶⁰ G. W. Stripling, *The Ottoman Turks and Arabs (1511-1574)*, Urbana 1942, s. 16; R. Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 87.

Şehzade Ahmed'in firarı hadisesi, Yavuz Sultan Selim'in tahta çıktığı tarihlerde Malatya ve civarını etkilemiştir. Şehzade Ahmed Darende hududuna gelerek Kansu Gavri'ye mektup yazarak kardeşi Selim'in saltanatı zorla aldığını bildirmiştir. Üstüne Osmanlı kuvvetleri gönderilince Şehzade Ahmed önce Amasya tarafına daha sonra Malatya'ya ve Darende'ye kaçmıştı.⁶¹ Bu dönemde imparatorluğun sınırları doğuda Fırat nehri sınırlarına ulaşmıştı. Güneydoğu Anadolu ve Malatya'ya kadar uzanan bölge ise Memluklu yönetimindeydi. Malatya ve yöresi de İran'da ortaya çıkan ve batıya doğru genişlemeye çalışarak gittikçe büyüyen ve Doğu Anadolu bölgesinde mezhep ayrılığını kullanarak kargaşa yaratan Safevi tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktaydı.⁶² Safevi tehdidi Memluklu kuzey sınırı olan Malatya'ya kadar uzanmış ve 1507'de Şah İsmail kuvvetleri şehre saldırmıştı. Memlukların Halep valisinin 1507'de gönderdiği İbn İyas'ın kayıtlarında yer alan bir rapor, Alaüddüvle'nin Turna dağına sığınması üzerine Elbistan ve Maraş şehirlerinin tahrip edildiğini ve Safevi kuvvetlerinin Malatya'ya gelerek zarar vermiş olduklarından bahsetmektedir.⁶³ Daha sonra Şah İsmail'in Diyarbakır valisi Ustacalu Muhammed, 1510'da Memluklu hudutlarını ihlal ederek sınır şehri Malatya'ya kadar ilerlemiştir. Fakat Alaüddeve Bey, Ustacaluları püskürtmeyi başarmış ve Şah İsmail sınır ihlalinin kendi iradesi dışında yapıldığını ifade ederek Mısır'a üzüntülerini bildirmiştir.⁶⁴

Bu sırada Şah İsmail, Alaüddeve Bey, sultan Kayıtbay'ın hizmetinde iken Malatya naibliği de yapmış olup daha sonra Sultan olan Kansu Gavri⁶⁵ ve hükümdarlığını ilan etmiş olan Şehzade Ahmed arasında Sultan Selim'e karşı bir iş birliği oluşmuştu. Özellikle Alaüddeve'nin Osmanlılar ile Memluklu'nun arasını açtığı, iki devletin düşman oluşundan faydalandığı görülmektedir. Nitekim Alaüddeve'nin Osmanlılardan uzaklaşan bir siyaset uygulaması ve Sultan Selim'in tahta çıkışını tebrik etmemesi, Çaldıran seferine de yaşlılığını bahane ederek katılmaması çeşitli kaynaklarda vurgulanmaktadır.⁶⁶ Safevi tehlikesinin farkında

⁶¹ Hadidi, *Tarih-i Âl-i Osman*, s. 326; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, IV, s. 150; Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, II, s. 3; Müneccimbaşı, *Sabâijü'l-Abbâr* III, s. 448; Ş. Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikalarn Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *TD* XVII/22, (1968), s. 52; İ. H. Uzunçarşılı, "Onbeşinci Yüzyılın İlk Yarısıyla On Altıncı Yüzyılın Başlarında Memluklu Sultanı'na Kaçan Osmanlı Şehzadeleri", *Bellelen*, XVII/68, (1953), s. 521 vd.

⁶² Rumlu Hasan, *Ahsenü't-Tevârih*, I, nşr. C. N. Seddon, Boroda 1931, s. 136; W. Hirz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 62 vd.; F. Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, s. 1, 34.

⁶³ İbn İyas, *Bedaiü'z-Zuhûr*, I, s. 114; Hayrullah Efendi, *Devlet-i Âlîyye-i Osmâniyye Tarihi*, s. 160; R. Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 93 vd.

⁶⁴ Rumlu Hasan, *Ahsenü't-Tevârih*, I, s. 96; R. Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 95.

⁶⁵ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Kansu Gavri", *DİA*, C.24, s. 314.

⁶⁶ Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, IV, s. 236; Şükrî, *Selim-nâme*, Esad Efendi, Nr. 2146, vrk. 4a; R. Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 95-96; Arifi Paşa, "Maraş ve Elbistan'da Zülkadıroğulları Hükümeti",

olan Sultan Selim, 1514'te Çaldıran'da Şah İsmail'in ordusunu yenilgiye uğratmış ve İran Seferi ile Osmanlılar için Safevî tehlikesini ortadan kaldırmıştı.⁶⁷ Urmiye'den Diyarbekir ve Malatya'ya kadar uzanan bölgeye İdris-i Bitlîsî'yi gönderilerek Çaldıran zaferi fetihnamesi ulaştırılmış, Osmanlı'ya destekleri istenmişti.⁶⁸ Safevî tehlikesinin ortadan kalkması üzerine belirginleşen Osmanlı'nın Doğu politikası ve İslam toplumunu kendi çatısı altına almaya dönük stratejisi, Osmanlı-Memluklu rekabetini yeniden Dulkadirli topraklarına ve Malatya üzerine de taşıyacaktı. Sultan Selim'in bölge ile ilgili faaliyetleri Memluklu Sultanı Kansu Gavri'nin dikkatini çekmekte, Osmanlıların Memluklu sınırlarına ve Malatya civarına kadar gelişi, Çukurova bölgesindeki çatışmalar ve Osmanlıların Hicaz bölgesine yönelik politikası başta olmak üzere geçmiş dönemden itibaren süregelen sorunlar öne çıkmaktaydı. Nitekim Kansu Gavri'nin Şah İsmail ile bağlantı kurması ve elçisini kabulü, Şam bölgesine hareket hazırlıkları Osmanlı yönetiminin dikkatini çekmekteydi.⁶⁹

Yavuz Sultan Selim Çaldıran seferi sonrasında, 1514'te Dulkadirli Beyliği topraklarını almaya karar vermiş ve Memluklu Sultanı'ndan Alaüddevle'nin azledilerek yerine Şehsuvaroğlu Ali Bey'in getirilmesini istemiştir. Kansu Gavri bu isteği kabul etmemekle birlikte Sultan Selim'e gönderilen elçiler ile bu beylik üzerinde metbuluk haklarının taksimini planlayarak, Osmanlı tarafına beylikte hutbe ve parada her iki devletin de aynı ölçüde yer almasını teklif etmişti⁷⁰ Osmanlı-Memluklu görüşmeleri bir sonuca varmadan Alaüddevle Bey'in Osmanlı ordusunun işe kollarını vurması,⁷¹ Osmanlıların Dulkadir topraklarını ele geçirmeleri için gerekçe sağlamış,⁷² Kemah kalesini zapt eder etmez, Dulkadirli topraklarına taarruza geçmişlerdi. 5 Haziran 1515 tarihinde Rumeli beylerbeyi Sinan Paşa komutasındaki ordu Elbistan'a sevk edilmiş, muhtemel bir Memluklu müdahalesine karşı Osmanlı donanması ise Doğu Akdeniz'e hareket etmişti.⁷³ Göksun-Andırın arasındaki Ördekli mevkiinde 13 Haziran 1515'te

TOEM VI/33, (İstanbul 1915), s. 539 vd.; J. V. Hammer, *Hammer Tarihi*, II, s. 421; S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 101.

⁶⁷ F. M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010, s. 145 vd.159 vd.; Ş. Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi*, S: 22, XVII, İstanbul 1968, s. 49-78.

⁶⁸ M. İlgürel, "İstimâlet", *DİA*, C. 23, İstanbul 2001, s. 362-363.

⁶⁹ F. Emecen, "Mercidabık Muharebesi", *DİA*, C.29, s.175; F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 190

⁷⁰ Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, IV, s. 150; S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 111.

⁷¹ Arifi Paşa, "Maraş ve Elbistan'da Zülkadıroğulları Hükümeti", s. 546.

⁷² R. Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 96 vd.; S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 102 vd.

⁷³ İbn İyas, *Bedaiü'z-Zubûr*, IV, s. 446; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih* IV, s. 240; Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, II, s. 36 vd.; J. V. Hammer, *Hammer Tarihi*, II, s. 437 vd.; R. Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 98.

Osmanlı ordusunu karşılayan Alaüddevle Bey başarı sağlayamamış ve öldürülen Alaüddevle Bey'in başı Göksun'da Sultan Selim'e sunulmuştu.⁷⁴ Sultan Selim ile olan akrabalık bağına rağmen Alaüddevle Bey'in iki yüzlü politikaları ile daha önce Osmanlı'ya verdiği zararlar nedeniyle Dulkadirli mülküne yağma emri verilmişti. Bazı yerlerin Dulkadirli'ya bırakılması teklifinde bulunan Memluklara, kılıçla alınan yerin ancak kılıçla teslim edilebileceği karşılığı verilmişti.⁷⁵ Osmanlı hükümdarının bu cevabı onun Memluklu hakkındaki düşüncelerini ortaya koymasından önem taşımaktadır. Anadolu'ya tam hâkim olmak için Memluk etkisini ortadan kaldırmak isteyen Sultan Selim, Suriye ve Mısır'ı ele geçirerek İslâm dünyasının lideri haline geleceğini, bu durumun tarihi ticaret yollarının denetiminin Osmanlı'ya geçmesini sağlayacağını, Portekiz tehdidi karşısında zorlanan Memluklerin yerini almayı⁷⁶ ve aynı zamanda mukaddes yerler üzerinde Osmanlı nüfuzunun kurulması ile İslâm dünyasının koruyucusu sıfatının kazanılacağını düşünmekteydi.⁷⁷

Malatya'nın Osmanlı Hakimiyetine Girmesi ve Memlukların Kuzey Sınırını Kaybetmesi

Alaüddüvle Bey'in öldürülmesinden sonra Şehsuvaroğlu Ali Bey beyliğin başına getirilmiş ve bölgedeki Türkmen vilayetleri Osmanlı'ya dahil sayılmıştı.⁷⁸ 15 Mart 1516'da Doğu'ya sefere çıkılacağı ilan edilmiş ve İstanbul'dan 5 Haziran'da Üsküdar'a geçerek sefere başlamıştır.⁷⁹ Malatya'ya ulaşıncaya kadar ve sonrasında ordu Üsküdar'dan hareket, Gebze, İzmit, Yenişehir, Kütahya, Afyon, Akşehir, Iğın, Konya, Karacapınar, Niğde, Kayseri Zamantısuyu, Sarız, Elbistan,

⁷⁴ Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, IV, s. 240 vd.; Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, II, s. 37, 47; Nişancı Feridun Ahmed, *Mecmua-yı Münşeatü's-selâtin*, I, İstanbul 1274, İki tarafın mektuplaşması hakkında bkz. s.369 vd; *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, (nşr. Y. Senemoğlu), İstanbul, s. 93, 151; S. Tansel, Yavuz Sultan Selim, s. 106; Arifi Paşa, "Maraş ve Elbistan'da Zülkadiroğulları Hükümeti", 550; F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 162-163.

⁷⁵ İbn İyas, *Bedaiü'z-Zuhûr*, IV, s. 482; İbn İyas, *Memluk Devleti'nin Son Yılları Kansu Gavri ve Osmanlılar (1501-1516)*, nşr. Muhammed Mustafa, çev. R. Şeşen, İstanbul 2021, s. 467; Arifi Paşa, "Maraş ve Elbistan'da Zülkadiroğulları Hükümeti", s. 551; R. Yınanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 98 vd.

⁷⁶ S. Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu, Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri", *İÜ EFTD*, (1978), s. 114; S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 109.

⁷⁷ F. Emecen, "Mercidabık Muharebesi", *DİA*, C.29, s.175.

⁷⁸ Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, IV, s. 242; Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, II, s. 37, 67; Celalzâde Mustafa, *Selîm-Nâme*, haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ankara 1990, s. 397, 446.

⁷⁹ *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, s. 398; Binbaşı Hüsnü, *Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi 1516-1517 "77 Nolu Askeri Mecmua Layihası"*, İstanbul 1930, s. 69 vd.; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi, Mercidabık (1516) ve Ridaniye Meydan Muharebeleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1990, s. 87 vd.

Söğütlü Yurdu, Ahaç Han Yurdu/Ağaçhan, Sultansuyu, Malatya /Malatiyye Sahrası, Tohma Çayırı, Samanlı, Şamlu Yurdu, Zeliha- Suba Deresi, Sürkeyurdu, Tuhandere, Ayıntab, Mercidabık güzergahını takip etmiştir.⁸⁰

Bu tarihlerde Safevilerin Anadolu'daki faaliyetleri ve Şah İsmail'in Diyarbakır'ı geri almak için bölgeye gönderdiği Karahan'ın faaliyetleri, seferin sebebi olarak gösterilmiş, sınır bölgesinde Memluklu ordusu ile karşılaşmaya kadar sefer açıkça ilan edilmemişti. F. Emecen, Memluklu ordusunun Halep'e inmesinin Sultan Selim'in planlarını değiştirmesine sebep olan önemli bir adım olduğunu, Memlukların Safevi Devleti ile ortak bir ittifak planlandığına dair delil bulunmadığına da dikkat çekmektedir.⁸¹ Böylece seferin İran üzerine olduğu söylenerek, Memluklu üzerine olduğu açıklanmadan Sinan Paşa komutasında ordu harekete geçmişti. Vezirden Diyarbakır hududunda kendilerini beklemesi istenmişti. *Nitekim* Hoca Sadeddin'de, "...veziri şanlı Sinan Paşa'yı baş ve buğ diküüb kırk bin mızraklı atıyla Kayseri yöresine gönderdi ki, anda beklemekte olan askerler ve beylerle Malatya geçitlerinden aşp Diyarbakır'a gide..." denilmektedir. Sultan Selim, Sinan Paşa'ya haber yollayarak Fırat üzerinde köprü inşa edilmesini emretmişti. Malatya'nın Memluklu valisine haber gönderen Sinan Paşa Fırat nehri üzerinde köprü kurularak askerlerin geçmelerine izin verilmesini istemişti. Hersek Beyi Evranosoglu ve Tırhala Beyi Sinan Bey'e Fırat'a köprü yapmaları emrolunmuştu. Malatya valisi bu izni vermeye yanaşmadı. Zirâ Şah İsmail, Kansu Gavri'den Sultan Selim ile arasını bulmasını veya Osmanlı askerlerinin kendi topraklarına geçmesine mani olmasını istemişse de bu istek kabul edilmemişti. Memluklu ordusunun hareketi hakkında bilgi getiren casusların verdiği bilgilere göre, Memluk Sultanı'nın Halep'e hareket ettiği, Osmanlı kuvvetlerinin Malatya sınırından Memluk topraklarından geçiş için iznin verilmediği söylenmişti. Sultan Selim, askerlerin Malatya'dan Fırat'ı geçişlerine izin verilmemesini düşmanca algılanmıştı. Kayseri'de toplanan birlikler ile birlikte Malatya'ya ulaşan Osmanlı ordusu (28-30 Temmuz 1516), Sultansuyu'nun Tohma'ya döküldüğü mevkide konaklamıştır.⁸² Osmanlı ordusunun Memluklu topraklarına girdiği mevki olan Sultan Çayırı, Sultansuyu'nun sol sahilini oluşturan ve iki su arasında askeri açıdan savunmaya müsait bir yer olup, ordunun konaklaması için tesadüfi seçilmediği

⁸⁰ *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, s. 97-98; S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 133; Y. Ercan, "Suriye'nin Osmanlı Yönetimine Girişi ve Bunun Azınlıkları Açısından Önemi", *Askeri Tarih Bülteni* 27, (Ankara, Ağustos 1989), s. 44-45; S. Yerasimos, *Les Voyageurs Dans L'Empire Ottoman (XIVe - XVe Siècles)*, Ankara 1991, s. 65, 130 vd.; Ş. Altundağ, "Selim I", *İA X*, s. 428.

⁸¹ F. Emecen, "Mercidabık Muharebesi", s.175.

⁸² Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-Abbâr*, II, s. 461 vd.; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârib*, IV, s. 274 vd.; Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, II, s. 46-47; Nişancı Feridun Ahmed, *Mecmua-yı Münşeatü's-selâtîn*, I, s. 426; F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 207; S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 127-128; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 93; Bu sırada Memlukların Malatya valisi Mamay Bey idi. Bkz. Şerefhan, *Şerefnâme*, nşr. M. E. Bozarslan, İstanbul 1990, s. 192 vd.

düşünülmektedir. Nitekim Malatya'nın bulunduğu bölgedeki derbend noktalarını gösteren haritada E. Honigmann, bunlardan birisini Darende yönünden gidildiğinde Tohma Suyu'nun güneyinde Arga (Akçadağ) civarında, diğerini Elbistan yönünden Malatya'ya giderken geçit yeri olarak göstermektedir.⁸³ Bir başka haritaya göre, Sultan Selim Mısır seferine yöneldiğinde Malatya civarında Akçadağ'a yakın bir derbentten geçilmiştir. Güneye doğru yöneldiğinde ordu Sürgü civarındaki geçitten ilerlemiştir.⁸⁴

Alaüddeve'nin Memluklu ile işbirliği yapması, Memluk ordusunun Halep'e gelmesi, Osmanlı birliklerini Malatya sınırından geçirmemesi gibi gerekçeler ile Memluklu üzerine yöneldiği sırada Osmanlı ordusunun Acem diyarına geçme bahanesiyle Memluklu topraklarına taarruz edebileceğini düşünen Memluklu hükümdarı Kansu Gavri de, bunu önleyebilmek için elli bin kişilik bir Memluklu ordusu ile Suriye'ye yönelmiştir. Padişahın 23 Temmuz 1516'da Elbistan'a varmasından hemen önce Halep'e gelmiş olan Memluklu Sultanı, Osmanlı elçilerini burada kabul etmiş ve iki hükümdar arasında sonuçsuz kalacak bir mektup teatisi başlamıştır. Fakat bu görüşmeler Osmanlı ordusunun ilerlemesini durdurmayacak ve ordu Malatya yakınında Memluklu arazisine girecektir.⁸⁵ Silahşor'un verdiği bilgiye göre, yeşilliği ve suyu bol olan Malatya üzerine gidilerek otağlar ve çetr-i hümayunlar kurulmuş, Padişah karşılamak üzere çıkılmıştı, şehrin muhafızları daha önce kaleyi bırakıp gitmişlerdi, savunmasız kalan şehre girilmişti ve kale halkı padişahını karşılamıştı. Daha sonra bargaha dönülerek üç gün istirahat edilmişti. Böylece Malatya şehri zapt edilmişti.⁸⁶ Ordunun Malatya'ya gelişi ve şehre girişi hakkında Hadidi: Malatya'ya gelinmesi ve alınmasını, "*Acemden ta Arab (haddine iriştü)/göçüp Sultan Selim... âli bostanda cem oldu çeriler /aşub dağ Malatya (görüündü), biraz derbendü dağ içre yüriündü/.. şehir halkından encefıye deyyar / kamu bazarı kal'a..., şahin kulları şehrin her diyarın/ Malatya beyi kim durdu..., suvar oldu ve yerağını aldı, tutub yol..., han tacil ile kapıyı açtı/cem-i leşker..., Malatya öniine hünkar*

⁸³ E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s.227, Harita IV.

⁸⁴ S. Yerasimos, *Les Voyages Dans L'Empire Ottoman*, Harita, pafta 45; Söz konusu güzergah daha önce de Malatya'nın sugur şehri olduğu dönemde orduların geçit yeri olmuştur. Akçadağ-Tohma Suyu-Sultan Suyu'nun geçit yeri oluşu Canard tarafından Seyfüddeve el-Hamdani'nin 953'te Malatya ve çevresine yaptığı gaza akınlarında vurgulanmış, bu güzergahın Zibatra-Arga-Akçadağ'ın gidişte ve Tohma Suyu geçidinin dönüşte kullandığı ifade edilmiştir. M. Canard, *Sayf Al-Davla Recneil de Textes Relatifs a l'Emir Seyf al-Devle*, Paris 1934, s. 102-103.

⁸⁵ Nişancı Feridun Ahmed, *Mecmua-yı Münşeatü's-selâtin*, I, s. 369-376.

⁸⁶ "Silahşor'un Feth-name-i Diyar-ı Arab Adlı Eseri", nşr. S. Tansel, *Tarih Vesikaları*, C.I, S:2 (17-18), Maarif Basımevi, İstanbul Ocak 1958, s. 303-304; Münecimbaşı, *Sabaijü'l-Abbâr*, II, s. 463; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, IV, s. 292, 331; S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 133.

indi / Malatya'da irer ilçi şitaben..." şeklinde anlatmıştır.⁸⁷ *Silahşor*, Malatya ovasında iken Gavri'den gelen mektupta bu bölgenin eskiden beri Mısır'a tabi olduğunun vurgulanması ve "Yine lûtfedip mülkû sahibine ismarlamak hoşdur, ve illâ kulu zâbt edemezem" demesi üzerine Sultan Selim'in kızdığını ve elçinin hapsedildiğini yazmaktadır.⁸⁸

Bu durumda Malatya, hem Osmanlı öncü kuvvetleriyle Ordu-yı Hümâyun'un bulunduğu yer olması, hem de asıl hedefinin açığa vurularak Mısır seferinin başlangıç noktasını teşkil etmesi bakımından önemli bir yere sahip olmuştur. Bıyıklı Mehmet Paşa'ya Fırat nehrini geçerken orduya katılması emir buyrulmuştur. Paşa, Tohma suyu kenarında ordugâh kurmuş olan Hadım Sinan Paşa kuvvetlerine katılmak üzere Diyarbakır'dan ayrılmış ve Malatya önlerinde ordu ile birleşmiştir.⁸⁹ Zira Sultan Selim, ordu 30 Temmuz 1516'da Tohma çayında iken seferin Mısır üzerine olduğunu topladığı Divan ile ilk defa açıklamıştır. Malatya'dan geçme izni verilmediğinde, Sultan Selim, "Otak-ı gerdân-ı revâken uğru Şarka iken kibleye kurulmağa emrolundu ve Malatya mâberinden ferâgat idüib ol ceys-i girân Arabasitan üzerene yürüsüm deyü buyruldu" diyerek kararını açıklamıştır.⁹⁰ Tohma çayırındaki bu karardan sonra 5-6 Ağustos'ta ordu Malatya yakınından geçerek güneye yönelmiş ve sefer başlamıştır.⁹¹ Malatya'dan Halep tarafına hareket edilmeden önce Anadolu kethüdalığından azledilmiş olan Hasan Bey'e Manavgat sancağı verilerek Malatya'yı beklemesi emredilmiştir.⁹² Mercidabık için İzmit'ten sınırdaki Malatya'ya 25 günde gidilmiştir.⁹³ O sırada Malatya'dan Antep'e doğru ordu tekrar hareket ettiğinde Sultan Selim'e suikast düzenleme ihtimalinden şüphelenilen Malatya civarında dört tüfekli cümdi yakalanınca, Kansu Gavri'ye Padişah tarafından sert bir mektup yazılmıştı. Kansu Gavri, Malatya Emiri'nin gönderdiği haber ile Osmanlı ordusunun Şah İsmail üzerine

⁸⁷ Hadidî, *Tarih-i Âl-i Osman*, Esad Efendi, Nu, 2081, s. 356 vd. Alıntıda noktalı kısımlar defterin yanık sayfalarındaki okunmayan yerlerdir.

⁸⁸ Şükri, *Selîm-nâme*, vrk. 35b, 36a; "Silahşor'un Feth-name-i Diyar-ı Arab Adlı Eseri", s. 304; S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 131-132.

⁸⁹ Lütfi Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman*, İstanbul 1341, s. 246; Müneccimbaşı, *Sabaifü'l-Abbâr*, II, s. 462; "Silahşor'un Feth-name-i Diyar-ı Arab Adlı Eseri", s. 304; S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 130, nr. 146; F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 208.

⁹⁰ Zaim Mir Mehmed Kâtip, *Kitâb-ı Câmî'üt-Tevârih*, Fatih Ktp. Nr. 4306, vrk. 264b - 265a.

⁹¹ "Silahşor'un Feth-name-i Diyar-ı Arab Adlı Eseri", s. 433 vd.; S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s.134; F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 212; Ş. Severcan, *Keşfi'nin Selim-namesi*, Erciyes Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1988, s.7-8.

⁹² *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, s. 184; Nişancı Feridun Ahmed, *Mecmua-yı Münşeat üs-Selâtn*, I, s. 426; Y. Ercan, "Suriye'nin Osmanlı Yönetimine Girişi", s. 45.

⁹³ O. Turan, *Türklerde Stratejik ve Taktik Düşünceler*, İstanbul 1986, s. 144.

değil Halep yönüne döndüğü, civardaki şehir ve kalelerin Osmanlılara geçtiği haberini alınca Mercidabık'a doğru harekete geçmişti.⁹⁴

Ordu Malatya'dan hareketle Samanlı, Şamlu Yurdu, Zeliha, Sürgi Yurdu, Subadra üzerinden 18 Ağustos'ta Merzuban çayı denilen yere geldi ve Antep muhafızı Yunus Bey'in gelip kaleyi Yavuz'a teslim etmesinden sonra hazırlanan plan çerçevesinde, 24 Ağustos 1516'da Halep yakınlarında Mercidabık adlı ovada savaş yapıldı. Bu sefer münasebetiyle Malatya ve çevresindeki kaleler zapt edilmiştir. Münecimbaşı, fethedilen Malatya kalesi ve diğer kalelerin toplamının otuz kadar olduğunu söylemektedir. Solakzâde ise bunlardan Halep eyaletine bağlı olanlarını Malatya, Divriği, Darende, Behisni, Kalatü'r-Rum ve Ayıntab şeklinde sıralamaktadır.⁹⁵ Memluklu topraklarında girilen hareketle Osmanlı Devleti toprak bakımından genişlediği gibi,⁹⁶ Basra Körfezi ile Kızıldeniz arasındaki hattı ele geçirerek Hint okyanusundaki ticaretin kontrol edilebilmesi açısından da kazançlı duruma geçmiş oluyordu. Nitekim Sultan Selim savaş sırasında Kansu Gavri'ye gönderdiği mektupta "...Malatya, Darende ve Divriği'de bulunan bana aykırı olanları ve bütün ona bağlı bulunanları zapt edip memleketim hudutlarına kattım..." ifadesi ile zapt ettiği yerleri sıralamıştır. Dulkadıroğlu Beyliği ortadan kaldırılarak sancak halinde Osmanlı'ya bağlı olduğu ve Şehsuvaroğlu Ali Bey'e verildiği, bu toprakların padişahın emri altına girdiği fermân-ı şerifle her yere duyurulmuştur. Sultan Selim oğlu Süleyman'a gönderdiği Şubat 1517 tarihli Mısır Fetihnâmesi'nde "*Cem'i memâlik-i Mısır, Malatya, Halep, Şam'ı şerif...*" gibi yerleri ele geçirdiğinden bahisle fetih sebeplerini izah etmektedir.⁹⁷

Malatya'nın sınır şehri olarak yer aldığı Memlukların hakim olduğu bölgenin kuzey kısmının alınmış olması, Osmanlı Devleti'nin doğu ve güney siyaseti sonucu gerçekleşen genişlemesinin bir parçasıdır. Bölgenin alınarak Dulkadırlıların dağlık ülkesindeki bütün geçitlerin tutulması ile güneyden ve doğudan Anadolu'ya yönelecek bir saldırı durumunda önemli savunma mevzileri

⁹⁴ F. Emecen, "Mercidabık Muharebesi", s. 176; F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 210, 214; "Silahşor'un Feth-name-i Diyar-ı Arab Adlı Eseri", s.306

⁹⁵ Münecimbaşı, *Sabaifü'l-Abbâr*, III, s. 463; Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, II, s. 56; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, IV, s. 292; R. Kars, *Yavuz Sultan Selim'in Gavri ile Eylediği Cenk Adlı Eserin Çevirisi, (Mercidabık ve Ridaniye Savaşları (1516-1517) Üzerine Anonim Bir Selimnâme)*, Ankara 2021, s. 95.

⁹⁶ İdris-i Bitlisi, *Selimnâme*, Nurosmaniye Ktp. Nr. 3941, vrk. 119a vd.; Celalzâde Mustafa, *Selim-Nâme*, s. 416 vd.; Lütfi Paşa, *Tevârih-i Al-i Osman*, s. 269 vd.; D. M. Vaughan, *Europe and The Turk (1350-1700)*, Liverpool 1954, s. 101; A. Uğur, *Yavuz Sultan Selim*, Kayseri 1989, s. 98; Binbaşı Hüsnü, *Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi*, s. 76.

⁹⁷ Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, II, s. 37, 56; *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, s. 90 vd. 125; Nişancı Feridun Ahmed, *Mecmua-yı Münşeatü's-selâtin*, I, s. 376; Hoca Saadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, IV, s. 331; H. Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hakimiyeti (1517-1571)*, İstanbul 1984, s. 179.

sağlanabilecektir.⁹⁸ Bu fetihlerle Doğu Anadolu ticaret yolunun denetimi Osmanlı'ya geçmiş, Memluklu topraklarının alınması ile Süveyş'e kadar ticari yollar ve gelirleri Osmanlı'ya bağlanmıştır.⁹⁹

Memluk Devleti için Suriye ile Anadolu arasında sınır bölgesinde bulunan Dulkadirli topraklarının Fırat nehrine yakın bir bölgesinde bulunan tarihi geçmiş ve stratejik değeri ile önem verilen bir şehir ve bölge durumundaki Malatya ve çevresinde Memluklu'nun yerini Osmanlılar alırken, Osmanlı hakimiyeti altına girişinden itibaren Malatya'nın sınır şehri olma özelliğini yitirdiğini ve bir iç bölge şehri haline geldiğini, geçmiş tarihsel sürecinde sahip olduğu stratejik önemini kaybettiğini görmekteyiz.¹⁰⁰ Bölgede 14. yüzyılın ilk yarısından itibaren başlayarak çeşitli kesintiler ile devam etmiş olan Memluklu yönetiminin sonlanması ile kuzeydeki Türkmenleri kontrol ederek sınır güvenliğini sağlamak için Suriye sınırında iki önemli geçide sahip Ramazanoğlu ve Dulkadıroğlu üzerindeki nüfuzu sona ermiş ve beraberinde Malatya ve Malatya'ya bağlı sınır kalelerini kaybetmiştir. 1516'da Osmanlı hâkimiyeti altına girdikten sonra sancak merkezi oldu ve eski önemini kaybetti. Sınır şehri ve bölgesi olması rolünden dolayı sürekli el değiştiren şehrin sürekli sağlam tutulan kalesi geçmişte olduğu gibi onarılmayarak, iç bölge şehri olmasından dolayı kendi haline bırakıldı.

Bölgenin Osmanlı'ya geçişi ile İdris-i Bitlisî, Diyarbakır-Malatya'ya arasındaki bölgede bulunan beylerin uzlaştırılmasını sağlamış, mahallî beyler Osmanlı yönetimi altına alınmıştı.¹⁰¹ Osmanlı yönetimi bölgede kurulurken Osmanlı'ya iltihak aşiretler arasında Malatya ve Behisni civarındaki aşiretler de bulunmaktadır.¹⁰² Malatya ve yöresinin Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra yapılan tahrir ile Osmanlı idarî yapısı içerisine dahil edilmişti. Fakat yönetimi 1521 tarihine kadar Osmanlı egemenliğini tanımak şartı ile Dulkadirli Şehsuvaroğlu Ali Bey'e bırakılmıştır.¹⁰³ Ancak Malatya'nın da içinde bulunduğu Maraş, Malatya, Antep, Zülkadriye ve Sümeysad beldelerinden meydana gelen Dulkadir bölgesi,

⁹⁸ W. F. Striplig, *The Ottoman Turks and Arabs*, s. 40.

⁹⁹ A. H. Lybyer, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", *Tarih İncelemeleri Dergisi* III, (İzmir 1987), s. 150-151.

¹⁰⁰ G. G. Akçadağ, "Malatya", s. 471; Malatya'da bu Dulkadirli ve Memluklu döneminde yapılmış çeşitli eserlerin varlığı tespit edilebilmektedir. Bkz. R. Yinanç, "XVI. Yüzyılda Maraş Sancağı'nın Nüfus Yapısı", *Kabramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu*, Ankara 1987, s. 19; H. Gündoğdu, *Dulkadir Beyliği Mimarisi*, Ankara 1986, s. 20, 22; Memluklu'nun Malatya naibi Cemalettin Hızır ailesinden olan kişilerin yaptırmış oldukları cami, medrese ve zaviyeler için bkz. BOA, TD 156, s. 6, 23-24, 30-37, 53-57; BOA, TD 323, s. 3, 19, 20-21, 23, 25, 27, 35, 37; Nejat Göyünç, "Memluk Devrinde (Eski) Malatya'da Bir Aile", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğler I*, İstanbul 1986, s. 245 vd.

¹⁰¹ Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, IV, s. 246; J. V. Hammer, *Hammer Tarihi*, II, s. 445.

¹⁰² Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, II, s. 39 vd.; S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 89 vd.

¹⁰³ Münecimbaşı, *Sabaifü'l-Abbâr*, II, s. 417; Solakzade, *Solakzâde Tarihi*, II, s. 56.

Şehsuvaroğlu Ali Bey'in ölümünden sonra ayrı bir beylerbeylik şeklinde merkeze bağlanmıştır.¹⁰⁴ 1517 tarihinde "Halep, Hama, Ayıntab, Trablus, Malatya, Humus, Tarsus, Divriği, Birecik, Darende, Kâhta, Gerger, Rum-Kale, Behisni, Sis ve Şam"ı içine alan "Vilayet-i Arab"¹⁰⁵ teşekkül etmiştir. Büyük bir sahayı kaplayan bu vilâyet, idarî zorluklar sebebiyle 1520'de Şam ve Halep olarak ikiye ayrılmıştır.¹⁰⁶ 1520-1530 tarihleri arasında yapılan tahrirlerin neticelerini ihtiva eden Karaman-Rum icmâl defterinde Osmanlı'ya henüz dahil olan Malatya, Kâhta, Gerger ve Darende'nin Rum-ı Hadis eyaletine bağlandığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ Bu defterde yer alan Malatya Sancağı Kanunnamesi'nde Osmanlı hakimiyetine geçişine kadar yürürlükte olan Memluklu (Çerâkise) zamanından çeşitli kanun ve uygulamalardan bahsedilmekte bazılarının uygulamada kaldığı bazılarının değiştiği veya kaldırıldığı görülmektedir.¹⁰⁸

Sonuç

Fırat havzasında Batıya açılan geçiş noktalarından birisi olan Malatya sınır bölgesi, Roma döneminde burada lejyon kurulması ile önem kazanmış, İslam orduları ile mücadelede doğu sınırlarını koruyan bir şehir olarak öne çıkmıştır. El-Cezîre'nin kuzey sınırında yer alan Malatya, Emevîler devrinde Sugûrülcezire'nin, Abbâsîler döneminde Avâsım adıyla oluşturulan bölgenin önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Sınır şehri özelliği, Türk hakimiyetine giriş sonrası özellikle Memluklu-Osmanlı-Moğol ilişkilerinde, I. Bayezid'in 1399'da Malatya'yı alması ve 1516 Mısır seferi sırasında Malatya'nın alınışında öne çıkmıştır. Malatya, Osmanlı ve Memluklu Devleti'nin sınır bölgesinde bulunan Türkmenlerin bağımsızlaşma sürecinde çeşitli taraflar arasında mücadele sahası olmuştur. Dulkadirli topraklarının bir parçası olan Malatya ve çevresinin iki devletin ilişkisinde mücadele sahası olması, Memluklu'nun kuzey sınır hattında bulunan Malatya'nın siyasi hadiselerin ve çatışmaların bir parçası olmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin Fırat boylarına kadar sınırlarını genişlettiği dönemde Malatya ve bölgesinin 1399'da Osmanlı hakimiyetine geçişi ile sınır şehri oluşu ve bir yıl

¹⁰⁴ T. Baykara, *Anadolu'nun Taribi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s. 87; M. H. Yinanç, "Dulkadirli", *İA* III, s. 661.

¹⁰⁵ Ö. L. Barkan, "H. 933-934 Tarihli Bütçe Cetveli ve Ekleri", *İÜ İFM*, XV/1-4, (Ekim 1953-Temmuz 1954), s. 303 vd.

¹⁰⁶ T. Baykara, *Anadolu'nun İdari Taksimatı*, s. 25, 104, 106.

¹⁰⁷ BOA, TD 387, s. 341, 883 vd.; 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri II, (987/1530), Dizin ve Tıpkı Basım, Ankara 1997; Ö. L. Barkan, *Kanunlar I*, İstanbul 1943, s.45, 111 vd; T. Gökbilgin, "XVI. Asırda Eyalet-i Rum", *Vakıflar Dergisi* VI (1965), s. 53.

¹⁰⁸ G. G. Akçadağ, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası*, s. 112, 332; A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, C. 6, İstanbul 1993, s. 265-268, 280.

kadar Osmanlı hakimiyetinde kalması, Malatya'nın ilk kez Osmanlı hakimiyetine geçiş dönemi olmuştur. Malatya'nın Timur tarafından istilası ve Osmanlı hakimiyetinin sonlanması ile Malatya'da tekrar Memluklu-Dulkadirli hakimiyeti başlamıştır.

Malatya'ya kadar uzanan bölgede devam eden mücadelede, Suriye ve Anadolu arasında merkezden uzakta kalan ve iki taraflı politikaları nedeni ile Dulkadirli Türkmenlerinin bulunduğu bu bölgede kontrolün zor oluşu, Memluklu naipleri tarafından yönetilmesi ve Memluklar için kuzey sınırını teşkil eden bu bölgede hakimiyet kurmanın zorluklarının yaşanması, bölgedeki mücadelesinde Memlukların sonuç alamamalarına neden olmaktadır. Memluklar Osmanlıların güneye inme olasılığına karşı Fırat sınırlarını ve Malatya'yı ellerinde tutmaya önem vermişlerdir. Osmanlı Devleti'nin merkezden gönderilen yöneticiler ile değil, Dulkadir beylerinden birisini göreve getirerek bölgeyi yönetmeye çalıştığı görülmektedir. Osmanlı Devleti için de sınır bölgesi olan Fırat ve Malatya yöresinde nüfuzunu sürdürebilmesi Batı Anadolu beylik topraklarındaki hakimiyetlerine kıyasla daha sorunlu olmuş ve uzun zaman alan bir sürece yayılmıştır. Dulkadirli topraklarının tampon bölge durumuna karşın daha çok Memluklu'ya meyletmeleri Osmanlı'nın bölgede tutunmasını zorlaştırmıştır. Memluklu ve Osmanlı arasında nüfuz mücadelesinin odağında bulunduğu dönemde Malatya şehri ve yöresi bu özelliğinden dolayı önemli rol oynamıştır.

Safevi tehlikesi ile Osmanlıların dikkatlerini tekrar Orta Fırat Havzasına kaydırmaları ile Osmanlı-Memluklu arasında sınır şehri durumunda iki devletin baskısı altında kalan Malatya ve bölgesinin tekrar siyasi hadiselerin odağında olduğu ve Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi öncesinde Malatya'nın da içinde bulunduğu bölgeyi alarak sefere gitmesi ile ikinci kez tam anlamı ile Osmanlı hakimiyetine geçtiği anlaşılmaktadır. Safevî tehlikesi bertaraf edilir edilmez, Memluklu meselesini bir sonucu bağlamak üzere harekete geçen Osmanlı Devleti, 1516'da ilk hareket olarak Malatya-Elbistan yöresini hakimiyeti altına alarak buradan Memluklu topraklarına yönelmiştir. Osmanlı'nın Güney siyasetine göre Memluklu nüfuz bölgesi olan Dulkadir toprakları ve bu vesile ile Malatya yöresi de alınarak Osmanlı hakimiyetine dahil edilmiştir. Malatya şehri ve civarı, Osmanlı Devleti ile Memluklu Devleti ilişkilerinin odağında yer alan bir sınır şehri olarak, 15. yüzyıl boyunca ve 16. yüzyıl başlarında bölgede önemli rol oynamış ise de bu durum bir iç bölge şehri olması ile değişmiştir. İkinci defa Osmanlı hakimiyeti ile Memluklu Devleti Anadolu'da kuzey sınır hattını kaybederken, Malatya'nın da sınır şehri rolü son bulmuştur.

KAYNAK ESERLER

BOA, TD 387; BOA, TD156; BOA, TD 323.

387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri, II, (987/1530), Dizin ve Tıpkı Basım, Ankara 1997.

ABU BAKRİ TİHRANÎ, *Kitab-ı Diyarbakriyye Ak-Koyunlular Tarihi*, I, nşr. N. Lugal-F. Sümer, Ankara 1962.

AHMEDÎ, *Tevârih-i Müllük-ı Âl-i Osman*, nşr. N. Atsız, İstanbul 1925-1947.

AŞIKPAŞAZÂDE, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332.

AYNÎ, *İkdü'l-Cümân*, III, (nşr. Mumammed Emin), Mısır 1987-1992.

AZİZ B. ERDEŞİR ESTEREBADÎ, *Bezm u Rezm*, nşr. M. Öztürk, Ankara 1990

BELÂZURÎ, *Fütübü'l Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.

DIMASHQÎ, *Manuel de la Cosmographie du Moyen Age*, A. F. Mahren, Copenhagen, C. A. Reitzel 1874.

HADİDÎ, *Tarih-i Âl-i Osman*, Esad Efendi, Nu, 2081.

_____, *Tarih-i Âl-i Osman, (1299-1523)*, nşr. N. Öztürk, İstanbul 1991.

HAYDAR ÇELEBİ RUZNAME Sİ, nşr. Y. Senemoğlu, İstanbul.

HAYRULLAH EFENDİ, *Devlet-i Âlîyye-i Osmânîyye Tarihi*, V, nşr. Z. Danişman, İstanbul 1972.

HOCA SAADEDDİN, *Tâcü't-Tevârih*, I, nşr. İ.Parmaksızoğlu, İstanbul 1979.

İBN ARABŞAH, *Acâibu'l Makdûr*, çev. A. Batur, Selenge yay, İstanbul 2012.

İBNÜ'L-ADÎM, *Buğyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb*, I, Beyrut.

İBNÜ'L-ESİR, *El-Tarih fi't-Tarih*, V, nşr. M.B. Eryarsoy, İstanbul 1989.

İBN HURDAZBİH, *El-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. De Goeje, Beyrut.

_____, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, İstanbul 2008.

İBN İYAS, *Bedâiü'z-Zubûr*, IV, nşr. M. Mustafa, Wiesbaden 1972.

_____, *Memluk Devleti'nin Son Yılları Kansu Gavri ve Osmanlılar (1501-1516)*, nşr. Muhammed Mustafa, çev. R. Şeşen, İstanbul 2021.

İBN KEŞİR, *El-Bidaye Ve'n Nihaye*, XIV, Beyrut 1977-1982.

İBN TAGRİBERDÎ, *En Nücumü'z-Zabire fi Müllük-i'l-Mısır ve'l-Kahire*, XII, Kahire 1929-1956.

İDRİS-İ BİTLİSÎ, *Selimmâme*, Nurosmaniye Ktp. Nr. 3941.

İSTAHRÎ, *Mesalikü'l-Memâlik*, Leiden 1927.

KALKAŞANDÎ, *Subbu'l-Aşa*, IV, Kahire 1915.

- LÜTFÎ PAŞA, *Tevârih-i Âli Osman*, İstanbul 1341.
- MAKRİZÎ, *Kitabü'l-Süluk li-Ma'rîfat Düvelü'l-Müluk*, III/3, nşr. Said A.F. Ashour, Mısır 1972.
- NEŞRÎ, *Kitab-ı Cibannüma*, I-II, nşr. F. R. Unat, M. A. Köymen, Ankara 1987.
- MINORSKY, V., *Hudud al-Âlam*, London 1937.
- MÜNECCİMBAŞI AHMED, *Camiü'd-Düvel*, nşr. A. Ağrakça, İstanbul 1995.
- NİŞANCI FERİDUN AHMED, *Mecmua-yı Münşeatü's-selâtin*, I, İstanbul 1274.
- NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ, *Zafernâme*, nşr. N. Lugal, Ankara 1987.
- ORUÇ B. ÂDİL, *Tevârih-i Âli Osman*, nşr. F. Babinger, Hannover 1925.
- OSTROGORSKY, G., *Biçans Devleti Tarihi*, nşr. F. Işıltan, Ankara 1986.
- PROCOPIUS, *On Buildings, Books 3*, Chapters 1-7, edited and translated by Henry Bronson Dewing, from the Loeb Classical Library edition of Procopius, published in 1940.
- RAMSAY, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, nşr. M. Pektaş, İstanbul 1960.
- RUMLU HASAN, *Absenü't-Tevârih*, I, nşr. C. N. Seddon, Boroda 1931.
- SCHILTBERGER, J., *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, nşr.T. Akpınar, İstanbul 1995.
- “Silahşor'un Feth-name-i Diyar-ı Arab Adlı Eseri”, nşr. S. Tansel, *Tarih Vesikaları*, C.I, S:2 (17-18), Maarif Basımevi, İstanbul Ocak 1958, s.294-320
- SOLAKZÂDE, *Solakzâde Tarihi*, I, Dr. Vahid Çubuk, Ankara 1989.
- STRABON, *Geographie*, VII, nşr. F. Lasserre, Paris 1975.
- ŞEREFHAN, *Şerefnâme*, nşr. M. E. Bozarslan, İstanbul 1990.
- ŞÜKRÎ, *Selîm-nâme*, Esad Efendi, Nr. 2146.
- ŞÜKRULLAH, *Behçetü't-Tevârih*, nşr. N. Atsız, İstanbul 1925-1947.
- VASILIEV, A. A., *Biçans İmparatorluğu Tarihi*, I, nşr. A.M. Mansel, İstanbul 1943.
- _____, *Byzance et les Arabes*, I, Bruxelles 1935.
- YUSUF EL-KİRMÂNÎ, *Abharu'd-düvel ve Âsârü'l-üvel fî't-Tarih*, Beyrut 1992.
- YAKUT EL-HEMEVÎ, *Mu'cemü'l-Buldan*, V, nşr. F. A. El-Cündî, Beyrut 1990.
- YAKUBÎ, *Tarihü'l-Yakubi*, II, Beyrut.
- ZAİM MİR MEHMED KATİP, *Kitâb-ı Câmi'üt-Tevârih*, Fatih Ktp. Nr. 4306.

ARAŞTIRMA ESERLERİ

- AKA, İ., “Timur”, *DİA*, C.41, s.173-176.
- AKÇADAĞ (GÖĞEBAKAN), G., *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası*, Malatya 2002.
- _____, Göknur, “Malatya”, *DİA*, C.27, s.469-472.
- AKGÜNDÜZ, A., *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri C. 6*, İstanbul 1993
- ALDERSON, A.D., *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, nşr. Ş. Severcan, İstanbul 1998.
- ARİFİ PAŞA, “Maraş ve Elbistan’da Zülkadıroğulları Hükümeti”, *TOEM* VI/33, (İstanbul 1915), s. 535-552.
- AVCI, C., “Sugur”, *DİA*, C. 37, s.473-474.
- BARKAN, Ö. L., *Kanunlar I*, İstanbul 1943
- _____, “H. 933-934 Tarihli Bütçe Cetveli ve Ekleri”, *İÜ İFM*, XV/1-4, (Ekim 1953-Temmuz 1954), İstanbul 1955, s. 251-329.
- BAŞTAV, Ş., “Ortaçağda Malatya’nın Jeopolitik Durumu”, *Türk Kültürü Araştırmaları Oktay Aslanapa’ya Armağan*, XXXI/ 1-2, (Ankara 1995), s. 55-62.
- BAYKARA, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu’nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988.
- BİNBAŞI HÜSNÜ, *Yavuz Sultan Selim’in Mısır Seferi 1516-1517 “77 Nolu Askeri Mecmua Layihası”*, İstanbul 1930.
- BREHIER, L., *Vie et mort de Byzance*, I, Paris 1947.
- CAHEN, C., “La Prière Pénétration Turque En Asie-Mineure”, *Byzantion* XVIII, Bruxelles 1948, s. 5-67.
- CAHEN, C., *Orient et Occident au temps des Croisades*, Paris 1983.
- CANARD, M., *Sayf Al-Davla Recueil de Textes Relatifs a l’Emir Seyf al-Devle*, Paris 1934.
- CHAPOT, V., *La frontière de l’Euphrate de Pompée a la Conquête Arabe*, Paris 1907.
- CHARLESWORTH, M. P., *Trade-Routes and Commerce of the Roma Empire*, Cambridge 1924.
- ÇUBUKCU, A., “Ferec, Memlük Sultanı”, *DİA*, C.12, s.370-371.
- DARKOT, B. “Malatya”, *İA*, VII, s. 225-239.
- DARRAG, A., *L’Egypte Sous Le Règne de Barsbay 825-841/1422-1438*, Damas 1961.
- EMECEN, F. M., *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010.
- _____, “Mercedabık Muharebesi”, *DİA*, C.29, 174-176.
- _____, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşundan Fetret Dönemine”, *Türkler*, C.9, Ankara 2002, s. 24-55.

- _____, “Osmanlı Siyasî Tarihi-Kuruluştan Küçük Kaynarca’ya”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* I, nşr. E. İhsanoğlu, İstanbul 1994, s. 5-63.
- ERCAN, Y., “Suriye’nin Osmanlı Yönetimine Girişi ve Bunun Azınlıkları Açısından Önemi”, *Askeri Tarih Bülteni* 27, (Ankara, Ağustos 1989), s.43-57.
- FRENCH, D., “New Research On The Euphrates Frontier”, *Armies And Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, ed. S. Mitchell, B.A.R. 1983, s. 71-103.
- GABRIEL, A., *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris 1940.
- GÖKBİLGİN, T., “XVI. Asırda Eyalet-i Rum”, *VD VI* (1965), s. 51-62.
- GÖYÜNÇ, N., “Memluk Devrinde (Eski) Malatya’da Bir Aile”, *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğler* I, İstanbul 1986, s. 245-250.
- GÜL, M., “İlhanlı-Memluk Rekabetinden Osmanlı-Memluk Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Arka Planı”, *Belleten* LXX/ 279, (2006), s. 845-866.
- GÜNDOĞDU, H., *Dulkadir Beyliği Mimarisi*, Ankara 1986.
- HAMMER, J. V., *Büyük Osmanlı Tarihi* II, nşr. M. Çevik - E. Kılıç İstanbul 1989.
- HINZ, W., *Uzun Hasan ve Şeyb Cüneyd*, nşr. T. Bıyıklıoğlu, Ankara 1992.
- HONIGMANN, E., *Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İÜ Ed. Fak. Yay., İstanbul 1970.
- _____, “Malatya”, *EI2 VI*, Leiden 1978, s. 230-231.
- _____, “Malatya”, *IA*, VII, s. 233-239.
- HOWGEGO, C. J., “The XII Fulminata. Countermarks, Emblems and Movements Under Trajan or Hadrian”, *Armies And Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, ed. S. Mitchell, B.A.R. 1983, s. 41-46.
- İLGÜREL M., “İstimâlet”, *DİA*, C 23, İstanbul 2001, s. 362-363
- İNALCIK, H., “Bayezid I”, *DİA*, C.5, s. 231-234.
- KARS, R., *Yavuz Sultan Selim’in Gavrı ile Eylediği Cenk Adlı Eserin Çevirisi, Mercibadık ve Ridaniye Savaşları (1516-1517) Üzerine Anonim Bir Selimnâme*, Ankara 2021.
- KOPRAMAN, K. Y., *Mısır Memlükleri Tarihi*, Ankara 1989.
- _____, “Osmanlı-Memlûk Münasebetleri”, *Türkler*, C. 9, Ankara 2002, s. 470-485.
- LAMB, H., *Tamerlane The Earth Shaker*, New York 1928.
- LEWIS, B., “Egypt and Syria”, *The Cambridge History of İslam* I, 1970.
- LYBYER, A. H., “Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* III, (İzmir 1987), s. 141-157.
- MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî* I, nşr. N. Akbayar - S. A. Kahraman, İstanbul 1996.

- MITFORD, T. B., "Some Inscriptions From the Cappadocian Limes", *Journal of Roman Studies*, Vol. 64, 1974, s.160-175.
- MUSLU, C. Y., *Osmanlılar ve Memluklar, İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, çev. Zeynep Rona, İstanbul 2016.
- ÖZTÜRK, H. S., C. Plevneli, "Halûk Perk Müzesi'nden Lucius Artorius Marcianus'un Zeus Keraunios'a Adağı", *ADALYA XVI*, 2013, s.107-118.
- SEVERCAN, Ş. *Keşfi'nin Selim-namesi*, Erciyes Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1988.
- SEYYİD MUHAMMED ES-SEYYİD, "Kansu Gavri", *DİA*, C.24, s.314-316.
- STRANGE, G. Le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, London 1905.
- STRIPLING, G. W., *The Ottoman Turks and Arabs (1511-1574)*, Urbana 1942.
- SÜMER F., *Oğuzlar*, İstanbul 1980.
- _____, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, (Ankara 1970), s. 1-47.
- TAKMER, B., F. Baz, "The Gravestone of C. Iulius, optio of the Legio XII Fulminata", *PHILLA International Journal of Ancient Mediterranean Studies*, Vol 17, (2017), s.176-187.
- TANSEL, S., *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 1969.
- _____, *Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı*, İstanbul 1966.
- TEKİNDAĞ, Ş., "Memluk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İÜ EFTD XXV*, (Mart 1971), 1-38.
- _____, "Fatih Devrinde Osmanlı-Memluklu Münasebetleri", *İÜ EFTD XXX*, (1976), s. 77-82.
- _____, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi*, S: 22, XVII, İstanbul 1968, s. 49-78.
- TERZİ, M. Z., "Emeviler ve Abbasiler Zamanında Malatya Hudut Garnizonu", *19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:3, Samsun 1989.
- TURAN, O., *Türklerde Stratejik ve Taktik Düşünceler*, İstanbul 1986.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi, Mercidabık (1516) ve Ridaniye Meydan Muharebeleri*, Genelkurmay yay., Ankara 1990.
- UĞUR, A., *Yavuz Sultan Selim*, Kayseri 1989.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara 1984.
- _____, "Onbeşinci Yüzyılın İlk Yarısıyla On Altıncı Yüzyılın Başlarında Memluklu Sultanı'na Kaçan Osmanlı Şehzadeleri", *Belleten*, XVII/68, (1953), s. 519-535.
- VRYONIS, S., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, University of California Press, Los Angeles 1971.

- WEIL, G., *Gefebichte der Ghalifen*, Otto Beller 1967.
- WOODS J. E., *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akköyünlular*, nşr. S. Özbudun - N. Sakaoğlu, İstanbul 1993.
- YARLIGAŞ, O., *Principatus Döneminde Roma Devleti'nin Anadolu'da Oluşturduğu Sınır Boyunca Konuşlandırılan Lejyonlar*, İstanbul Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2017.
- YAVUZ, H., *Yemen'de Osmanlı Hakimiyeti (1517-1571)*, İstanbul 1984.
- YERASIMOS, S., *Les Voyages Dans L'Empire Ottoman (XIV-XVI Siecles)*, Ankara 1991.
- YİNANÇ, R., *Dulkadiroğulları Beyliği*, Ankara 1989.
- _____, "XVI. Yüzyılda Maraş Sancağı'nın Nüfus Yapısı", *Kabramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu*, Ankara 1987, s. 19-27.
- YÜCEL, Y., "Timur Tarihine Dair Araştırmalar II, Timur'un Türkiye ve Yakın Doğu İlişkilerine Dair Genel Gözlemler (1400-1402)", *Belleten*, XXXV/140, (Ekim 1971), s. 234-299.
- _____, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferi (1393-1402)*, Ankara 1989.

İTALYA'NIN TRABLUSGARP'A NÜFUZU VE TRABLUSGARP SAVAŞI'NIN BAŞLAMASINDA İTALYA BASINININ ETKİSİ

The Penetration of Italy in Tripoli and the Influence of the Italian Press in the Beginning of the Tripolitan War

Burak ALTUNSOY*

Özet

Trablusgarp eyaleti, 20. yüzyılın hemen başında Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son toprak parçası ve bölgedeki tek bağlantı noktasıydı. Devletin üç kıtaya yayılan cihanşümul niteliğinin son göstergelerinden biri olan Trablusgarp, İtalya'ya olan yakınlığı nedeniyle bu devletin ilgi sahasında bulunuyordu. İtalya, siyasi birliğini tamamlamasının hemen ardından Avrupa devletler dengesi içerisinde kendine yer edinebilmek adına sömürgeci faaliyetlerde bulunmuş ve Trablusgarp'ı hedef olarak belirlemişti. Trablusgarp'ın işgali konusunda İtalya hükümetinin mütereddit yaklaşımı ise bölgenin zaptını sürüncemede bırakıyordu. İşte tam bu noktada İtalyan basını devreye girerek hem Trablusgarp'ta yaşayan İtalya halkının uğradığı sözde haksızlığı dile getirerek propaganda yapacak hem de İtalya'nın tarihten beri bölge ile olan bağlantısını nazara verip kamuoyu oluşturmaya çalışacaktı. Çalışmamızda İtalya'nın sömürge arayışı neticesinde Trablusgarp'ı hedef olarak belirlemesi ve çeşitli kanallarla bölgeye nüfuzu aktarıldıktan sonra, İtalyan milliyetçilerinin bu nüfuzu destekler tavırları ve basın vasıtasıyla hükümeti Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa ikna etme süreci değerlendirilmiştir. Bu noktada basının, milliyetçilerin hedeflediği savaşın çıkmasında ne denli etkili olduğu üzerinde durulmuş ve dönemin milliyetçi ve sosyalist gazeteleri incelenerek savaşa giden yolda basının faaliyetleri anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti yönetiminin bu anti-propagandaya karşı gereken refleksi gösterememesi de Mebusan Meclisi zabıtları takip edilerek ortaya konulmuştur. Osmanlı basınının İtalya basınına karşı kamuoyu

* Arş. Gör., Yalova Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
burak.altunsoy@yalova.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4010-9145
Makale Geliş Tarihi: 20.05.2022, Makale Kabul Tarihi: 02.06.2022

oluşturamaması da dönemin önemli gazetelerinden Tanin üzerinden aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Trablusgarp, İtalya, Basın, Gazete, Türk – İtalya Savaşı

Abstract

The province of Tripolitania was the last piece of land of the Ottoman Empire in North Africa at the beginning of the 20th century and the only connection point in the region. Tripoli one of the last indicators of the imperial nature of the state spread over three continents, was located at the center of attention of this state due to its proximity to Italy. Immediately after Italy completed its political union, it engaged in colonial activities to gain a foothold in the European states and set Tripoli as a target. The Italian government's skeptical approach to the occupation of Tripoli was delaying the occupation of the region. At this point, the Italian press stepped in and both expressed the injustice suffered by the Italian people living in Tripoli and expressed Italy's connection to the region since history. In our study, Italy's determination of Tripoli as a target as a result of its colonial quest, its orientation to the region and the process of convincing the government of Italian nationalists to fight against the Ottoman Empire through the press will be evaluated. At this point, nationalist and socialist newspapers were examined and the activities of the press on the way to the war were **explained**. In addition, it was revealed that the Ottoman State could not give the necessary response to this situation. In addition, the unresponsiveness of the Ottoman Empire to the invasion was examined by using the Tanin newspaper.

Keywords: Tripoli, Italy, Press, Newspaper, Italo – Turkish War

Giriş

Osmanlı Devleti idari taksimatında Trablusgarp, müstakil bir sancak ismi olarak kullanıldığı gibi, Trablusgarp sancağının yanına Bingazi, Fizan ve Kufra bölgelerinin de eklenmesiyle oluşan ve günümüzdeki Libya'ya karşılık gelen Trablusgarp eyaleti olarak da isimlendirilmişti¹. Üç asır boyunca Osmanlı idaresinde olan bölgenin coğrafi anlamda İtalya'ya olan yakınlığı, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayılcı bir politika izleyen İtalya'ya karşı Osmanlı devlet adamlarının devamlı tetikte olması zorunluluğunu doğurdu. İtalya, 1861'de krallığını kurup 1870 yılında Roma'yı da bu krallığa katarak siyasi birliğini

¹ Ahmet Kavas, "Trablusgarp", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.41, s. 288. Bölgenin bu isimle anıldığına dair bazı yazışmalar için bkz. BOA. DH. MÜ. 148/97, BOA. HR. SYS. 1548/23.

tamamladıktan sonra², Avrupa devletleri arasında kendi konumunu güçlendirmek için çalışmalara başladı. Coğrafi keşiflerden itibaren Avrupa'da büyüklüğün karşılığı, elde edilen sömürge ile ölçülmekteydi. İtalya için sömürgecilik hem sanayisi için hammadde ihtiyacını karşılamak hem de nüfusu için yeni yerler açmak adına elzemdi³. Ne var ki İtalya siyasi birliğini tamamlamadan çok önce Orta ve Güney Afrika'nın büyük bölümü, Kuzey ve Güney Amerika, Avustralya ve Asya'nın belli bir kısmı İngiltere, Fransa gibi devletler tarafından sömürülmüştü. Bu nedenle İtalya'nın kendine hedef olarak seçebileceği yerler sınırlıydı. Sömürülmesi en mâkul yer ise, "hasta adam" olarak tabir edilen Osmanlı Devleti'nin elindeki Afrika'nın kuzey bölgesiydi. Bölgenin yer altı ve yer üstü zenginlikleri, büyük devlet olma iddiasındaki İtalya'nın iştahını kabartıyordu⁴. Üstelik 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Akdeniz ve Kuzey Afrika'nın önemi bir derece daha artmıştı. Zaten İtalya kendini kadim Roma'nın bir devamı olarak gördüğünden dolayı Kuzey Afrika ile tarihsel bağlamda bir ilinti kurmakta zorlanmadı. 1882'de İtalya başbakanı Crispi yaptığı bir konuşmada şunu söyleyecekti: "Sömürgeleştirilmiş ülkeler elde etmek, modern hayatın zorunluluklarından biridir. Bizler, ey İtalyanlar! Eli kolu bağlı halde duramaz ve diğer devletlerin dünyanın farklı yerlerini işgal etmelerine müsaade edemeyiz!"⁵

İtalya'nın Trablusgarp'ı ele geçirme arzusu, Afrika'da uğradığı bozgunların bir sonucu olarak ortaya çıktı. Tunus'ta ve Habeşistan'da beklediğini bulamayan İtalya, yeni hedef olarak Trablusgarp'ı belirledi⁶. İtalya'daki milliyetçiler de Trablusgarp'ın İtalya için tek şans olduğunu ve bölgenin mutlaka işgal edilmesi gerektiğini devamlı surette hükümetle paylaşıyordu. Yani denebilir ki 1911 işgalinden çok daha önce İtalyan kamuoyunda zaten Trablusgarp'ın işgali için bir altyapı oluşturulmaya başlanmıştı⁷. Yine de İtalya doğrudan Trablusgarp'ı işgal etmeden önce Avrupa'daki devletleri ikna etmesi gerektiğinin farkındaydı ve bu amaçla Avrupa'daki büyük devletler ile işgal öncesi diplomatik girişimlerde bulundu. Kısa sürede Almanya ve Avusturya-Macaristan ile anlaşan İtalya, 1902

² Hasan Tefik Güzel, "Hasta Adam" Osmanlı Devleti Karşısında Başarılı Bir İtalyan Diploması Örneği: Trablusgarp Savaşı", *VAKANÜVİS - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/1, 2020, s. 80.

³ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789 – 2001)*, Der Yayınları, İstanbul, 2008, s. 494.

⁴ Mevlüt Çelebi, "Uşi Antlaşması'ndan Sonra İtalya'nın Türkiye Siyaseti", *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011 Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 103.

⁵ Farag Agbili, *Trablusgarp'ın İtalya Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu*, Basılmamış Doktora Tezi, Karabük 2019, s. 93.

⁶ *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu:125 s. 5; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908 – 1918), Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 257.

⁷ Ronald S. Cunsolo, "Libya, Italian Nationalism, and The Revolt Against Giolliti", *The Journal of Modern History*, 37/2 (Jun., 1965), s. 186.

yılında İngiltere ve Fransa'yı son olarak da 1909 Racconigi Antlaşması ile Çarlık Rusya'yı Trablusgarp işgali için ikna etti⁸.

İtalya'nın Trablusgarp'a Nüfuzu

İtalya, Trablusgarp'a girmeden önce bir yandan diplomatik faaliyetlerde bulunup gelecekte yapacağı işgal için ortam hazırlarken öte yandan bölgede nüfuzunu artıracak bazı adımlar atıyordu. Bölgenin yüzölçümü kabaca 1.000.000 kilometre karelik bir alanı kapsıyor⁹ ve bu yönüyle Osmanlı Devleti'nin neredeyse 1/7'lik kısmını oluşturuyordu. Nüfusu 1.000.000'un üzerinde olmasına rağmen¹⁰ bölge neredeyse 12.000.000 insanı doyurabilecek bir verimliliğe sahipti¹¹. İtalya'yı cezbeden bu verimliliğe rağmen demografik anlamda kendi vatandaşları bölgede sayıca düşük kalıyordu¹². Bu nedenle İtalya, bölgeye nüfuz edebilmek için başka bir yol aramalıydı. Bu yol, bölgede okullar açmak, iktisâdî ve kültürel faaliyetlerde bulunmak ve bazı kazanımlar elde etmekten geçiyordu.

İtalya'nın bölgeye nüfuzu yolunda atılan en önemli adım Banco di Roma'nın açılmasıdır¹³. Banco di Roma, kısa süre içerisinde İtalyan nüfuzunun Trablusgarp'ta yayılmasında o denli etkili olmuştu ki hem işgal yanlısı İtalyan basını finanse ederek işgale altyapı oluşturmuş hem de bölgedeki faaliyetlerinin engellendiği şâyiasını yayarak Trablusgarp valisi İbrahim Paşa'nın görevinden alınmasını sağlayacak kadar diplomatik alanda güçlenmiştir. Trablusgarp Savaşı

⁸ Timothy W. Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk – İtalyan Diplomatik İlişkileri*, Çeviren: Deniz Berktaş, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s.12; Müge Orhan, *Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Trablusgarp Harbi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2010, s. 25; Uçarol, a.g.e., s. 497.

⁹ Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985 s. 1244.

¹⁰ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi (Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus)*, Çevirenler: Akile Zorlu Durukan – Kaan Durukan, İmge Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 135.

¹¹ Commodore W.H. Beehler, *1911 – 1912 Türk – İtalyan Savaşı (Trablusgarp Savaşı'nın Tarihi)*, İlgi Kültür Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 9.

¹² 1910 yılında tüm Osmanlı topraklarında yaşayan İtalyan sayısının 11.781 kişi olduğunu düşünüp bir milyon kişinin yaşadığı Trablusgarp bölgesinin ekseri Müslüman Araplardan müteşekkil olduğunu hesaba katarsak bölgedeki İtalyan sayısının azlığı anlaşılabilir. Mustafa Arık, *Trablusgarp Vilayeti Üzerinde İtalya Tebdüdinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askeri – Siyasi Tedbirler (1881 – 1911)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s. 30. Trablusgarp'taki İtalyanların net sayısı 1900 yılında 1.100 kişidir. Bunun 930'u Trablusgarp'ta, 120'si Bingazi'de kalan 30 kişi ise Homs, Derne ve Mısır'daydı. Agbili, a.g.t., s. 80. Beehler ise Trablusgarp'taki İtalyan nüfusunun 1.000 kişinin altında olduğunu söylüyordu. Beehler, a.g.e., s. 12.

¹³ Banco di Roma üç milyon liralık bir sermaye ile 9 Mart 1880'de ilk şubesini açtı. Bankanın sermayesi 1910'da 100 milyon, 1912'de 200 milyona yükselecekti. Agbili, a.g.t., s. 94.

sırasında İtalya başbakanı olan Giolitti yazdığı anılarında bankanın menfi faaliyetlerini engellemeye çalışan Osmanlı hükümeti hakkında şunları söylemiştir: “Osmanlı hükümeti Trablusgarp’taki bizim iktisâdî hâkimiyetimize güçlükler çıkarmakla, hatta başka devletlere imtiyazat vermek veya vâdetmek suretiyle bizim bu hâkimiyetimizi büsbütün çiğnemekle bizim için sulh yoluyla Trablus’a nüfuz etmek imkânını selbeyliyordu”¹⁴. Banco di Roma yalnızca İtalyanların bölgenin ekonomik piyasasına hâkim olmasını sağlamıyor ayrıca verdiği krediyi ödeyemeyen kişilerin ellerinden topraklarını alıp mülk ediniyordu. İtalya hükümeti tarafından desteklenen bu banka bölgede yaşayan İtalyanların maaşlarını temin ederek yerel halktan daha düşük bir ücretle çalışmasını engelliyordu¹⁵. Vatikan’ın da fonladığı banka, Trablusgarp’ta büyük endüstriyel holdingler, madencilik imtiyazları ve nakliye tesisleri satın alıyordu. Roma Sefareti’nin sadrazam İbrahim Hakkı Paşa’ya¹⁶ gönderdiği telgraflarda defalarca Banco di Roma’nın işgal yanlısı İtalyan basınını desteklediği ve hükümetin saldırgan politikasında payı olduğu vurgulanacaktı¹⁷. Savaşın bitiminden on bir yıl sonra eserini kaleme alan Ali Haydar Emir, Banco di Roma’nın faaliyetlerinden şu şekilde bahsediyordu: “Afrika-yı Osmanide İtalyanların mevkiini ahâli nazarında en ziyade îla ve takviye eden Banco di Roma olmuştur. Tobruk ve Bomba gibi en küçük kasabalarda bile bankanın şubeleri vardır. Usul-u ziraatin ibtidalîğinden nâşî yarı aç yarı tok bir halde yaşayabilen halka ikraz makamında şubeler para yağdırdığı halde hükümet vergi istiyor ve bu halde bankanın hürmet ve hükümetin nefret ve husumet kazanması mûcib oluyor”¹⁸. Salvemini yazdığı eserinde, hükümeti Trablusgarp işgali konusunda ikna eden kişinin Banco di Roma başkanı Commendatore Ernesto Pacelli olduğunu itiraf edecekti¹⁹. İtalya başbakanı Giolitti’nin yakın arkadaşı Insabato 12 Ağustos 1911’de banka ile ilgili yazdığı raporda; bankanın rekabet kurallarına uymadığı, yüksek fiyatlarla bölgeden mülkler edindiği ve konsolosluktan gördüğü destek sayesinde de her konuyu kendi lehine çözmeye çalıştığı, bu nedenle Osmanlı yerel yönetiminin

¹⁴ Giovanni Giolitti, *Trablusgarp’ı Nasıl Aldık?*, Hazırlayan: Tahsin Yıldırım, DBY Yayınları, İstanbul, 2012, s. 32.

¹⁵ Rachel Simon, *Libya Between Ottomanism And Nationalism The Ottoman Involvement in Libya During The War with Italy (1911 - 1919)*, Berlin, 1987, s. 50.

¹⁶ Trablusgarp Savaşı başlangıcına kadar sadrazamlık yapan İbrahim Hakkı Paşa hakkında detaylı bilgi için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt:4, Dergah Yayınları, ss. 1763 – 1805; Muharrem Dördüncü, *İbrahim Hakkı Paşa’nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1863-1918)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2013; Zekeriya Kurşun, “İbrahim Hakkı Paşa” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:21, ss.311-314.

¹⁷ BOA. HR. SYS. 1549/60.

¹⁸ Ali Haydar Emir, *1327-1328 Türkiye – İtalya Harbi Tarih-i Babrisi*, Bahriye Matbaası, 1923, s. 106.

¹⁹ Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911 – 1912 Türk – İtalya İlişkileri (Trablusgarp Savaşı’nda Mustafa Kemal Atatürk İle İlgili Bazı Belgeler)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 25.

(bilhassa 1910'da Trablusgarp'a atanan vali İbrahim Paşa'nın) ve bölgedeki Arap halkın bankaya karşı düşmanca bir tutum sergilediği belirtiliyordu. Banco di Roma bölgede o denli yayılmıştı ki *La Stampa* gazetesinde "Barışçıl Nüfuz" başlığıyla verilen haberde bankanın Trablusgarp'ta bir yağ fabrikası ve bir sabun fabrikası açtığı, günde 200 kilo un üreten ve tam verime ulaştığında bir ton un üretecek bir değirmen kurduğu, 15.000 baş sığır bulunan geniş bir çiftlik açtığı, hatta buz fabrikası, devekuşu tüylerinin işlenmesi faaliyetleri yanında matbaa işleri, mekanik atölyesi, taş ocakları gibi birçok alanda çalışmaları olduğunu yazıyordu²⁰. Bu girişimler İtalya adına olumlu sonuçlar getirecek ve İtalya'nın Trablusgarp'taki ticaret hacmi 1895'te %5 iken 1910'a gelindiğinde bölgedeki ticaretin %50'sine hâkim olacaktı²¹.

İtalya'nın Trablusgarp'a nüfuzu yalnızca iktisâdî faaliyetlerle gerçekleşmedi. Bunun yanında sosyal ve kültürel bazı faaliyetlerde bulunan İtalya bu sayede bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmeyi amaçladı. İtalya bölgede iki adet İtalyan gazetesi çıkarılmasını sağlayarak işe başladı. Gazetelerin ilki her Çarşamba ve Cumartesi yayınlanan ve sahibi Osmanlı asıllı Vito Ribo Akip olan "*Li Codi Tripoli*"ydi. Bir diğer gazete ise Pazartesi ve Perşembe yayımlanan ve sahibi Maverbicuha Cima olan "*Staladoriti*" gazetesiydi²². İki gazetenin bölgede İtalyan emellerine hizmet eden yayınlar yaptığını tahmin etmek zor olmasa gerek. Osmanlı Devleti'nin ise buna karşın 1908'e kadar Trablusgarp'ta yalnızca bir gazetesi bulunmaktaydı²³.

Bölgeye nüfuzun bir diğer adımı İtalyan okulları açma faaliyetleriydi. Trablusgarp'ta İtalya'nın eğitim ve okullaşma faaliyetleri 1876'dan itibaren başladı. Zamanla bu faaliyetler artış gösterdi ve bu artış gözle görülür şekilde İtalyan etkisini Trablusgarp'ta güçlendirdi. Türk matbûatının önemli gazetelerinden biri olan Tanin'de çıkan bir yazıda; Fransa'nın Trablusgarp'taki Fransisken rahiplerini himaye etmekten vazgeçmesinin İtalya'yı çok mutlu ettiği ve Fransa gibi tehlikeli bir rakibin bölgedeki etkinliğinin azalmasıyla kendi nüfuzlarını ve eğitim faaliyetlerini artırabileceklerini düşünmeye başladıkları yazıldıktan sonra zaten İtalya'nın Trablusgarp'ta hâlihazırda dört mektebinin bulunduğu söyleniyordu. Bu mektepler ve özellikleri şöyleydi:

²⁰ "La Penetrazione Pacifica", *La Stampa*, Numero: 202, 23 Luglio 1911.

²¹ Filiz Çolak, "Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın Osmanlı Devleti'nin Ticaret-i Hariciyesi Üzerindeki Etkileri", *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011 Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s. 516.

²² Agbili, a.g.t., s. 88.

²³ Orhan Koloğlu, "Türkçe – Dışı Basın", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:1, İletişim Yayınları, 1985, s. 96.

1. Ticaret Mektebi: Senelik 25 bin frank masrafı var.
2. Zükur-ı (Erkek) İbtidâiye Mektebi: Senelik 25 bin frank masrafı var.
3. İnas-ı (Kız) İbtidâiye Mektebi: Senelik 13 bin frank masrafı var.
4. Çocuk Bahçesi: Senelik 6 bin frank masrafı var.

Tanın'deki yazının devamında; “bunların dışında mekteplere ait bir hastane vardır ki bunun masrafı da 3.500 frank tutuyor. Diğer masrafları da eklersek İtalya Trablusgarp için yüz bin frank masraf yapmış oluyordu. İtalya'nın işgal yanlısı *Corriere d'Italia* buradaki okullar için şu ifadeleri kullanıyordu: Trablusgarp'ta bayrağımızın şerefini tezyin için mevcut mekteplerimizi ıslah ve teksir etmeliyiz. Fransa Afrika'da vasi bir imparatorluk tesisi arzusundadır; hiçbir şey onu bundan vazgeçirmediği gibi her şey Afrika'nın Bahr-i Sefid sahasında hâkimiyetini te'vid etmesine yardım ediyor”²⁴. Anlaşılacağı üzere okulların açılmasındaki asıl maksat bölgeye nüfuz etmek ve Fransa ile yaşanan Akdeniz mücadelesinde bölgede etkinlik sağlamaktı. 1911 yılına gelindiğinde Trablusgarp'ta tamamen ücretsiz eğitim veren on iki İtalyan yüksekokulu vardı. Bu okullar İtalyanca'nın yanında Arapça, tarih, aritmetik, coğrafya gibi pek çok alanda dersler veren bölgenin en gelişmiş okullarıydı. Ayrıca bu okulların yanında Bilim ve Ticaret Okulu ve yaşlılar için gece okulları da açılmıştı. İtalyan öğrencilerin sayısı 200'ü erkek, 400'ü kız olmak üzere 600 öğrenciye ulaşmıştı. İtalyan okullarının bu çabalarının sonucunda bölgede Türkçe konuşan kişi sayısı %5'i geçmezken Yahudiler ve Arap Müslümanlar da dâhil İtalyanca konuşan kişi sayısı tüm halkın %30'una ulaşmıştı²⁵. Trablusgarp'taki İtalyan nüfusunun 2.000 kişi bile olmadığı, İtalyanca konuşan kişi sayısının ise üç yüz bin kişiyi geçtiği düşünüldüğünde İtalyan okullarının bölgede ne denli etkili olduğu anlaşılabilir. İtalya ayrıca bölgeye arkeologlar gönderip bilimsel çalışma yapma bahanesiyle bölgeyi keşfediyor, fosfat madenlerini buluyor ve bölgenin haritalarını çıkarıyordu. Ayrıca hastaneler inşa edip postanelerin kontrolünü ele geçiriyordu.

Osmanlı Devleti, İtalya'nın Trablusgarp'a sızma girişimlerine uzun bir süre seyirci kaldı ve hızlı bir refleks gösteremedi. Bölgenin gelişmemişliği ve İtalyan nüfuzu, Trablusgarp mebuslarının tüm uyarılarına rağmen hükümet nezdinde ve dönemin sadrazamı İbrahim Hakkı Paşa'da karşılık bulamadı. Hatta İtalya nüfuz girişimleri tam olarak anlaşılmadığı için İtalya'nın bölgeye yaptığı tüm yatırımlar normal karşılandı. Mesela Mebusan Meclisi'nde İtalya'nın Trablusgarp'ta ekonomik faaliyetlerini artırdığına yönelik çıkan tartışmada Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa söz alıp Kütahya mebusu Ahmet Ferit Bey'e hitaben şunları söyledi: “Sonra ne diyor? Menâfi-i iktisâdîyeden bahsediyor. Bize yakın bir memleketdir diyor. Temenni ederiz ki, orada menafi-i iktisâdîyemiz artsın. Ahalimiz orada

²⁴ “Garip Bir Kavga”, *Tanın*, Numara: 1079, 2 Eylül 1911.

²⁵ Agbili, a.g.t., s. 98.

ticaret etsin diyor. Bugün biliyor musunuz, bugün Tunus'ta yüz bini müteceviz İtalyan var. Bu devlet, kendi tebaasının para kazanmasını istiyorsa bunda hakk-ı hâkimiyete münâfi ne görüyorsunuz? Bugün Paris'in içinde üç yüz bini müteceviz Alman vardır"²⁶. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya göre İtalya'nın Trablusgarp'taki ekonomik faaliyetlerinde egemenliğe aykırı bir durum yoktu ve tıpkı diğer memleketlerde olduğu gibi Trablusgarp'ta da İtalya kendi ekonomik yatırımlarını yapabiliyordu.

Trablusgarp bölgesinde İtalya'nın yalnızca ekonomik faaliyetleri değil kültürel nüfuz faaliyetleri de Mebusan Meclisi'ne yansdı. Bu konuda Trablusgarp mebusu Mahmut Naci Bey, Trablusgarp bölgesinde okul faaliyetlerinin aksadığını ve bu durumun İtalya'ya yaradığını beyan ettiği konuşmasında şunları söylüyordu: "Bugün vilâyetimiz İtalyanların istîlâ-yı iktisâdîsine bihakkın mahkûm olmuştur. Bugün bütün hayat-ı iktisâdîmiz İtalyanların eline geçmiştir. Arkadaşlar, buna tamamıyla kanaat etmelisiniz. Vilâyetimizin bu hal-i esef iştimaline karşı hükümetimiz pek müteğafil davranıyor. Evet arkadaşlar, İtalyanların vilâyetimizde ikisi âli, diğerleri ibtidâî, rüşdî ve îdâdî derecatında olmak üzere zükûr ve inas tam on iki mükemmel mektebi vardır. Buna mukabil Maarif Nezaretimiz, devr-i Meşrutiyet'te kat'iyen bir mektep açmadı. Yanlış anlaşılmasın, bugün vilâyetimizdeki mekâtîp 4 mektepten ibarettir. Bu mekteplerin de muallimlerinin maaşları da cüz'î olmasından dolayı ben onlara tamamıyla mektep diyemem. İtalyanlar bugün o muntazam olan mektepleriyle otuz bine bâliğ olan nüfus-ı Museviyyenin çocuklarını umumen kendi mekteplerine celbediyorlar. Arkadaşlar, bugün İtalyanların açtıkları mekâtîp yüzünden yirmi bin nüfusumuz İtalyanca tekellüm etmeye başladılar. Lisan-ı mahalliye hemen hemen terk ettiler. Buna mukabil bir buçuk milyon nüfusu Osmâniden Türkçe bilen iki yüz adam bile yoktur."²⁷. Gerçekten İtalyanca bölgede o denli yaygınlaşmıştı ki 1911 Nisan'ında *La Stampa*'da, vilayette her şeyin İtalyanca söylenebileceği ve herkesin anlayabileceğine dair bir haber çıkmıştı²⁸. Mahmut Naci Bey'in konuşmasının hemen ardından bir diğer Trablusgarp mebusu Sadık Bey şu açık ifadelerle hükümete uyarıda bulunuyordu: "Naci Bey'in verdiği îzâhattan başka îzâhat vermek zâittir zannederim. Yalnız şurada başka ciheti îzah etmek isterim. Geçenlerde İtalya Hâriciye Nâzırı bir söz söyledi. Onu burada tekrar etmek isterim. 'Müterakkî olan Tunus ile Mısır arasında Trablusgarp'ın böyle harap kalmasını arzu etmeyiz' demiştir. Bu söz doğrudur; fakat hükümet, ona göre gözünü açsın ve vilâyetimizde mektep açsın. Emin olunuz ki, bir buçuk milyon nüfusu hâvi olan bu vilâyetin her hususta terakkîsine hükümet hizmet etmezse, bu hali, muzlim neticeye müncer olur. Aksi halinde

²⁶ Meclisi-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 1, İçtima Senesi: 3, On Birinci İnikad, 22 Teşrinisânî 1326 Pazartesi, s. 318.

²⁷ Meclisi-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima Senesi: 3, Yirmi Üçüncü İnikad, 27 Kânûnuevvel 1326, s. 80-81.

²⁸ "Le Condizioni Degli Italiani a Tripoli", *La Stampa*, Numero: 110, 21 Aprile 1911.

vilâyetimizin hayatı çok sürmez. Efendiler, bir kere şu ihmali bir de İtalya vesâir hükûmât tarafından vâki olan propagandayı yan yana getiriniz ve düşününüz; sonra isterseniz mektep açınız, isterseniz açmayınız.”²⁹

Trablusgarp Mebusu Sadık Bey, hükümete yönelik eleştirilerini yalnızca meclis kürsüsünde değil basın yoluyla da devam ettirdi. Verdiği bir demeçte; Trablusgarp'ın devamlı boşlandığını, İtalyanların bölgeye nüfuz etmelerine imkân sağlandığını, hatta Hakkı Paşa'nın yaptığı ilk işin Banco di Roma'nın resmîyetini onaylamak olduğunu ve İtalyanların bölgede Dârüleytam ve hastane açtığını söyleyen Sadık Bey Tanin'e verdiği röportajın devamında “bu noktadan sonra hükümetin yapması gereken iki şey vardır: Birincisi; bölgeye 50-60 bin kişilik bir ordu ve bunların ihtiyacını sevk etmek. İkincisi bölgedeki mevcut askerlerin yanı sıra 25-30 bin kişilik milis bir kuvvet oluşturmak” diyordu³⁰.

İtalyan basınının Trablusgarp'a nüfuz etme yolunda attığı önemli adımlardan biri de Trablusgarp valisi İbrahim Paşa'nın görevinden alınmasını sağlamaktı. Vali İbrahim Paşa aynı zamanda bölgedeki askeri birliklerin komutanıydı. İtalya'nın bölgeye nüfuz etme çabasının farkına hükümetten çok daha önce varmıştı ve hükümete bu yönde yaptığı uyarıların ciddiye alınmadığını da görmüştü. Bu nedenle mümkün oldukça bölgedeki İtalyan nüfuzunu kırmaya gayret gösteriyordu. Haliyle kısa sürede milliyetçi İtalya basınının da bir numaralı hedefi haline gelmişti. 20 Şubat 1911 tarihli *La Stampa* gazetesindeki haberde Vali İbrahim Paşa'nın tavırlarının her geçen gün İtalyanlara karşı daha da kışkırtıcı hale geldiği söyleniyor, valinin Türk yetkililerle yaptığı toplantıda İtalyanları hor gören açıklamalarda bulunduğu yazılıyordu³¹. 11 Mart 1911 tarihinde İtalya Dışişleri Bakanı San Giuliano, Trablusgarp'taki dini bayramlar vesilesiyle yerel gazetelerin validen destek alarak bölgedeki İtalyanları kışkırtacak faaliyetlerde bulunduğunu ve *Giornale d'Italia* ile *Corriere d'Italia* gibi gazetelerin durumla ilgili telgraflar gönderdiğini söyleyecek³², yine Berlin büyükelçisine gönderdiği yazıda; valinin bölgeden gönderilmemesi halinde sonuçlarının ağır olacağını, gönderilirse zaten iyiye giden ilişkilerin mükemmelleşeceğini belirtecekti³³. San Giuliano 25 Mart 1911'de İstanbul'a gönderdiği yazıda; Vali İbrahim Paşa'nın yerel gazeteler

²⁹ Meclisi-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima Senesi: 3, Yirmi Üçüncü İnikad, 27 Kânûnevvel 1326, s. 82.

³⁰ “Trablusgarp Hakkında Bir Mütalaa”, *Tanin*, Numara: 1089, 12 Eylül 1911.

³¹ “Oravi Notizie da Tripoli”, *La Stampa*, Numero: 51, 20 Febbraio 1911.

³² I Documenti Diplomatici Italiani (bundan sonra DDI), Quarta Serie: 1908 – 1914, Volume V-VI, “Il Ministro Degli Esteri, Di San Giuliano, All'Ambasciatore a Constantinopoli, Mayor”, Roma, 11 Marzo 1911, s. 849.

³³ DDI, Quarta Serie: 1908 – 1914, Volume V-VI, “Il Ministro Degli Esteri, Di San Giuliano, All'Ambasciatore a Berlino, Pansa”, Roma, 16 – 18 Febbraio 1911, s. 820-821.

vasıtasıyla İtalya'nın bölgedeki ekonomik hareketlerini engellemeye çalışıldığını ve valiye bunu engellemesi için resmi bir talimat verilmesi gerektiğini iletmişti³⁴.

Vali İbrahim Paşa hakkında İtalyan basınında çıkan eleştirel yazıların Roma sefaretı vasıtasıyla Osmanlı hükümetine ulaştırıldığını arşiv belgelerinden de takip edebiliyoruz. 28 Şubat 1911 tarihli *La Tribuna* gazetesi “Vali'nin İtalyanlara Karşı Düşmanlığı” manşetiyle okuyucularının karşısına çıkmış ve Vali İbrahim Paşa'yı direk hedef göstermişti³⁵. *Giornale d'Italia* gazetesi “İtalya çıkarlarına aykırı davranan Trablusgarp valisi Müşir İbrahim Paşa görevinden uzaklaştırılmalıdır” haberinin yanı sıra³⁶ 4 Ağustos 1911 tarihinde *Corriere d'Italia* gazetesinde “İtalyanların Kırgınlığı” başlığıyla şöyle bir haber yer alıyordu: “3 Ağustos'ta Vali İbrahim Paşa tarafından Osmanlı anayasasının kabulünün yıldönümü kutlamalarına tüm devletlerin gönderdiği konsoloslukların temsilcileri eksiksiz katılırken İtalyan delegasyonundan bazı kişiler elendi”³⁷. Gazetelerin vali hakkındaki bu haberlerine İtalyan diplomatların, valinin görevinden uzaklaştırılması için çalışmalarını da eklenince 11 Ağustos 1911'de İbrahim Paşa görevinden alındı. Yerine vali olarak atanan Bekir Sami Bey ise savaş başlayana kadar bölgeye gitmedi ve neticede Trablusgarp bölgesi savaş sırasında valisiz kaldı³⁸.

³⁴ DDI, Quarta Serie: 1908 – 1914, Volume V-VI, “Il Ministro Degli Esteri, Di San Giuliano, All'Ambasciatore a Constantinopoli, Mayor”, Roma, 25 Marzo 1911, s. 867.

³⁵ BOA. HR. SYS. 1548/13-9.

³⁶ Orhan Koloğlu, *Trablusgarp Savaşı (1911 – 1912) ve Türk Subayları*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara, 1979, s. 2.

³⁷ BOA. HR. SYS. 1548/57.

³⁸ İbrahim Paşa'nın yerine vali olarak görevlendirilen Bekir Sami Bey, Trablusgarp'tan ve İtalyan tehdidinden o kadar bihaberdi ki 15 Eylül 1911'de yani savaşın çıkmasından sadece iki hafta önce Tanin'e verdiği röportajda; bazı hususi işlerini halletmek için nezaretten izin aldığını ve birkaç gün içinde Trablusgarp'a gideceğini söylüyor, İtalyanların akıllarındaki işgali gerçekleştirmek istediğine dair dolaşan şayialara karşı ne düşündüğü sorulduğunda ise şu cevabı veriyordu: “Sizi kat'iyen temin ederim ki bu şâyiat asla ciddi olarak telakkî edilebilecek bir mahiyette değildir. İtalya hükümeti vuracağı bir yumruktan ne gibi neticeler çıkacağını takdir ve tahmin eyleyecek derecede sahib-i vakar ve haysiyettir”. Muhabirin ısrarla: “farz-ı muhal olarak bir dakika için İtalya'nın böyle bir harekette bulunduğunu kabul edecek olursak?” sorusuna “fakat efendim, böyle bir hareketin nasıl bir mânâ-yı tazammun geleceğini bilir misiniz?” diyerek cevap vermiştir. Sözlerinin devamında “Hâlbuki bugün öyle esbab-ı kaviiye mevcuttur ki bunların cümlesi İtalyan hükümetinin memleketimizle hoş ve dostça geçinirken, memleketimizde ticaret ve sînâi için emin ve mükemmel bir pazar-ı revaç bulmuşken böyle tehlikeli bir tecrübeye teşebbüs eylemeyeceğini göstermektedir” diyordu “Trablusgarp-İtalya”, *Tanin*, Numara: 1092, 15 Eylül 1911.

Savaşa Giden Yol: İtalyan Milliyetçilerinin ve Milliyetçi Basının Yükselişi

İtalya'nın Trablusgarp'taki ekonomik ve sosyokültürel faaliyetleri ve nüfuz çabası, İtalya hükümetinin bölgeye yönelik işgal öncesinde başlattığı ve yürüttüğü diplomatik atılımlar ve son olarak Osmanlı hükümetinin İtalyan tehlikesini göz ardı etmesi gibi durumlar kısa sürede art arda gerçekleşince bir anda İtalya milliyetçileri arasında Trablusgarp yeni "vaadedilmiş toprak" olarak görülmeye başlandı. İtalyan milliyetçi kanadının ve basınının Trablusgarp'ın işgali konusunda aşması gereken başlıca sorun; halk nezdinde işgal yanlısı kamuoyu oluşturmak ve siyasi partileri işgal için teşvik etmektir. Avusturya-Macaristan'ın 1908'de Bosna-Hersek'i bir oldubitti ile ilhak etmesi İtalya'da bir an önce benzer bir hareketi Trablusgarp'ta uygulama yönünde altyapı oluşturdu³⁹.

Trablusgarp'ın işgaline yönelik İtalya basınında ilk ciddi söylem 1910 yılının sonunda başladı. Milliyetçilerin işgal konusundaki parolası şuydu: "İtalya Trablusgarp'a gitmiyor, oraya geri dönüyor!"⁴⁰. Basındaki yayımcı söylemler 1911 yılından itibaren yerini işgalci bir söyleme bıraktı ve İtalya içinde artık gür bir ses haline gelmeye başladı⁴¹. 1911 yılının tarihi önemi İtalya krallığının kuruluşunun 50. yıl kutlamalarının yapıldığı sene olmasıydı⁴². 1 Mart 1911 tarihinde savaşa giden süreç adına çok önemli bir adım atıldı; İtalyan basınındaki Türk aleyhtarı kampanyalar "*L'idea Nazionale*"⁴³ (Milli İdeal) adlı gazetede yayınlanan manifesto ile resmen ilan edildi. Manifestoyu yayınlanmak için özellikle 1896'da Habeşistan'da alınan yenilginin yıl dönümü beklenmişti. Yayınladıkları yazılarda milliyetçi yazarlar Trablusgarp bölgesini seçilmiş savaş alanı olarak görüyordu. Aynı gazete Trablusgarp meselesinin çözümü için şu yolu savunuyordu: Osmanlı'ya karşı yürütülen uzlaşılı politikası bir an önce terkedilmelidir. Ya Trablusgarp'taki haklarımız tanınmalı, ya da bölge işgal edilmelidir.

³⁹ İsrail Kurtcephe, "Rodos ve On İki Adanın İtalyanlarca İşgali", *OTAM*, C. 3 (1992), s. 201.

⁴⁰ Fabio L. Grassi, "Niçin Trablusgarp? İtalyan Çıkarması Ardındaki Siyaset ve Kültür", *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011 Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 41.

⁴¹ Paulino Toledo Mansilla, "Trablusgarp Savaşı'nın İdeolojisi ve Propaganda Esasları(1911): Trablusgarp ve Sirenayka'da Çökmekte Olan Osmanlı Kültürüne Karşı Bir Kurtuluş Çaresi Olarak Görülen İtalyan Medenileştirme Misyonu", *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011 Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 556.

⁴² Cunsolo, a.g.m., s. 187, Şıvgın, a.g.e., s. 18.

⁴³ Bu gazete İtalyan milliyetçilerinin ana yayını organı olarak görülüyordu. Haftalık çıkan gazetenin ilk sayısı, manifestonun yayınlanma tarihi olan 1 Mart 1911'dir.

L'idea Nazionale gazetesi ve diğer pek çok İtalyan gazetesi bölgeye muhabirler göndererek Trablusgarp sancağı, Bingazi mutasarrıflığı ve diğer bölgeler hakkında haberler yaptırmaya başladı. Mesela işgal yanlısı gazetelerden *La Stampa* muhabiri Giuseppe Bevione sahil bölgelerinde yaptığı araştırmalar sonucu Nisan 1911'de gazeteye yazdığı makalede; bölgede iki milyon palmiyenin bulunduğunu⁴⁴, bölgedeki jeologların gözlemlerine göre Arapların Türklerden nefret ettiğini ve İtalya'ya sempati duyduğunu söyleyip, Akdeniz'de bozulan dengenin yalnızca İtalyan işgali ile düzelebileceğini iddia ediyordu. Milliyetçilerin lideri konumundaki Enrico Corradini, *L'idea Nazionale*'de yazdığı yazıda Bingazi için "küçük bir cennet" ifadesini kullanıyor, Heredot'un "bölge yılda üç verimli mevsime sahiptir" söylemi üzerinde durarak İtalyan kamuoyunu bölgenin verimlilikleri hakkında bilgilendiriyordu. Bölgenin verimliliği hakkında Castellini adındaki gazeteci "oradaki akarsular tıpkı bizim Alp dağlarının vadilerinde akan sular gibi gürül gürül haykırarak ve kabarak, kendilerine gülümseyen toprakları sularıyla döllüyorlar" yazacaktı⁴⁵. İtalyanları kendi ülkelerinde tütün, pamuk, zeytin, ipek, şarap gibi alanlardaki yetersizliği ve kendi ülkelerini bu konularda istenen verimliliğe getirememiş olmaları, basında yer alan bölgenin verimliliği ve İtalyan arkeologların bölge hakkındaki sözleriyle birleşince kaçınılmaz olarak kamuoyunun Trablusgarp'a ilgisi artıyordu.

Corradini yazdığı bir yazıda; "ulusumuz genç, sağlıklı, güçlü ve hareketli; Osmanlı İmparatorluğu gibi çöküşte olan bir imparatorluğun tam tersi. İlahi adaletin emirlerinde bu imparatorluğun yıkılacağı yazılmışsa benziyor ve onlara son ölümcül darbeleri vuranların da bizler olacak olması bence çok iyi" dedikten sonra Ain Zara'da Roma dönemine ait mozaiklerin keşfedilmesiyle "çölün kumları altında çıkan bu mozaikler bize bırakılan miras mektubudur. Onlar burada çarpıştılar ve galip geldiler, atalarımızın izlerini yeniden bulmaktayız. On altı yüzyıldır sekteye uğramış hayat yoluna kaldığımız yerden devam ediyoruz" diyerek tarihsel bağları Trablusgarp'ın işgaline gerekçe olarak üretiyordu. Corradini bir başka yazısında askeri işgalin, Trablusgarp'ın ve tüm Tripolitanya bölgesinin yok olmasını önleyecek tek geçerli yol olduğunu söyleyip yalnızca bu yolla yaşlı Arap-Türk Trablusgarp'ı ölümü gerisinde bırakır ve yeni İtalyan Trablusgarp'ına yaşam yolu açılabilir diyecekti⁴⁶. *L'idea Nazionale* gazetesi 1911 Mart'ından savaşın çıkacağı Eylül ayına kadar İtalya kamuoyunu Trablusgarp konusunda etkilemek için birçok çarpıcı manşetle okurlarının karşısına çıkmaya devam etti. 8 Mart'ta "Trablusgarp, İtalyan Dış Politikasının Dayanak Noktasıdır" manşetiyle yayınlanan gazete⁴⁷, 5 Nisan 1911'de "Trablus'ta İtalyan

⁴⁴ Bu iddia metrekareye 45 palmiye ağacı düşmesi gibi mesnetsiz bir anlam taşıyordu.

⁴⁵ "Che Cosa Vale La Tripolitania", *L'idea Nazionale*, Numero: 5, 29 Marzo 1911.

⁴⁶ Mansilla, a.g.m., s. 557-559.

⁴⁷ "La Tripolitania è il Fulcro Della Politica Estera Italiana" *L'idea Nazionale*, Numero: 2, 8 Marzo 1911.

Çıkarları Tehdit Altında” şeklindeki haberiyle halkın ilgisini bölgeye yönlendirdi⁴⁸. Yine Nisan ayında “İtalya, Trablusgarp İçin Genç Türklerle Boğuşuyor” manşetiyle basılan gazetede bölgedeki İtalyan hâkimiyeti için Osmanlı Devleti ile yapılan mücadele anlatılırken⁴⁹, Ağustos ayında bölgenin yeraltı zenginlikleri nazara verilip⁵⁰, bölgeye başka devletlerin barışçıl şekilde nüfuz etme çabaları aktarılıyordu⁵¹. 14 Eylül 1911’de ise artık “işgal” kelimesi açık bir şekilde ifade edilmeye başlanmıştı⁵².

İtalya milliyetçileri işgal için bir Roma tezi üretip bu tezi basında işleyerek hükümeti ve halkı etkisi altına almaya gayret ediyordu. İtalyan milliyetçilerine göre İtalya devleti, şanlı Roma’nın mirasçısı olmak istiyorsa tıpkı Roma’nın yaptığını yapmalı, geri kalmış halkları medenileştirmeli, beyaz adamın sorumluluğunu yerine getirmeliydi⁵³. Ayrıca eğer böyle bir işgal gerçekleşirse dünyadaki tüm İtalyanlar için de bir yananı yaşanabilirdi.

Milliyetçi Corradini’nin *L’idea Nazionale*’de yazdığı yazılar daha sonra “*L’ora Di Tripoli*” adıyla kitaplaşacak (Milano-1911) ve buna benzer işgal yanlısı birçok kitabın çıkmasına da öncülük edecekti. Bu kitaplar içinde yazarı belli olmayan “Bucalo” adlı kitapçıkta şu ifadeler yer alıyordu: “Yaklaşık 80 yıldır⁵⁴ barbar bir halk, Kuzey Afrika’nın iki verimli toprağını korkunç bir esaret altında elinde tutuyor. Daima şiddet, yağmacılık ve alçak bir sömürü altında yöneten bu halk, uygarlığın şanlı ilerleyişine engel oluyor. Her zaman gelişmenin öncüsü olan ve olacak olan İtalya’mız, zulüm ve aşağılık bir esaret altında olan bu vilayetlere karşı kayıtsız kalamazdı. Şimdi Türk hükümdarlığı altında Tripolitanya’nın kaybettiği özgürlüğünü ve adaletin garantisini İtalyan bayrağı olacaktır. Üç rengin gölgesinde herhangi bir adaletsizlik ya da haksızlık olamaz ve yapılamaz.”⁵⁵

Aslında *L’idea Nazionale*’nin 1 Mart 1911’de yayın hayatına başlamasından önce 1911’in başlarında İtalya matbûatında Trablusgarp için tahrikkâr haberler

⁴⁸ “Gli Interessi Italiani Minacciati in Tripolitania”, *L’idea Nazionale*, Numero: 6, 5 Aprile 1911.

⁴⁹ “L’Italia Alle Prese Con i Giovani Turchi Per la Tripolitania”, *L’idea Nazionale*, Numero: 8, 20 Aprile 1911.

⁵⁰ “La Ricchezza Aspettante Nell’altipiano Cirenaico”, *L’idea Nazionale*, Numero: 27, 31 Agosto 1911.

⁵¹ “La Penetrazione Pacifica Degli Altri”, *L’idea Nazionale*, Numero: 26, 24 Agosto 1911.

⁵² “Il Dilemma Tripolino: L’occupazione o la Rinuncia”, *L’idea Nazionale*, Numero: 29, 14 Settembre 1911. (Ek – 6).

⁵³ Agbili, a.g.t., s. 93.

⁵⁴ 80 yıl tabirinin kullanılması muhtemelen 1835’te bölgenin doğrudan Osmanlı idaresine bağlanmasından kaynaklanmakta ancak kitabı yazan anonim şahıs Trablusgarp’ın 1551’den beri Osmanlı Devleti sınırları içinde yer aldığını –muhtemelen kasıtlı şekilde– göz ardı etmekteydi.

⁵⁵ Mansilla, a.g.m., s. 560-561.

yapılıyordu ama *L'idea Nazionale*'nin haberlerinin halkta ve hükümet üzerinde oluşturduğu etki ve başarı, bütün İtalyan basınını yönünü Trablusgarp meselesine çevirmesine yol açtı. 1911 baharından savaşın çıktığı tarih olan 29 Eylül 1911'e kadar İtalyan basınında çıkan birçok haberde artık Trablusgarp meselesine dair haberler görülüyordu. Özellikle *Risorgimento*, *La Tribuna*, *La Stampa*, *Corriere d'Italia*, *Avvenire* gibi Katolik gazetelerin yanında, *Il Giornale d'Italia*, *Il Messagero*, *Il resto del Carlino* gibi ulusal gazeteler bu tip haberlerin öncüsüydü.

İşgal yanlısı gazetelerde görev yapan Giuseppe Mazzini ve Vincenzo Gioberti gibi yazarlar işgal için "kutsal görev" tabirini kullanacak, *La Stampa* yazarı Giuseppe Bevione ise bir adım daha ileri giderek Trablusgarp için "vaadedilmiş toprak" diyecekti⁵⁶. Hüseyin Cahid, *Tanin*'deki başyazısında bu durumu dile getirip İtalyanların Trablusgarp için "arz-ı me'vud" dediklerini yazacaktı⁵⁷. 1881'de Tunus'un işgaline kadar önemsenmeyen Trablusgarp toprağı bir anda İtalya için vaadedilmiş toprak oluvermişti. Kuşkusuz bunda 1911'e kadar İtalya'nın "şanına yaraşır" bir toprak alamamış olmasının etkisi büyüktü.

1911 yazında artık Trablusgarp'ın alınmasına dair milliyetçi söylem iyiden iyiye arttı. İtalya'nın Habeşistan'daki bozgununu unutturacak, Tunus hezimetinin acısını dindirecek ve Avrupa'da prestijini artıracak bir adım için mutlaka Trablusgarp'ın alınması gerekiyordu⁵⁸. Artık İtalya gazetelerinde muhalif birkaç söylem dışında herkes ağız birliği etmişçesine işgalin haklılığını konuşuyordu. İşgale karşı çıkan cılız sesler içerisinde en ilginç Sosyalist Parti içerisinde bir gençten geldi: Benito Mussolini. İleride İtalya'nın kaderine yön verecek ve Akdeniz için "Mare Nostrum" (Bizim Deniz) diyecek olan Mussolini, o dönemde ironik bir şekilde işgale karşı çıkan en önemli isimlerden biriydi. *Lotta di Classe* gazetesine yazdığı bir yazıda "eğer anavatan bizden yeniden para ve kan feda etmemizi isterse, proletarya buna grevle karşılık verecektir" diyerek muhtemel bir savaşta işçileri greve götüreceğini söyleyip hükümeti tehdit ediyordu⁵⁹. Mussolini bu söylemini savaş sırasında da sürdürecekti, Trablusgarp'a giden İtalyan ordusunun geçişi sırasında göstericilerle beraber rayların üzerine yatacağı⁶⁰. İşgal karşıtı söylemlerden biri de Salvemini'den gelmişti. Salvemini, İtalyan basınıının iddia ettiği gibi işgal sırasında Arapların İtalya ordusunu kurtarıcı olarak karşılamayacağını⁶¹, herkesin sözünü ettiği vaadedilmiş toprakların Trablusgarp

⁵⁶ "Mentre si Farnetica Sull'avventura Tripolina", *Avanti!*, Numero: 253, 12 Settembre 1911.

⁵⁷ "Trablusgarp ve İtalya", *Tanin*, Numara: 1082, 5 Eylül 1911.

⁵⁸ Ahmet Öğreten, "İtalya'nın Trablusgarp'a Saldırısı Karşısında Osmanlı Toplumunun Tavrı", *Tarih ve Medeniyetler Tarihi (Bildiriler)*, Cilt: 5, Ankara, 2012, s. 2278.

⁵⁹ İtalyan basınıının tepkisinden dolayı bu grev gerçekleşmeyecekti.

⁶⁰ Şıvgın, a.g.e., s. 19.

⁶¹ Gerçekten İtalya basınıının önemli bir kısmı, İtalyan işgali sırasında yerel Arap halkının kendilerini bir kurtarıcı olarak karşılayacağını ve Osmanlı'ya karşı İtalya'yı destekleyeceklerini iddia ediyorlardı. Fakat savaş sırasında durumun böyle olmadığı

olmadığını, İtalya'nın böyle bir maceraya girerse ödediğinden daha fazlasını kaybedeceğini ve gittiği zaman dev bir kum kutusundan başka bir şeyle karşılaşmayacağını söyledi⁶².

İşgale karşı en önemli muhalif söylem ise sosyalist *Avanti!* gazetesinden geldi. 9 Eylül 1911 tarihinde “Onların Fas'ından Bizim Trablus'umuza” manşetiyle yayınladığı yazıda İtalya'daki ılımlı ve milliyetçi kanadın birkaç yıl öncesine kadar Trablusgarp işgaline karşı çok isteksiz davranmasına rağmen şimdi hepsinin bu işgal için çılgınlık attığını söylüyor ve bu durumu eleştiriyordu⁶³. Savaşın çıkacağı son ana kadar muhalefetini sürdüren gazete 25 Eylül 1911'de “Trablusgarp Deliliğine Doğru - Proletarya Savaşa Karşı” manşetiyle okurlarının karşısına çıkıp yakın zamanda çıkacak olan Türk-İtalya Savaşı'na karşı olduğunu duyuracak⁶⁴, 27 Eylül 1911'de savaşı engellemek adına son kozunu kullanarak işçilerin 24 saatlik bir grev gerçekleştireceğini kamuoyuna ilan edecekti⁶⁵. Savaşın çıktığı gün ise proletaryanın savaş karşıtı gösterilerini manşetten yazacaktı⁶⁶. *Avanti!* gazetesinin tüm bu muhalif söylemler konusunda geç kalmış olduğu söylenebilir zira milliyetçi basının 1911 yılı başından beri başlayan ve sene ortasında artarak devam eden işgal söylemlerine karşı *Avanti!* gazetesi ancak Eylül ayının başlarından itibaren işgal karşıtı yayınlar yapmaya başlamıştı.

anlaşılacak (Şeyh İdris gibi münferit örnekler toplam yerel Arap halkının çok küçük bir kısmını teşkil ediyor), yaklaşık 5.000 kişilik Osmanlı birlikleri Müslüman Araplardan aldıkları destek sayesinde sayıca kendilerinden çok üstün İtalya'yı sahilde tutabileceklerdi bkz. Kemal Beydilli, “Trablusgarp Savaşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek - 2, ss. 613 – 616. Osmanlı güçlerinin 28 bin kişi olduğunu iddia eden Beehler'in verdiği sayı ise abartılıdır. Meclisi-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt:1, İçtima Senesi: 4, Beşinci İnikad 7 Teşrinievvel 1327 (1911), s. 67. İtalya başbakanı Giolitti de Osmanlı ordusunun sayısını 3.000-4.000 kişi arası değiştiğini söyler. Giolitti, a.g.e., s.60. Ayrıca savaş sırasında Osmanlı tebaasının Osmanlı'ya verdiği destek için bkz. Öğreten, a.g.m., ss. 2277-2300.

⁶² Şıvgın, a.g.e., s. 20. Sosyalist ve antifaşist politikalarıyla bilinen Salvemini, İtalyan Sosyalist Partisi (Partito Socialista Italiano – PSI) üyesi ve etkili yazarlarından biriydi. Dönemin başbakanı Giovanni Giolitti'yi yoğun bir şekilde eleştirdi ve 1910 yılında “Il Ministro Della Malavita” adlı bir broşürle bunu ilan etti. Türk – İtalya Savaşı'na da karşı olan Salvemini, bu savaştaki pasif tutumundan dolayı partisinden ayrılacak ancak çabaları savaşın çıkmasını engelleyemeyecekti. Dante A. Puzzo, “Gaetano Salvemini: An Historiographical Essay”, *Journal of the History of Ideas*, Vol: 20, No: 2 (Apr., 1959), s.217 – 235.

⁶³ Dal "Loro" Marocco Alla "Nostra" Tripoli, *Avanti!*, Numero: 250, 9 Settembre 1911.

⁶⁴ “Verso La Follia Tripolina - Il Proletariato Contro la Guerra”, *Avanti!*, Numero: 266, 25 Settembre 1911. (Ek – 5).

⁶⁵ “Domani Sciopero Generale di 24 Ore in Tutt'Italia”, *Avanti!*, Numero: 268, 27 Settembre 1911.

⁶⁶ “Le Manifestazioni del Proletariato Contro la Guerra” *Avanti!*, Numero: 269, 29 Settembre 1911.

İtalya gazetelerindeki işgale karşı seyrek muhalif seslere rağmen genel kamu işgalin mutlaka bir an önce gerçekleşmesi yönündeydi. Gazetelere göre işgalin gerçekleşmesinde son adım hükümetin harekete geçmesiydi fakat hükümet bir türlü gereken adımları atmıyor ve pasif davranıyordu. Gerçekten de İtalya hükümeti o dönemde işgal için kararsızdı. Birçok defa Osmanlı Devleti'ne, Kuzey Afrika topraklarını garanti eden açıklamalarda bulunmuştu. Başbakan Giolitti anılarında böyle davranmasının nedenini, tedbirli davranmak ve yapılacak harekâtı kimseye belli etmemek olduğunu söylese de⁶⁷ gerçekte hükümetin işgal için kararsız olduğunu Dışişleri Bakanı San Giuliano'nun 28 Ağustos 1911'de Avusturya maslahatgüzarı ile arasında yapılan görüşmeden anlayabiliyoruz. Görüşmede dışişleri bakanı işgal gibi bir düşüncelerinin olmadığını açık bir şekilde Avusturya maslahatgüzarına söylüyordu. Dahası, İtalya basınında hemen her gün çıkan Trablusgarp'ta İtalyanların uğradığı sözde haksızlıkları içeren yazıları teskin etmek için İtalya hükümeti yalnızca Bâbîâlî'ye uyarılar göndermekle yetinmiyor, herhangi bir askeri hazırlığa son ana kadar girişmiyordu.

İtalyan Basını Karşısında Osmanlı Hükümeti ve Tanin

İtalya basınının özellikle 1911 yılından itibaren artan şekilde başlayan Trablusgarp ilgisi, beraberinde buraya muhabirlerin gönderilmesini ve bölgeyle ilgili çeşitli haberlerin İtalyan gazetelerinde yer bulmasını sağladı. Çoğu zaman bu haberler, Trablusgarp'ta yaşayan İtalyan vatandaşlarının uğradığı haksızlık veya Banco di Roma'ya karşı uygulanan sözde kasıtlı menfi politika ile ilgiliydi. Bu haberler kuşkusuz Osmanlı kamuoyu ve basınında da yankı buldu. Bunun yanında İtalyan basınının bu yolda çıkardığı gazete haberlerini Roma sefaretini tercüme ederek ve genellikle kupürlerini de yanına iliştiyerek doğrudan Bâbîâlî'ye gönderiyordu. Roma sefaretinin dışında Trablusgarp valisi de çeşitli kereler Bâbîâlî'yi uyarak bölgede İtalyanların yaptığı faaliyetlerin iç yüzünü hükümete aktarıyor ve İtalya basınında çıkan yalan haberlere vurgu yapılarak gereken tedbirlerin alınmasını istiyordu. Osmanlı arşivinde 1911'in başından savaşın çıktığı Eylül 1911'e kadar Bâbîâlî'ye, Trablusgarp vilayetinden gönderilen onlarca rapor ve Roma sefaretinden gönderilmiş birçok gazete kupürü ve tercüme örnekleri vardır. Sefarettten gelen telgrafların genellikle ilk sayfasında, İtalya basınında yer alan haberlerin özeti yer alıyor ardından mümkünse gazeteler kesilip değilse de muhtevâsı yazılıp hükümete ulaştırılıyordu.

Mesela 21 Şubat 1911'de İtalya'da bulunan Rıfat Paşa'nın gönderdiği bir gazete haberine göre *Giornale d'Italia* gazetesi "Trablusgarp'taki İtalyanların Durumu Gittikçe Kötüleşiyor" manşetiyle çıkıyordu⁶⁸. Yine aynı gazetenin başka bir haberinde "Trablusgarp'taki Ciddi Durum!" manşeti yer alıyor ve İtalya basını

⁶⁷ Giolitti, a.g.e., s. 41.

⁶⁸ BOA. HR. SYS. 1548/10-6.

kendi hükümetini uyarıyordu⁶⁹. 1 Mart 1911'de *La Tribuna* "Trablusgarp'taki İtalyanların Durumu-Yeni Türk Hataları" başlığıyla yayınladığı haberinde; Trablusgarp'ta bulunan *Il Secolo* gazetesi muhabirinin 25 Şubat 1911'de *La Tribuna* gazetesine gönderdiği telgraftan hareketle; bölgede yerel yetkililer tarafından Dr. Wischer adında Alman bir hekimin tıp kliniği kurmasına müsaade edilirken "kasıtlı olarak" İtalyan doktor Zaccari'nin klinik kurmasına müsaade edilmediğini vurgulamıştı. İzin verilmemesinde doktor yetersizliği olmadığı aksine Zaccari'nin mesleğini ifâ etmesinin engellenmeye çalışıldığı da özellikle belirtiliyordu. Aynı gazetenin hemen alt satırında şu haberler vardı: "Trablusgarp ile Tunus arasında yapılacak yeni telgraf hattı ve deniz taşımacılığı imtiyazı İtalyan şirketlerin rakibi olan Fransız ve Avusturya şirketlerine verildi. Amerikan'ın fosfat çıkarma talebi ve Mısır-Tunus arasındaki bağlantı hatlarının Amerikan şirketi tarafından yapılması da yine Umur-ı Nafia Nezareti tarafından onaylandı". Gazete muhabiri aynı zamanda İtalya sermayeli şirketlere karşı uygulanan politikaları da şöyle aktaracaktı: "İtalyan sermayeli şirketler kapanma noktasına geldi. Banco di Roma bir silindir fabrikası kurdu fakat kapatmak zorunda kalacak. Ayrıca kıyı şeridinde kiraladığı taş ocaklarına da iki kilometrelik bir askeri üs inşa edileceği için bunu da kapatmak zorunda kalacak." Gazete, haberleri aktardıktan sonra en son satırlarında "Osmanlı'nın bu baskılarının İtalya tarafından kabul edileceği düşünülüyorsa yanılıyorlar" yazıyordu⁷⁰. Bu gazete haberi de tercüme edilerek kupürleriyle beraber Bâbü'lî'ye gönderildi.

20 Şubat 1911'de *La Stampa*'da çıkan haberde Trablusgarp valisi İbrahim Paşa'nın Sirenayka kükürt madenlerinin Amerikalılara imtiyazını onayladığı ayrıca bir Amerikan buharlı gemisinin, Osmanlı yetkililerinin rızasıyla Syrti Körfezi'ne yelken açarak sahili keşfettiği yazıyordu⁷¹. Bu haberi hükümete gönderme ihtiyacı hissetmeyen Roma sefaretini bir hafta sonra 26 Şubat 1911 tarihli *Giornale d'Italia* gazetesinde çıkan düşmanca haberleri Bâbü'lî'ye aktardı. Gazetenin haberinde Tunus-Trablusgarp telgraf hattının Fransız mühendislere verildiği, Dr. Ficher ve Konstantinopal enstitülerinde diplomasını alan Alman uyruklu kişilerin, yerlilere hizmet veren bir poliklinik kurduğu ve Bingazi'deki fosfat imtiyazı için Amerikalı şirketlerle müzakereler yapıldığı yazılıydı⁷². 27 Şubat 1911'de çıkan *La Tribuna* gazetesi; Bingazi-Dementi arasındaki fosfat imtiyazının Amerika'ya verilmesi ve Amerika'nın sahil şeridinde fizibilite çalışması yapması hakkında haberle çıktı⁷³. Bölgeden gelen bu haberlerin İtalya kamuoyunda tepkiyle karşılandığı ve Trablusgarp'ta İtalyan şirketlerine karşı bir haksızlık yapıldığına dair halkta uyandırdığı intibâyı tahmin etmek güç değil. Ama bunun ötesinde gelen

⁶⁹ BOA. HR. SYS. 1548/10-8.

⁷⁰ BOA. HR. SYS. 1548/13-3.

⁷¹ "Oravi Notizie da Tripoli", *La Stampa*, Numero: 51, 20 Febbraio 1911.

⁷² BOA. HR. SYS. 1548/13-5.

⁷³ BOA. HR. SYS. 1548/13-7.

haberlerin ağırlıklı olarak İtalya'nın bölgedeki ekonomik faaliyetlerini sekteye uğratacak şeylerle ilgili olduğu da dikkate değer bir durumdur.

İtalyan muhabirlerinin bölgeden gönderdiği haberlerin çoğu zaman abartılı olduğu ve bu muhabirlerin Trablusgarp'ı karıştırmak adına faaliyetlerde bulunduğu, Trablusgarp valiliğinden gönderilen raporlardan anlaşılmaktadır. Mesela 15 Nisan 1911 tarihinde Trablusgarp Vilayeti'nden Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti'ne gönderilen yazıda; İtalya gazetelerinden bazı muhabir ve muharrirlerin İtalya hükümetinden aldığı destekle Trablusgarp'ta bazı şüpheli faaliyetlerde buldukları ve bunu engellemek adına birkaç polis memurunun bölgeye tayin ve istihdamı ile gereken tedbirin alınması arz ediliyordu⁷⁴.

İtalyan gazeteleri, bölgede huzurun bozulduğu şâyiasını yayıp işgale geçerli zemini hazırlayabilmek için Trablusgarp'ta isyan çıktığına ve Arapların bölgelerini terk edip hükümetin bölgeye asker sevk ettiğine dair haberler yazmaya başlayınca Trablusgarp vilayetinden durumun îzâhatı ve tekzip için Dâhiliye Nezâreti'ne bir tahrîrat gönderildi. Bu tahrîrat; İtalya matbûatı için “inkıtâ bulmaz bir mebni-i erâcif ve ekâzibden (durmaksızın yalan sözler söyleyen) başka bir şey olmayan İtalya matbûatı” tabiri kullanılıyordu. Yazının devamında bu gazetelerin ekserisine karşı lâkayt kalınmış olursa da memlekette isyan ve buhran olduğuna dair böyle büyük yalanların tezkibinin faydalı olacağı beyan ediliyordu. Özellikle “*Journal d'Italya* gazetesinin 10 Mayıs 1911 tarihli ve yüz yirmi dokuz numaralı neşriyatında yer alan ve Bingazi'deki isyan için iki yüz süvari ve mühimmat ve iki batarya top sevk edildiğini ve ahalinin Tunus civarına kaçtığı, Arapların dağlara çekildiği ve Avrupa temsilcilikleri ile İtalyanların zarar gördüğüne dair neşriyat tezkib edilmelidir” tavsiyesinde bulunuluyordu. Yazıda; Bingazi'ye bir bölük süvari askeri gönderildiği fakat bu birliklerin iki seneden beri orada olduğu ve farklı amaçlarla gönderildiği belirtiliyordu. Topçu birliklerinin ise kat'iyen aslı yoktu. Arapların dağlara çekildikleri de doğru değildi. Ahalinin eskiden olduğu gibi amelelik yapmak ve para kazanmak için Tunus ve Bingazi civarlarına gittiği açıklaması yapılıyordu⁷⁵. Anlaşılacağı üzere İtalya gazeteleri bölge hakkında yalan haberler çıkararak müstakbel işgallerine gerekçe oluşturacak ortamı hazırlamaya gayret gösteriyordu.

İtalyan gazetelerinin yalan haberleri ve bu haberler hakkında hükümete gönderilen bu tekzip ne ilk ne de sondu. Mesela Roma sefiri Rıfat Paşa, *Giornale d'Italia*'da 10 Mayıs 1911 tarihinde “Pasetti” isimli muhabirin imzasıyla çıkan yazıda İtalyan arkeologlar Prof. Beguinot ve Prof. Aurigemma'ya Trablusgarp valisi tarafından çalışma izni verilmediğine dair haberin tezkibini istedi⁷⁶.

⁷⁴ BOA. DH. EUM. MH. 27/74.

⁷⁵ BOA. HR. SYS. 1548/23-1 (Ek – 1).

⁷⁶ BOA. HR. SYS. 1548/46-2 (Ek – 2). Bir başka tekzip için bkz. BOA. HR. SYS. 1548/31.

Bölge hakkında İtalya gazetelerinde yalan ve taraflı haberler o denli arttı ki Harbiye Nezâreti, Hâriciye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda bu konuda gerçek haberlerin Hâriciye Nezâreti tarafından duyurulmasını istemek zorunda kaldı: “Bugünlerde gerek ecnebi ve gerekse Osmanlı matbûatında Trablusgarp hakkında İtalyan gazetelerinden naklen birçok havadis ve şâiyat görülmekte olduğundan esas mesele hakkında nezâret-i aliyelerince mevcut olan mâlûmat-ı sahihanın îtâsı mütemennâdır ol babda emr u ferman hazreti men lehu'l emrindir”⁷⁷.

4 Ağustos 1911'de *La Stampa* gazetesi “Eski Milano Belediye Başkanından Etkileyici Bir Mektup” başlığıyla verdiği haberde Eski Milano başkanının “benim her zaman arzuladığım şey Trablusgarp'ın işgalidir. Bunu geleceğimiz için vazgeçilmez görüyorum” sözleri verilerek halkı etkilemeye devam ediyordu⁷⁸.

İtalya basınında Trablusgarp işgaline zemin için hazırlanan tüm bu kışkırtıcı haberlerin Osmanlı hükümetine gönderilmesini yetersiz gören Roma'daki Osmanlı maslahatgüzarı Seyfeddin Bey, Eylül 1911'den itibaren İtalyan gazetelerinde Trablusgarp'ın işgaline yönelik haberlerinin artması üzerine geç de olsa İtalyan basınındaki önemli gazetelerin işgale yönelik fikirlerini belirten bir raporu 11 Eylül 1911'de Bâbîâlî'ye gönderdi. Bu raporun içeriğine bakarak İtalyan basınındaki gazetelerin işgale yönelik fikirlerini açık bir şekilde görebiliyoruz. Rapora göre İtalyan gazetelerin görüşleri ve Trablusgarp işgali hakkındaki düşünceleri şu şekildedir:

Corriere della Sera (Milano): Muhâfazakâr liberal. Bağımsız gazete. Hükümet karşıtı. İşgale taraftar⁷⁹.

Tribuna: Liberal, fırsat bulunduğu işgalin gerçekleşmesine taraftar.

Giornale d'Italia: Muhâfazakâr liberal. Son zamanlarda milliyetçi temâyüllere eğilimli, hükümet karşıtı. Koyu bir işgal yanlısı.

Popolo Romano: Muhâfazakâr liberal. Resmî olmayan günlük. Hükümet yanlısı. Belirli bir görüşe sahip değil.

Vita: Liberal. Yarı resmî gazete. Hükümet yanlısı. Hâlihazırda işgalin uygun olmadığı görüşünde.

Avanti!: Sosyalist. Hükümet ile ilişki kurma eğiliminde. İşgal karşıtı. (Hükümetten etkilendiği söyleniyor.)

Messaggero: Liberal. Hükümet yanlısı. İşgale taraftar.

Il Secolo (Milano): Cumhuriyetçi. Hükümet karşıtı. Savaş karşıtı.

⁷⁷ BOA. HR. SYS. 2954/10.

⁷⁸ BOA. HR. SYS. 1548/58.

⁷⁹ Bu gazete Eylül 1911'e kadar işgale karşı bir yayın takip ediyordu.

Stampa (Torino): Liberal. Hükümet yanlısı. İşgalin büyük destekçisi.

Corriere d'Italia: Muhâfazakâr, dini. Banco di Roma resmi yayın organı. Aşırı işgal yanlısı.

Il Resto del Carlino (Bologna): Liberal. Radikal görüşlerin yayın organı. Hükümet karşıtı. İşgal yanlısı.

Mattino (Napoli): Muhafazakâr. Hükümet karşıtı. İşgal yanlısı.

Adriatico (Venedik): Liberal. İşgal yanlısı.

Caffaro (Cenova): Liberal. İşgal yanlısı.

Perseveranza (Milano): Muhâfazakâr, dini. İşgal yanlısı.

Messaggero ve *Il Secolo (Milano)* aynı şirkette birleşti fakat farklı politik görüşlere sahip.⁸⁰

Gönderilen raporda İtalyan gazetelerinin çoğunun Eylül ayı itibariyle işgal yanlısı olduğunu görüyoruz. İçlerinde hükümete muhalif olan gazeteler olsa da İtalyan matbûatında genel kamı Trablusgarp işgalinin gerçekleşmesi gerektiği yönünde ağırlık kazanmıştı. Zaten rapordan yaklaşık iki hafta sonra da beklenen işgal gerçekleşecekti.

Kendisine gönderilen onlarca işgal yanlısı gazete haberi ve vilayetten gönderilen uyarılara rağmen Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa yine de savaşı engellemenin yollarını arıyordu. Berlin, Paris, Londra, Petersburg, Viyana ve Roma sefaretlerine gönderdiği yazıda; İtalya gazetelerinin Trablusgarp halkını tahrik edici yayınlar çıkardığını⁸¹ ve bu yayınların Avrupa devletleri tarafından engellenmemesi ve gerekli tedbirlerin alınmamasını “...bu beyannâmelerin birinde İtalyan matbûatına ihtiyâta riâyet etmeleri tavsiye olunmamasından dolayı efkâr-ı umûmiye-i Osmaniye bir kat daha müteessir olmuştur” şeklinde vurguluyordu. Hükümetin Avrupa devletlerinden beklentisi muhtemel bir işgale karşı daha sert bir karşı duruştu ama Avrupalı devletlerin işgale karşı çıkmak için geçerli bir sebepleri yok gibi görünüyordu. Yazının devamında İtalyan gazetelerinin bölgeye İtalyan askerlerinin sevkiyatı ve savaş tahrîkâtı için yaptıkları haberlere karşı da “böyle bir harp vuk’u bulması takdirinde Devlet-i Osmaniye’nin her ne mevkiye bulunursa bulunsun son derece şiddet ve metânle kendisini müdâfaa edeceğini” sefirlerle bildiriyordu⁸². Bâbîâli, gözü pek söylemlerine rağmen yine de son ana kadar savaşın gerçekleşmemesi için çabıyor, Trablusgarp ve Bingazi’ye gönderdiği şifreli tahrîratta “İtalya gazetelerinin Trablusgarp hakkında neşriyatından müteheyyc olan ahalide

⁸⁰ BOA. HR. SYS. 2907/28 (Ek – 3).

⁸¹ Bununla ilgili çıkan bir yazı için bkz. “Trablusgarp-İtalya”, *Tanin*, Numara: 1091, 14 Eylül 1911

⁸² BOA. HR. TO. 386/29.

İtalyalılara karşı boykotaja teşebbüs ettiklerine dair gazetelerde bir rivayet görüldüğü” belirtildikten sonra “sahih ise İtalyaca pek ziyade sû-i tesiri mucib olacağı” ve “böyle bir teşebbüs vuk’una zinhar meydan verilmemesi ve rivayet-i vuk’ua tekzip olunmak üzere keyfiyetin serîan bildirilmesi” isteniyordu⁸³.

Sefaretlerden ve vilayetten gelen uyarıların dışında Osmanlı basını da İtalyan matbûatının tahrikleri karşısında sessiz kalmamış ve hükümeti defalarca gazete köşelerinde uyardı. Özellikle dönemin etkili gazetelerinden *Tanin*, 1911 ortalarında Trablusgarp ile ilgili başlayan yazılarını Ağustos sonu itibarıyla artırmaya başladı. Eylül ayında ise neredeyse her gün Trablusgarp ile ilgili bir yazı çıkmaya başladı.

Tanin gazetesi 30 Ağustos 1911 tarihli sayısında Almanya’nın Trablusgarp konsolosunun Roma’da bulunduğu sırada *Corriere d’Italia* gazetesine verdiği röportajı tercüme ediyordu: “Trablusgarp’ta 80.000 Müslüman vardır ve bu bölgenin kaybı Türkiye için çok zararlı olacaktır. Almanya bölgede sadece iktisâdî çıkarlarını korumaya çalışıyor. Fakat ilerde İtalya Trablusgarp’ta Fransa ve İngiltere arasında sıkıştırlarsa kendilerinin bu fütûhata sevk edenleri asla affetmeyeceklerdir.”⁸⁴ Fas’ın Fransa tarafından işgali üzerine İtalya’nın telafi çalışmalarını anlatan bir haber 2 Eylül 1911 tarihli *Tanin*’de şu şekilde çıktı: “İtalya; Berlin, Londra ve Paris kabinelerinde yaptığı faaliyetler sonucunda Fas’taki uğradığı zararın taminine mukabil Trablusgarp’ta bazı taleplerde bulunduğu bildiriliyor.”⁸⁵

Tanin’de İtalya matbûatı için yazılan en çarpıcı yazı ise 5 Eylül 1911’de Hüseyin Cahid imzasıyla çıkan başyazıdır. İtalyan matbûatı için; “İtalya gazetelerinin pek iyi bir hali vardır. İçlerinde sır tutamazlar. Hatta en ufak olayda bile içindekileri söylerler. Trablusgarp hakkındaki yayınları buna örnektir” dedikten sonra İtalya gazetelerindeki yazıların tamamını tercüme etmediklerini eğer etselerdi iki ülke arasında büyük sorunlar yaşanacağı ifade edildikten sonra Osmanlı ile Fransa ne zaman Trablusgarp konusunda ihtilafa düşse Osmanlı basınından daha çok İtalyan basınının bağırmasına başladığını, bunun da “kara gözümüz için değil” bir çıkar ve Trablusgarp’ta bir gelecek görmelerinden kaynaklandığını söylüyordu. İtalya’nın Trablusgarp’ı arz-ı mevud olarak gördükçe ikili ilişkilerin düzelmeyeceğini söyleyen Hüseyin Cahid “İtalyanların Trablusgarp’ı ele geçirmek için nüfuz etmeye çalışması zayıf bir politikaymış

⁸³ BOA. BEO. 3938/295305. Boykot hakkında İtalya basınında çıkan haber için bkz. “I Turchia Proclamano il Boicottaggio Contro le Merci Italiane”, *La Stampa*, Numero: 255, 14 Settembre 1911; “Boicottaggio Anti – Italiano in Turchia”, *Corriere della Sera*, 14 Settembre 1911. Boykot haberinin *Tanin*’deki yansıması için bkz. “Trablusgarp’ta İtalyanlara Boykot”, *Tanin*, Numara: 1093, 16 Eylül 1911.

⁸⁴ “Almanya ve Trablusgarp”, *Tanin*, Numara: 1076, 30 Ağustos 1911.

⁸⁵ “Trablusgarp - İtalya”, *Tanin*, Numara: 1079, 2 Eylül 1911

hâlbuki Trablusgarp'a cebren girmeli imiş. *Stampa* ve *Giornale d'Italia* bu minvalde yayınlar yaptığı sırada İtalyan hükümeti de daha fazla hak elde etmek için resmi yollardan başvuru yapmaya başladı” diyerek bu iki gazetenin İtalya hükümeti üzerindeki etkisine değiniyordu. Yazısının sonunda ise “buraya kadar onların bileceği şey. Bundan sonra biz ise Trablusgarp'ı savunmasız bırakamayız ve ne gerekiyorsa yapmalıyız. Trablusgarp üzerindeki tehlike uzak bir gelecekte değil yakın bir gelecekte olacaktır ve bunun için gereken neyse yapılmalıdır” şeklinde hükümete uyarı ve tavsiyelerde bulunuyordu⁸⁶.

Savaş çıkmadan önce Osmanlı hükümetine yapılan tüm uyarılar ve İtalyan matbûatının faaliyetleri Bâbîâli tarafından dikkate alınmadı ya da Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa bu uyarılara rağmen savaşa ihtimal vermedi. İtalya Başbakanı Giolitti'nin hatıralarını 1935'de *Zaman* gazetesinde neşreden ve ismini bilmediğimiz mütercim, İtalya'nın hazırlıklarına karşı Bâbîâli'nin ihtiyatsızlığını şu sözlerle anlatıyor: “Bu hatıratı neşretmekteki maksadımız İtalyanların nasıl senelerce çalıştığını ve onlar siyasi, idari, diplomatik gibi birçok cephelerde savaşırken bizim de Ashab-ı Kehf gibi derin bir uykuda bulunduğumuzu göstermekti. Trablusgarp'ta İtalya'nın muhtemel bir tecavüzüne karşı hatta tecavüzden birkaç ay evvel İtalyan gazeteleri Trablusgarp'ı alacağız diye bar bar bağırıldıkları halde tarafımızdan en ufak askeri bir tedbir alınmamış, yalnız îlân-ı harbe birkaç gün kala –o da gümrükten mal kaçıran gibi– Derne vapuru ile birkaç bin tüfek gönderilmiştir.”⁸⁷ Savaşı öngöremediğini itiraf eden İbrahim Hakkı Paşa savaş çıktığı gün istifasını verecek ama şu sözleri de söylemekten kendini alamayacaktı: “Eski zamanlarda benim vaziyetime düşen sadrazamların kafasını padişahlar binek taşında kestirirlerdi. Ben o haldeyim.”⁸⁸ İstifasından sonra da İbrahim Hakkı Paşa'nın Divânîâli'de yargılanması için Trablusgarp mebusları Mahmut Naci ve Sadık Beyler Mebusan Meclisi'nde girişimlerde bulunulacaktı⁸⁹.

Roma sefaretinden gelen raporlar, Trablusgarp eyaletinden gelen uyarılar ve Osmanlı matbûatında çıkan yazılar birlikte değerlendirildiğinde, Osmanlı hükümetinin muhtemel bir savaşa ihtimal vermediğinin anlaşılması yanında İtalya basınının kendi hükümeti üzerinde ne denli etkili olduğu ve savaşın başlamasına olağanüstü bir katkı yaptığını kanıtlaması açısından da kayda değerdir.

İtalya Matbûatının Zaferi: Savaş Başlıyor!

Osmanlı hükümetinin muhtemel bir savaşa karşı hazırlık yapmaması ve İtalya basınından gelen tüm işgal baskılarına rağmen Giolitti hükümeti Temmuz

⁸⁶ Hüseyin Cahid, “Trablusgarp ve İtalya”, *Tanin*, Numara: 1082, 5 Eylül 1911. (Ek – 7)

⁸⁷ Giolitti, a.g.e., s. 14-15.

⁸⁸ İnal, a.g.e., s. 1788-1789; Beydilli, *Trablusgarp Savaşı*, s. 613.

⁸⁹ Meclisi-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 1, İçtima Senesi: 4, Beşinci İnikad, 7 Teşrinievvel 1327 (1911) s.70.

ayına kadar direndi ve muhtemel bir savaşı engellemenin yollarını aradı. Fakat hükümeti işgal konusunda köşeye sıkıştıran gelişme Temmuz'un sonunda İtalya dışında yaşanan bir olayla gerçekleşti. Almanya, Fransa'nın Fas'taki egemenliğini tanıyan bir anlaşma yaptı ve Fransa'nın Agadir bölgesindeki hâkimiyetini tanıma kararı aldı. Böylece Fransa, Kuzey Afrika'daki yayılımını Almanya'ya da kabul ettirmiş oldu. Bu olaydan sonra İtalyan basınındaki haberlerin hemen hemen tamamının ana fikri artık şuydu: "İtalya neyi bekliyor?" İtalya basınının kendi hükümetine karşı tutumu Fas krizinin Fransa lehine çözülmesi sonrası daha da saldırganlaştı, hatta *La Stampa*, *Il Momento* gibi gazeteler Trablusgarp meselesinde gereken adımları atmadığından dolayı Dışişleri Bakanı San Giuliano'nun istifasını isteyen yazılar yayınlamaya başladı.

İtalya basınında, Temmuz 1911'den itibaren artık doğrudan İtalya hükümetini hedef alan yazılar çıkmaya başladı. Çünkü işgal yanlısı basının istediği şey hükümetin bir an önce işgal için orduları harekete geçirmesiydi. Zira onlara göre kamuoyu çoktan işgale hazır hale gelmişti. Hükümete yönelik eleştiriler doğrudan doğruya iki isme yoğunlaşıyordu: Başbakan Giolitti ve Dışişleri Bakanı San Giuliano. İtalyan basını eğer biraz daha geç kalırsa başka devletlerin bölgeye asker çıkaracağını hatta bunun için hazırlıklara başladıklarını söyleyerek hükümeti işgale zorluyordu.

30 Temmuz 1911'de *La Stampa*'da doğrudan Dışişleri Bakanı San Giuliano'yu eleştiren bir yazı çıktı: "Saygıdeğer Giolitti'ye Açık Mektup" başlığıyla çıkan yazıda; Trablusgarp'ı ele geçirmek için en uygun anın şu an olduğu fakat hükümetin tam tersi yönde hareket ettiği, Trablusgarp'ın siyasi ve ekonomik anlamda iki açıdan da çok değerli olduğu, dışişleri bakanının Trablusgarp'a gereken ilgiyi göstermediği, bu durumun Türkler tarafından da bilinmesinden dolayı İtalya'ya 'Orta Amerika'nın uyduruk devletçikleri' gibi davrandığı söylendikten sonra başbakanın da en az dışişleri bakanı kadar dış politikanın yürütülmesinden sorumlu olduğu, eğer dışişleri bakanı görevini yerine getirmiyorsa ona gerekeni yapma konusunda baskı uygulayabileceği aksi halde azledebileceğini, eğer gerekli yetkinliğe sahipse de gerekeni bir an önce yapması gerektiği yazıldı⁹⁰. San Giuliano her ne kadar İtalyan basınının her şeyi abarttığını söylese de yine de kendisi hakkında çıkan haberlerden dolayı yaşadığı hayal kırıklığını başbakan Giolitti'ye anlatacaktı. Basındaki bu tarz eleştirel haberler Dışişleri Bakanı San Giuliano'yu etkilemiş olacak ki bu yazıdan bir gün sonra Almanya ve Avusturya büyükelçilerine gönderdiği yazıda İtalya'nın Trablusgarp konusunda "daha etkin bir tavır" alabileceğini söyleyecekti⁹¹. Hâlbuki Şubat 1911'de Berlin büyükelçisine yazdığı raporda; Trablusgarp'ı normal şartlarda etkin güçlerle işgal edebileceğini ancak bu aşırıktan kaçarak Osmanlı Devleti'nin

⁹⁰ "Lettera Aperta All'onorevole Giolitti", *La Stampa*, Numero: 209, 3 Luglio 1911(Ek - 4).

⁹¹ Child, a.g.e., s. 53.

İtalya'nın Trablusgarp'taki faaliyetlerine izin verdiği sürece herhangi bir müdahalede bulunmak istemediklerini söylemişti⁹². Yine 6 Mart 1911 tarihinde İstanbul'a gönderdiği yazıda olabildiğince dostane hareket edeceğini ve basın dilini yumuşatmaya çalıştığını yazmıştı⁹³.

İşgalin koyu savunucularından *La Stampa* gazetesi yazarı Enrico Corradini Ağustos 1911'de yazdığı makalesinde; Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'tan yalnızca vergi aldığı, bölgenin gelişimini engellediği, okul açmadığı ve vergi koymaya devam ettiğini aktardıktan sonra, İtalya'nın kendi gerekçeleri, Akdeniz ihtiyaçları ve çıkarları için Trablusgarp'ı işgal etme hakkı bulunduğunu ileri sürdü. Corradini, İtalya hükümetinin meseleyi barışçıl yöntemlerle çözmeye çalışmasını eleştirip işin iç yüzünü görmesi gerektiğini belirttikten sonra eğer hükümet acele etmezse Fransa'nın “pençelerini Trablusgarp'a geçirmek üzere olduğunu” da eklemiştir⁹⁴.

Mevcut atmosferde 21 Ağustos 1911'de *La Stampa* gazetesi yazarı Giuseppe Bevione “Harekete Geçme İradesi” adında uzun bir makale kaleme aldı. Yazdığı makaleye “hükümeti rahatsız etse bile sefil sükûnetin devam etmemesi gerekir” diyerek başlayan Bevione, işgalin gerçekleşmemesine yönelik ortaya atılan tek argümanın, bölgenin askeri bir işgalin mâl olacağı milyonlarca dolar değerinde olup olmayacağına dair görüşler olduğu ve neticede bölgenin buna değecek bir niteliğe sahip olduğu tezi üzerinde durduktan sonra tüm İtalya kamuoyunun da bu konuda hem fikir olduğunu ifade ediyordu. Yazının devamında doğrudan başbakan Giolitti'ye hitap eden Bevione, “Trablusgarp sorunu Bay Giolitti, içseldir, dışsal değildir. Trablus'ta o kadar çok kükürt var ki, başkaları onu ele

⁹² DDI, Quarta Serie: 1908 – 1914, Volume V-VI, “Il Ministro Degli Esteri, Di San Giuliano, All'Ambasciatore a Berlino, Pansa”, Roma, 16 – 18 Febbraio 1911, s. 821. San Giuliano'nun işgale uzun bir süre ayak diremesinde ve tüm işgal yanlısı basını karşısına alma pahasına bir savaş çıkmasını engelleme çabasının arkasında; İtalya masonluğunun önde gelen iki yöneticisinden biri olmasının (diğeri Ernesto Nathan'dı) ve İtalya masonları ile Osmanlı masonlarının müspet ilişkilerinin oldukça önemli bir payı vardı. Katolik ve milliyetçilerle bir mücadele içinde olan İtalya mason locaları için çıkacak savaş, aslında Katolik- milliyetçi kanat ile İtalya masonlarının arasındaki bir hesaplaşma görevi de görüyordu. Neticede 29 Eylül 1911'de savaşın çıkmasıyla mason locası bu mücadelede kaybeden taraf olacak ve Ettero Ferrari bütün localara “vatanımızın renkleri (bayrağı) Trablus'a doğru yelken açmış gidiyor” şeklinde bir bildiri göndermek zorunda kalacaktı. Detaylı bilgi için bkz. Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, Gür Yayınları, İstanbul, 1991, s. 277 – 286. İtalya'da masonlarla Katolik kilisesi arasındaki mevcut savaşta Giolitti ise masonluğun Grand Orient kolundan destek görecekti. Aldo Alessandro Mola, “Masons in Italy: The Borderland Between Fanaticism and Liberty”, *Revista de Estudios Históricos de la Masonería Latinoamericana y Caribeña*, 2015, s. 235.

⁹³ DDI, Quarta Serie: 1908 – 1914, Volume V-VI, “Il Ministro Degli Esteri, Di San Giuliano, All'Ambasciatore a Constantinopoli, Mayor”, Roma, 6 Marzo 1911, s. 841.

⁹⁴ “Il Presente e l'avvenire Della Tripolitania Secondo Uno Scrittore Nazionalista” *La Stampa*, Numero: 213, 3 Agosto 1911.

geçirirse, Sicilya açlığa düşer. Ayrıca nüfusu yüz milyona ulaşan Amerika Birleşik Devletleri yakında ülkesindeki İtalyanları ülke dışına gönderecek. O halde her yıl vatanlarını terk etmek zorunda kalan binlerce insana ne yapacaksın?” şeklinde bir soru yöneltiyordu. İşgale karşı çıkan parti ve gazeteleri de eleştiren Bevione, “II. William Almanya'sında, radikal-sosyalist bloğun Fransa'sında, Lloyd George İngiltere'sinde yıkıcı partiler var ama hiçbiri koloniciliğe karşı çıkmıyor” diyerek İtalya'nın Trablusgarp işgalinin asıl amacını ortaya koyuyordu. Yazısını “bizim yerimize Trablusgarp'a kim giderse, İtalya'nın Akdeniz'deki ebedi hapsi, bizi ayak bileklerine kadar sıkın zincirin kesin kapanışı olacak. Türkiye şu an filosuz. O halde onlara fırsat vermeden bir an önce işgal gerçekleştirmelidir. Aksi halde Trablus'a barışçıl bir şekilde gitmek artık mümkün olmayacaktır” cümleleriyle bitiriyordu⁹⁵.

Ağustos ayının sonlarında İtalya basınının işgale yönelik yoğun baskısı sonuç vermiş olacak ki İstanbul'da bulunan İtalya maslahatgüzarı De Martino'ya hükümet tarafından gönderilen raporda; İtalya'nın ekonomik faaliyetlerinin Trablusgarp'ta engellenmesinden dolayı “bölgenin işgal edilmek zorunda kalma ihtimali olabileceği” ve bu durumun olası sonuçlarına dair fikirleri istenecekti⁹⁶. Bunun yanında diplomatik olarak da harekete geçen İtalya hükümeti 26 Ağustos'ta Rusya'nın⁹⁷, 7 Eylül'de ise İngiltere⁹⁸ ve Fransa'nın⁹⁹ muhtemel bir Türk – İtalya Savaşı ve Trablusgarp işgaline karşı fikrini öğrenmeye çalışılıyordu.

İtalya hükümetinin yavaş yavaş işgal yanlısı tutum sergilemeye başladığı dönemde Paris büyükelçisi Tittoni, Dışişleri Bakanı San Giuliano'ya gönderdiği yazıda; İtalyan basınının “olağanüstü konuşkanlığından” dem vuracak ve bu durumun hem Osmanlı Devleti'nin hazırlığına fırsat vereceğini hem de yabancı devletler nezdinde olumsuz sonuçlar doğuracağını söyleyecekti¹⁰⁰. Bakan ise cevabında; hem başbakan Giolitti hem de kendisinin uzun süredir basını susturmaya çalıştığını ama şu ana kadar başarılı olamadığını söyledikten sonra “gazetecilerimizin ve politikacılarımızın disiplinsizliği, anarşisi ve cehaleti gerçek

⁹⁵ “La Volontà d'agire”, *La Stampa*, Numero: 231, 21 Agosto 1911.

⁹⁶ DDI, Quarta Serie: 1908 – 1914, Volume VII-VIII, “Il Ministro Degli Esteri, Di San Giuliano, All'Incaricato D'affari a Constantinopoli, G. De Martino”, Roma, 9 Agosto 1911, s. 137.

⁹⁷ DDI, Quarta Serie: 1908 – 1914, Volume VII-VIII, “L'ambasciatore a Pietroburgo, Melegri, Al Ministro Degli Esteri, Di San Giuliano”, Pietroburgo, 26 Agosto 1911, s. 191.

⁹⁸ DDI, Quarta Serie: 1908 – 1914, Volume VII-VIII, “L'ambasciatore a Londra, Imperiali, Al Ministro Degli Esteri, Di San Giuliano”, Londra, 7 Settembre 1911, s. 192.

⁹⁹ DDI, Quarta Serie: 1908 – 1914, Volume VII-VIII, “L'ambasciatore a Parigi, Tittoni, Al Ministro Degli Esteri, Di San Giuliano”, Parigi, 7 Settembre 1911, s. 194.

¹⁰⁰ DDI, Quarta Serie: 1908 – 1914, Volume VII-VIII, “L'ambasciatore a Parigi, Tittoni, Al Ministro Degli Esteri, Di San Giuliano”, Parigi, 7 Settembre 1911, s. 196.

bir ulusal tehlikedir.” diyerek basın karşısındaki çaresizliğine dile getirecekti¹⁰¹. Bu yönüyle bakıldığında İtalya basınının Trablusgarp Savaşı'nın çıkmasındaki önemli rolünün yanında iç siyasete doğrudan müdahil olmalarının hükümet kanadındaki olumsuz yansımaları da açıkça anlaşılmaktadır.

İtalya basınına göre sonucu ne olursa olsun Trablusgarp'a girilmeli ve şanlı Roma'nın mirasını canlandırmak için ilk adım atılmalıydı. İtalya'nın Trablusgarp'taki temsilcisi Carlo Galli, İtalyan basınının savaş çığırkanlığı yaptığını, eğer bir harekât gerçekleşmeyecekse bölge halkını teskin etmek gerektiğini söyleyip hükümetten net bir plan bekliyordu¹⁰². İtalya hükümeti ise Eylül ayının başına kadar hala askeri bir harekât düşünmediklerine dair yabancı gazetelere oyalayıcı demeçler veriyordu¹⁰³.

Eylül ayına gelindiğinde ise artık hükümet için geri dönülemez noktaya ulaşıldı ki zaten hükümet de işgale iyiden iyiye taraftar olmaya başlamıştı. İtalya basınının etkili gazetelerinden *Corriere della Sera*, şimdiye kadar Trablusgarp konusundaki tarafsız tutumunu terk edip 10 Eylül 1911'den itibaren savaş yanlısı makaleler yayınlamaya başladı¹⁰⁴. 11 Eylül'de *La Stampa*, başbakan Giolitti'ye Fas'ın Fransa'ya geçmesiyle Akdeniz dengelerinin bozulduğunu ve Trablusgarp'a mutlaka askeri harekât yapmasını gerektiğini yazdı¹⁰⁵. 14 Eylül 1911'de *La Stampa* ilk sayfasında “Hemen İlerlemek İçin İyi Nedenler” başlığıyla siyasetçi Vico Mantegazza ile yaptığı röportajı yayınlayarak Trablusgarp işgali için gerekçeleri sıraladı¹⁰⁶. 15 Eylül 1911'de yine *La Stampa*'da Benedetto Cirmeni'nin *Neue Freie Presse*'e verdiği röportaj yayımlandı. Bu röportajda Cirmeni; kendisinin İtalyan ruhunun ve ulusal vicdanının temsilcisi olduğunu, hükümetin izlediği pasif politikanın çok üzücü olduğunu ve hükümetin bu politikasının Trablusgarp'taki İtalyanların zarar görmesine neden olduğunu söyleyecekti. Röportajın devamında, her ne kadar iyi bir komutan olan Bağdat valisi Nazım Paşa bölgedeki 7.000 kişilik birliğin başına geçmek için görevlendirilse de Osmanlı donanmasının İtalya donanması karşısında herhangi bir şansının olmadığı görüşü de yer alıyordu¹⁰⁷.

¹⁰¹ DDI, Quarta Serie: 1908 – 1914, Volume VII-VIII, “Il Ministro Degli Esteri, Di San Giuliano, All'ambasciatore a Parigi, Tittoni”, Roma, 11 Settembre 1911, s. 198.

¹⁰² Child, a.g.e., s. 58-61.

¹⁰³ “İtalya'nın Trablusgarp'taki Amali”, *Tanin*, Numara: 1086, 9 Eylül 1911.

¹⁰⁴ Bu makalelerden en önemlisi Trablusgarp'ın ekonomik değeri üzerine vurgu yapan ve işgalin gerçekleşmesi gerektiğini savunan “Trablusgarp'ın Ekonomik Değeri ve Barışçıl Fetih Planı” adlı makaledir. “Il Valore Economico della Tripolitania e un Piano di Conquista Pacifica”, *Corriere della Sera*, 13 Settembre 1911.

¹⁰⁵ “Ora o Non Piu”, *La Stampa*, Numero: 252, 11 Settembre 1911.

¹⁰⁶ “Buone Ragioni Per Procedere Immediatamente” *La Stampa*, Numero: 255, 14 Settembre 1911.

¹⁰⁷ “L'Italia Deve Occupare Tripoli”, *La Stampa*, Numero: 256, 15 Settembre 1911.

La Stampa'nın agresif işgal yanlısı söylemlerine 13 Eylül 1911'de İtalya'nın etkili gazetelerinden *Il Mattino* da katıldı. "Giolitti Derin Derin Düşünür, İtalya Çıgıllıklar Atar ve Avrupa Güler" manşetiyle başbakan Giolitti'nin sessizliğini eleştiren gazete¹⁰⁸, 17 Eylül 1911'de yine manşetten "Kral Trablus'a Gitmemizi İstiyor Ama Giolitti Korkuyor. Ne Bekliyorsun?" şeklinde başbakan Giolitti'ye ağır bir ithamda bulundu¹⁰⁹. Bu ise hem İtalya kralını işgal için etkilemeye yönelik bir hareket hem de Giolitti'yi ağır davrandığı için kralın önüne atma anlamına gelecek bir manşetti. Gerçekten de bu manşet etkisini gösterecek, haberin çıktığı gün yani 17 Eylül 1911'de başbakan Giolitti İtalya kralına, Trablusgarp'a askeri bir işgal gerçekleştirilmesi gerektiğini resmen iletenekti. Bu haberden bir gün sonra yine *Il Mattino*, tüm İtalya'nın tek bir fikir etrafında birleşmiş olmasına rağmen yalnızca Giolitti'nin işgale sessiz kaldığına dair bir haber yapacaktı¹¹⁰. Fakat Eylül ayı itibarıyla artık İtalya basınının hükümeti baskı altına almasına gerek kalmamıştı zira hükümet İtalya basını ile ortak noktada buluşmuş hatta ortak bir dil geliştirerek basını korur bir tutum sergilemeye başlamıştı. Berlin, İstanbul, Londra, Paris, Petersburg ve Viyana'daki büyükelçilere aynı anda bir rapor gönderen Dışişleri Bakanı San Giuliano, Roma'da bulunan Osmanlı maslahatgüzarının kendisini görmeye geldiğini ve Trablusgarp meselesinin İtalyan basınının dilinde olduğunu, hâlbuki kendi hükümetinin Trablusgarp'ta İtalya'ya karşı hiçbir engellemede bulunmadığını ve İtalya basınına susturmasını rica ettiğini söyleyip kendisinin, maslahatgüzarın söylediklerine katılmadığını ve İtalya basınının söylemlerinin "gerekli, öngörülebilir ve beklenen bir davranış olduğunu" söylediğini yazacaktı¹¹¹.

İtalya basını artık, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ta muhtemel bir savaş için yaptığı askeri tahkimatı bile İtalya'ya yönelik bir tehdit ve meydan okuma olarak görmeye başlamıştı¹¹². Gelinek noktada, *Avanti!* gazetesi dışında sosyalistler de artık işgale karşı muhalif tavırlarından vazgeçip askeri işgal söylemlerine sessiz kalarak zımnî bir şekilde hükümeti destekliyordu¹¹³. Arada tek

¹⁰⁸ "Giolitti Medita, L'Italia strepita e L'Europa Ride Interno", *Il Mattino*, 13 Settembre 1911.

¹⁰⁹ "Il Re Vuole Che Si Vada a Tripoli Ma Giolitti Ha Paura", *Il Mattino*, 17 Settembre 1911.

¹¹⁰ "Gl'Italiani S'accapigliano Intorno ad Un'ipotesi: Solo Giolitti tace..." *Il Mattino*, 18 Settembre 1911.

¹¹¹ DDI, Quarta Serie: 1908 – 1914, Volume VII-VIII, "Il Ministro Degli Esteri, Di San Giuliano, Alle Ambasciate a Berlino, Constantinopoli, Londra, Parigi, Piertoburgo e Vienna", Roma, 13 Settembre 1911, s. 200.

¹¹² "Trablusgarp-İtalya", *Tanin*, 12 Eylül 1911.

¹¹³ Meclisi-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima Senesi: 4, Otuz altıncı İnikad, 29 Kânûnuevvel 1327 (1911), s. 468.

tük çıkan işgal karşıtı yazılar ise basında ve halk nezdinde artık ciddiye bile alınmıyordu.

20 Eylül 1911’de Osmanlı Devleti, artık savaşın kaçınılmaz olduğunu gördüğü için yabancı devletler aracılığıyla arabuluculuk istedi fakat artık çok geç kalınmıştı. Aynı gün İtalya Dışişleri Bakanı San Giuliano bazı ülkelerdeki elçilerine muhtemel bir savaşa hazır olmaları gerektiğini söyledi. 23 Eylül’de İtalya Osmanlı Devleti’ne ilk ultiimatını gönderdi. Osmanlı Devleti hâlâ bir savaş engellemenin çarelerini arayarak İtalya’nın bölgedeki iktisâdî isteklerinin haklılığından bahsedip uzlaşma yolu istediğini ilettiler. 24 Eylül’de İtalya basını yangını daha da körüklemek adına Trablusgarp’ta, cami imamlarının verdiği vaazlar neticesinde halkın galeyana gelip İtalyanlara saldırdığını, İtalyanların tehdit altında olduğunu ve korktuklarını yazdı¹¹⁴. Bu haberi 26 Eylül 1911’de *New York Herald* gazetesi yalanladı ama artık bu tezkibin bir önemi kalmamıştı. Aynı gün Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, İtalya’nın İstanbul’daki maslahatgüzarını makamına çağırarak İtalya kamuoyunda işgal yanlısı söylemleri sordu ve uzlaşma yolu aramaya çalıştı. Elbette bu görüşmeden hiçbir sonuç çıkmadı. 28 Eylül’de ise beklenen şey gerçekleşti ve İtalya maslahatgüzarı De Martino, yirmi dört saat içinde cevaplanmak üzere hükümetinden gelen notayı Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa’ya ilettiler. Notayı okuyan İbrahim Hakkı Paşa’nın ağzından şu cümleler dökülecekti: “Ama bu savaş ilanı!”¹¹⁵.

Sonuç

İtalya, 19. yüzyılın ikinci yarısında siyasi birliğini tamamladıktan sonra, Avrupa’daki diğer güçlü devletlerle boy ölçüşebilmek adına sömürgecilik yarışına katılma arzusu duymaya başladı. Bu noktada coğrafi yakınlık ve Roma tezinin tarihsel arka planı devreye girerek Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika’daki son toprak parçası olan Trablusgarp hedef olarak planlandı. Bu planın gerçekleşmesi için birden fazla âmilin gerçekleşmesi gerekiyordu. Öncelikle bölgeye nüfuz edilmeli, ardından halk ve hükümet ortak hareket ederek işgal gerçekleştirmeliydi. Bu noktada bölgeye İtalya nüfuzunu gerçekleştiren en önemli kuruluş Banco di Roma olurken bir yandan da toplumun ve hükümetin bir işgal fikrini kanıksamasını ve bu fikrin kabul görmesini sağlamak gerekiyordu. İtalya kamuoyunun işgale taraftar olmasını sağlama noktasında en büyük sorumluluğu İtalyan basını üstlendi ve 1910 yılından itibaren İtalya halkının zihnine önce milliyetçi ve yayılmacı tohumlar ekti ardından meyvelerini Trablusgarp’ta toplamaya ikna etti. Corradini ve Bevione gibi milliyetçi yazarların basında başlattığı işgalci söylem kısa sürede diğer gazeteleri de etkiledi ve bir yıl gibi kısa

¹¹⁴ “Alla Provocazione Turca, L’Italia Risponde Con Una Grande Mobilitazione” , *Il Mattino*, 24 Settembre 1911.

¹¹⁵ Child, a.g.e., s. 72.

bir sürede Trablusgarp bölgesi İtalya için “vaadedilmiş toprak” oluverdi. Basının İtalyan halkını bölgenin işgaline ikna etmek için kullandığı enstrümanlar bazen Roma mirası, bazen bölgenin verimliliği, bazen Trablusgarp'ta yaşayan İtalyanların uğradığı sözde haksızlıklar bazen de Avrupa devletler dengesinde yer bulma isteği olabiliyordu.

İtalyan basınının halk nezdinde attığı adımlar, Trablusgarp işgali için bir kamuoyu oluşmasını sağlasa da bu işgalin faili hükümet olmak zorundaydı. İtalya hükümeti ise uzunca bir süre bu işgale sıcak bakmama eğilimdedi. İtalya basını bu sorunun da üstesinden geldi; önce hükümeti işgal konusunda ikna için yazılar yazmaya başladı ve kafa karışıklığından kurtarmaya çalıştı, Ağustos 1911'den itibaren ise bu telkinlerini tehdit boyutuna taşıyarak hükümeti bir işgal hareketine sürükledi. Özellikle *Tribuna*, *Giornale d'Italia*, *La Stampa*, *Corriere d'Italia* gibi gazeteler yoğun bir şekilde Trablusgarp bölgesinin İtalya'ya ait olması gerektiğine dair haberler ve makaleler yayımlamaya başladı. Enrico Corradini ve Giuseppe Beviere gibi milliyetçi yazarların işgal söylemleri 1911 yılı Eylül ayına kadar devam etti. Eylül ayından itibaren ise bu iki yazara neredeyse bütün İtalya gazeteleri destek vermeye başladı. Neticede hükümet, basında çıkan haberlerin etkisi ve işgale yönelik oluşan kamuoyu gücü nedeniyle Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.

Savaşın çıkması elbette İtalya milliyetçilerinin bir gayesiydi fakat fitilin ateşleyicisi milliyetçi basın oldu. Bu durum bize İtalya'da basının, devlet politikası üzerindeki yönlendirici etkisini göstermesi yanında hükümet üyelerini kralın ve toplumun önüne atarak kendi fikirlerinin uygulanmasını sağlama konusundaki başarısını da göstermektedir. Bunun yanında amaçlarını gerçekleştirmek adına uluslararası alanda destek görmek için yalan haberler yapmaktan imtina etmeyen İtalya basınının, amaca giden yolda her yolu mübah gören bir yaklaşım sergilediği de anlaşılmaktadır. İtalya matbuatının kamuoyu oluşturma çabası ve hükümete baskısı olmasaydı bir Türk – İtalya Savaşı çıkmazdı demek belki su götürür bir söylem olacaksa da savaşa giden sürecin hızlanmasında İtalya basınının oynadığı rolün büyüklüğü yadsınamaz bir şekilde görülmektedir.

KAYNAKÇA**I. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi**

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO) 3938/295305

Dâhiliye Emniyet-i Umûmiye Muhasebe Kalemî (DH. EUM. MH.) 27/74

Dâhiliye Muhâberat-ı Umûmiye İdaresi (DH. MUI.) 148/97

Hâriciye Nezâreti Siyasi (HR. SYS.) 1548/23; 1548/10-6; 1548/10-8; 1548/13-3;
1548/13-5; 1548/13-7; 1548/23-1; 1548/46; 1548/31; 1548/13-9; 1548/57;
1548/58; 2954/10; 1549/60; 2907/28

Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası (HR. TO.) 386/29

II. İtalyan Diplomatik Belgeleri (I Documenti Diplomatici Italiani)

DDI, Quarta Serie: 1908 – 1914, Volume V-VI

DDI, Quarta Serie: 1908 – 1914, Volume VII-VIII

III. Gazeteler

Avanti!

Corriere della Sera

L'idea Nazionale

La Tribuna

La Stampa

Mattino

Tanin

IV. Mebusan Meclisi Zabıt Ceridesi

MMZC, Devre: 1, Cilt: 1, İctima Senesi: 3, On Birinci İnikad

MMZC, Devre: 1, Cilt: 2, İctima Senesi: 3, Yirmi Üçüncü İnikad

MMZC, Devre: 1, Cilt:1, İctima Senesi: 4, Beşinci İnikad

MMZC, Devre: 1, Cilt: 2, İctima Senesi: 4, Otuz Altıncı İnikad

V. Araştırma Eserler

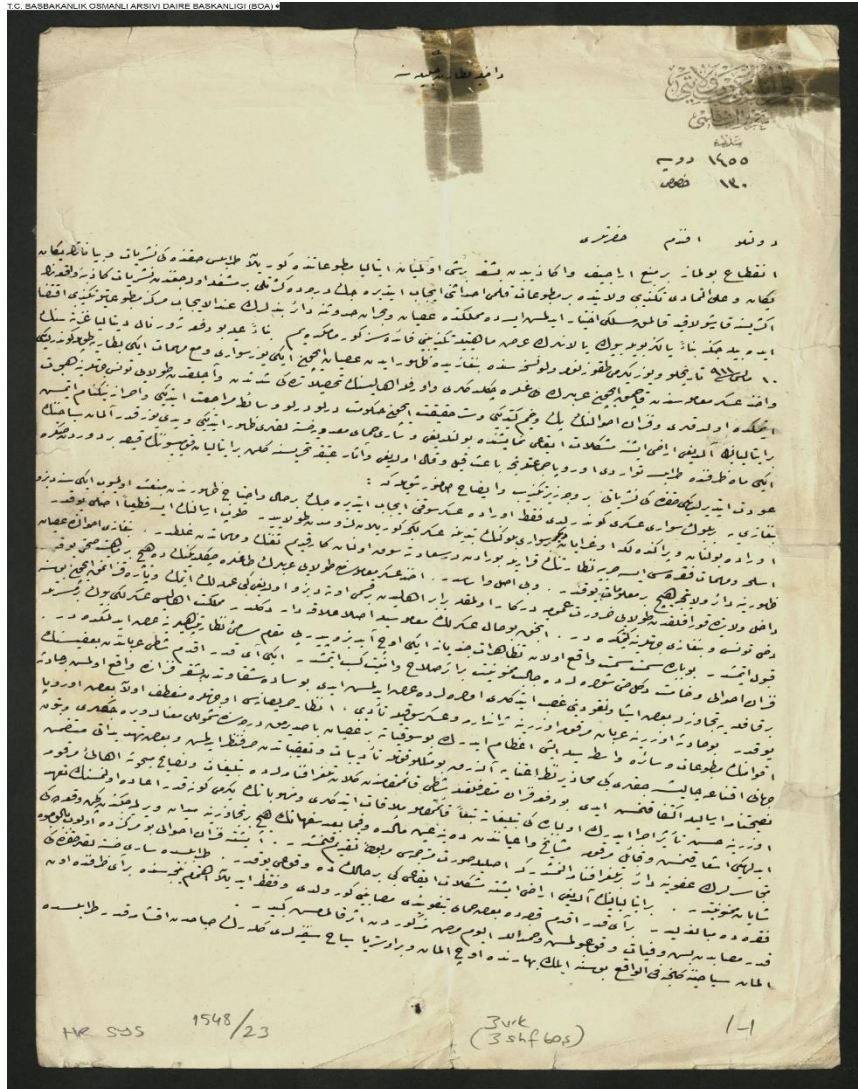
AGBİLİ, Farag, Trablusgarp'ın İtalya Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük 2019.

- ARIK, Mustafa, Trablusgarp Vilayeti Üzerinde İtalya Tehdidinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askeri – Siyasi Tedbirler (1881 – 1911), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- AKBAYAR, Nuri, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi - 5*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1238 – 1246.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, Yayın Nu: 125, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2013.
- BEEHLER, Commodore W.H., *1911 – 1912 Türk – İtalyan Savaşı (Trablusgarp Savaşı'nın Tarihi)*, İlgı Kültür Yayınevi, İstanbul 2014.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Trablusgarp Savaşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi Ek – 2/* (2019), s.606 – 609
- CHILDS, Timothy W., *Trablusgarp Savaşı ve Türk – İtalyan Diplomatik İlişkileri*, Çev. Deniz Berktaş, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.
- CUNSOLO, Ronald S., “Libya, Italian Nationalism, and The Revolt Against Giolitti”, *The Journal of Modern History*, 37/2, (1965), s.186 – 207
- ÇELEBİ, Mevlüt, “Uşi Antlaşması’ndan Sonra İtalya’nın Türkiye Siyaseti”, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011 Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.103 – 126.
- ÇOLAK, Filiz, “Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın Osmanlı Devleti'nin Ticaret-i Hariciyesi Üzerindeki Etkileri”, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011 Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.509 – 527.
- DÖRDÜNCÜ, Muharrem. *İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1863-1918)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.
- EMİR, Ali Haydar, *1327 – 1328 Türkiye – İtalya Harbi Tarihi-i Babrisi*, Bahriye Matbaası, 1923.
- GIOLITTI, Giovanni, *Trablusgarp'i Nasıl Aldık?*, Hazırlayan: Tahsin Yıldırım, DBY Yayınları, İstanbul 2012.
- GRASSI, Fabio L., “Niçin Trablusgarp? İtalyan Çıkarması Ardındaki Siyaset ve Kültür”, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011 Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.37 – 48.
- GÜZEL, Hasan Tevfik, “Hasta Adam” Osmanlı Devleti Karşısında Başarılı Bir İtalyan Diplomasi Örneği: Trablusgarp Savaşı”, *VAKANÜVİS - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (2020), s.78 – 118.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar - 4*, Dergah Yayınları, İstanbul 1982.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi - IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908 – 1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

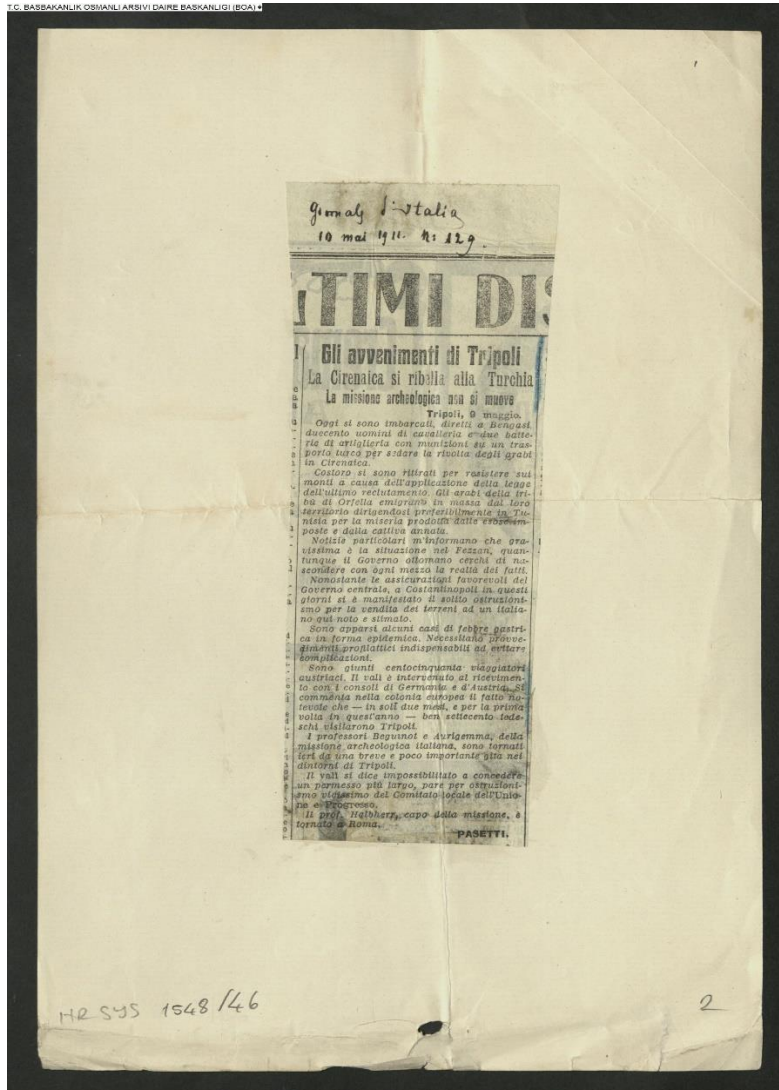
- KARPAT, Kemal H, *Osmanlı Modernleşmesi (Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus)*, Çev. Akile Zorlu Durukan – Kaan Durukan, İmge Kitabevi, İstanbul 2008.
- KAVAS, Ahmet, “Trablusgarp”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 41 (2012), s. 288 - 291.
- KOLOĞLU, Orhan, “Türkçe – Dışı Basın”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* - 5, İstanbul, 1985, s. 94 - 98.
- , *Trablusgarp Savaşı (1911 – 1912) ve Türk Subayları*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara 1979.
- , *İttihatçılar ve Masonlar*, Gür Yayınları, İstanbul, 1991.
- KURŞUN, Zekeriya, “İbrahim Hakkı Paşa” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 21(2000), s. 311 - 314.
- KURTCEPHE, İsrail, “Rodol ve On İki Adanın İtalyanlarca İşgali”, *OTAM*, 3 (1992), s. 201 – 215.
- MANSILLA, Paulino Toledo, “Trablusgarp Savaşı’nın İdeolojisi ve Propaganda Esasları(1911): Trablusgarp ve Sirenayka’da Çökmekte Olan Osmanlı Kültürüne Karşı Bir Kurtuluş Çaresi Olarak Görülen İtalyan Medenileştirme Misyonu, ”, *Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011 Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 555 - 564.
- MOLA, Aldo Alessandro, “Masons in Italy: The Borderland Between Fanaticism and Liberty”, *Revista de Estudios Históricos de la Masonería Latinoamericana y Caribeña*, 2015, s. 216 – 239.
- ORHAN, Müge, *Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Trablusgarp Harbi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2010.
- ÖĞRETEN, Ahmet, “İtalya’nın Trablusgarp’a Saldırısı Karşısında Osmanlı Toplumunun Tavrı”, *Tarih ve Medeniyetler Tarihi (Bildiriler)* - 5, 2012, s. 2277 – 2300.
- PUZZO, Dante A., “Gaetano Salvemini: An Historiographical Essay”, *Journal of the History of Ideas*, Vol: 20, No: 2 (Apr., 1959), ss.217 – 235.
- SIMON, Rachel, *Libya Between Ottomanism And Nationalism The Ottoman Involvement in Libya During The War with Italy (1911 - 1919)*, Islamkundliche Untersuchungen, Berlin 1987.
- ŞIVGIN, Hale, (2006). *Trablusgarp Savaşı ve 1911 – 1912 Türk – İtalya İlişkileri (Trablusgarp Savaşı’nda Mustafa Kemal Atatürk İle İlgili Bazı Belgeler)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.
- UÇAROL, Rifat. (2008). *Siyasi Tarih (1789 – 2001)*, Der Yayınları, İstanbul 2008.

EKLER

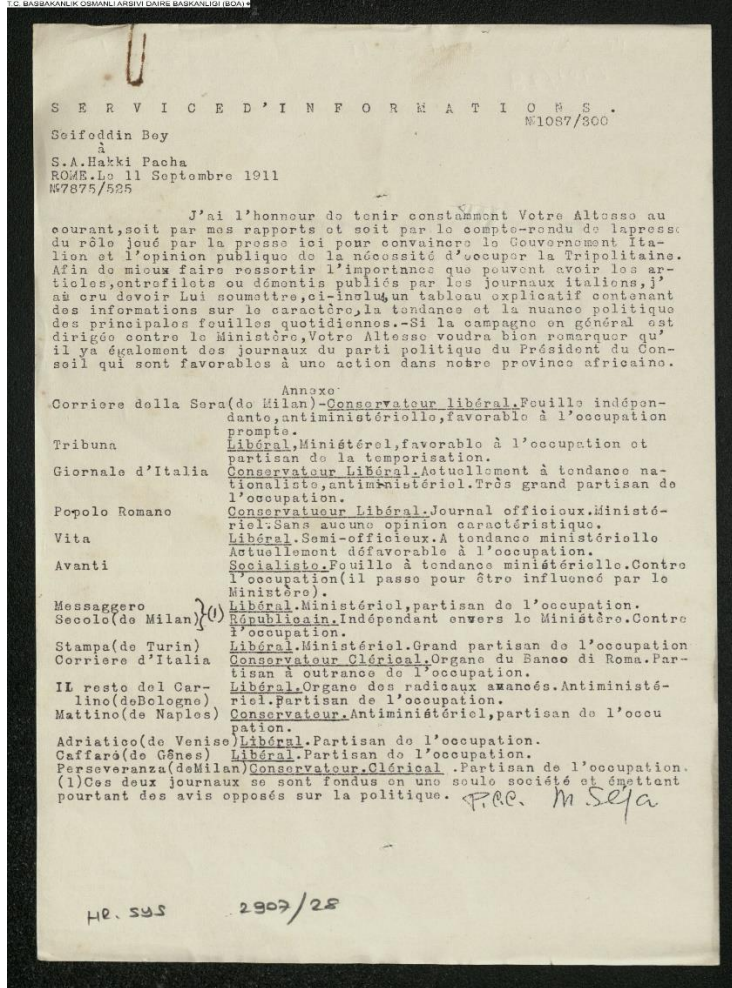
Ek-1: İtalya Matbûatının Trablusgarp'taki Yalan Haberlerine Dair Trablusgarp Vilayeti'nden Dâbülîye Nezâreti'ne Gönderilen Enrak

Ek - 2: 10 Mayıs 1911 tarihinde Giornale d'Italia Gazetesinde Pasetti İmzasıyla Çıkan Haberin Kopyürü

Ek - 3: Roma Maslahatgüzarı Seyfeddin Bey'in İtalya'daki Gazetelerin Trablusgarp İşgaline Ait Görüşlerini İçeren Raporu

Ek - 4: La Stampa Gazetesi'nde Çıkan "Saygıdeğer Giolitti"ye Açık Mektup" Makalesi

Ek - 5: Savaş Karşıtı *Avanti!* Gazetesinde "Trablusgarp Deliliğine Doğru - Proletarya Savaşa Karşı" Manşetiyle Çıkan Haber

LUNEDÌ 25 SETTEMBRE 1911 — ROMA

PREZZI DI ABBONAMENTO			
ANNO	SEMPRE TRIMESTRE	MESE	
Italia: 15—	750—	4—	150
Estero: 32—	16—	8—	3—

Abbonamenti personali a lire 1750 mensili
Un numero cent. 5 - Arretrato cent. 10 - Extra il doppio
inviare in 25 centesimi con la posta
DIREZIONE E AMMINISTRAZIONE: Via dei Condottieri, 16 - ROMA

AVANTI!
giornale del Partito socialista

ANNO XV — NUMERO 265

INserZIONI A PAGAMENTO:
IN PRIMA PAGINA
del giornale AVANTI
ROMA - Via dei Condottieri, 16
ogni riga centesimi
Per ogni linea e anche il lato di cui
nel tempo del giornale... 125.000. SECOLO
in una pagina, e ogni riga di cui
in tre mesi, non più di 5 centesimi
La prima riga ad un centesimo
in una pagina, non più di 5 centesimi
in tre mesi, non più di 5 centesimi

VERS0 LA FOLLIA TRIPOLINA

Il proletariato contro la guerra

Da Verbicaro a Tripoli

(Conquistiamo e civilizziamo le Tripolitane Italiane)

Il nostro prof. E. Cianchi, uno dei più illustri, ha scritto per il nostro giornale, in modo esauriente, il suo articolo intitolato: "Verso la follia tripolina".

Non si direbbe che il nostro giornale, che si occupa di politica internazionale, ci sia ancora così indietro rispetto ad altri giornali italiani, che, ad esempio, il nostro prof. E. Cianchi, uno dei più illustri, ha scritto per il nostro giornale, in modo esauriente, il suo articolo intitolato: "Verso la follia tripolina".

Ma la soluzione del problema che si è posta, si trova nel nostro giornale, che si occupa di politica internazionale, ci sia ancora così indietro rispetto ad altri giornali italiani, che, ad esempio, il nostro prof. E. Cianchi, uno dei più illustri, ha scritto per il nostro giornale, in modo esauriente, il suo articolo intitolato: "Verso la follia tripolina".

Borghesia e proletariato nella questione di Tripoli

Il punto di vista dei rivoluzionari

A. F. (sintesi)

I capitalisti hanno ragione? La borghesia italiana non ha torto?

Il proletariato si oppone alla guerra e al colonialismo.

La guerra è indifferente ed urgente un voto e nazionale sforzo: lo scopo di un grande e forte partito; di un partito redattore, civilemente e duramente indifferente di tutte le regioni italiane; del partito, nel quale, nel mio libro "La Sardegna e in Italia" propongo di celebrare davvero l'indifferente di cinquecento dalla indipendenza e della unità nazionale.

Edoardo Cianchi.

La redazione romana

completerà, con la larghezza dei servizi, l'opera di quella milanese, comunicando rapidamente la vita politica della capitale, cooperando a mantenere al giornale il suo carattere nazionale.

Abbonamenti straordinari

Ad onta di questi miglioramenti e di quelli che ci proponiamo di introdurre in avvenire apriamo negli abbonamenti straordinari all'Avanti ai seguenti prezzi ridotti:

Dal 1° Ottobre al 31 Dicembre 1911 — Milano e Italia . . . 3,50
" " " al 30 Giugno 1912 — " " " " " " " " " 9,50
" " " al 31 Dicembre 1912 — " " " " " " " " " 10,00

MILANO

Ek - 7: Hüseyin Cabid'in Tanin'de Çıkan "Trablusgarp ve İtalya" Başlıklı Başyazısı

طنین

10
 تاریخ تاسیس: 1326-1327
 روزنامه: 1908
 مدیر: حسین جابد
 محل نشر: تریپول
 ترمیمه: تریپول
 شماره: 10
 سال: 1327
 روزنامه: 1908

حقیقتاً صفا صفا
 طرابلس غریب و انبیا
 ایستادن غریبتر است از آن که غریب باشد و در این غریبتر است از آن که غریب باشد و در این غریبتر است از آن که غریب باشد...
 طرابلس غریب و انبیا
 ایستادن غریبتر است از آن که غریب باشد و در این غریبتر است از آن که غریب باشد...
 طرابلس غریب و انبیا
 ایستادن غریبتر است از آن که غریب باشد و در این غریبتر است از آن که غریب باشد...

OSMANLI DEVLETİ'NDE İTHAL İKAMECİ SANAYİLEŞME: FESHANE-İ AMİRE ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Import Substitution Industrialization in the Ottoman Empire: A Study on the Imperial Fez Factory

Bekir Emre AŞKIN**

Öz

Gerileme paradigması çerçevesinde Osmanlı sanayileşmesi, özellikle 19. yüzyıl söz konusu ise, en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Avrupalı devletlerin iktisadî ve ardından askerî alanda Avrupa-dışı milletler üzerinde tahakküm kurabilmiş olmaları temelde sanayileşmedeki ilerlemelerine dayandırılırken, Osmanlı'nın mezkûr iki alanda da başarısız olduğu ve bu nedenle gerilediği öne sürülmüştür. Hâlbuki Osmanlıların çoğu durumda ve dönemde içinde buldukları siyasî ve iktisadî koşullara göre kendilerini konumlandırabilen esnek bir yapıda oldukları görülmektedir. Gerek 18. gerekse 19. yüzyılda gerçekleştirilen sanayileşme girişimleri bu esnekliğin en önemli tezahürlerinden bazılarını ihtiva etmektedir.

Osmanlı sanayileşme sürecinde en önemli ve uzun soluklu girişimlerden biri olan Feshane-i Amire'nin kuruluşu, Osmanlıların içinde buldukları koşullara uyum sağlama becerilerini göstermesi bakımından benzersiz bir örnektir. Özellikle Fransız ve Tunuslu tüccarların 18. yüzyılda Akdeniz'de başlattığı fes ticaretinde üstünlük sağlama rekabeti, II. Mahmud'un fes reformu sonrasında Osmanlıların da katılacağı kapsamlı bir uluslararası rekabetin kapılarını açmıştır. Bu çalışmada, askerî sınıfın yanı sıra halkın da kullandığı ve iktisadî, askerî hatta siyasî bir mesele haline gelen fesleri uluslararası rekabet temelinde ithal ikameci bir anlayışla üretme girişimleri, Feshane-i Amire'nin kuruluş süreci ve fabrikayı geliştirmek için uygulanan ithal ikameci-rekabetçi politikalar ele alınacaktır.

* Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı'nda Prof. Dr. Ahmet Kala danışmanlığında yürütülen, Bekir Emre Aşkın'ın "Sanayileşme Sürecinde Feshane-i Amire" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

**Ary. Gör., *Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Tarihi Anabilim Dalı, bekiremre.askin@atauni.edu.tr*, ORCID: 0000-0002-3273-0214

Makale Geliş Tarihi: 04.02.2022, Makale Kabul Tarihi: 16.02.2022

Daha kaliteli fesler üretebilmek için hammadde iyileştirmesi, askeriyeğe ithal fes kullanma yasağı, tüketicileri cezbetmek için reklamlar, taksitli satış uygulamaları, dükkânların yaygınlaştırılması, üretimi mükemmelleştirmek için ise makineleşme ve buhar makinelerinin kullanımı gibi pek çok politika başarı ile uygulanmış, bu sayede Feshane-i Amire ithal feslere karşı ticari rekabet üstünlüğü elde edebilmiştir.

Anahtar Kelimeler: sanayileşme, ithal ikamesi, rekabet, makineleşme, Osmanlı Devleti, Feshane-i Amire

Abstract

Ottoman industrialization within the framework of the decline paradigm, especially in the 19th century, has been one of the most debated issues. While the fact that European states were able to dominate non-European nations in the economic and then military fields is mainly based on their progress in industrialization, it has been argued that the Ottoman Empire failed in both fields and therefore declined. However, it is seen that the Ottomans were in a flexible structure that could position themselves according to political and economic conditions in most situations and periods. The industrialization initiatives carried out in both the 18th and 19th centuries contain some of the most important manifestations of this flexibility.

The establishment of the Imperial Fez Factory, one of the most important and long-term initiatives in the Ottoman industrialization process, is a unique example in terms of demonstrating the ability of the Ottomans to adapt to the conditions they were in. The competition to gain dominance in the fez trade, which especially the French and Tunisian merchants started in the Mediterranean in the 18th century, opened the doors of a comprehensive international competition in which the Ottomans would also participate after the fez reform of Mahmud II. In this study, the attempts to produce fezzes, which are used by the public as well as the *askeri* (ruling) class and which has become an economic, military and even political issue, on the basis of international competition with an import substitution approach, the establishment process of the Fez Factory and the import substitution-competitive policies applied to development of the factory will be examined. Many policies such as raw material improvement in order to produce higher quality fezzes, prohibition of using imported fezzes for the military, advertisements to attract consumers, sales in installments, expansion of shops, and the use of mechanization and steam machines to perfect production have been successfully implemented. In this way, Feshane was able to gain a commercial competitive advantage over imported fezzes.

Keywords: industrialization, import substitution, competition, mechanization, Ottoman Empire, The Imperial Fez Factory

Giriş

Osmanlı Devleti'nin *inbitat* paradigması dahilinde sanayisizleşme-sanayileşme meselesi ve Avrupalı güçlerin iktisadî istilasına karşı yeterince mücadele edemeyip sonunda da yıkıldığı argümanı sıklıkla tekrar edilmektedir. Daha çok Avrupalılar gibi sanayileşememiş olmak sonucuna odaklanarak ele alınan Osmanlı sanayisinin özellikle 19. yüzyıldaki durumuna dair pek çok çalışma yapılsa da bir fabrika özelinde rekabetçiliğinin ve ithal ikamesine dayalı koruyucu politika-yapıcılığının yeterince incelenmediği görülmektedir. Osmanlı sanayisinde kendine has yapısı ve Cumhuriyet Türkiye'sine miras kalan sürekliliğiyle bilinen Feshane-i Amire'nin¹ kuruluş sürecinin incelenmesi, Osmanlıların imalat sanayiinde nasıl rekabetçi girişimlerde bulunabilecekleri konusunda önemli bilgiler sunarak yaygın *inbitat* paradigmasında revizyon ihtiyacını tartışmaya açacaktır.

Feshane'nin kuruluş sürecini farklı yönleriyle inceleyen sınırlı sayıdaki çalışmanın daha çok birbirini tekrar eden nitelikte olduğu görülmektedir. Osmanlı arşiv belgelerini kullanan Kütükoğlu ve Güran'ın, ikincil kaynaklarda ise Müller-Wiener'in öncü çalışmalarına² dayanan sonraki Feshane araştırmaları daha çok ya sadece arşiv evrakının 'işlenmeden' sunulması ya da ikincil kaynaklara dayanarak metnin küçük bir kısmında fabrikadan bahsedilmesi şeklinde olmuştur. Kütükoğlu'nun makalesi, Feshane'nin kuruluş süreci sadece bir bölümünü oluşturmalarına rağmen en ayrıntılı inceleme olma özelliğini göstermektedir. Güran'ın çalışmasında ise kuruluştan ziyade daha uzun dönemde fabrikanın üretim, satış ve gelir-gider dengesi incelenmiştir. Mimarlık tarihçisi ve arkeolog Müller-Wiener'in kaleme aldığı makalede yüzyıllar boyunca Osmanlı imalathanelerinin hangi aşamalardan geçtiği ve kuruluş süreçleri takip edilmiş, bu haliyle Osmanlı sanayisinin geniş bir panoraması ortaya çıkmıştır.

Fes üretimi ve ticaretinde rekabetin temellerine dair ana kaynakları Ferchiou, Valensi, Ben Miled, Faroqhi, Güler ve Maitte'in çalışmaları oluşturmaktadır.³

¹ Bundan sonra metin içinde sadece Feshane olarak kullanılacaktır.

² Mübahat S. Kütükoğlu, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *Doğumunun Yüzüncü Yılında Mustafa Kemal'e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981; Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992; Wolfgang Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992.

³ Sophie Ferchiou, *Techniques et sociétés: exemple de la fabrication des chéchias en tunisie*, Institut d'Ethnologie, Paris 1971; Lucette Valensi, "Islam et capitalisme: production et commerce des chéchias en Tunisie et en France aux XVIIIe et XIXe siècles", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XVI/3 (1969); Mika Ben Miled, *Chéchia: le bonnet de feutre méditerranéen*, Editions Carthagoiseries, Kartaca 2010; Suraiya Faroqhi, *Travel and Artisans in the*

Ferchiou'nun sosyal antropoloji alanında yaptığı doktora tezine dayanan kitabında Tunus'taki fes üretimi ayrıntılarıyla incelenmiştir. Bahsedilen çalışmalara dayanarak belge ve defterlerdeki fes üretimiyle ilgili teknik bilgi daha anlaşılır ve açıklanabilir hale gelmiştir. Feshane için teknik bilgi sağlayan Tunuslu fes ustalarının kendileriyle birlikte üretimde kullandıkları teknik adlandırmaları da İstanbul'a taşımış oldukları gerçeği, bu literatür sayesinde ortaya konmuştur. Örneğin Tunus'ta fesin örülmüş ham haline *kabus*, ipekli püskül kısmına ise *kubbita* denilmekteydi. Feshane'nin arşiv kayıtlarında mezkûr iki tanım ziyadesiyle bulunmasına rağmen tam olarak ne ifade ettikleri anlaşılammıştı. Ferchiou, üretim safhalarını detaylıca anlattığı için bu tanımların ne ifade ettikleri açığa çıkabilmiştir. Benzer şekilde Valensi'nin 18. ve 19. yüzyıllarda Tunus ve Fransa'daki fes üretimi ve ticaretini incelediği çalışması, Osmanlı Feshane'sinin temellerini anlamak açısından önem arz etmektedir. Valensi'ye dayanarak, Feshane'nin kurulduğu andan itibaren mücadele etmek zorunda kaldığı Tunus ve Fransız fes rekabetinin köklerinin bir yüzyıl öncesine uzandığı ve ticarî anlamda derin etkileri olduğu ortaya çıkmıştır. Ben Miled, görsel materyal bakımından oldukça zengin çalışmasında seyahatnamelerden de faydalanarak önemli açılımlarda bulunmuştur. Fesin tarihiyle ilgili resimler, zanaatkârlar, üretim süreci, hammaddeler ve ticaret kısımlarından oluşan eserde geçmiş kadar günümüzdeki durum da değerlendirilmiştir. Faroqhi, 18. yüzyılda İstanbul'daki Tunuslu fesçi esnafını incelediği çalışmasında Feshane öncesi Osmanlı fesi ve fesçi esnafına dair önemli bir çerçeve sunmuştur. Güler ise Anadolu'daki Tunus-Fransız fes rekabetinin 18. yüzyıldaki izlerini sürerek sağlam bir temel inşa etmiştir. Maitte, fes ticaretinde Fransız, İtalyan ve Tunusluların rekabetini ele aldığı çalışmayı 19. yüzyılın sonlarına kadar genişleterek Akdeniz'deki ticari dinamikleri incelemiştir.

Ele alınan bilgiler ışığında bu çalışmanın amacı, Osmanlı Arşivi ve ilgili literatür temel alınarak, Feshane'nin kuruluş sürecinin rekabetçilik ve ithal ikamesine dayalı korumacı-geliştirici politikalar açısından incelenmesidir. Fabrikanın hangi temeller üzerine kurulduğunu anlamak için öncelikle Osmanlı Devleti'nde fes tüketimi ve ticaretinin durumu ele alındıktan sonra, fesin resmi başlığa dönüşüm süreci incelenecektir. Feshane öncesi fes üretimi girişimlerine ve bunların başarısızlıklarına değinildikten sonra fabrikanın tam olarak kuruluş aşaması değerlendirilecektir. Son bölümde ise Feshane'nin kuruluşunda rekabet gücünü arttırma çabası çerçevesinde nasıl koruyucu-geliştirici politikalar uygulandığı açıklanacaktır.

Ottoman Empire: Employment and Mobility in the Early Modern Era, I.B. Tauris, London 2014, s. 143-155; İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda Tunus ve Fransız Tüccarlarının Fes Ticaretindeki Rekabet ve Pazar Sorunu", *Tarih Boyunca Türkiye-Tunus ilişkileri*, eds. Levent Kuşoğlu, F. Rezzan Ünalp ve Ahmet Çalışkan, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013; Corine Maitte, "Adapter les produits, jouer sur les marchés. La fabrication des chéchias, XVIIIe-XIXe siècles", *La laine: produits et marchés (XIIIe-XXe siècle)*, ed. Giovanni Luigi Fontana ve Gérard Gayot, Cleup, Padua 2004.

1. Osmanlı Devleti'nde Fes Tüketimi ve Ticareti

Osmanlı Devleti'nde fes kullanımının 1828 yılında, yani II. Mahmud saltanatında resmî başlık olarak kabulüyle başladığına dair yaygın kanaatin aksine, kırmızı fesler 17.⁴ ve 18.⁵ yüzyılda da yaygın olarak kullanılmaktaydı. 18. yüzyıl hatta 17. yüzyıldaki çeşitli kadı sicilleri ve Osmanlı Arşivi evrakı incelendiğinde, fesin resmî başlık olarak kabulünden ve Feshane kurulmadan çok önce İstanbul, Bursa, Edirne ve İzmir gibi büyük şehirlerde halk arasında fes kullanıldığı ve alışverişinin yapıldığı görülmektedir. Bu kaynaklar ışığında Feshane'nin nasıl bir temel üzerine inşa edildiğinin ortaya çıkarılması, daha sonra incelenecek konuların anlaşılması için önem arz etmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, mevcut kayıtlardan görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti'nin büyük şehirlerinde fes üretiminden ziyade fes satışına odaklanmış fesçi esnafı ve Tunuslu-Fransız tüccarlar yoğun faaliyet göstermekteydi. Bu nedenle Feshane'nin kuruluşuna geçmeden önce yalnızca fes tüketimi ve ticareti üzerinde durulması uygun bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'nde -bildiğimiz kadarıyla- geniş çaplı bir fes üretimi olmadığı için fes tedariki Tunuslu (*Mağribî*) ve Fransız (*Frenk*) tüccarlar tarafından sağlanmaktaydı.⁶ Tunuslular fes üretimi ve ticaretinde uzmanlaşmış ve Osmanlı toplumunun fes talebini kaliteli ürünleriyle karşılayan bir konumdaydılar. Akdeniz fes ticaretindeki imkanları iyi şekilde değerlendiren Fransızlar ise 18. yüzyılda güney Fransa'da, özellikle Marsilya'da pek çok imalathane kurmuşlardı. Buralarda üretilen fesler de Tunusluların pazar payını baltalayarak Akdeniz limanlarına (*echelles du Levant*) bir süre sonra akmaya başlamıştı.⁷ Tunuslular, Fransızlarla karşılaştırıldığında daha kaliteli ve yüksek maliyetler nedeniyle daha pahalı fesler üretiyordu. Her iki millet de İstanbul ve özellikle İzmir limanı üzerinden ticaret

⁴ Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1063-1064 / M. 1652-1653), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019, s. 315-316. 17. yüzyılın ortasında, mahkemede *el-Mağribî* olarak tanıtılan tüccar es-Seyyid Mehmed Çelebi ile el-Hâc Mehmed arasında 477 riyalı kuruşluk bir fes ticareti yapılmıştı. Dönemi özelinde değerlendirildiğinde yüksek bir meblağa tekabül etmesi, Osmanlı'daki fes talebi bağlamında önemlidir. Buna benzer pek çok örnek mahkeme kayıtlarından takip edilebilmektedir.

⁵ Yakın tarihli bir çalışmada, İstanbul'daki tereke defterleri kullanılarak 18. yüzyılda İstanbul halkının fes kullanımına dair önemli bilgiler ortaya çıkmıştır. Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri Işığında 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Başkentinde Fes Kullanımı ve Tunuslu Fesçiler", *Osmanlı'da İktisadî Hayat ve Vakıflar*, ed. Kerim İlker Bulunur ve Ömer Faruk Can, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.

⁶ Osmanlı zanaatkarları üzerine yapılan çalışmalar da İstanbul'daki fesçilerin üretici zanaatkarlardan ziyade toptancı ve perakendeci olduklarını göstermektedir. Faroqhi, *a.g.e.*, s. 147.

⁷ Fransızların İstanbul'a gerçekleştirdikleri fes ihracatı hakkında bkz. Edhem Eldem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, Brill, Leiden 1999, s. 63-65.

yapıyor ve iç bölgelere karayolu ile mallarını ulaştırıyordu.⁸ Valensi'nin ufuk açıcı çalışmasında detaylıca analiz ettiği üzere, bu dönemde, Akdeniz'de Tunusluların fes üzerindeki sınaî ve ticarî hegemonyalarını zayıflatmak için Fransızların yanı sıra Cenova, Livorno, İspanya, Avusturya ve İngiltere tüccarlarının da dahil olduğu geniş çaplı bir rekabet ortamı doğmuştu.⁹

18. yüzyıl Akdeniz'indeki bu son derece rekabetçi ortamın Osmanlı'daki yansımaları nasıl olmuştur? Kurumsal yapı olarak en erken örneklerden biri, 1709 yılında İstanbul'daki fesçi esnafı kethüdalığına dair kayıtlardır.¹⁰ Çoğunluğunu Tunus, Trablus ve Cezayirli ustaların oluşturduğu ve sadece Mağribilerin kethüda olabildiği bu esnaf, İstanbul ve Galata loncaları şeklinde ikiye ayrılacak kadar büyük bir hacme ve kurumsal yapıya sahipti.¹¹ İstanbul haricinde İzmir, Edirne ve Bursa'da da fesçi esnafı bulunmaktaydı. 18. yüzyılın ortalarında İzmir'de Fransız tüccarlara bağlı üç Yahudi'ye ait dükkanlar vardı.¹² Tunusluların bu dükkanlarda kalitesiz feslerin Tunus fesi olarak satıldığına dair şikayetleri sonucu kapatılan dükkanlar, ancak İstanbul'daki Fransa elçisinin araya girmesiyle tekrardan açılabilmişti.¹³ 1765 yılında Fransız tüccarına serbest ticaret hakkı veren ahitname nedeniyle fes satılan dükkanlara müdahale edilmemesi yönünde kararlar alınmıştı. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise, İzmir'deki fesçi dükkânları sayısının 12'den 20'ye yükselmesi Tunuslu tüccar-esnafın şikâyeti ve bu artışın sınırlandırılması talebiyle sonuçlanmıştı.¹⁴ Edirne'de Ali Paşa Çarşısı'ndaki 18 fesçi esnafı da çukacı Yahudilerin usule aykırı şekilde fes sattıkları gerekçesiyle devlete başvurmuşlardı.¹⁵ Her grubun kendi payını korumak ve/veya büyütme için rekabet halinde olduğu aşıkardı.

Fesin resmi başlığa dönüştüğü yıllarda, örneğin 1827 yılında, İstanbul loncasında 51 dükkân ve bu dükkanlara bağlı muhtemelen gezgin satıcılar olarak 23 torbacı, Galata loncasında ise 34 dükkân ve 21 torbacı bulunuyordu. Bunlar haricinde, Yeni Camii avlusunda 30, Beyazıt'ta ise 29 sergici satış yapmaktaydı.¹⁶ Aynı yıl alınan yeni kararlar ile Mağrip'ten ve Fransa'dan gelen feslerin tasnifi ve

⁸ Güler, a.g.m., s. 50.

⁹ Valensi, a.g.m., s. 394.

¹⁰ Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (H. 1120-1121 / M. 1709), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019, s. 287-288.

¹¹ İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019, s. 231. Oldukça geniş olan bu fesçi loncasına dair bkz. Faroqhi, *a.g.e.*, s. 149-153.

¹² BOA, C.İKTS. 32/1571. (H. 10 Recep 1178 – M. 3 Ocak 1765).

¹³ BOA, AE.SMST.III. 349/28046. (H. 23 Ramazan 1177 – M. 26 Mart 1764).

¹⁴ BOA, C.İKTS. 7/302. (H. 23 Recep 1214 – M. 21 Aralık 1799).

¹⁵ "...çukacıyandan Yahudi taifesi kadime mugayir fesciyana mahsus olan fesi alub satub..." BOA, C. İKTS. 33/1650. (H. 29 Şaban 1180 – M. 30 Ocak 1767).

¹⁶ İstanbul Mahkemesi 154 Numaralı Sicil (h. 1237-1246 / m. 1822- 1831), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019, s. 315.

fiyatlandırılması yapılmıştı. Mağrip fesleri en kalitelisinden daha düşük kalitesine doğru *âlâ*, *evsat* ve *edna mağrip* olarak; Fransız fesleri ise *âlâ*, *evsat* ve *edna taklit* olarak tasnif edilmişti. Böylece her fes kontrolden geçirildikten sonra, belirlenen kalitesi ve fiyatına göre farklı mühürlerle mühürlenerek satışa hazır hale getirilecekti. Lonca kethüdarları, yiğitbaşları ve seçkinlerine alınan kararlar bildirilmiş ve bunlara aykırı davranışlardan kaçınmaları istenmişti. Tüm bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin büyük şehirlerinin önemli bir kısmında fesçi esnafı örgütlü bir şekilde Mağrip ve Avrupa'da üretilip Osmanlı'ya ithal edilmiş feslerin satışını yapmaktaydı. Selanikli Ahmet Ağa'nın Fransız tüccar Onore'den 16 bin kuruş değerinde Tunus fesi satın alabilmesini de hesaba katarsak¹⁷ 18. yüzyılda pek çok şehirde fes talebi gayet yüksekti ve çeşitli gruplarca satılıyordu.

2. Fesin Resmî Başlığa Dönüşümü

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri askerî sınıf muhtelif başlıklar kullanarak kıyafette olduğu gibi çeşitlilik arz etmişti. 19. yüzyılda ise, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı ilga eden II. Mahmud döneminde alınan bazı kararları takiben giyim-kuşam alanına önemli değişiklikler meydana geldi. Yeni kurulan Âsâkir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun kullanacağı başlık, III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid askerinin giydiği -hatta sonrasında Sekban-ı Cedid askerine yeniden giydirilen- şubara¹⁸ oldu. Şubara muhtemelen Yeniçerilik imgesiyle pek uyuşmayan ve önceki reformlarla ilişkilendirilebilecek bir başlık olması sebebiyle tercih edilmesine rağmen kısa süre sonra kullanışsız olduğu görülmüştü.¹⁹ Kullanışsızlığının yanı sıra, muhtemelen III. Selim ve Alemdar Mustafa Paşa dönemlerine ait simgelerden uzaklaşmak arzusunda olan II. Mahmud'un daha özgün bir başlık arayışına girmesiyle de rafa kaldırılmıştı.

1826'da Yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasından sonra, komutasında bulunan askerlere Tunus fesi giydiren Kaptan-ı Derya Koca Hüseyin Paşa'nın 1827'de Seraskerliğe tayin edilmesini takiben fesin resmî başlığa dönüşüm süreci başlamıştı. Hüseyin Paşa'nın maiyetinde aynı zamanda bir Fransız askerî muallim

¹⁷ “Selanik'te li-ecli'l-ticare ikamet ve meks üzere olan Françe tüccarından Onore Rino nam bir nefer müste'min tacir yine medine-i mezburе sükkandan Ahmed Ağa nam tacire on altı bin gurus kıymetli malumu'l-aded Tunus fesi bundan akdem bey'i sahib ile fîrubt ve teslim ettikten sonra...” BOA, C. HR. 94/4654 (H. 21 Cemaziyülahır 1210 – M. 2 Ocak 1796).

¹⁸ Çukadan mamul, yuvarlak tepeli ve dilimli bir çeşit baş kisvesi. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul 2015, s. 221.

¹⁹ “Asakir-i mansurenin giydikleri şobaralar güneş ve yağmur ve yaşa dayanmayıp az vakitte fersude olduğundan...” İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Asakir-i Mansureye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azamın Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, XVIII/70 (1954), s. 227.

de yerini almıştı. Donanmadaki askerler, Napolyon'un ordusunda elde ettiği deneyimlerle bilinen piyade talimcisi Galliard'ın (Muallim Hurşid) desteğiyle Fransız usulünde talim ettirilmişti. Asakir-i Mansure seraskeri olan paşanın komutasındaki askerler de Seraskerliğe nakledilmişti. Yeni usul talimden geçtiklerinden Sultan II. Mahmud'un huzurunda "*ta'lim-i Hüsvrevî*" icra edilmişti. İcra edilen talimin yanı sıra, askerlerin giydikleri kırmızı fesler de padişahın ilgisini çekmişti.²⁰ Burada her ne kadar Asakir-i Mansure'nin yeni başlığının fes olmasına dair II. Mahmud'un şifahi talimatı bulunsa da devlet ricalinden oluşan bir meclis vasıtasıyla bu kararın ittifaken verilmesi daha uygun görülmüştü. Her yıl mayıs ayında askere tevzi edilen başlıkların yeni süreçte ne olacağını müzakere etmek için Sadrazam riyasetinde Bab-ı Meşihat'ta bir meclis toplanmıştı. Bu mecliste Şeyhülislâm Kadızâde Tâhir Efendi, önceki şeyhülislâmlar, Serasker Hüsvrev Paşa, eski Serasker Ağa Hüseyin Paşa, Kaptan-ı Derya Darendeli İzzet Mehmed Paşa ve bazı başka önemli isimler bulunuyordu.²¹ Şubaraya benzemekle birlikte daha dayanıklı, renk ve şekil bakımından ise güzel görünen numuneler meclise getirilmişti. Padişah'ın beğendiği fes numunesi de meclisin önündeki seçenekler arasındaydı. Müzakere sonucunda meclis ittifak halinde fes numunesinde karar kılmış ve bunların halihazırda Mısır ve Hicaz bölgelerinin yanı sıra Mekke şerifinin askerleri tarafından dahi giyildiği belirtilerek özellikle toplumun muhtemel olumsuz tepkileri önceden yatıştırılmak istenmişti.²² Tunus fesinin püskülleri gereğinden uzun olduğunu düşünen Şeyhülislâm'ın bizzat yarım parmak kadarlık kısmını kırpmasıyla resmî başlığın fes olması karara bağlanmıştı. II. Mahmud'un hatt-ı hümayununa bakıldığında meclis kararının padişah nazarında nasıl karşılandığını en açık şekilde göstermektedir.

*"Benim vezirim, işbu umum meclisinde bi'l-müzakere arz eylediğin takririn manzur ve meali-mâlum-ı hümayunum olmuştur. Başa fes giymekte şer'an bir şey lazım gelmiyeceği mâlum ise de gerek asâkirin tanzîmi ve gerek elbise ve hususat-ı saire bi'l-ittifak ve bi'l-umum müzakere olunarak karar verilmiş olduğundan bu fes maddesinin dahi cümle ittifakıyla karar verilmesi pek isabet oldu. Takririnde beyan olunduğu üzere gelecek ruç-ı hıızırda ita olunmak üzere tanzimine mübaderet olunsun."*²³

1828 Mayıs'ı itibariyle, Mansure askerine fes giydirme kararı sonucunda ordu içindeki muğlaklık son bulmuştu. Yeniçeriliğin ilgasını takiben kavuk giyme

²⁰ Yüksel Çelik, *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüsvrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 307.

²¹ Kütükoğlu, a.g.m., s. 536.

²² Aslında Osmanlı toplumunda ve diğer bölgelerdeki Müslümanlar tarafından yaygın olarak kullanıldığını gördüğümüz kırmızı feslerin resmî başlık olarak onaylanmasında dinî-siyasî meşruiyet için Mekke şerifinin askerine atf yapılması ilginç görünmektedir. İstanbul'da iki büyük feşçi loncası, İzmir ve Edirne'de ise fes esnaf-tüccarları yoğun bir varlık sergilerken askerinin feş takmasına halkın tepki vereceğinin düşünülmesi, III. Selim'in başarısızlıkla sonuçlanan Nizam-ı Cedid deneyimi ve Asakir-i Mansure'nin meşruluğunu arttırarak karşı tepkileri azaltma nedeniyle olsa gerektir.

²³ BOA, HAT. 1303/50810. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, a.g.m., s. 229-230.

zorunluluğu ortadan kalkan memurlar arasında ise “başıbozukluk” devam etmekteydi. Kavuğun yerine giymek için başka bir başlığın henüz belirlenmemesi nedeniyle memurlar tercihlerine göre intizamsız başlıklar giymeye başlamıştı. Bu düzensizliği nihayete erdirmek ve memurlara “*alamet-i farika olmak için*” 1829 Nisan’ında bir Elbise Nizamnamesi yayımlandı.²⁴ Askeriyeyi takiben memurların da fes giymeleri böylece kararlaştırıldı. Bununla birlikte, daha önce kısıtlı kullanım alanına sahip olan fes, 1828’den itibaren ciddi anlamda bir pazar genişlemesi yaşadı. Talebi karşılayabilmek için evvela Tunus’tan 50 bin fes sipariş edildi. Askeriyeye tedariki düzenlemek için Fes Nezareti de aynı zamanda kuruldu ve fese dair ilk kurumsal girişim ortaya çıkmış oldu.

3. Feshane-i Amire Öncesi Fes Üretim Denemeleri

Osmanlı Devleti’nin merkez şehirlerinde fes üretiminden ziyade Tunus ya da Avrupa’dan ithal edilen feslerin satışı yapılmaktaydı. Askeriyeye ve sonrasında memurlara getirilen fes giyme zorunluluğu ile talebi karşılamada mevcut esnaf-tüccar yetersiz hale geldi. Aslında, yerli üretimin eksikliği ve ithal bağımlılığı daha en başından farkında olunan durumlardı. Bağımlılığa son verme amacıyla, fesin resmi başlık olarak kabul edildiği hatt-ı hümayunda geçtiği şekliyle “*Dersaadet’e Tunus’dan beş-on fesçi ustası celb olunarak burada yaptırıldığı halde babasında ehveniyet dahi melbuze ise de...*” denilerek yerli fes üretiminin fikri olarak ilk çekirdeği ortaya çıkmıştı.²⁵

Gerek ithalatı gerekse üretimi babında fes tedarikiyle ilgilenmesi için 1827’de fes nâzırı olarak İzmirli Katıpzade Mustafa Efendi tayin edildi²⁶ ve İstanbul’daki imalathanenin sorumluluğu da kendisine verildi. Sadece İstanbul’daki imalathane kullanılarak ihtiyaç duyulan on binlerce fesin üretilemeyeceği aşikâr olduğundan, Osmanlı’nın iki eski başkentinde, Edirne ve Bursa’da da denemelere başlandı.²⁷ Edirne’deki üretim sürecinde Çirmen mutasarrıfı Nuri Paşa, Bursa’daki üretimde ise Hüdevendigar mütesellimi el-Hac Ahmed Ağa görevlendirildi.²⁸

²⁴ Ahmed Lûtfi Efendi, *Tarih-i Lûtfi*, C. II, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1292 (1875), s. 148.

²⁵ BOA, HAT. 1303/50810.

²⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. IV, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1171.

²⁷ Kütükoğlu, a.g.m., s. 572. Hem Edirne’de hem de Bursa’da nüfus yoğunluğunun fazla olması, ayrıyeten üretim için gerekli tatlı su kaynaklarının mevcudiyeti, fes üretimi tercihinde önemli etkenler olarak değerlendirilebilir.

²⁸ Edirne feslerinin daha iyi üretilmesi için Çirmen mutasarrıfına uyanlarda bulunulmuştur. BOA, HAT. 326/18985. Bursa üretimiyle ilgili yazışmalarda “*el-hac Ahmed mütesellim-i liva-ı Hüdevendigar*” mührü bulunmaktadır. BOA, HAT. 324/18921.

Üretimde şehirler arasındaki kalite farkları önemli bir sorun oluşturuyordu. Örneğin Bursa'da üretilen fesler Edirne'de üretilenlere nispetle daha rabitalıydı²⁹, başlangıçta İstanbul'da üretilenler ise Edirne feslerinden bile daha kalitesizdi.³⁰ Edirne'de kullanılan yerli yapağı cinsi *fena ve haşin* olduğundan örülen feslerin ipliği de ince eğrilememiş ve haliyle sert bir kumaş elde edilmişti. Daha kaliteli yerli yapağı tedarik edilmesine rağmen kumaş kalitesinde Bursa'nın hâlâ daha iyi olduğu görüldü. Boyama konusunda ilerleme sağlanmasına rağmen kumaş kalitesinde istenilen netice elde edilemediğinden, Bursa feslerinde kullanılan yapağıyı Edirne'ye de yollamak düşünüldüyse de hiç değilse daha kaliteli ürünler çıkaran Bursa üretimine zarar geleceği için bu fıkirden vazgeçildi.³¹ Hem hammaddelerin kalitesizliği hem de işçilerin teknik bilgi eksikliği nedeniyle elde edilen bozuk ürünlerde istenilen rengin ve dokunun elde edilememesi sorunu, şehirlerin daha iyi üretim yaptıkları kısımlarda diğer şehirlere numune yollamasıyla çözülmeye çalışıldı.³² Bir süre sonra, üç üretim merkezi arasında hangisinin daha iyi performans göstereceği takip edilerek Osmanlı fes üretiminin oraya yoğunlaştırılması ve 1829 baharı için dağıtım merkezi olarak seçilmesi düşünüldü. Mamafih elde edilen sonuca göre 1829 baharında askere dağıtılan 20.562 fesin sadece 8.793'ü (%42,8'i) İstanbul üretimi olup geri kalanı ithal Tunus, Mısır ve Fransız fesleriydi.³³

a. Yerli Üretim Denemelerinde Başarısızlık: Fes Nezaretinin İlgası

Yıllar süren çabaların ardından, üç büyük şehirdeki yerli üretim denemelerinden istenilen sonuç elde edilememişti. II. Mahmud'un hatt-ı hümayununda sonuçtan ne kadar rahatsız olduğu anlaşılmaktadır.

“Defterdarın işbu takiriyle Âsitane ve Edirne ile Bursa'da imal olunmakta olan feslerin numuneleri manzur ve malum-ı hümayunum olmuştur. Doğrucası bu mahal-i sülsde imal olunmakta olan fesler hiçbir şey demek olmuyor ve rüçhanı demek birbirlerine tatbiken dimekdir. Mâ-haşa Tunus fesi şöyle dursun masrafına dahi tatbik olunamaz ve bu fesleri nizam asakiri nasıl giysin ve verilen akçeye yazık değil

²⁹ “...galiba yapağının incisini bulamamalarından ve feslerin boyalarını uyduramamalarından mıdır nedir her ne ise Edirne'de yapılan fesler Bursa'da imal olunanlar gibi düzgünce olamamış...” BOA, HAT. 326/18985.

³⁰ Kütükoğlu, a.g.m., s. 573.

³¹ “...vakiâ Bursa taraflarında bulunan yapağı cibetiyle orada imal olunan fesler rabitalıca olduğuna ve oradan Edirne'ye yapağı tertib olunmak lazım gelse Bursa tertibatına halel gelmesi hatıra geldiğine mebni...” BOA, HAT. 324/18926.

³² Edirne feslerinin Bursa fesleri kalitesine erişebilmesi için Bursa'dan fes numuneleri yollanmıştı. “...Edirne'de yapılan Bursa'da imal olunanlar gibi düzgünce olamamış idiğü beyanıyla Bursa'da yapılan feslerden birkaç dane numune irsal buyrulurak...” BOA, HAT. 324/18926.

³³ “...beray-ı lazıme-i fes-i Tunus ve Efrenc ve imal-i Âsitane lazıme-i zabitan ve neferat-ı asakir-i mansure der bab-ı seraskeriye ve muallim-i Mehterbane vesaire mezburin ki be marifet-i Mustafa Efendi nâzir-ı fes mübaya ve imal ve ber mahal-i mezburin ita şude...” BOA, C.AS. 658/27676.

mi. Kâbil-i istimal derecesinde imal olunmuş olsa işte ol vakit her ne ki sarf olunur ise vaki olan masârifatına bakılmaz. El-basıl bu hususu Serasker Paşa ile bi'l-muhabere suret-i kararı tekrar taraf-ı hümayunumuza arz olunsun ve bu yapılan fesler başa gilyecek kadar yapılsun da memurlarına beş yüz değil daha ziyade maaşlar tayin ve tahsis kılınur ve bu feslerin imali ...bu gidişle bunun hiç ilerüleyeceği yok. Numuneleri iade eyledim.”³⁴

Serasker paşanın devamında kaleme aldığı tezkeresine yazdığı hatt-ı hümayunda ise “*Âbâd-ı nasdan bir takım peşpaye adamlar başlarına âlâ fes giyinür de asakir-i mansuremişin neferatı bu derece dîn fesler iksa etmesünler. Doğrusu hazm olunur şeyden değildir. Bu kere hafice memurlarına tenbih olunsun eger bundan böyle yine geliştiremezler ise artık bu da beyhude masarifi mücib olmamak için hali üzere terk olunsun.*” diyerek yerli fes üretimini ne kadar ciddiye aldığını ifade etmişti.

Üretimdeki başarısızlığın yanı sıra Fes Nâzırı Mustafa Efendi'ye dair de huzursuzluk ve memnuniyetsizlik hali oluşmuştu. İstanbul'daki Tunuslu fesçi esnafına zulmettiğine dair şikayetler sonucunda fesçiler kethüda ağası ve bazı esnafın ifadesine başvurulmuştu. Soruşturma neticesinde bu zulüm şayiasını ortaya çıkaran kişilerin fesçi esnafını dolandıran Tunuslu Hacı Mehmed ve kendi adamları olan çarşıdaki seyyar fes satıcıları olduğu belirlenmişti. Nâzır Mustafa Efendi'nin bu *hilekârları* kovuşturması kendi aleyhine bir itibar suikastı teşebbüsüne dönüşmesine karşılık esnafın bazı şikayetleri de vardı: fes satış fiyatlarını değerinden daha aşağıda belirliyordu.³⁵ II. Mahmud'un dikkatinden kaçmayan bu şikâyet yine Mustafa Efendi'nin aleyhine neticelendi ve Sadrazam'a “*bundan böyle nâzır-ı mumaileyh de yoluyla hareket etmez ve ana buna gadretmekte gezer ise hakkında vahim olacağıni peşin kulağına koyasın*” yazarak tavrını ortaya koymuştu.

Feslerin damgalanması içinde de sıkıntılar olduğu kısa süre sonra açığa çıktı. Masarifat Nâzırı'nın takririnde detaylıca anlatıldığı şekliyle, harçsız şekilde damgalanmakta olan feslerin satış fiyatları net değildi. Müşterilere daha düşük fiyattan satış yapılıyor, vurulan damgaların bir anlamı kalmıyordu. Ayrıca İzmir'de çok sayıda Tunus fesi birikmiş, ticarî bir oyunla Fransız tüccarı üzerine geçirilen (*pasaporta edilen*) fesler yüzünden fiyatlar yükselmeye başlamıştı. İstanbul'da çok daha iyi fes üretileceğine dair *erbâb-ı vukuf* ve *ehl-i fenn ihtiyarlarından* gelen uyarılar da Fes Nezareti'ne olan ihtiyacı ve güveni azaltmıştı.

İstanbul'un fes üretimi hususunda sahip olduğu potansiyelinin aksine henüz somut bir kazanım elde edilememesi ve İzmir Limanı'na yığılan Tunus feslerinin Fransız tüccarı vasıtasıyla gümrükte işlem görmesi sebebiyle fiyatların ciddi oranda yükselmesi gibi hadiselerle dayanarak 1830'da Fes Nezareti lağvedildi. Masarifat Nâzırı Said Mehmed Efendi'nin takririnde Mustafa Efendi bu problemten sorumlu tutularak “*mumaileyhin rabitasız hareketinden*” dolayı fes

³⁴ BOA, HAT. 489/23976.

³⁵ BOA, HAT. 669/32620.

üretim işinin Frenklere düştüğü vurgulanmıştı. Halihazırda bir Fes Nezareti bulunmadığından, orduya fes temini süreciyle İhtisap Nâzırı ve Gümrük Emni ilgilenecekti.³⁶ Gümrüğe giren fesler bundan böyle mezkûr nâzır ve emni gözetiminde kaydedilecek ve fiyatlandırılacaktı. Halihazırda ithal feslerin önünde bir engel kalmamıştı, önceden olduğu gibi direkt olarak fesçi esnafına gelecekti. Damgalama işi de düzene oturtularak buradan damga resmi elde edilecekti. Mustafa Efendi'nin nezaretinde yapılan son işlem, sureti 19 Haziran 1830'da teslim edilen satın alma işlemiydi. Daha sonrasında İhtisap Ağası Hüseyin Faik Efendi ve Gümrük Emni Salih Bey aracılığıyla fes teminine geçilerek³⁷ yerli üretim girişimine ara verildi.

b. Yerli Üretimin Canlanması: Ömer Lütfi Efendi'nin Nâzırlığı ve Tunuslu Ustalar Dönemi

Yaklaşık iki yıllık aradan sonra, 1832'de, İzmir'in eski İhtisap Nâzırı ve bir yıl önce de harir nâzırlığına tayin edilen Ömer Lütfi Efendi'ye fes nazırlığı görevi verilerek süreç tekrardan başlatıldı.³⁸ Önceki görevlerindeki başarıları nedeniyle güvenilir bir bürokrat olduğu anlaşılan Ömer Lütfi Efendi, yerli fes üretimine dair tüm süreçlerde söz sahibi ve sorumlu kişiydi. II. Mahmud artık Bursa mütesellimi veya Çirmen mutasarrıfı gibi yerel birimler ile fes üretiminin ilerleyemeyeceğini vurgulayarak “*Bursa ve Edirne ve Selanik taraflarından imal ettirilecek fesler yalnız mütesellim ve valilerine havale olursa layıkıyla imal ettiremeyeceklerinden bu busus harir nâzırı Ömer Lütfi Efendi ile bi'l-müzakere mahal-i merkumeye münasibi üzere üstadlar gönderilerek ol veçhile imal ettirilmesini bususuna mübâderet olunsun*” yazıyordu.³⁹

Ömer Lütfi Efendi göreve tayin edilir edilmez çok önemli bir girişimde bulunarak, en kaliteli feslerin üretildiği Tunus'tan İstanbul'a fesçi ustaları getirilmesi konusunu gündeme getirmişti. Tunusluların getirtilmesinin karara bağlandığı esnada İstanbul'da bulunan Tunus Baş-hempâsı Mustafa Pehlivan'a bu süreci yürütme görevi verildi ve bir defter hazırlaması talep edildi. Hazırlanan defterde dokuyucu, sabbağ (boyacı), terbiyeci, üstad ve amelenin yanı sıra başka kime ihtiyaç varsa kaydedilmiş ve bunların Feshane'de hangi işte istihdam edilecekleri de defterdeki kayıtlarının üzerinde kırmızı mürekkeple açıklanmıştı. Önemi ayrıca vurgulanan marangozun, çarh altındaki terbiye (perdaht) sandığının yapılması görevinin, fes üretiminde oldukça kilit bir rolü olduğu yanına düşülen şerhte açıkça belirtilmişti.⁴⁰ İstanbul'da pek çok meşhur ve hünerli marangoz olmasına rağmen özellikle onun istihdamına büyük önem verilmişti.

³⁶ BOA, C.AS. 1169/52095. (H. 24 Zilkade 1245 – M. 17 Mayıs 1830).

³⁷ BOA, C.AS. 288/11918. (H. 4 Safer 1246 – M. 25 Temmuz 1830).

³⁸ Cezar, *a.g.e.*, s. 223.

³⁹ BOA, HAT. 1597/91.

⁴⁰ BOA, HAT. 319/18748.

Kaptan Paşa'nın divitdârı Ali Bey, Asakir-i Mansure'ye yeni asker toplamak için Tunus'a gideceğinden, defterde belirtilen usta ve amelenin gemiyle İstanbul'a getirilmesi görevi, Tunus Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya teslim edilmek üzere yazılan bir fermanla birlikte kendisine tebliğ edildi.⁴¹ Beylerbeyinin belirttiği üzere, talep edilen usta ve ameleler, esnaf emini tarafından meşhurları arasından dikkatlice belirlenmiş ve aileleriyle birlikte bir gemiye bindirilerek İstanbul'a yollanmıştı.⁴² Hicri Ramazan ayının başında (M. 3 Şubat 1832) yirmi dört Tunuslu usta İstanbul'a ulaşmıştı. Bursa'daki ilk fes üretim denemelerinde deneyim kazanmış on beş kalfa da bu ustaların yanına yerleştirilmiş ve yerli elemanların teknik bilgiyi edinmeleri amaçlanmıştı.

Her ne kadar çabalansa da on altı ayın sonunda çok az fes üretilebilmişti. Üretilenler ise pek kaliteli olmamıştı. Yerli kıvrıcık koyunu yapağısı kullanılması ilk başta olumlu sonuçlar verse de daha sonra yumuşak dokusunu kaybetmesi nedeniyle Tunus'taki gibi İspanyol merinos koyunu yapağısı kullanılmaya başlanmıştı. Esasen, çalışanlar yüksek maaşlarla istihdam edilmiş ve konaklayacakları yerler dahi karşılanmış; üretimde ise Tunus'taki gibi merinos yapağısı kullanılmış, diğer temel ihtiyaçlar temin edilmiş ve üretime başlanmış olmasına rağmen Feshane'de beklenen sonuç elde edilmemişti. İstanbul suyunun fes üretimine uygun olmadığını iddia eden Tunuslu ustalar, bu başarısızlığın sebebinin kalitesiz su kaynağı olduğunu söylüyorlardı. Tunuslu ustaların istedikleri tüm malzemeler temin edilmiş olmasına ve tüm sürecin kendilerince yürütülmesine istinaden üretilen feslerin Tunus fesleri gibi kaliteli olması bekleniyordu. Halbuki İstanbul'da üretilen feslerin rengi, Tunus feslerinden ziyadesiyle daha cansız ve kötü görünüyordu. Sonraki denemelerde de aynı sonuç alındığı için üretim denemelerine son verilmesi bile gündeme gelmişti.

Ömer Lütfi Efendi'nin bu başarısız denemelerin ardında yatan sebeplere dair bazı şüpheleri oluşmuştu. Üretim sürecindeki aksamaların gerçekten Tunuslu ustaların anlattığı sebeplerden mi kaynaklandığını ortaya çıkarmak için Feshane içinde adeta bir "oyun" oynanmaya başlandı. Ömer Lütfi Efendi'nin yönlendirmesiyle, boya işlerinde maharetli olan Avanis Ağa adlı bir Ankaralı Ermeni, Türk kılığındaki bir işçi olarak Boyahane'ye girmişti. Tunuslu ustaların aralarında bir süre vakit geçirerek ortamı analiz eden Avanis Ağa (oradaki adıyla Yakup) nihayetinde asıl meseleyi ortaya çıkarmış ve Ömer Lütfi Efendi'ye tüm olanları bildirmişti. "*Tunus'a münhasır olan san'at-ı mez-kûre mahal-i aharda icra olunmamak kasdına mebni istihzâr olunan levâzımatın her birine üle-i vâbiye iradıyla itlaf ve... nihâyetü'l-emr boya hususunu Tunus suyuna hasr ve isnâd ederek...*" böyle bir işe

⁴¹ Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih-i Lûtfî*, C. III, Matbaa-i Amire, İstanbul 1292 (1875), s. 169-170.

⁴² BOA, HAT. 455/22475. (H. 9 Receb 1247 – M. 14 Aralık 1831).

kalkıştıkları öğrenilmişti.⁴³ Avanis Ağa, Tunuslu ustalardan gizlice Beykoz Kâğıthane'si suyunda fesleri boyamış, bir destesini de kuruttuktan sonra Ömer Lütfi Efendi'ye getirmişti. Takdim edilen fesler Tunus fesleriyle karşılaştırıldığında ayırt edilemeyecek kalitede oldukları görülmüştü. İstanbul suyunda fes boyamada herhangi bir problem olmadığı böylece gün yüzüne çıkmıştı.

Ömer Lütfi Efendi'ye göre bu mesele, Osmanlı topraklarına yapılan Tunus fesi ihracının yavaşlamasını hatta sona ermesini engellemek için yapılan bilinçli bir entrikaydı.⁴⁴ Sonuç olarak, birkaç önemli usta haricinde Tunuslu ustaların istihdam edilmesine artık gerek kalmadığı için Muharrem ayının başında (21 Mayıs 1833) memleketlerine geri gönderildiler. Onların döneminde deneyim kazanmış olan yerli ustalar, Feshane'nin kuruluşunda aslı bir rol oynayacaklardı.⁴⁵

4. Feshane-i Amire'nin Kuruluşu

Yaşanılan tüm süreçlerden sonra, bir fesi en iyi şekilde üretmenin teknik ayrıntılarına sahip olunabiliyordu. Tunusluların yetiştirdiği -her ne kadar boya konusunda tam bilgi sağlamasalar da- yüzlerce kalfa ve işçi fes üretmek için hazırды. Bunlara dayanarak, Feshane'nin kuruluş tarihinin, kendi öz kaynaklarıyla üretime başladığı 1833 yılı olarak değerlendirilebileceğini düşünüyoruz. Literatür incelendiğinde kuruluş tarihi Müller-Wiener'a göre 1828⁴⁶, Güran'a göre 1833⁴⁷, Clark ve Sarç'a göre 1835⁴⁸, Alageyik'e göre ise 1836⁴⁹ olarak belirtilmiştir. İstanbul'da 1828-29 tarihlerinde de fes üretimi gerçekleştiriliyor olmasına rağmen

⁴³ BOA, C.İKTS 7/330. (H. 5 Şaban 1249 – M. 18 Aralık 1833). 20. yüzyılda dahi Tunuslular fes üretimine dair ince ayrıntıları paylaşmak istemiyorlardı. Ferchou, *a.g.e.*, s. 50.

⁴⁴ “*Tunus fesinin ticâretine mûris-i kesâd olacağı mülahaza ile kâb dink suyuna ve kâb boya suyuna bahane bularak i'tizâr-ı vâbiyye irâd ve nihâyet boyanın Tunus dinkinde çıkmasını Tunus suyuna isnâd ile maslahatı tas'îbden hâli kalmayarak lec ve inad eylemişler ise de bi-lütf-i Allahu-teala her bir sanatlarını mâiyetlerinde bulunan kalfalar tamamıyla tahsil ederek merkumların bir vechile beğendikleri Beykoz'da kain Kağıthane suyunda bu defa boyattıkları feslerin renk ve cilâsı Tunus dinkinden asla ve kat'a farkı olmamağla...*” BOA, C. İKTS. 37/1832. (H. 5 Zilkade 1248 – M. 26 Mart 1833).

⁴⁵ BOA, C.İKTS 7/330.

⁴⁶ Wolfgang Müller-Wiener, “15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 64.

⁴⁷ Güran, *a.g.m.*, s. 239.

⁴⁸ Edward C. Clark, “The Ottoman Industrial Revolution”, *International Journal of Middle East Studies*, V/1 (1974), s. 66.; Ömer Celal Sarç, “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1999, s. 435.

⁴⁹ Ömer Alageyik, “Türkiye'de Mensucat Sanayiinin Tarihçesi”, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, II/16 (1967), s. 9.

bu üretimin nasıl ve hangi mekanlarda gerçekleştiğinin, ayrıca Feshane fabrikası ile bir devamlılık ilişkisinin bulunup bulunmadığının kesin olarak bilinmemesi sebebiyle bu tarih kuruluş için muğlak kalmaktadır. Mezkûr tarihler arasında, Güran'ın belirttiği 1833 yılı daha sağlam temellere dayanmaktadır. 1832'de Tunuslu ustaların İstanbul'a gelmesiyle başlayan ilk *know-how* döneminin, 1833'te fes boyama tekniğinin elde edilmesini takiben sona ermesi çok önemli bir başlangıca işaret etmektedir. Bu tarih, sonradan Feshane'nin adıyla birlikte anılacak Eyüp'teki Defterdar semtine taşınma kararının verildiği tarih olarak da dikkate değerdir. 1835 yılı ise fes nâzırı Ömer Lütfi Efendi'nin talebi doğrultusunda fes üretimini takip etmek için ruznamçeci ve katipler tayin edildiği, yani bir teşkilat oluşturulması bakımından ayırt edicidir. Mamafih kuruluş tarihi olarak 1836'da olduğu gibi geç bir tarih olduğu söylenebilir. Sonuç olarak, 1833 yılı, Osmanlı'nın kendi imkanlarıyla Feshane'deki üretimin başladığı ve asıl atılımının gerçekleşeceği aşamaya ulaştığı tarih olarak kabul edilebilir.

İstanbul'daki ilk üretim mekânı Kadırga'daki Cündi Meydanı'nda⁵⁰ bulunan ve Hazine-i Hassa'ya ait bir bina olmuştu.⁵¹ Bu binada çalışanların üretkenlikleri giderek artmış, daha fazla usta ve işçi istihdam etmek istendiğinde ise bunun için yeterli alan bulunamamıştı. Tunuslu ustaların 1833 Mayıs'ında Tunus'a dönmelerinin ardından, Kadırga'daki tesiste yerli ustalarla üretime devam edilmişti. Bir ay gibi kısa bir süre sonra⁵² ise Ömer Lütfi Efendi, binanın yetersiz kaldığına ilişkin II. Mahmud'a bir takrir yollamıştı.⁵³ Feshane için bundan böyle yeni bir dönem başlamaktaydı. Fes üretimini Tunusluların kendi denetimlerinde tutmak amacıyla hareket etmeleri fakat nihayetinde planlarının gün yüzüne çıkarılması, devlet kademesinde ve özellikle Feshane nâzırında önemli bir farkındalığa yol açmıştı. Üretim yapılan mekânın, kullanılan hammaddenin, istihdam edilen usta ve işçilerin daha dikkatli değerlendirildiği bir döneme girilmişti.

Ömer Lütfi Efendi'nin fes üretimi için önceliği, 1827'te Eyüp'te kurulan İplikhane gibi her tarafa ulaşımı kolay ve geniş bir mahal bulunmasıydı.⁵⁴ Buna rağmen aynı binada üretime devam edildiği halde, yılda tahminen 30 bin adet fes

⁵⁰ Günümüzde Fatih ilçesinin Küçük Ayasofya Mahallesi'ndeki Cinci Meydanı'dır.

⁵¹ Binanın Hazine-i Hassa'ya ait olduğuna dair bilgi arşiv evrakında yer almamasına rağmen sadece Koçu gibi kaynaklarda zikredilmektedir. Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. VIII, Koçu Yayınları, İstanbul 1966, s. 4340.

⁵² BOA, C. İKTS. 37/1832.

⁵³ Bu mekân o kadar dardı ki, fes ören kadınlar için Cündi Meydanı civarında çalışabilecekleri ayrı bir mekân bile kiralamak zorunda kalınmıştı. BOA, D.BŞM.d. 9905. (H. Muharrem-Cemaziyülevvel 1248 – M. Mayıs-Ekim 1832). Aylık kira bedeli 150 kuruş olmak üzere 5 aylık için 750 kuruş ödenmişti.

⁵⁴ “Eyüb'de vâki' İplikhane misillü her tarafa semt ve vüs'atlı bir mahal tahsis olunması...”. BOA, HAT. 317/18671.

üretilebileceği düşünüldüğünden, taşınma meselesi sonra değerlendirilmek üzere ertelenmişti.⁵⁵ Ertelemenin ardından, Ömer Lütfi Efendi'nin Feshane'nin *karbane resminde* olmadığı, üst tarafının divânhane ve alt tarafının ise boş olduğu şeklindeki değerlendirmeleri ile bu bölümlerin işçilerin konaklayacağı odalar şeklinde düzenlenmesi öngörülmüştü. Ebniye-i Hassa müdürü Abdulhalim Bey'in yolladığı neccar kalfalarının keşif incelemesine dayanarak tamir ve inşaa masraflarının 250 bin kuruş gibi bir meblağa tekabül edeceği hesaplanmıştı. Böyle bir işe girişile bile, gün geçtikçe işçi sayısının artacağı gerçeğine binaen, altı ay sonra Feshane'de çalıştırılması muhtemel işçilerin buraya sığamayacakları ve mecburen yeniden farklı bir yer tahsisi gerekeceği için bahsedilen tamir ve inşaa masraflarının israf olacağı belirtilmişti. Böylece, Kadırga'daki tesisin daha fazla kullanılamayacağı anlaşıldığından Feshane'nin yeni bir mekâna taşınması kararlaştırıldı.

Yeni mekânın en az masrafla kullanıma açılabilir olmasının yanı sıra fes üretimi için müsait kısımlara sahip olması da istendiğinden, İplikhane gibi daha "stratejik" bir mekân arayışına girildi. Yeni baştan bir inşaa faaliyeti gereğinden fazla masraflı olacağı için fabrikanın uygun bir yere taşınması daha doğru bulundu. Beykoz Kağıt Fabrikası'nın 1804'te sultanın eski bir yazlık kasrına kurulması⁵⁶, Tersane-i Amire'nin Aynalıkavak Sarayı'na yayılması⁵⁷, İplikhane-i Amire'nin Eyüp'teki sahil saraylarında kurulması⁵⁸ ve Çini imalathanesinin Tekfur Sarayı'nda üretime başlaması gibi sultan saraylarının sınai üretim için tahsis edilmesi durumları nazarında Ömer Lütfi Efendi, Eyüp'ün Defterdar İskelesi'nde bulunan Beyhan Sultan Sarayı'nın Feshane için kullanılabilirliğini düşünmüş, Serasker Paşa'nın onayını aldıktan sonra yine Abdulhalim Bey ile mezkûr sarayı incelemişlerdi. Yapılan inceleme sonucu sarayda enkaz mahalleri bulunmakla beraber gündüzleri işçilerin çalışabilecekleri sağlam mahallerin de mevcut olduğu görülmüştü. İşçilerin konaklaması meselesinde saray civarındaki bazı dairelerde konaklamaları düşünüldüyse de kullanılamaz durumda olmaları nedeniyle bu fikirden vazgeçilmişti. Bunun yerine, işçilerin konaklaması için yine aynı arsada saraydan bağımsız odalar inşaa edilmesi daha uygun bulunmuştu.

Yapılan keşifler sonunda tamir ve inşaat masraflarının, bina ve su yolları tamiriyle birlikte 50-60 bin kuruşa tekabül edeceği belirtilmişti.⁵⁹ Kadırga'daki eski binanın tamirine gereksiz şekilde 250 bin kuruş harcamak yerine, Feshane'nin Beyhan Sultan Sarayı'na taşınması daha mantıklı görüldü. Eski Feshane denizden çok uzak olmamasına rağmen, hemen Defterdar İskelesi yakınında Haliç kıyısındaki sultan sarayı daha tercih edilebilir konumdaydı. Öncekiyle

⁵⁵ BOA, HAT. 317/18671.

⁵⁶ Müller-Wiener, a.g.m., s. 71.

⁵⁷ Müller-Wiener, a.g.m., s. 64.

⁵⁸ Nazif Öztürk, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *Vakıflar Dergisi*, S. 21, 1990, s. 31.

⁵⁹ BOA, C.İKTŞ. 37/1832.

karşılaştırıldığında daha geniş ve kullanışlı bir yapı olmasına rağmen, sonradan ayrı bir Feshane inşa edilinceye değin tedricen buradaki üretim devam edecekti.⁶⁰

Feshane'nin kuruluşunu incelerken, ondan bağımsız olarak düşünülemeyecek bazı kısımlarına da değinmek gerekir. Bunlardan en önemlileri Dinkhane ve Boyahane gibi yan kuruluşlardı. Üretim sürecinin en kritik aşamalarından biri fesin dinklenmesi işlemiydi. Dinkleme işlemi sıcak su, sabun ve diğer bazı kimyasallarla birlikte fesin dövülmesi-keçeleştirilmesini ifade etmekteydi. Arşiv belgelerinde belirtildiği üzere Dinkhane, fes üretiminin "*riken-i âzamı makamında*" idi. Yünlü bir yapıya sahip olan feslerin dinklenmesi İzmit'teki Dinkhane'de yapılıyordu. Üretimin ilk aşamalarında Feshane'de kadın örücüler tarafından örülen fesler dinklenmek için gemilerle İzmit'e gönderiliyordu. İlk dönemlerde dinkleme işlemi için Beykoz'da bir su dingi inşa edilmesi planlanmıştı. Avrupa'daki fabrikalarda karşılaştığımız gibi büyük dinklere ihtiyaç olsa da bunun için çarh ve diğer aletlerin temin edilmesi fazla masraflı olacaktı. Öncelikle incelenen Beykoz Kağıthane'sine 5-10 bin kuruş masrafla bir su dingi inşa edilebileceği düşünülmüştü. Masrafın tam olarak netleştirilmesi için, böyle işlerde maharetli olan barutçubaşı Simyon ile Mimar Ağa tarafından mekân ve dink malzemesinin keşfinin yapılması kararlaştırılmasına rağmen daha sonrasında burada bir Dinkhane inşa edilmesinden vazgeçilmiş görünmektedir.

Dinkhane'nin kurulması gereken yer, suyun katıksız ve yumuşak olduğu bir akarsuyun kenarıydı.⁶¹ Böyle bir yer arayışı dahilinde öncelikle İstanbul yakınında bulunan akarsular tek tek incelenmişti. İstanbul'un tatlı su bakımından pek zengin olmaması nedeniyle İzmit'teki akarsuların da değerlendirilmesi gerekmişti. İncelemelerin ardından, İzmit'in güneyinde bulunan ve döneminde Kiras Nehri, günümüzde ise Kiraz Çayı olarak bilinen akarsu Tunuslu ustaların onayını almıştı. Sıcak yaz aylarında bile, dağlardan gelen suyla beslenen akarsu ciddi ölçüde bol suya sahipti. Kış aylarında Kiras Nehri'nin üstündeki köprüleri dahi aşarak taşıdığı öğrenildiğinden, mevcut bir yapının hemen yanına öncelikle numune feslerin dinklenmesi için ahşaptan, bir zaman sonra ise kâğır ve sağlam bir dink inşası düşünüldü. Mimar Halife, mühendis ve hamamcı ustalarının yaptığı keşfin ardından, yaz aylarında meydana gelen sel sularının aşırı şiddetli olması çok riskli bulundu ve burada dink inşasından tamamen vazgeçildi.

Daha güvenli bir yer arayışı sonucunda, Kiras Nehri'nin üstündeki bir köprü'nün yakınında bulunan değirmen en iyi seçenek olarak değerlendirildi. Akarsuyun risklerini halihazırda azaltarak işletilmiş bir yapı olması, değirmenin tercih edilmesinde önemli rol oynamıştı. Kanuni Sultan Süleyman ve oğlu II. Selim saltanatlarında sadrazamlık yapan Pertev Mehmed Paşa'nın vakfına ait olan bu değirmen Şakir Bey'in tasarrufu altındaydı. Kullanılan su dağlardan

⁶⁰ BOA, C.İKTS. 20/982. (H. 19 Zilkade 1248 – M. 9 Nisan 1833).

⁶¹ "*Dinkhane-i mezkurun suyu sağ ve latif olmak üzere bir nehir cismin üzerine inşası icab-ı maslahattan olduğundan...*" BOA, C.İKTS. 7/330.

beslenmekte ve gayet yumuşak olduğundan, Tunuslu dink ustasına göre kendi memleketinin dink sularından bile âlâ olabilecek kalitede görünüyordu.⁶² Yapılan incelemelere ve İzmit mütesellimi Şükrü Bey'in teklif yazısına istinaden, 1832'nin bahar aylarında burada bir Dinkhane kurulması nihayet kararlaştırıldı, ardından malzeme ve işçi teminine geçildi.

Feshane'nin ilk dönemlerinde fes boyama işlemi Kadırğa'daki binada yapılıyordu. Fes nâzırı Mustafa Efendi'nin vurguladığı üzere, buradaki boya kazanları küçük olduğundan feslerin boya renkleri dağılıp bozuluyordu.⁶³ Cebehane-i Amire'de ya da Beykoz Kâğıthane'sinde fazla olan ve eskimiş büyük kazanların üç tanesi Feshane'ye gönderilirse problemin çözülebileceği düşünülmüştü. Cebehane-i Amire Nâzırı elindeki kazanları vermeye gönüllü olmamış, Darphane-i Amire Nâzırı ise Beykoz Kâğıthane'si kazanlarının kâğıt üretiminde son derece gerekli olduğu için (1829'da talep edilen kazanlar bu dönemde kullanılmaktaydı) Feshane'ye verilmesinin uygun olmayacağını belirtmişti. Nihayetinde Darphane-i Amire Nâzırı haklı bulunmuş ve Cebehane-i Amire'deki iki adet dört kulplu kazanın fes boyama işleminde kullanılmak üzere Feshane'ye verilmesi kararlaştırılmıştı.⁶⁴

Feshane'ye getirilen boya kazanları da problemi çözememiş, Boyahane olarak kullanılabilir ayrı ve yeni bir yer arayışına girilmişti. Bunun için Florya veya İzmit'teki Kiras Nehri düşünülmüştü. Bu arada Tunuslu ustalar meselesi kapsamında Avanis Ağa'nın elindeki fesleri Beykoz Kağıthane'si suyunda boyamasıyla buradan güzel sonuç elde edilmişti. Böylece Boyahane için Florya veya Kiras Nehri'nin değerlendirilmesine gerek kalmamıştı. 1836 tarihli defterler incelendiğinde, dinklenmek için İzmit'e taşınan fesler, sonrasında boyanmak için Beykoz'daki Boyahane'ye naklediliyordu.⁶⁵ En erken defter kayıtlarına göre, 1835 Temmuzundan 1836 Nisanına kadar buraya her ay kayıklarla fes taşınmıştı. Bu tarihten itibaren Beykoz'daki Boyahane'nin kullanımına son verilmişti. Feshane'nin yerleşik olduğu Beyhan Sultan Sarayı yakınında büyük hazneli ve Kırkçeşme suyundan bir lüle su bulunması ile fes boyamak için başka yerlere ihtiyaç kalmamıştı. Taze su kaynağının bulunması Feshane özelinde çok önemli bir işlemin fabrikada halledilebilmesi imkânı sağlamıştı. Böylece saray bahçesinin bir tarafında yeni üç ocaklı bir Boyahane, fes kurutmak için tennûr ocaklı iki bab soba ve yağhane inşasına başlandı.⁶⁶

⁶² “*kuhistan dan nazil olarak suyu gayet leziz olduğundan dink ustasının ifadesine göre Tunus dinklerinden âlâ olacağı me'mul...*” BOA, C.ML. 251/10378.

⁶³ “*Marifet-i çakeranemle imal olunarak el-hâletü hâzîbi derdest-i mevcud olan feslerin boya renkleri sagir kazganda temvi' eylediğinden üç aded kebir kazgana muhtaç olduğu...*” BOA, C.İKTS. 10/488.

⁶⁴ Aynı belge.

⁶⁵ Dink işlemi için İzmit'e giden fesler sonrasında boyanmak için Beykoz'a naklediliyordu. “*Bi'd-defe'ât İznikmid'e gidüb gelen feslerin navlı ve Beykoz'a fes nakli vesaire için verilen ücret-i kayık.*” BOA, HH.d. 32811, s. 11.

⁶⁶ BOA, C.İKTS. 7/330.

Fabrikanın kuruluş sermayesini, Mukataat Hazinesi'nden kısım kısım temin edilecek olan 3 bin kese akçe (1,5 milyon kuruş) oluşturuyordu.⁶⁷ Hazineden temin edilen bu meblağ, satışlardan kazanılacak kârlar yoluyla iade edilecekti. İlk dönemlerde yerli yapıtı ile fes üretimine başlanmış ve satın alma işleri için 400 bin kuruş dahi Mukataat Hazinesi'nden temin edilmişti. Fakat aynı dönem yaşanan darlık sebebiyle fes sermayesi afyon kârına bağlanmıştı. Afyon kârından da 600 bin kuruş mevcut sermayeye taviz karşılığı ilave edilmişti. Feshane'ye verilen önem neticesinde Mayıs 1835 tarihinde fes sermayesi 7000 kese akçeye, yani 3,5 milyon kuruşa yükseltilmişti.⁶⁸

Feshane, kurumsal olarak daha sağlam temeller üzerine inşa edilmesi amacıyla Darphane'ye bağlanmıştı. Darphane-i Amire Nâzırı Abdurrahman Nafiz Efendi'nin vurguladığı üzere "...fes maddesi vakıa bundan böyle cesamet bulmakta ve Mansure Hazinesi'nin dahi mesalib ve masarifat cihetiyle kesret-i meşguliyeti derkar olduğundan işbu fes imali maddesinin idaresi Darbhane-i Amire'ye rabt olunarak mumaileyh Lütüfî Efendi'nin matlub eylediği sermaye akçesinin dahi Darbhane-i Amire'den" verilmesi kararlaştırıldı ve 20 Zilkade 1250 (M. 20 Mart 1835) tarihinde resmen Darphane'ye raptedildi.⁶⁹ Devir meselesinin nedenlerinden biri de Ömer Lütüfî Efendi'nin diğer nâzırlık görevleriydi. Halihazırda harir nâzırı olarak ipek ve afyon öşrünü idare etmek durumundaydı. Şimdi fes nâzırlığı ile de görevlendirildiği için, sistemin efektif işlemediğini görerek hepsi için ayrı birer kalem oluşturulmasını önermek durumunda kalmıştı. Alınan karar sonucu ipek ve afyon öşrü Mansure defterdarı, Feshane işleri ise Darphane-i Amire Nâzırı tarafından idare olunmaya başlandı.⁷⁰

5. Feshane'nin Geliştirilmesine Yönelik Uygulanan Politikalar

Bir fabrikanın kurulması ve üretime başlaması önemli bir adım olmasına rağmen üretimin sürdürülebilir olması çok daha önem arz etmekteydi. Feshane gibi uluslararası rekabetin içinde doğmuş ve ithal ikameci amaçlarla yerli talebi karşılamaya yönelmiş bir fabrikanın sürdürülebilir bir kurum olarak var olmaya devam edebilmesi için çeşitli korumacı-geliştirici politikalara ihtiyacı vardı. Feshane, Napolyon savaşları sonrası sulh içindeki Avrupalıların, makinelerle donatılmış fabrikalarda hızlı ve ucuz şekilde üretebildikleri malların Osmanlı pazarlarına akmaya başladığı dönemde kuruldu ve Balta Limanı Muahedesi (1838) ile de bu iktisadî istilânın güç kazandığı bir dönemde geliştirilmesi gerekti. Biraz

⁶⁷ Aynı belge.

⁶⁸ "...efendi-i mumaileyhin mukaddemden yedinde olan dört bin kese sermaye akçesinin yedi bin kaiseye iblağı hususu hak-pay-i bümayun-ı şabaneden lede'l-istizân... zikrolunan sermaye akçesinin dahi Darbhane-i Amire'den verilüb tanzimi münasib olacağından..." BOA, C.AS. 155/6863. (H. 14 Muharrem 1251 – M. 12 Mayıs 1835).

⁶⁹ Aynı belge.

⁷⁰ HAT. 490/24032. Cezar, a.g.e., s. 224.

daha geriye gidildiğinde, örneğin 18. yüzyıl boyunca, Mağribi ve Frenk imalatçı-tüccarlar arasında büyük bir rekabet yaşandığı, özellikle Tunusluların rekabet gücünün, kaliteli ama pahalı ürünlerine karşılık kalitesiz ama ucuz Fransız fesleri karşısında 19. yüzyılda zayıfladığı görülmektedir.⁷¹ Akdeniz'deki bu sınaî-ticarî rekabete İngiliz ve Avusturyalıların da dahil olduğu göz önünde bulundurulursa, Feshane'nin nasıl zorlu bir ortama doğduğu daha iyi değerlendirilebilir. Bahsedilen mücadelecî koşulların farkında olan Osmanlılar, fabrikayı korumak için ticarî muahedelerin kısıtlayıcı maddelerinden dolayı gümrük tarifesi politikaları uygulayamasa da⁷² pek çok farklı politika uygulama fırsatını kaçırmadı. Daha kaliteli fesler üretebilmek için hammadde iyileştirmesinden askeriyeye ithal fes kullanma yasağına, tüketicileri cezbetmek için reklamlar, taksitli satış uygulamaları, dükkanların yaygınlaştırılmasından makineleşme ve buhar makinelerinin kullanımına kadar geniş ölçekte ve çeşitte politikalara başvuruldu.

Hammadde iyileştirmesi kapsamında yerli yapağıdan İspanya merinos yapağısının kullanımına geçiş önemli bir başlangıçtı. Yünlü bir başlık olan fesin üretimi için ilk başta Aydın ve Saruhan gibi yerli Anadolu koyunlarından kırkılan yapağılar kullanılmış fakat dinklenen feslerin sonrasında çok kaba ve sert bir hal aldığı görülmüştü. Sonuç olarak kalitesi düşük ürünler elde edilmişti. Yerli yapağı denemesinin boşa çıkmasının ardından, Tunus'un kaliteli feslerinde de kullanılan ince elyaflı İspanya merinos yapağısının ithal edilmesine karar verildi. Kaliteli yapağının sürekli dışarıdan ithal edilmesi de üretimde düzensizlik ve aksamalara yol açabileceğinden, hatt-ı hümayunda "*İspanya diyarından sair düvel-i ecnebiye memâlikine ağnam celb olunduğu misillü inşallah-ı teala bi't-tedric buraya dahi getirülerek refte refte haricden yapağı mubayaasından dahi istiğnâ hasıl olumacağı...*" belirtilmişti.⁷³ Sonrasında gerçekten de Hocabey'den (günümüzde Odessa) merinos koyunları getirilerek İştîp, Kumanova ve Karabaş gibi yerli Rumeli koyunlarıyla melezlenmiş ve kaliteli hammaddenin dahi yerli imkanlarla elde edilmesi amaçlanmıştı.

⁷¹ Valensi, a.g.m., s. 394.

⁷² Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Güden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 141.

⁷³ BOA, HAT. 317/18671. Yüzyıllar boyunca İspanya'ya münhasır olan Merinos koyununu elde edebilmek için pek çok ülke mücadele etmişti. 13. yüzyılda MESTA adındaki organizasyonu kuran İspanyollar bu inhisarı uzun süre koruyabilmişlerdi. Julian Roche, *The International Wool Trade*, Woodhead Publishing, Cambridge 1995, s. 6. Fakat 18. yüzyılda bu inhisar zayıflamış, Saksonya ve Avusturya-Macaristan'a ihracından sonra Fransa ve İngiltere de bu koyunları ithal etmiş ve başarılı bir şekilde iklimlerine alıştırmıştı. Mustafa Erdem Kabadayı, "Introduction of Merino Sheep Breeding in the Ottoman Empire: its Success and Failures in Implementation", *Animals and People in the Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqhi, Eren Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 154. Belgede belirtilen ağnam celbi bu noktadan değerlendirildiğinde Osmanlıların da benzer bir şekilde Merinos koyununu elde etmeye çalıştıkları görülmektedir.

Sadece üretimin iyi şekilde sürdürülmesine odaklanarak bir yere varılamayacağı belli olduğundan, üretilmiş olan feslerin talebini arttırma amaçlı caydırma ve pazarlama politikaları da uygulandı. Caydırıcı politikalar arasında belki de en önemlisi askeriyeğe ithal fes kullanma yasağıydı. Feshane üretiminin gün geçtikçe iyileştiği bir aşamada, bazı askerlerin yerli festen ziyade ithal fes kullandıkları ortaya çıkmıştı. 1837'in başlarında alınan habere göre, Feshane gibi bir fabrika yerli imkanlarla üretim yapıp ayakta kalmaya çalışırken, Redif ve Bahriye askerine Fransız tüccarından bir miktar fes satın alınmıştı. Bu olay “küçük” bir sansasyona yol açmış ve Feshane'nin zarar görmesini önlemek için askerlerin ithal fes kullanımına müdahale edilmesi gerekmişti. Fransız feslerinin tercih edilmesi, Feshane üretimi 70 ila 80 bin fesin ortada kalmasına neden olmuştu. Böylece en azından askerler için ithal Tunus ve Fransız feslerinin kullanılması yasaklanmıştı.⁷⁴

Askere yasak konulsa bile koşullar gereği halka aynı dayatma yapılamıyordu. Bunun yerine çeşitli pazarlama politikaları geliştirilmişti. Feshane feslerini öven ve ithal fesleri karalayan reklamlar, püskül politikası, fesçi dükkanlarının yaygınlaştırılarak erişilebilir kılınması, taksitli satın alma imkanları gibi tüketiciyi cezbedecek girişimler bunlardan bazılarıydı. Takvim-i Vekayi'nin 132. sayısında yer alan reklam, yerli feslerin kalitesini ve fiyatını överken Tunus ve Avrupa üretimi fesleri gözden düşürme gayesi güdüyordu. Gazetedeği reklam metninde “*Feshane-i Amire'de imal kılınan feslerin renk ve kumaş ve biçimleri Tunus fesinden âlâ ve cünud-ı muntazama-ı şabane idare olundukdan sonra Dersaadet sekemesine ve Rumeli ve Anadolu abalisine kifayet ederek bundan böyle biçim ve kumaşı uygunsuz ve bahası ziyade olan Tunus fesine ve iki üç ayda... işe yaramayan sair feshlere ihtiyaç kalmayacağı*” belirtilerek Feshane feslerine olan talebi canlandırmak amaçlanmıştı.⁷⁵

Yukarıda bahsedilen ithal fes kullanımı yasağıyla birlikte önemli bir kesimin talebi kontrol altına alınmasına rağmen, serbest piyasa satışlarındaki rekabet sürmekteydi. Piyasadaki ithal Fransız feslerinin genelde boyası soluk, kumaşı gevşek ve iki buçuk üç dirhem püskülden mamuldü. Yerli Osmanlı feslerinin ise boyası hoş, kumaşı sıkı, biçimi düzgün görünüyordu. Yerli feslerden her aşamada daha kötü olan ithal Fransız feslerinin halk tarafınca tercih edilmesinin en önemli sebebi, fiyatının daha düşük olmasıydı.⁷⁶ İki tip fes arasındaki önemli farklardan biri de Feshane üretimi feshlere sekiz dirhemlik püskül takılırken, ithal muadillerine kalitesiz ve hafif püsküller takılmasıydı. Köklerini kaliteli üretim yapan Tunus geleneğinde bulan Feshane, ithal feshlere kıyasla her aşamada daha yüksek maliyetle üretim yapıyordu. Maliyet avantajı (*cost advantage*) nedeniyle düşük maliyetle üretilip piyasaya sürülen Fransız feshlerine halkın talebini azaltmak ve

⁷⁴ BOA, C.ML. 2/91. (H. Muharrem 1253 – M. Nisan 1837).

⁷⁵ *Takvim-i Vekâyi*, def'a 132, 9 Rebiyülahir 1252 (24 Temmuz 1836), s. 4. Milli Kütüphane nüshasından yararlanılmıştır.

⁷⁶ BOA, HH.d. 36, s. 48a. (H. 21 Rebiyülevvel 1258 – M. 2 Mayıs 1842).

ilgilerini yerli feshlere yönlendirerek “*haylice akçenin Avrupa canibine gitmesine*”⁷⁷ son vermek için püskül politikası geliştirildi.

Adeta bir pazarlama stratejisi ile başlangıçta halkın püskül kullanımında nasıl kararlar aldığı incelenmişti. Feshane'nin ürettiği *kebir* fesler sekiz dirhem ipekli püskül raptedilerek piyasaya sürülüyordu fakat halk daha çok on iki-on beş dirhemlik püskül kullanma eğilimindeydi. Sekiz dirhem püsküllü Feshane fesini satın alan halk anca birkaç dirhem püskül ilave ettiğinde istediği fese kavuşmuş oluyordu. Halbuki sonradan ilave edilen püskül ile mevcut püskül yapı olarak pek uyuşmuyordu. Halkın hareketleri incelediğinde görülmüştü ki, Feshane feslerindeki sekiz dirhemlik püskülü gayet düşük bir meblağa elden çıkarıp bütün halinde yeni püskül satın alıyorlardı. “*Fransa'dan gelen fesin a'yun-ı nâsda itibardan sukât ile revacına külliyen halel gelmek niyet-i hayriyesiyile*” 60 ve 55 kuruşluk *kebir* feslerin sekiz dirhemlik püskülüne dört dirhem daha ilave edilerek on iki dirhemlik; 40 kuruşluk *kebir* çocuk feslerinin yedi dirhemlik püskülüne ise üç dirhem ilave edilerek on dirhemlik püsküller hazırlanmıştı. Kullanılan ipek son derece ince olacağı için halkın kendi isteğiyle çarşıdan alıp kullandığı 15 dirhemlik püsküllere eşdeğer olacaktı. Böylece halkın beklentisi karşılanacak ve püskül değiştirmek zorunda kalmayacakları için gereksiz zahmet ve masrafa katlanmamış olacaktı. Tarihin her döneminde pahalı olan ipeğin miktarının böyle arttırılmasının doğal olarak Feshane'ye büyük bir maliyeti olacaktı. Bununla beraber politikanın hedefi, halkın Fransız feslerine meyletmesini engelleyerek piyasadaki dengeleri değiştirmek olduğundan uzun vadeli sonuçları düşünülerek bu maliyet katlanabilir görünmüştü. Feshane feslerinin halk nazarındaki kredisi ve satış miktarı gün geçtikçe artacağından, 50-60 bin kuruşluk ilave püskül maliyeti de böylece tahammül edilebilir bir seviyeye çekilmiş olacaktı.

Feshane'ye bağlı pek çok dükkân da tüketicinin hizmetine açılmış, yerli feslerin halk tarafından kolayca erişebilir olması amaçlanmıştı. Feshane'ye bağlı şekilde satış yapacak ilk dükkânın Yeni Camii yakınlarındaki Harirhane bitişiğinde açılmasından sonra, İstanbul'un ticarî merkezi olan Çarşı-ı Kebir'de çeşitli dükkânlar açılmıştı. Bir süre sonra Hakkaklar Çarşısı içinde, Bodrum Hanı karşısında, Uzun Çarşı başında ve Dua Meydanı'nda olmak üzere toplamda dört dükkân daha hizmete girmişti.⁷⁸ Temmuz 1836'da açılan bu dükkânlardan sonra, Kasım 1836'da çarşı dışındaki bir mahal olarak Beşiktaş, Mart 1837'de ise Üsküdar fesci dükkânları listeye dahil edilmişti.⁷⁹ Bir yıl sonraki kayıtlarda ise Abacılar, Kapamacılar, Sultan Bayezid dükkânlarından söz edilmekteydi.⁸⁰ Direkt olarak fabrikaya bağlı bu dükkânların yanı sıra, mevcut fesci esnafı aracılığıyla da

⁷⁷ Güran, a.g.m., s. 240.

⁷⁸ Hakkaklar'daki dükkân 126 kuruş, Bodrum Hanı 105 kuruş, Uzun Çarşı 100 kuruş ve Dua Meydanı 130 kuruş aylık kira ile işletilmişti. BOA, HH.d. 32811, s. 10.

⁷⁹ BOA, HH.d. 32811, s. 4.

⁸⁰ BOA, HH.d. 15183, s. 3.

koordine halinde fes satışı yapılyordu. Avrupa fabrikalarında üretilen feslerin Osmanlı toplumunca tercih edilme sebeplerinden biri olan kredili satış imkânı da bu fesçi esnafı tarafından sağlanmış ve düşük gelirli tüketicilerin Feshane feslerine ulaşması kolaylaştırılmıştı.⁸¹

Bahsedilecek diğer bir politika, büyük ölçekli üretim yapmayı ve üretim sürecini hızlandırmayı sağlayan makineleşme ve inorganik enerjiye geçişe yönelikti. Üretime ilk başlanıldığı süreçte Feshane, insan ve beygir gücüyle çalıştırılan çıkırık, tarak ve dolap gibi basit teçhizatla donatılmıştı. 1841'de Fransa'dan ithal edilen çarhla iplik üretimine geçilerek önemli bir yenilik gerçekleştirildi. 1842'ye kadar hâlâ beygir gücüne dayanan bu çarhlarda bu tarihten itibaren inorganik (buhar) gücüne geçiş başladı. Beygirler fabrika için yeterli gücü sağlamadığından ilk buhar makinesi İngiltere'den getirildi ve fabrikada kullanılan diğer makinelere entegre edildi. Böylece Osmanlı Devleti'nde bir fabrikada buhar makinesi kullanımının öncülerinden biri haline gelen Feshane, özellikle 1845 sonrası dönemde perdaht, şardon, vargel, tarama, eğirme ve örgü makineleri de ithal ederek bir bütün olarak makineleşmeyi başardı.

Sonuç

19. yüzyıl Osmanlı sanayileşmesi rekabetçi bir ortamda şekillenmiştir. Rekabetçiliğin belki de en çok hissedildiği alan olan tekstil sanayii, en zorlu sınamalara maruz kalmıştır. Bu ortamda çok önemli bir sanayileşme girişimi meydana gelmiş ve yünlü dokumada İslimye, Balıkesir ve İzmit; pamuklu dokumada Zeytinburnu ve Bakırköy; ipek sanayii'nde ise Hereke ve Bursa fabrikaları gibi kuruluşlar 19. yüzyılın ilk yarısında hayat bulmuştur. Yine bu dönemde kurulan Feshane, Osmanlı Devleti'nin ithal ikameci sanayileşme girişimi çerçevesinde yünlü tekstil sanayii'nde müstesna bir konuma sahiptir. 18. yüzyılda Nevşehirli İbrahim Paşa döneminde kurulan tekstil imalathaneleriyle benzerlikler taşıyan fakat geliştirilmesi için uluslararası rekabet açısından daha komplike politikalar uygulanan Feshane, imkanlar dahilindeki pek çok araçla korunmaya-geliştirilmeye çalışılmıştır. Avrupa'da kullanılmaya başlanan daha girift makinelerin ithal edilmesi, bununla sınırlı kalmayarak buhar makinesinin ithal edilen makinelere entegrasyonu ile fabrika kapasitesinin ciddi ölçüde artırılması en önemli girişimlerden biri olmuştur. Üretimde kullanılan hammaddelerin sürekli yenilenmesi ve işgücünün teknik bilgisini güncelleme-geliştirme çabaları, fabrikanın kapasitesini ve üretim kalitesini artırmak için uygulanan diğer politikaları göstermektedir. Sadece üretimin kendisini güçlendirmek, tüketim yönünü ihmal etmek anlamına geleceği için tüketicinin Feshane feslerine talebini artırıcı ve ithal feslere olan talebini caydırıcı politikalar

⁸¹ Güran, a.g.m., s. 241.

da fabrika yönetiminin ve Osmanlı Devleti'nin dengeli bir politika izlediğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Osmanlılar, mevcut imkânları iyi şekilde değerlendirmiş ve Tunus ve Fransızların fes inhisarını kırmak için Feshane'yi koruyup geliştirici politikalar uygulamışlardır. Fes gibi 19. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı kimliğinin belki de en önemli simgesi haline gelen bir başlığın yerli imkanlarla -ithal ikameci politikalarla- nasıl üretildiği ve üretiminin sürdürüldüğü, Osmanlı sanayisine dair *inhibitat* algısının 19. yüzyılın ilk yarısında dahi sorgulanabilir yapısını gözler önüne sermektedir. İthal malların pazarları istila etmesini engellemek için uygulanan politikalarda kuruluş döneminde başarıya ulaşılmış ve Feshane gibi sağlam temellere oturmuş bir fabrika kurulup geliştirilebilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.III) 349/28046

Başmuhasebe Kalemî Defterleri (D.BŞM.d) 9905

Cevdet Askerîye (C.AS) 155/6863, 288/11918, 658/27676, 1169/52095

Cevdet İktisat (C.İKTS) 7/302, 7/330, 10/488, 20/982, 32/1571, 33/1650, 37/1832

Cevdet Maliye (C.ML) 2/91, 251/10378

Hariciye Nezâreti (HR) 94/4654

Hatt-ı Hümayun (HAT) 317/18671, 319/18748, 324/18921, 324/18926, 326/18985,
455/22475, 489/23976, 490/24032, 669/32620, 1303/50810, 1597/91

Hazîne-i Hassa Defterleri (HH.d) 36, 15183, 32811

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1063-1064 / M. 1652-1653), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019.

Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (H. 1120-1121 / M. 1709), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019.

İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019.

İstanbul Mahkemesi 154 Numaralı Sicil (H. 1237-1246 / M. 1822- 1831), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019.

Takvim-i Vekâyi, dePa 132, 9 Rebiyülahir 1252 (24 Temmuz 1836)

2. Kitaplar

Ahmed Lûtfî Efendi, *Tarih-i Lûtfî*, C. II-III, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1292 (1875).

BEN MILED, Mika, *Chéchia: le bonnet de feutre méditerranéen*, Editions Carthagoiseries, Kartaca 2010.

CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalm ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

ÇELİK, Yüksel, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

ELDEM, Edhem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, Brill, Leiden 1999.

FAROQHI, Suraiya, *Travel and Artisans in the Ottoman Empire: Employment and Mobility in the Early Modern Era*, I.B. Tauris, London 2014.

- FERCHIOU, Sophie, *Techniques et sociétés: exemple de la fabrication des chéchias en tunisie*, Institut d'Ethnologie, Paris 1971.
- KOÇU, Reşat Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. VIII, Koçu Yayınları, İstanbul 1966.
- KOÇU, Reşat Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul 2015.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Balta Limanı'na Giden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. IV, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- ROCHE, Julian, *The International Wool Trade*, Woodhead Publishing, Cambridge 1995.

3. Makaleler

- ALAGEYİK, Ömer, "Türkiye'de Mensucat Sanayiinin Tarihçesi", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, II/16 (1967), s. 9-11.
- BOZKURT, Fatih, "Tereke Defterleri Işığında 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Başkentinde Fes Kullanımı ve Tunuslu Fesçiler", *Osmanlı'da İktisadî Hayat ve Vakaflar*, ed. Kerim İlker Bulunur ve Ömer Faruk Can, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 13-37.
- CLARK, Edward C., "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, V/1 (1974), s. 65-76.
- GÜLER, İbrahim, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda Tunus ve Fransız Tüccarlarının Fes Ticaretindeki Rekabet ve Pazar Sorunu", *Tarih Boyunca Türkiye-Tunus İlişkileri*, ed. Levent Kuşoğlu, F. Rezzan Ünalp ve Ahmet Çalışkan, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013.
- GÜRAN, Tefik, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 235-258.
- KABADAYI, Mustafa Erdem, "Introduction of Merino Sheep Breeding in the Ottoman Empire: its Success and Failures in Implementation", *Animals and People in the Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqhi, Eren Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 153-169.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *Doğumunun Yüzüncü Yılında Mustafa Kemal'e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s. 519-605.
- MAITTE, Corine, "Adapter les produits, jouer sur les marchés. La fabrication des chéchias, XVIIIe-XIXe siècles", *La laine: produits et marchés (XIIIe-XXe siècle)*, ed. Giovanni Luigi Fontana ve Gérard Gayot, Cleup, Padua 2004, s. 1115-1142.
- MÜLLER-WIENER, Wolfgang, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, ed.

Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 53-120.

ÖZTÜRK, Nazif, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *Vakıflar Dergisi*, XXI/21 (1990), s. 23-80.

SARC, Ömer Celal, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1999, s. 423-440.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Asakir-i Mansureye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azamın Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, XVIII/70 (1954), s. 223-230.

VALENSİ, Lucette, "Islam et capitalisme: production et commerce des chéchias en Tunisie et en France aux XVIIIe et XIXe siècles", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XVI/3 (1969), s. 376-400.

19. YÜZYILDA OSMANLI SAĞLIK GÖREVLİLERİ VE EMEKLİLİKLERİ

Ottoman Health Professionals And Their Retirement Procedures in the 19th Century

Ertan GÖKMEN*

Özet

19. yüzyıla kadar Osmanlı sağlık görevlileri medreseler yanında darüşşifalarda usta çırac ilişkisi içerisinde yetiştirilmekte idi. 19. yüzyılda önce askeri sonra sivil kurumların sağlık görevlisi ihtiyacını karşılamak için modern tıp okulları ve bu okullar bünyesinde eczacılık, ebelik ve aşıcılık sınıfları açıldı. Modern tıp okullarından mezun olan tabip, cerrah, eczacı, ebe ve aşıcılar askeri ve sivil kurumlarda görevlendirilmişlerdi. Sağlık görevlilerinden şehirlere, kasabalara ve belediye dairelerine tayin edilenlerin maaşları yerel idareler tarafından karşılanıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında sağlık görevlilerinin çalışma şartlarına, görevlerine ve sorumluluklarına dair pek çok nizamname yayınlandı. Devletin ihtiyaç duyduğu sağlıkçılar yeni açılan tıp mekteplerinde yetiştirilmeye çalışılsa da mezunlar ülkenin ihtiyacını karşılamaktan uzaktı. Bunun yanında yerel idarelerin taşraya gönderilen tabip, cerrah, ebe ve aşıcılarının maaşlarını ödemede güçlük çekmesi halkın sağlık hizmetine ulaşmasını engelleyen bir diğer husustu. Sayıları fazla olmasa da sağlık kuruluşlarından emekli olan tabipler, cerrahlar, eczacılar ve ebeler vardı. Çalışmada 19. Yüzyılda Osmanlı sağlık kurumlarında çalışan tabip, cerrah, eczacı, ebe ve aşı memuru gibi sağlık görevlilerinin yetiştiği kurumlar, sağlık görevlilerinin görev ve sorumlulukları, emekli olan sağlıkçı sayısı ve bunların emekli maaşları nizamnamelere, Osmanlı Arşivi'nden elde edilen belgelere ve konuyla ilgili yapılan çalışmalara dayalı olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doktor, Cerrah, Eczacı, Ebe, Sosyal Güvenlik, Emeklilik.

* Prof. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Manisa/Türkiye
ertan.gokmen@cbu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-9189-9960

Makale Geliş Tarihi: 20.02.2022, Makale Kabul Tarihi: 18.03.2022

Abstract

Until the 19th century, Ottoman health professionals were trained in master-apprentice relationship in darüşşifas besides madrasas. First of all, in the 19th century modern medical schools after than surgery, pharmacy, midwifery and vaccination classes were opened within these schools to meet the need of medical staff of military and then civilian institutions. Doctors, surgeons, pharmacists, midwives and vaccinators graduated from modern medical schools were appointed to military and civilian institutions. Salaries of health professionals appointed to cities, towns and municipal offices were paid by local authorities. In the second half of the 19th century, many regulations regarding the working conditions, duties and responsibilities of health professionals were published. Although the health professionals needed by the state were tried to be trained in newly opened medical schools, the graduates were far from meeting the needs of country. In addition, the difficulty of the local administration in paying the salaries of the doctors, surgeons, midwives and vaccinators sent to the provinces was another problem that prevented the public accessing health services. Although their numbers were not high, there were doctors, surgeons, pharmacists and midwives who retired from health institutions. In this study, institutions where the health officials such as doctors, surgeon, pharmacists, midwives and vaccinators working in Ottoman health institutions in the 19th century; the duties and responsibilities of the health officials; the number of the retired health professionals and their pensions have been tried to be put forward based on documents obtained from Ottoman Archive, regulations made and related studies.

Key Words: Ottoman, Doctor, Surgeon, Pharmacist, Midwife, Social Security, Pension.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu Anadolu coğrafyasında halkın sağlığını korumak için Anadolu beylikleri ve Selçuklular tarafından kurulmuş birtakım darüşşifalar vardı. Osmanlı Devleti mevcut olan bu sağlık kurumlarına yenilerini ekleyerek darüşşifaların sayısını artırmıştır. Osmanlıların kurdukları darüşşifalar arasında Bursa'da Yıldırım Darüşşifası (1390), İstanbul'da Fatih Darüşşifası (1470), Edirne Darüşşifası (1485), Haseki Bimarhanesi (1539), Manisa Bimarhanesi (1539), Süleymaniye Darüşşifası ve Tıp Medresesi (1555), Toptaşı Bimarhanesi (1583) ve Sultanahmet Darüşşifası (1616) bulunmaktadır.¹ Tamamı vakıf olarak kurulmuş olan bu sağlık kuruluşlarında verilecek hizmetler, çalışacak

¹ İter Uzel, "Osmanlı Türk Tıbbı", *Osmanlı*, C. 8, (Ed.), G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 485-488.

personel, bunların uyacakları kurallar ve alacakları maaşlar vakfiyelerde belirtilmiştir.

Osmanlı darüşşifalarında hizmet veren görevliler arasında² tabip, cerrah, kehhâl,³ aşşâb,⁴ tabbâh,⁵ edviye-kûb,⁶ kayyum, kâşe-keş,⁷ ferrâş⁸ ve âb-rîz⁹ ve bevvâblar¹⁰ bulunuyordu. Bu görevlilerden bir kısmı doğrudan sağlık hizmeti verirken bir kısmı ilaç hazırlama, bir kısmı da yardımcı görevli olarak çalışıyordu.

Osmanlı Devleti'nde sağlık hizmetleri hekimbaşı nezaretinde yürütülüyordu. Hekimbaşı, padişah başta olmak üzere padişah ailesinin sağlığını korur, çeşitli şehirlerdeki hastanelere hekim tayin eder, İstanbul ve çevresindeki hekimleri teftiş eder, ihtiyaç halinde hekimleri imtihan eder ve başarısız olanları meslekten menederdi.¹¹ Hekimbaşılar bu görevlerini 1850 yılında Tıbbiye Nezareti'nin kuruluşuna kadar devam ettirmişlerdir.¹² Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyılın ilk yarısında ivme kazanan ıslahat ve yenileşme çalışmaları önce askeri kurumlarda yoğunlaşmış, zamanla diğer kurumları da kapsar hale gelmiştir. Osmanlı'da modern anlamda sağlık görevlisi yetiştiren ilk kurumlar da ordunun tabip ve cerrah ihtiyacını karşılamak için kurulmuştur.

1-Osmanlı Devleti'nde Sağlık Personeli Yetiştiren Modern Kurumların Açılması

Osmanlı Devleti'nde darüşşifalar modernleşme çalışmalarının başladığı dönemlere kadar sağlık hizmeti vermeye devam etmiştir. III. Selim döneminde başlayan yenileşme çalışmaları donanmayı da içine almış ve 1805 yılında Bahriye Kanunnamesi çıkarılmıştır.¹³ Bu kanunnameye göre Tersane-i Amire'de hekim

² Nil Sarı, "Osmanlı Darüşşifalarında Meslek Ahlakı", *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 495, 504, 506, 511.

³ Kehhâl: Göz hekimi ve göze sürme çeken kimse. Ferit Devellioğlu, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Yayınevi, Ankara, 2013, s. 579.

⁴ Aşşâb: Nebatat çeşitlerini toplayarak numunelerini kurutarak her biri üzerine fenni tetkikler yapan alim. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 937.

⁵ Tabbâh: Aşçı, Devellioğlu, a.g.e., s. 1179.

⁶ Edviye-Kûb: Doğerek ilaç hazırlayan kimse. Yazar notu.

⁷ Kâşe-keş: İdrar şişelerine ve benzeri şeylere bakan. Sarı, a.g.m., s. 511.

⁸ Ferrâş: Hizmetçi, temizlikçi. Yazar notu.

⁹ Âb-rîz: Tuvaletleri temizleyen ve tuvaletlere su döken kişi. Yazar notu.

¹⁰ Bevvâb: Kapıcı. Yazar notu.

¹¹ Ali Haydar Bayat, "Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık", *Osmanlı* C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 491.

¹² Sarı, Nil, "Hekimbaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 1998, s. 164.

¹³ Arslan Terzioğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitiminin Batılılaşması", *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 518-519.

ve cerrah yetiştirmek için modern bir tıp mektebi kurulması kararlaştırılmıştır.¹⁴ Bu karar doğrultusunda İstanbul'da iki tıp mektebi açılmıştır. Bunlardan biri 1806 yılında Kasımpaşa'da Tersane Tıbbiyesi adı ile açılmıştır.¹⁵ Bir diğeri 1805 tarihinde Kuruçeşme'de Rumların açmış olduğu dil, edebiyat ve riyaziyat eğitimi veren mektebin yanında açılan hastanedir. Bu hastanede Rum gençler tıp eğitimi alıyorlardı. Kuruçeşme'deki Rum Mektebi'ndeki ve Hastanesi'ndeki eğitimin en erken, mektep müdürü olan Eflak Boğdan Voyvodasının kardeşi Dimitraško Moroz Beyzade'nin 1812 yılında idamına ya da¹⁶ 1822 yılına kadar faaliyette olduğu düşünülmektedir.¹⁷ Her iki kurum da uzun süreli olmamış ve yeni bir tıp okulunun açılması kararlaştırılmıştır.

Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında kaldırılmasından sonra yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun her tertibine bir tabip bir de cerrah verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar doğrultusunda ihtiyaç duyulan tabip ve cerrahları yetiştirmek için 1827 tarihinde Tıphane-i Amire açılmıştır. Cerrahlık eğitiminin ise Tıphane'nin ikinci sınıfında verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak öğrencilerin bu sınıfa gelmeleri üç dört yıl süreceğinden tez elden cerrah yetiştirmek için Tıphane'nin bulunduğu Tulumbacıbaşı Konağı'nın bir yerinde İstanbul cerrahlarından 20 kişiye 50 kuruş aylık ile cerrahlık eğitimi verilmesi kararlaştırılmıştır. Cerrahlık eğitimi alacak bu kişilere damar ve kırık-çıkık bağlamak, kemik kesmek ve kurşun çıkarmak gibi eğitimler verilecekti¹⁸. Mekteb-i Tıbbiye nazırının cerrah adaylarının Gülhane'deki hastanede pratik yapmalarının daha uygun olacağını belirtmesi üzerine 1832 yılında Topkapı Sarayı sahilindeki Hastalar Odası'nda Asakir-i Hassa-i Şahane Cerrahhanesi adıyla üç sınıf halinde bir cerrahhane kurulmuştur.¹⁹

Tulumbacıbaşı Konağı'nın satılması üzerine 1836 yılında Tıphane ve yer darlığı çeken Cerrahhane Topkapı Sarayı'nın Otlukçu Kışlası'na taşınmıştır. Tıp ve cerrahlık öğrencilerinin üç sene burada birlikte eğitim görmeleri kararlaştırılmıştır. Dört yıllık tıp eğitiminin son senesi tıp ve cerrahlık kısımları olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Yeni bir binaya duyulan ihtiyaç nedeniyle 1838 yılında Tıphane, Galatasaray'ndaki Enderun Ağaları Mektebi'ne taşınmıştır. II. Mahmud'un 1839 yılındaki ziyareti sonrasında mektebin adı Mekteb-i Tıbbiye-i

¹⁴ Terzioğlu, a.g.m., s. 518-519.

¹⁵ Ayten Altıntaş, "Osmanlılarda Modern Tıp Eğitiminin Başlaması: Tıphâne-i Âmire", *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 528.

¹⁶ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 334-336

¹⁷ Terzi, a.g.m., s. 519.

¹⁸ Altıntaş, a.g.m., s. 529, 532, 533.

¹⁹ Nil Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 2004, s. 3.

Adliye olmuştur.²⁰ Galatasarayındaki Mekteb-i Tıbbiye binası yanınca mektep önce 1848'de Hasköy'deki Humbarahane binasına, 1865'te de Demirkapı'daki binaya taşınmıştır. 1867 yılında sivil tabip yetiştirmek için Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açılmıştır. Askeri Tıbbiye 1903 yılında Haydarpaşa'da yapılan binaya taşınmıştır. Askeri Tıbbiye ile Mülki Tıbbiye Mektepleri 1909 yılında Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi adı altında birleştirilmiştir.²¹

2-Osmanlı Devleti'nde Sağlık Görevlileri ve Emeklilikleri

Osmanlı Devleti'nde ordunun tabip ve cerrah ihtiyacının karşılanması için 1827 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Harbiye'nin açılmasından sonra 1867 yılında sivil halkın tabip ihtiyacını karşılamak için Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açılmıştır. Bu iki kurum bünyesinde açılan eczacılık ve ebelik sınıfları ile tabip ve cerrah dışındaki sağlık görevlileri yetiştirilmeye çalışılmıştır. Bu kurumlarda yetiştirilen sağlık görevlileri orduya ve sivil vatandaşlara hizmet etmek için muhtelif vilayet, sancak ve kazalara tayin edilmişlerdir. Belirtilen sağlık görevlileri ve kurumları ile ilgili farklı tarihlerde nizamnameler çıkarılmış ve bu görevlilerin vazifelerinin neler olduğu nizamnamelerde belirtilmiştir. Emeklilik şartlarını taşıyan sağlık görevlileri de 1880 yılından itibaren emekli olmaya başlamışlardır. Aşağıdaki başlıklarda Osmanlı Devleti'nde sağlık hizmeti veren görevlilere, bunların vazifelerine ve emekliliklerine dair bilgiler verilmiştir.

2.1-Memleket/Belediye Tabipleri

Osman Devleti Mekteb-i Tıbbiye-i Harbiye'den, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den ve yabancı ülke mekteplerinden tıp eğitimi diploması almış ve diplomaları Mekteb-i Tıbbiye Nezareti tarafından onaylanmış hekimlerin çalışmasına izin veriyor ve bunları ihtiyaç duyulan yerlere görevlendiriyordu. Yeni kurulmaya başlanan belediyelerdeki meclislere de danışman olarak mühendisle birlikte tabip alınması isteniyordu. Nitekim 28 Aralık 1857 tarihli *Altıncı Daire-i Belediye Nizamati*'nda mimar, mühendis ve tabibin belediye meclisinde müşavir sıfatı ile görev yapacağı belirtilmiştir.²²

1861 tarihli *Tabâbet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname*'ye göre büyük merkezler dışındaki şehir ve kasabalara tabip gönderilmesi kararlaştırılmış ve bunun bir yıl içinde hayata geçirilmesi için Mekteb-i Tıbbiye Nezareti görevlendirilmiştir. 26 Temmuz 1867 tarihli *Vilayet Dâbilinde Olan Şehir ve*

²⁰ Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye", s. 4.

²¹ Altıntaş, a.g.m., s. 541; Adnan Ataç, "Askeri Tıp Tarihi", *Osmanlı*, C. 8, (Ed). G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 567.

²² "Altıncı Daire-i Belediye Nizamati", 11 Cemaziyevvel 1274/28 Aralık 1857, *Düstur, I. Tertip, II. Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 460.

Kasabalarda Teşkil Olunacak Daire-i Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurların Vezâifi Hakkındaki Talimat'a göre, belediye meclisleri bir reis ile altı üyeden meydana gelecek, mühendis ve memleket tabibi bu mecliste müşavir üye olarak bulunacaktı. 1867 yılında açılmış olan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ilk mezunlarını 1874 yılında vermiş ve mezun olan bu tabipler taşrada görevlendirilmişlerdir. Ancak mezun sayısının yetersizliği sebebiyle her kazaya tabip göndermek mümkün olmamıştır. Bunun yanında belediyelerin hekim maaşlarını ödemekte sıkıntı çekmesi de buralara hekim gönderilmesini zorlaştırmıştır.²³

7 Temmuz 1870 tarihli *Memalik-i Mahruse-i Şahane Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname*'ye göre Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den veyahut yabancı ülkelerin tıp mekteplerinden diploma almamış olanlar tabiplik yapamayacaklardı. Yabancı ülkelerden diploma almış olanlar da diplomalarını Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye kaydettirecekler ve tıpla ilgili girecek oldukları sınavda başarılı olmaları halinde 500 kuruş harç ödeyerek ruhsatname alacaklardı. Bu nizamnamenin yayınlanmasından önce İstanbul'da doktorluk ve cerrahlık yapanlar ise diplomalarını Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye getirip kaydettireceklerdi.²⁴

13 Eylül 1870 tarihli *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Nizamname-i Esasisine Zeyl Olan Fıkra-i Nizamiye*'ye göre mülki tabipler liva, vilayet ve teftiş sınıfı unvanları ile üç sınıfa ayrılacaklardı. Liva tabipleri üçüncü rütbe ve 1000 kuruş, vilayet tabipleri ikinci rütbe ikinci sınıf ile 1500 kuruş, müfettişler ise ikinci rütbe birinci sınıf mütemayiz ile 2000 kuruş maaş alacaklardı. Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun olup icazetname alanlar önce liva tabipliğine, burada üç sene hizmet ettikten sonra boş kadro bulunması halinde vilayet tabipliğine atanacaklardı. Vilayet tabipliğinden teftiş sınıfına geçmek için ise üç sene daha çalışmak ve akranlarına göre kıdemli ve tercih edilmeye layık bulunmak gerekmekteydi. Hicaz bölgesine ve uzak mahallere gönderilecek tabiplerin maaşlarına ise beş yüz kuruş daha ilave edilecekti.²⁵

21 Temmuz 1871 tarihli *İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi*'ne göre İstanbul'da ve vilayetlerde gerekli görülen yerlere "memleket tabibi" adıyla tabipler ve tabip yardımcılarını tayin edilecekti. Bu hekimlerin ve yardımcılarının

²³ "Vilayât Dâhilinde olan Şehir ve Kasabalarda Teşkil Olunacak Daire-i Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi" 24 Rebiülevvel 1284/26 Temmuz 1867, *Düstur, I. Tertip, II. Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 491; Elif Gültekin ve Gazi Doğan, "Osmanlı Dönemi Belediye Tabipliği Uygulamasına Karamürsel Örneğinden Bakış", *Lokman Hekim Dergisi*, 2018, 8(3), s. 219, 221.

²⁴"Memalik-i Mahruse-i Şahane Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamnamedir", 7 Rebiülâhır 1287/7 Temmuz 1870, *Düstur, I. Tertip, II. Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 814.

²⁵ "Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyenin Nizamname-i Esasiyesine Zeyl olan Fıkra-i Nizamiye" 16 Cemaziyelâhır 1287/13 Eylül 1870, *Düstur, I. Tertip, II. Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 812-813.

maaşları hizmet ettikleri belediye daireleri tarafından karşılanacaktı. Memleket tabipleri belediyece belirlenen yerde haftada iki defa zengin ve fakir herkesi ücretsiz muayene edecekti. Tabipler zengin kişilerden Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye tarafından belirlenen ücreti alabileceklerdi. Memleket tabibi görev yaptığı yerde bulaşıcı hastalık çıktığında bunu yerel ve merkezi idareye bildirmekle, gerekli tedbirleri almakla ve hastalığın çıkış sebebini araştırmakla yükümlü idi.²⁶

İstanbul ve vilayetlerde kurulacak belediye teşkilatına dair 1 Ekim 1877 tarihinde çıkarılan *Dersaadet Belediye Kanunu* ile *Vilayât Belediye Kanunu* hükümlerine göre belediyeler hastane ve sanayi mektebi gibi tesisler yanında, oluşturacakları belediye meclislerinde mühendis, tabip ve baytar bulunduracaklardı.²⁷

1878 tarihinde Berlin Anlaşması ile kurulan Şarki Rumeli Vilayeti ile ilgili olarak 4 Ağustos 1882 tarihinde *İdare-i Sıhhiye Hakkında Rumeli-i Şarkıye Mahsus Kanun-ı Vilayet* adında bir kanun çıkarılmıştır. Bu kanunda vilayette görev yapacak sağlık görevlileri arasında kaza tabipleri, tabur tabipleri, belediye tabipleri, müstakil olarak çalışan hekimler, eczacılar, diş hekimleri, cerrahlar, ebeler ve hasta bakıcılar zikredilmiştir. İlgili kanunda kaza tabip ve cerrahları ile ilgili olarak her kazada bir veya birden fazla tabip ve cerrah bulunacağı, hekimlerin ve cerrahların Sıhhiye Meclisi'nin görüşü ile vali tarafından atanacağı belirtilmektedir. Tabipler kazanın sıhhi durumu ile ilgili olarak üç ayda bir rapor düzenleyecekler, doğan ve ölenler yanında salgın hastalıklarla ilgili istatistiki bilgiler hazırlayacaklardı. Tabipler bunun yanında aşı uygulamalarına nezaret edecekler, ağır hastaların evlerde muayenelerini gerçekleştirecekler ve ilaçlarını vereceklerdi. Tabipler ayrıca görevli oldukları kazanın köy sayısı elliden az ise üç ayda bir, elliden fazla ise dört ayda bir köylerin tamamını dolaşıp gerekli muayeneyi icra edeceklerdi. Tabipler bulaşıcı bir hastalığa tesadüf ederler ise bunu Sıhhiye Meclisi'ne bildirecekler, adliye görevlileri tarafından kendilerine teklif edilen teftiş ve muayeneleri yapacaklardı. Kaza tabipleri yaptıkları bu hizmet karşılığında on beş, milis taburu hekimleri on üç, cerrahlar üç, milis cerrahları dört Osmanlı lirası maaş alacaklardı.²⁸

Şarki Rumeli vilayetinde belediyeler tabiplerini kendileri seçecekler, bunların isim ve diplomalarını Sıhhiye Meclisi'ne bildireceklerdi. Belediye tabipleri belediye dairesinin memuru olduklarından görevlerini ifada Sıhhiye Meclisi'nin

²⁶ “İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi”, 3 Cemaziyevvel 1288/21 Temmuz 1871, *Düstur*, I. Tertip, İkinci Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, s. 800-803; Ceren Gülser İlilan Rasimoğlu, “Taşra’yı İyileştirmek: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Memleket Hekimleri” *Lokman Hekim Dergisi*, 2013, 3 (1), s. 3.

²⁷ “Dersaadet Belediye Kanunu”, 27 Ramazan 1293/1 Ekim 1877, *Düstur* I. Tertip, IV. Cilt, İstanbul, 1296, s. 524, 540.

²⁸ “İdare-i Sıhhiye Hakkında Rumeli-i Şarkıye Mahsus Kanun-ı Vilayettir” 19 Ramazan 1299/4 Ağustos 1882, *Düstur* I. Tertip, III. Zeyl, Matbaa-i Amire, Dersaadet, s. 213-214.

nezareti altında bulunacaklardı. Belediye tabibi tıbbi konularda belediye meclisine bilgi vermeye, şehrin sıhhatini korumaya, belediye hastanesini denetlemeye, fahişelerin evlerine haftada iki defa gidip onları muayene etmeye, fakir hastaları ücretsiz muayene etmeye, kesilen hayvanların sağlıklı olmasına, belediye dairesi tarafından kendisine verilen sıhhi işleri yapmaya mecbur idi. Belediye tabipleri hapishanelerin muayenesi hususunda kaza tabiplerine yardımcı olacaklardı. Belediye tabipleri de kaza tabipleri gibi üç ayda bir şehir ve kazanın sıhhi durumu ile ilgili Sıhhiye Meclisi'ne rapor vereceklerdi. Belediye tabipleri kaza hekimleriyle birlikte eczaneleri muayene edecek nizamaya aykırı bir durum olup olmadığını Sıhhiye Meclisi'ne bildireceklerdi.²⁹

Vatandaşların sağlık hizmetine kolayca ulaşmasını sağlamak için İstanbul'un değişik yerlerinde geçici tabipler görevlendirilmiştir. Bu hususta 1 Eylül 1884 tarihinde çıkarılan *Şehrememaneti İdaresinde Bulunan On Adet Devair-i Belediyeye Tayin Olunan Etibba-yı Muvakkatenin Vezaifini Mübeyyin Talimatı*'a göre tabipler tayin edildikleri yerde hastaları ücretsiz muayene edeceklerdi. Tabipler ihtiyaç halinde hastaların evlerine gidecekler, görev yaptıkları mahalde yenilen ve içilen şeylerin sıhhi şartlara uygunluğuna dikkat edecekler, bulaşıcı bir hastalığa tesadüf ettiklerinde bunu Belediye Dairesine ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'ne bildireceklerdi.³⁰

19. yüzyılın ikinci yarısında çıkarılan üç maden nizamnamesinden 6 Ekim 1884 tarihli olanında maden mültezimlerine madenlerinde bir eczane ve bir diplomalı tabip bulundurma yükümlülüğü getirilmiştir.³¹

Mekteb-i Tıbbiyeyi bitirip diploma alan tabip, eczacı ve cerrahlar gerektiğinde askeri işlerde de hizmet etmeye mecbur idiler. 25 Ekim 1886 tarihli *Asakir-i Nizamiye-i Şahanenin Tertibatı Müteyemmene-i Cedideye Tevfikkan Suret-i Ahzını Mübeyyin Kanunname-i Hümayunu* hükümlerine göre asker kurası gerçekleştirecek kura meclislerinde askeri tabip bulunmadığı takdirde belediye tabibi onun yerine görev yapacaktı.³²

Taşraya gönderilen tabiplerin maaşları yerel idarelerce karşılanacak idiyse de bu konuda bazen sıkıntılar yaşanabiliyordu. Nitekim Sivas vilayeti dışındaki vilayetlere ve müstakil mutasarrıflıklara 19 Nisan 1887 tarihinde gönderilen

²⁹ *Düstur I. Tertip, III. Zeyl*, s. 216.

³⁰ “Şehrememaneti İdaresinde Bulunan On Adet Devair-i Belediyeye Tayin Olunan Etibba-yı Muvakkatenin Vezaifini Mübeyyin Talimat” 10 Zilkade 1301/1 Eylül 1884, *Düstur I. Tertip V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, s. 77-78.

³¹ “Maâdin Nizamnamesi”, 15 Zilhicce 1301/6 Ekim 1884, *Düstur I. Tertip V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, s. 901.

³² “Asakir-i Nizamiye-i Şahanenin Tertibatı Müteyemmene-i Cedideye Tevfikkan Suret-i Ahzını Mübeyyin Kanunname-i Hümayundur” 26 Muharrem 1304/25 Ekim 1886, *Düstur I. Tertip V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, s. 661-664.

yazıda taşra yöneticilerinin ödemeyi taahhüt ettikleri maaşlara göre talep ettikleri doktorların gönderildiği, ancak bir müddet sonra yerel yöneticilerin tabip maaşlarında azaltma yaptığı belirtilmekte şayet bu şekilde davranılmaya devam edilirse memleket tabibi göndermekte zorluk çekileceği ifade edilmektedir. İlgili yazıda bundan sonra memleket tabiplerine uygun miktarda maaş verilmesi ve kendilerine vaat edilen maaşta kesinti ve azaltma yapılmaması talep edilmektedir.³³

Hazîne-i Hâssa Nazırı tarafından 8 Eylül 1894 tarihinde düzenlenen bir belgede Mabeyn-i Hümayun Eczanesinde görevli tabip, cerrah, eczacı, dişçi ve kâbile/ebe gibi sağlık görevlileri ile diğer müstahdemlerden maaşlı ve maaşsız olanların isimleri, maaşlı olanların maaş miktarı bir defter şeklinde düzenlenerek padişaha arz edilmiştir. İlgili yazıda Eczane-i Hümayun'da 83 adet sıhhiye memuru bulunduğu ve bunlara toplam 113.554 kuruş aylık ödendiği bunun 79.894 kuruşunun 38 tabibe ait ifade edilmektedir. Tabiplerden Ser-etibba-yı Hazret-i Şehriyari Mavroyani Paşa'ya 15.000 kuruş aylık ödenmektedir. Bunun dışında tabiplerden ikisine 10.000'er, birine 8.000, birine 6.934, birine 3.000, dördüne 2.000'er, birine 1.500, sekizine 1.000'er, birine 980, birine 800, ikisine 600'er, birine 560, beşine 500'er, beşine 400'er, birine 320, birine 300 ve ikisine 200'er kuruş aylık ödenmektedir. 38 tabibin maaşları ortalaması 2.102 kuruştur. 38 tabipten 13'ü gayrimüslim diğerleri ise Müslümandır. Gayrimüslim tabiplerden birisi kadındır.³⁴

Dâhiliye Nâzırı Talat Bey tarafından 24 Ağustos 1910 tarihinde sadarete gönderilen bir yazı kaza, liva ve vilayet tabip maaşları hakkında bize bir fikir vermektedir. İlgili yazıda memleket etibba nizamnamesi hükümlerine göre kaza belediye tabipleri maaşının 600, liva tabipleri maaşının 800 ve vilayet tabipleri maaşının 1.200 kuruş olduğu ifade edilerek uzak yerlere gitmek istemeyen tabipleri teşvik için kaza tabipleri maaşının 1.000, liva tabipleri maaşının 1.500 ve vilayet tabipleri maaşının 2.000 kuruşa çıkarılmasının Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Başkanlığınca teklif edildiği ve bu teklifin sadarete bildirilmesi gerektiği belirtilmektedir.³⁵

Yukarıdaki paragraflarda kaza, liva ve vilayetler ile sarayda görevli tabiplerin vazifelerine ve aldıkları ücretlere dair bilgiler verilmiştir. 1880 ile 1912 yılları arasında emekli olan mülki memurların emekliliklerine dair berat kayıtlarını ihtiva eden *tekaüt defterleri* tabipler yanında diğer sağlık görevlilerinin emekliliğine dair bilgiler ihtiva etmektedir.³⁶ Mülki memurların emeklilikleri 1881, 1884 ve 1909

³³ BOA. DH. MKT, nr. 1414-8.

³⁴ BOA. MTV, nr. 104-55.

³⁵ BOA. BEO, n. 3802-285128.

³⁶ BOA. A.DVNSTKAd, nr. 1, 2, 3, 4.

tarihlerinde çıkarılan kararnamelere göre gerçekleştirilmiştir.³⁷ Aşağıdaki tabloda askeri ve sivil sağlık kurumlarında ve belediyelerde çalışıp emekli olan tabiplerin emeklilik tarihleri ile aylık emekli maaşları miktarı verilmiştir.

Tablo-1 1892-1910 Yılları Arasında Emekli Olan Tabipler

Emekli Olduğu Kurum	Tabibin İsmi	Aylık Maaşı kuruş	Emeklilik Tarihi	Maaşın Ödediği Sandık
Bimarhane Baştabibi ³⁸	Kastro Efendi	2779	1327	Mülkiye Tekaüd Sandığı
Haseki Nisa Hastanesi Baştabibi ³⁹	Süleyman Faik Bey	1964	1325	“
Kuleli Hastanesi eski tabiplerinden ⁴⁰	Kadri Efendi	1518	1327	Umum Askeri Tekaüd Sandığı
Mülga Zaptiye Nezareti mülkiye tabibi ⁴¹	Simon Bey	1150	1327	Mülkiye Tekaüd Sandığı
Altıncı Ordu Kırk Sekizinci Alayın İkinci Taburu tabibi (Mülki tabiplerden) ⁴²	Hüseyin Efendi	860	1328	Umum Askeri Tekaüd Sandığı
Hicaz Gureba Hastanesi tabibi ⁴³	Servet Efendi ⁴⁴	811	1328	Mülkiye Tekaüd Sandığı
Hicaz Fırka-i Askeriyesine mensup Altmış Altıncı Alayın Üçüncü Taburu tabibi (Mülki tabiplerden) ⁴⁵	Tahir Efendi	803	1327	Umum Askeri Tekaüd Sandığı

³⁷ “Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnamesi”, 23 Ağustos 1297/4 Eylül 1881, *Düstur I. Tertip, IV. Cilt*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1299, s. 773-789; “Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnamesi”, 5 Receb 1301/1 Mayıs 1884, *Düstur I. Tertip, IV. Zeyl*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1302, s. 3-31; “Memurin-i Mülkiye Tekaüdüne Dair Kanun”, 8 Şaban 1327/25 Ağustos 1909, *Düstur II. Tertip, I. Cilt*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329, s. 666-673.

³⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 103.

³⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 2, s. 242.

⁴⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 111.

⁴¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 101.

⁴² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

⁴³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 216.

⁴⁴ Bu tabibin emekli maaşı 811 kuruş iken sonradan ortaya çıkan hizmetinden dolayı emekli maaşına 110 kuruş zam yapılmış ve maaşı 921 kuruşa yükseltilmiştir. BOA. ADVNSTEKAD. nr. 4, s. 17.

⁴⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 134.

Üsküdar Mutasarrıflığı tabibi ⁴⁶	Ali Efendi	792	1327	Mülkiye Tekatüd Sandığı
Bursa Gureba Hastanesi Baştabibi ⁴⁷	Sava Pidisi Efendi	725	1328	“
Dördüncü Samatya Belediye Dairesi tabiplerinden ⁴⁸	Hasan Şaban Efendi	549	1327	“
Teke Sancağı Belediye tabibi ⁴⁹	Kostanti Macaraki Efendi	513	1328	“
Trabzon Vilayeti Belediye tabibi ⁵⁰	Necmi Efendi	500	1310	“
Sürt Sancağı Belediye eski tabibi ⁵¹	Mişon Karabet Efendi	500	1319	“
Manisa Belediye tabibi ⁵²	Yani Efendi	479	1328	“
Debre Sancağı Belediye tabibi ⁵³	Luka Vafiye	437	1320	“
Görice Sancağı Belediye eski tabibi ⁵⁴	Zeynel-abidin Efendi	425	1328	“
Şam-ı Şerif Belediye tabibi ⁵⁵	Anton Efendi	400	1327	“
Aydın Vilayeti Belediye tabibi ⁵⁶	İzzet Efendi	374	1328	“
Üsküdar Nevbet Eczanesi tabibi ⁵⁷	Hristaki Efendi	325	1311	“

⁴⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 73.

⁴⁷ BOA A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 146.

⁴⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 99.

⁴⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 221.

⁵⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 1, s. 226.

⁵¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 2, s. 130.

⁵² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 10.

⁵³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 2, s. 143.

⁵⁴ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 189.

⁵⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr.3, s. 55.

⁵⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 190.

⁵⁷ BOA. A.DVNSTEKAd, nr.2, s. 12.

Nevşehir Kazası Belediye tabibi ⁵⁸	Andon-yadis Efendi	300	1328	“
Yalvaç Kazası Belediye Tabibi ⁵⁹	Abdullah Şükrü Efendi	300	1328	“
Mardin Kasabası Belediye tabibi vekili ⁶⁰	Abdül-ahad Efendi	266	1327	“
Sarayköy Kazası Belediye tabibi ⁶¹	Muesi Efendi	200	1328	“
Bodrum Umumi Hapishanesi tabibi ⁶²	Halis Efendi	200	1328	“
Uşak Belediyesi tabibi ⁶³	Mihran Efendi	200	1328	“

Tablodaki bilgilere göre tabipler kasaba, kaza, belediye, hastane, bimarhane, eczane, hapishane ve askeri birlik tabipliklerinden emekli olmuşlardır. Tabiplerin emekli maaşları 200 ile 2.779 kuruş arasında değişmektedir. Emekli yirmi beş tabibin maaş ortalaması 694 kuruştur. On altı tabibin emekli maaşı ortalamanın altındadır. Üç tabip hariç diğerleri 1909-1911 (1327-1329) tarihleri arasında emekli olmuşlardır. Yirmi beş emekli tabipten on biri gayrimüslim Osmanlı vatandaşdır. Üç tabip emekli maaşını Umum Askeri Tekaid Sandığı'ndan diğerleri Mülkiye Tekaid Sandığı'ndan almaktadır.

2.2-Cerrahlar

Osmanlı Devleti'nde Mekteb-i Tıbbiye yanında bazı hastanelerde de cerrah yetiştirilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda 21 Haziran 1873 tarihinde yayınlanan *Ordu-yı Hümayunlar ve Taburlarıyla Hastanelerinde İstihdam Olunmak Üzere Ameliyat Mektebi İttihaz Kılınan Haydarpaşa Hastanesinde Yetiştirilecek Cerrahlara Dair Nizamname*⁶⁴ adlı düzenleme ile cerrahlık tahsil etmek için uygulama mektebi kabul edilen Haydarpaşa Hastanesi'ne kabul edilecek öğrencilerin yaşları on

⁵⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 194.

⁵⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 226.

⁶⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 47.

⁶¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 178.

⁶² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s.198.

⁶³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 204.

⁶⁴ “Ordu-yı Hümayunlar Alay ve Taburlarıyla Hastanelerinde İstihdam Olunmak Üzere Ameliyat Mektebi İttihaz Kılınan Haydarpaşa Hastanesinde Yetiştirilecek Cerrahlara Dair Nizamnamedir”, 24 Rebiülahir 1290/21 Haziran 1873, *Düster I. Tertip, III. Cilt*, s. 531-533.

sekizden aşağı ve yirmiden yukarı olmaması gerekmektedir. Öğrencilerin Türkçe okuyup yazmaları şarttır. Eğitim süresi üç yıl olup her sınıfa yirmi beş öğrenci alınacaktır. Öğrencilerin ayırt edici elbiseleri olacaktır. Öğrencilerden birinci sınıftakilere otuz, ikinci sınıftakilere altmış ve üçüncü sınıftakilere doksan kuruş maaş verilecektir. Birinci sınıf öğrencileri ilm-i teşrih-i fenn-i cerrahiye, ikinci sınıftakiler muhtasar fizyoloji ve müfredat-ı tıp ve ilm-i emraz-ı dâhiliye, üçüncü sınıftakilere ameliyat-ı cerrahiye, muhtasar ilm-i emraz-ı hâriciye dersleri verilecektir.

Haydarpaşa Hastanesi'nde eğitim görüp mezun olan cerrahlar dört sınıfa ayrılacaklardı. Bunlardan birinci derecede olanlara 300 kuruş maaş ve iki nefer tayinatı; ikinci derecede olanlara 400 kuruş maaş ve iki nefer tayinatı ve yem, üçüncü derecede olanlara 500 kuruş maaş ve kolağası tayinatı ve dördüncü derecede olanlara ise sağkol ağası maaşı ve tayinatı verilecekti. Birinci derecede üç, ikinci derecede dört, üçüncü derecede beş sene hizmet etmedikçe dördüncü dereceye geçilemeyecekti. Dört sınıf cerrah kendilerine teklif edilen görev yerlerine tereddüt etmeden gideceklerdi. Cerrahlar şayet özürsüz olarak görev yerlerine gitmezler ise askeri ceza kanunnamesine göre cezalandırılacaklardı. Dört dereceye ayrılan cerrahlar açıkta kaldıkları takdirde askeri zabitan gibi maaş ve tayinat almaya hakları olacaktır.

Her orduda dört derecedeki cerrahlardan on ikişer tane bulunacaktı. Mevki hastaneleri ile kalelerde bulunacak cerrahlar birinci ve ikinci derecedeki cerrahlardan seçilecekti. Askeri hizmette bulunup emekliliği gelenler ile vefat edenlerin yetimlerine tahsis edilecek maaşlar ilgili nizamname hükümlerine göre düzenlenecekti.⁶⁵

4 Ağustos 1882 tarihli *İdare-i Sıhhiye Hakkında Rumeli-i Şarkıye Mahsus Kanun-ı Vilayet*'te her kazada tabiple birlikte cerrah bulunacağı, kaza cerrahlarının Sıhhiye Meclisi'nin görüşü ile Dâhiliye Müdürü tarafından tayin edileceği, kaza cerrahlarının kaza dâhilinde aşı uygulayacağı ve kaza tabibinin vereceği işleri yapacağı belirtilmektedir. Aynı kanuna göre ordudaki her taburda bir tabip ve cerrah bulunacağı, milis tabur cerrahlarının Sıhhiye Meclisi'nin görüşü doğrultusunda Milis Jandarma Komutanı tarafından atanacağı ifade edilmektedir.⁶⁶

Hazîne-i Hâssa Nazırı tarafından 8 Eylül 1894 tarihinde düzenlenen bir belgede Mabeyn-i Hümayun eczanesinde görevli seksen üç sağlık görevlisi arasında on bir cerrahın adı zikredilmiştir. Bu cerrahlardan üçü gayrimüslim diğerleri Müslümandır. Bu cerrahlara toplam 3.728 kuruş ödenmiştir. Cerrahlardan biri 1.200, biri 700, ikisi 500'er, ikisi 400'er, biri 268, ikisi 200'er biri de 160 kuruş aylık maaş almaktadır.⁶⁷

⁶⁵ Düstur I. Tertip, III. C, s. 531-533.

⁶⁶ Düstur I. Tertip III. Zeyl, s. 213-214.

⁶⁷ BOA. MTV. nr. 104-55.

Askeri birlikler yanında sivil hastanelere de cerrah atamaları yapılmakta idi. Evkâf-ı Hümayun Nezareti Mektubi Kaleminden 12 Temmuz 1898 tarihinde sadarete gönderilen yazıda diplomalı Nazmi Efendi isimli bir cerrahın Yenibahçe'deki Gureba-yı Müslimin Hastanesi'ne 300 kuruş maaş ve iki nefer tayinatla atanması istenmektedir.⁶⁸ Cerrahlar askeri görevleri yanında sivil kurumlarda da görev alabiliyorlardı. Nitekim Bâbıseraskeri Merkez Taburu cerrahı Yüzbaşı Hacı Aziz Efendi mevcut vazifesine ilave olarak 7 Ocak 1899 tarihinde aylık 250 kuruş maaşla Darülaceze cerrahlığına atanmıştır.⁶⁹

Tekaüd defterlerinde⁷⁰ cerrahların emekliliğine dair berat kayıtları bulunmaktadır. Bu defterlerde 32 adet cerrahın hangi askeri birliklerden ve hastanelerden ne zaman ve ne kadar aylık ücret ile emekli olduğu belirtilmiştir. Emekli olan cerrahlarla bunların emekliliğine dair bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-2 1909-1911 Yılları Arasında Emekli Olan Cerrahlar

Görev Yeri	Cerrahın İsmi	Aylık Maaşı kuruş	Emeklilik Tarihi	Maaşın Ödendiği Sandık
Aziziye açığında sekizinci sınıf cerrah ⁷¹	Kasım-paşalı Mustafa Efendi	1462	1329	Umum Askeri Tekaüd Sandığı
Mekteb-i Fünun-ı Harbiye İdadisi cerrahı ⁷²	Yaver Süleyman Efendi	1459	1328	“
Dördüncü Ordu Merkez Hastanesi birinci cerrahı ⁷³	Hüseyin Bedri Efendi	1271	1328	“
Dördüncü Ordu Erzincan Merkez Hastanesi cerrahı ⁷⁴	Cemal Efendi	1200	1328	“
Bahriye Hastanesi yedinci sınıf cerrahı ⁷⁵	Nevşehirli Hüseyin Efendi	1092	1329	“
Birinci Ordu İkinci Alay Birinci Tabur cerrahı ⁷⁶	Lazari Efendi	1090	1328	“

⁶⁸ BOA. ŞD. nr. 145-65.

⁶⁹ BOA. DH.MKT. nr. 2157-29.

⁷⁰ BOA. A.DVNSTEKAd., nr. 1, 2, 3, 4.

⁷¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 1, s. 80.

⁷² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 208.

⁷³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

⁷⁴ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 204.

⁷⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 36.

⁷⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 185.

İzmir Askeri Hastanesi cerrah ⁷⁷	Hüseyin Efendi	1086	1327	“
Birinci Ordu açığında cerrah ⁷⁸	Said Efendi	1086	1327	“
Birinci Ordu açığında cerrah ⁷⁹	İsmail Hakkı Efendi	1086	1328	“
Birinci Ordu açığında cerrah ⁸⁰	İsmail Hakkı Efendi	1086	1328	“
Babil Vapurunda altıncı sınıf cerrah ⁸¹	Asitaneli Mustafa Efendi	974	1329	“
Birinci Ordu açığında cerrah ⁸²	Hüseyin Veli Efendi	957	1328	“
İkinci Ordu Yetmiş Dokuzuncu Alay Tabur cerrah ⁸³	Ziya Efendi	947	1327	“
İkinci Ordu On Dördüncü Alay İkinci Tabur cerrah ⁸⁴	Hüseyin Efendi	882	1328	“
Üçüncü Ordu Dördüncü Cebel Taburu cerrah ⁸⁵	Salih Efendi	880	1328	“
Birinci Ordu Beşinci Alay Üçüncü Tabur cerrah ⁸⁶	Şevket Efendi	859	1328	“
Aziziye açığında beşinci sınıf cerrah ⁸⁷	Harputlu Said Efendi	723	1329	“
Aziziye açığında beşinci sınıf cerrah ⁸⁸	Kasımpaşalı İstefan Veled-i Tanaş	717	1329	“
Yedinci Ordu Ellinci Alay İkinci Tabur cerrah ⁸⁹	Agob Efendi	710	1328	“
Medine-i Münevvere Hastanesi birinci cerrah ⁹⁰	Sadeddin Efendi	659	1328	Mülkiye Tekaüd Sandığı

⁷⁷ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 134.

⁷⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 204.

⁷⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

⁸⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 204.

⁸¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 35.

⁸² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 167.

⁸³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 134.

⁸⁴ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 191.

⁸⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 208.

⁸⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 191.

⁸⁷ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 35.

⁸⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 35.

⁸⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 151.

⁹⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

Aziziye açığında dördüncü sınıf cerrah ⁹¹	İstanköylü Hasan Rıfka Efendi	655	1329	Umum Askeri Tekaüd Sandığı
Beşinci Ordu Nakliye Taburu cerrahı ⁹²	Hüseyin Yahya Efendi	653	1328	“
Kuleli Hastanesi cerrahı ⁹³	Raif Efendi	626	1328	“
Dördüncü Ordu On Dokuzuncu Topçu Alayı Birinci Taburu cerrahı ⁹⁴	Ahmet Hilmi Efendi	599	1328	“
Dördüncü Ordu Yetmiş Altıncı Alay Dördüncü Tabur cerrahı ⁹⁵	Mehmet Tahir Efendi	579	1328	“
Birinci Ordu Telgraf Bölüğü cerrahı ⁹⁶	Hulusi Şevki Efendi	543	1328	“
Dördüncü Ordu Otuz İkinci Alay İkinci Taburu cerrahı ⁹⁷	Mehmet Hulusi Efendi	538	1328	“
Bağdat Mekteb-i Harbiye cerrahı iken Haydarpaşa Hastanesine tayin olunan cerrah ⁹⁸	Halim Efendi	530	1329	“
Aziziye açığında üçüncü sınıf cerrah ⁹⁹	Asitaneli Aziz Efendi	518	1329	“
Altıncı Ordu Kırk Altıncı Alay İkinci Tabur cerrahı ¹⁰⁰	Ahmet Veli Efendi	501	1328	“
Eczane-i Hümayun cerrahı ¹⁰¹	Kıgork Efendi	266	1327	Mülkiye Tekaüd Sandığı
Eczane-i Hümayun cerrahı ¹⁰²	Garikur Efendi	250	1327	“

⁹¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 36.

⁹² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 2, s. 204.

⁹³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 191.

⁹⁴ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

⁹⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 191.

⁹⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 191.

⁹⁷ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

⁹⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 36.

⁹⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 35.

¹⁰⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 191.

¹⁰¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 32.

¹⁰² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 37.

Yukarıdaki tabloda yer alan bilgiler cerrahların Eczane-i Hümayun'da, Mekteb-i Fünun-ı Harbiye'de, Bağdat Mekteb-i Harbiyesi'nde, askeri hastanelerde ve Medine-i Münevvere Hastanesi'nde çalıştığını göstermektedir. Eczane-i Hümayun'da çalışan iki ve Medine-i Münevvere Hastanesi'nde çalışan bir cerrah emekli maaşlarını Mülkiye Tekauud Sandığı'ndan, diğerleri Umum Askeri Tekauud Sandığı'ndan almaktadırlar. 1909-1911 yıllarında emekli olan cerrah sayısı 32'dir. Emekli cerrahların ortalama maaşı 827 kuruştur. Cerrahların yarısı bu ortalamanın altında aylık almaktadır. En yüksek cerrah emekli maaşı 1.462, en düşük emekli maaşı ise 250 kuruştur. Cerrahların tamamı 1327 ile 1329 yılları arasında emekli olmuşlardır. Emekli cerrahlar arasında beş tane gayrimüslim bulunmaktadır. Bunlardan üçü askeri birliklerde, ikisi Eczane-i Hümayun'da görevlidir. Tekauud defterleri 1880-1912 yılları arasını kapsamasına rağmen 1909 yılına kadar bu defterlerde emekli olan cerraha rastlanmamıştır.

2.3-Eczacılar

Osmanlılarda sağlık hizmeti veren darüşşifalara ait vakfiyelerde eczacılar ve yardımcıları *şerbetiyan*, *saydalân*,¹⁰³ *aşşâbân*,¹⁰⁴ *tabbâb-ı eşribe*,¹⁰⁵ *hâfîz-ı eşribe*¹⁰⁶ ve *edviyekûb*¹⁰⁷ isimleri ile zikredilmiştir. İlaç yapımında kullanılan maddeleri temin eden kişilere ise *aktar* ve *kökçü* denilmiştir.¹⁰⁸ Osmanlı Devleti'nde başlangıçta *ispençiyar dükkânı* sonraları ise *eczacı dükkânı* denilen eczaneler dışında hekim ve cerrahlar da dükkânlarında hastalara ilaç veriyorlardı. Attarlar, macuncular, tutyacılar, şerbetçiler ve kökçüler de ilaç olarak kullanılan maddeleri satıyorlardı. İlaç satan bu kişilerin denetimi İhtisap Ağalarına verilmişti. 1840 yılında kurulan Meclis-i Tıbbiye'nin bir görevi de ilaç satan bu esnafı denetlemek ve nizamla koymaktı. İlaç satan eczacıları denetim altına almak için 25 Nisan 1852 tarihinde 77 maddelik bir nizamname hazırlanmıştır. Bu nizamnamede eczacılar, ilaçlar, dükkânların kontrolü, eczacı çırakları, eczacılık öğrencileri ve eczacılara verilecek cezalara dair hükümler bulunmaktadır.¹⁰⁹

¹⁰³ Saydalani: Eczacı. Devellioğlu, a.g.e., s. 1078.

¹⁰⁴ Aşşâb: Nebatat çeşitlerini toplayarak ve numunelerini kurutarak her biri üzerine fenni tetkikler yapan alim. Sâmi, age., s. 937.

¹⁰⁵ İçecek ilaç hazırlayan. Yazar notu.

¹⁰⁶ İçecek ilaçları koruyan, saklayan. Yazar notu.

¹⁰⁷ Döğerek ilaç hazırlayan. Yazar notu.

¹⁰⁸ Bayhan Çubukçu, "Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Sisteminde Eczacılığın Yeri ve Halka Ücretsiz İlaç Sağlanması", *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz (Ed.), Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 601.

¹⁰⁹ Nuran Yıldırım, "Nizamname-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye Osmanlı Devleti'nde Eczacılar Nizamnamesi-1852" *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri* (4-5 Haziran 1998, İstanbul), (Ed.) Emre Dölen, İstanbul, 2000, s. 44-46, 50.

19. Yüzyıl ortalarına kadar Osmanlılarda eczacılar usta-çırak yöntemi ile yetişiyordu. Eczacılıkta modern eğitim ise Mekteb-i Tıbbiye’de eczacılık sınıfının açılması ile başlamıştır. Bunun yanında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de (1867), Haydarpaşa Askeri Sağlık Mektebi’nde (1876), Şam Tıbbiye Mektebi’nde (1903) ve Eczacılık Mektebi’nde (1909) eczacılık eğitimi verilmeye başlanmıştır. Dr. Bernard Mekteb-i Tıbbiye’de 1839 yılında eğitimin Fransızca verildiği üç yıl süreli eczacılık sınıfı açmıştır. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de de eğitim dili Türkçe olup eğitim süresi üç yıl olan eczacı sınıfı açılmıştır.¹¹⁰ Askeri Tıbbiye ve Mülki Tıbbiye’de Müslüman eczacı yetişmiş olsa da bunların büyük kısmı orduda ve devlet hastanelerinde görevlendirilmiştir. Sivil eczacıların büyük kısmı ise gayrimüslimlerden oluşuyordu. 1860’lı yıllarda İstanbul’da mevcut olan eczanelerin hepsi gayrimüslimlere aitti. Türk eczacıların İstanbul’da eczane açması ancak 1880’li yıllardan sonra mümkün olabilmıştır. Uygulanan gedik sistemi yeni eczane açılmasının önündeki en büyük engeldi. İstanbul’da halka hizmet veren eczaneler yanında Topkapı Sarayı’nda, Dolmabahçe Sarayı’nda ve Yıldız Sarayı’nda bulunan eczaneler saray halkına hizmet veriyordu.¹¹¹

1861 yılında eczacılıkla ilgili kapsamlı bir düzenleme yapılmıştır. 3 Şubat 1861 tarihli *Beledi İspençyarilik Sanatının İcrasına Dair Nizamname*’ye göre, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den veya Avrupa mekteplerinden verilen İspençyar¹¹² ustası diplomasına sahip olmayanlar ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarafından verilmiş bir izinname bulunmayanlar eczane açamayacak, ilaç imal edemeyecek ve satamayacaktı. Ancak ellerinde diplomaları olmadığı halde 1860 yılı Mart (1276 yılı Ramazan) ayından önce Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den izinname verilerek eczane açmış bulunanlar bunun dışında tutulacaktı. İzin talebinde bulunan eczacı ustasının elindeki senetler muteber bulunur ise Eczacılık yapmasına izin verilecekti. Şayet Eczacının elindeki diploma Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarafından verilmiş değil ise bu kişiler Eczacılık üzerine bazı sorularak imtihan edilecek ve durumları değerlendirilecekti.

Ellerinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanece Eczacılık yapmalarına izin verilmiş Eczacıların isimleri özel bir deftere kaydedilecekti. Hiçbir Eczacı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye haber vermedikçe Eczacı dükkânı açamayacak ve yerini değiştiremeyecekti. Eczacıların dükkân açmaya dair bilgileri özel bir deftere kaydedilecekti. Bir eczacı ancak bir eczane açabilecekti. Her eczane izinli bir eczacı ustası vasıtası ile idare edilecekti. Askeri hizmetlerde veya hastanelerde görevli eczacılar eczane açamayacaklardı. Usta olarak çıkan bir eczacı çırağı

¹¹⁰ Eriş Asil ve Gülbin Özçelik, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eczacılık”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 598-599.

¹¹¹ Turhan Baytop, “Osmanlı Döneminde Eczacılık ve Eczacılar”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 589-590.

¹¹² İspençyar: Eczacı. Sâmi, ag.e., s. 95.

hizmet etmiş olduğu dükkânlara bin ziradan yakın yerde ustasının izni olmadan üç sene dükkân açamayacaktı.

Bütün eczanelerde önemli ve lüzumlu olan eczanın bulunması şart idi. Her eczacı bütün eczaları etiketleyip sınıflara ayırmış, her türlü tehlikeden korumuş ve bozulmamış olarak bulundurulacaktı. Fazla olan ecza kilitli ve emin bir yerde muhafaza edilecekti. Her eczacı bütün ilaçları Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanece belirlenen terkiplere göre imal edecekti. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de kayıtlı ve eczanelerde isimleri yazılı tabip, cerrah ve baytarlarca imzalanmamış reçetelere ilaç verilmeyecekti. Eczacılar reçetelerdeki ibareleri ve ilacın miktarını değiştiremeyeceklerdi. Tabipler ile eczacıların şirket kurması ve anlaşması yasaktı.

Eczacı şakirdi/çırağı olmak isteyenler Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye gelip özel cerideye kaydolacak ve kendilerine yazıldığını gösteren bir mektup verilecekti. Eczacı çırağı usta olabilmek için en az altı sene bir veya birkaç izinli eczanede çıraklık edecekti. Bu altı senelik çıraklık süresi üçer senelik iki devreye ayrılacaktı. Çırak dördüncü seneden başlayarak Fransızca ilm-i hesap üzerine imtihan verecek ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de eczacılık dersleri alacaktı. Altı senelik süreyi dolduran çırak sınava alınacaktı. İmtihanda başarılı olan çırağa Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den eczacılık diploması verilecekti. Eczacı çırağı dükkândan ayrılacağını ustasına on beş gün önceden haber verecekti. Hiçbir eczacı, eski ustasının iznini görmeden bir çırağı dükkânına kabul etmeyecekti.

Ruhsatsız Eczacı dükkânları kapatılacak ve sahiplerine on mecdiyeden elli mecdiye altına kadar para cezası uygulanacaktı. Eczacılar bu nizamnameye aykırı hareket ederlerse nizama aykırı olarak ellerinde bulundurdukları eşya zapt edilecek ve kendilerine bir mecdiyeden elli mecdiyeye kadar para cezası uygulanacaktı. Ayrıca dükkânları üç aydan az olmamak üzere kapatılacak gerektiğinde iki seneyi geçmemek üzere ruhsatnameleri iptal edilecekti.¹¹³

1861 tarihli düzenlemeden yedi yıl sonra çıkarılan 6 Ekim 1868 tarihli *Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi*’ne göre belediye dairesi sınırları içinde bulunan eczaneler belediye daireleri tabipleri tarafından teftiş edilecek ve çürük ecza bulundurdukları tespit edildiği takdirde bu durum Mekteb-i Tıbbiye Nezareti’ne bildirilecek, çürük malzeme imha ettirilecek ve yerine yenisi koydurulacaktı.¹¹⁴

13 Eylül 1870 tarihli *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’nin Nizamname-i Esasisine Zeyl Olan Fıkra-i Nizamîye* hükümlerine göre ise Mekteb-i Mülkiye’de fenn-i ispençyari/eczacılık tahsil eden eczacılar vilayet ve liva eczacısı unvanı ile iki sınıf

¹¹³ “Beledi İspençyarılık Sanatının İcrasına Dair Nizamnamedir”, 22 Recep 1277/3 Şubat 1861, *Düstur I. Tertip, II. Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 817-823.

¹¹⁴ “Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi” 18 Cemaziyelahir 1285/6 Ekim 1868, *Düstur, I. Tertip, II. Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 451.

kabul edileceklerdi. Liva Eczacılarına üçüncü sınıf rütbe ve 500 kuruş maaş, vilayet eczacılarına ikinci rütbe ikinci sınıf ile 750 kuruş maaş verilecekti.¹¹⁵

21 Temmuz 1871 tarihli *İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi*'nde İstanbul'da ve vilayetlerde ve gerekli görülen yerlerde Belediye Eczanesi açılacağına ve bu eczanelerin kapıları üstüne belediye dairesine ait olduğuna dair levha konulacağına dair hüküm bulunmaktadır. Belediye Eczacıları sanatlarının icrasına dair icazetnameye sahip olacaklar ve memleket tabibi gözetiminde görev yapacaklardı. Belediye dairelerine ait olan bu eczanelerde fakirlere ücretsiz ilaç verilecekti.¹¹⁶

Haydarpaşa Hastanesi'nde 1873 yılında cerrah yetiştirmek için açılan sınıflara benzer şekilde 1876 yılında da eczacı yetiştirmek için eczacı sınıfları açılmıştır. Eczacı sınıflarına dair 9 Mayıs 1876 tarihli *Asakir-i Şahane Eczacılığında İstihdam Olunmak Üzere Ameliyat-ı Tıbbiye Mektebi Olan Haydarpaşa Hastanesinde Küşad Olunacak Eczacı Sınıflarına Dair Nizamname*'ye¹¹⁷ göre Eczacılık tahsil etmek için Osmanlı vatandaşı olmak, on yedi yaşından küçük ve yirmi yaşından büyük olmamak gerekiyordu. Eczacı sınıflarına kaydolacakların Türkçe okuyup yazması şarttı. Eczacılık sınıflarına üçte biri geçmemek üzere gayrimüslim öğrenci alınabilecekti. Şartları taşıyanlar hastanede yatıp kalkacak ve sayıları otuz olmak üzere üç sınıf halinde üç sene tahsil görecektlerdi. Eczacı sınıfı öğrencisinin cerrah sınıfı öğrencisi gibi ayırt edici elbisesi olacaktı. Birinci sınıf öğrencisine otuz, ikinci sınıf öğrencisine altmış ve üçüncü sınıf öğrencisine doksan kuruş maaş ve her biri birer nefer kabul edilerek kendilerine ayrıca tayinat verilecekti. Eczacılar birinci sınıfta ilm-i hesap ve muhtasar ilm-i nebatat ve ilm-i hikmetten fenn-i ispençyariye müteallik mesail, ikinci sınıfta muhtasar ilm-i kimya ve fenn-i saydalani ve üçüncü sınıfta muhtasar müfredat-ı tıb ve usul-i tahlil ve eczacılığa müteallik defatiri kayd ve muhasebe usulü dersi okuyacaklardı. Bu dersler yanında her üç sınıfa Fransızca dersi verilecekti. Belirtilen dersleri bitirenler her sene sonunda mümeyyizler tarafından imtihana tabi tutulacaktı. Üç sene sonunda Türkçe olarak yapılan sınavda başarılı olanlara Dar-ı Şura-yı Askeri Sıhhiye Dairesi tarafından ameliyat eczacılığı şahadetnamesi verilecekti.

Üç sene Eczacı olmak için Ameliyat Mektebi kabul edilen Haydarpaşa Hastanesi'ne devam edecek talebeler ders vakitleri dışında kalan sürelerde

¹¹⁵ “Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Nizamname-i Esasîyesine Zeyl olan Fıkra-i Nizamiye” 16 Cemaziyelahir 1287/13 Eylül 1870, *Düstur, I. Tertip, II. Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 813.

¹¹⁶ “İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi”, 3 Cemaziyelevvel 1288/21 Temmuz 1871, *Düstur, I. Tertip, İkinci Cilt*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 800-803.

¹¹⁷ “Asakir-i Şahane Eczacılığında İstihdam Olunmak Üzere Ameliyat-ı Tıbbiye Mektebi Olan Haydarpaşa Hastanesinde Küşad Olunacak Eczacı Sınıflarına Dair Nizamname”, 14 Rebiülahir 1293/9 Mayıs 1876, *Düstur I. Tertip, III*, s. 542-545.

eczanede, ecza deposunda ve vizitelerde hizmet görerek eczacılığa dair uygulama yapmaya mecbur olacaktı. Eczacılar on beş sene askeriyede çalışmak mecburiyetindeydiler. Mektepten mezun olan birinci sınıf eczacı 300 kuruş maaş ve iki nefer tayinatı, ikinci sınıf eczacı 400 kuruş maaş ve iki nefer tayinatı, üçüncü sınıf eczacı solkol ağası tahsisatı alacaktı. Askeriyede on beş sene eczacılık hizmetini dolduranlar istedikleri takdirde görevlerini bırakabileceklerdi. Ancak bu istekleri savaş zamanına denk gelmiş ise talepleri savaş sonunda yerine getirilecekti. Eczacılar on beş senelik askeri hizmetlerini doldurmadan görevden ayrılmak isterlerse üç senelik eğitimleri boyunca kendilerine yapılan masrafı ödemek koşulu ile görevden ayrılacaklardı. Ancak bu istekleri savaş zamanına denk gelmiş ise bu ancak savaş sonrasında kabul edilecekti. Askeri Eczacılar açta kaldıkları takdirde askeri zabitan gibi maaş almaya devam edeceklerdi. Eczacılar da Mekteb-i Mülkiye öğrencileri gibi kuraya tabi tutulacaktı. Emekli olmak isteyenler ile vefat edenlerin yetim ve dullarına ilgili nizamname hükümlerine göre emeklilik işlemi uygulanacaktı.¹¹⁸

Doğu Rumeli Vilayeti'nin sıhhiye idaresine dair çıkarılan nizamnamede de Eczacılaşa dair hükümler bulunmaktadır. 4 Ağustos 1882 tarihli *İdare-i Sıhhiye Hakkında Rumeli-i Şarkıye Mahsus Kanun-ı Vilayete* göre elinde diploması ve ruhsatnamesi olmayanlar Eczacı dükkânı açamayacaklardı. Bir eczacı ancak bir dükkân açabilecekti. Her eczacı dükkânında müdürden başka bir muavin, hiç olmazsa bir çırak bulunacaktı. Eczacıya verilen ruhsatta hangi şehir ve kazada dükkân açmaya izinli olduğu yazacaktı. Bir eczanenin bir yerden başka bir yere nakli ancak Sıhhiye Meclisi'nin izni ile mümkün olabilecekti.

Eczacılarla dair bir diğer düzenleme 1885 tarihinde çıkarılmıştır. 1885 tarihli *Ecza Tüccarını Hakkında Nizamname*'nin sekizinci maddesine göre aktarlar zehirli ve tehlikeli eczayı dükkân ve mağazalarında zehirsiz maddelerden ayrı bir mahalde ve kilitli dolaplarda saklayacaklardı.¹¹⁹

Hazîne-i Hâssa Nazırı tarafından 8 Eylül 1894 tarihinde düzenlenen bir belgede ve ekindeki defterde Mabeyn-i Hümayun eczanesinde görevli seksen üç sağlık görevlisinden on dört tanesinin eczacı olduğu görülmektedir. En yüksek eczacı maaşı 7.500 kuruşla Yorgaki Efendi'ye, en düşük maaş ise 200 kuruşla Todori Efendi'ye aittir. On dört eczacıdan beşi gayrimüslim kalamı Müslümandır. Tüm eczacılara ödenen toplam aylık maaş miktarı 20.328 kuruştur.¹²⁰

¹¹⁸ Düstur I. Tertip III. C, s. 542-545.

¹¹⁹ Ayşegül Demirhan Erdimir, "Osmanlı-Türk Tıbbında Mısır Çarşısı'nın Yeri ve Önemi", *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, s. 564.

¹²⁰ BOA. MTV. nr. 104-55.

İstanbul'da fakir halkın ücretsiz tedavi olabilmesi ve ilaçlarını alabilmesi için şehrin farklı noktalarında eczaneler açılmış ve buralara tabip ve cerrah görevlendirilmiştir. Şehremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Haziran 1895 tarihli bir yazıda Dersaadet'te ve Bilâd-ı Selase'de hasta olan fakirlerin tedavisi için Koska, Eyüp, Topkapı, Fındıklı ve Üsküdar'da beş eczanenin nöbet eczanesi kabul edildiği, buralara birer tabip ve cerrah tayin edildiği ve bu beş eczaneden verilecek ilaçlar için aylık maktu 1600 kuruş tahsis edildiği, tabip ve cerrah maaşları ile ilaç tutarı olan yıllık 85.560 kuruşun Tıbbiye-i Mülkiye bütçesinden karşılandığı, ancak bu meblağın daha sonra şehremaneti bütçesinden karşılanması hususunda karar alındığı belirtildikten sonra şehir nüfusunun artması, Tabiplere 450, Cerrahlara 300 kuruş maaş verilmesi sebebiyle fakir ahalinin muayene edilmesinde ve ilaçların verilmesinde zorluk yaşandığı ifade edilerek fakir hastaların belediye dairelerine asaleten tayin edilen tabiplere muayene olmaları hususunda düzenleme yapılması istenmektedir.¹²¹

1880-1912 yılları arasında emekli olan mülki memurların emeklilik beratlarını içeren tekaüd defterlerinde¹²² eczacı olduğu belirtilen kişiler bulunmaktadır. Bu kişilerin kimler olduğu ne zaman emekli oldukları ve ne kadar emekli maaşı aldıkları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-3 1909-1911 Yılları Arasında Emekli Olan Eczacılar

Görevi Yeri	Eczacının İsmi	Aylık Maaşı (Kuruş)	Emeklilik Tarihi	Maaşın Ödendiği Sandık
Eski Başeczacı ¹²³	Bekir Bey	6.147	1327	Mülkiye Tekaüd Sandığı
Mülkiye eczacılarından Umur-ı Sıhhiye-i İnsaniye Teftiş Komisyonu ecza müfettişi ¹²⁴	Salih Paşa	2.486	1328	Umum Askeri Tekaüd Sandığı
Bahriye Hastanesi beşinci sınıf ameli eczacısı ¹²⁵	Kosti veledi Tanaş (Balath)	1.286	1329	“
Gümüşsuyu Hastanesi eczacısı ¹²⁶	Şerif Efendi	1.267	1329	“
Birinci Ordu Birinci Alay İkinci Tabur eczacısı ¹²⁷	Esperu Efendi	1.086	1327	“

¹²¹ BOA. ŞD. nr. 778-11.

¹²² BOA. A.DVNSTEKAd. nr. 1,2,3,4.

¹²³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 79.

¹²⁴ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 185.

¹²⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 36.

¹²⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 38.

¹²⁷ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 134.

Hamire Hastanesi mülkiye eczacısı ¹²⁸	Ahmet Tevfik Bey	1.070	1327	“
Haydarpaşa eczacısı ¹²⁹	Refail Kon-subeş	969	1328	“
Altıncı Ordu Otuz İkinci Topçu Alayı Birinci Tabur eczacısı ¹³⁰	Eftemi Efendi	950	1328	“
Bolayır İstihkâmı Birinci Tabur eczacısı ¹³¹	Nikoli Efendi	845	1328	“
Dördüncü Ordu Merkez Hastanesi Mülkiye eczacısı ¹³²	Mehmet Efendi	705	1329	“
İkinci Ordu Seksen İkinci Alay İkinci Tabur eczacısı ¹³³	Mihran Efendi	676	1327	“
Beşinci Ordu Halep Hastanesi eczacısı ¹³⁴	Şefik Salih Efendi	541	1328	“
Bimarhane Eczacıbaşı ¹³⁵	Yanko Efendi ⁰	519	1327	Mülkiye Tekaüd Sandığı
Eczane-i Hümayun Eczacısı ¹³⁶	Hüseyin Şükrü Efendi	293	1327	“

Tabloda emekli olan on dört eczacıya dair bilgiler bulunmaktadır. Bu eczacılar askeri birliklerden, askeri hastanelerden, Bimarhane'den, saray eczanesinden emekli olmuşlardır. Bu emekliler arasında yer alan Salih Paşa Eczacı müfettişidir. Eczacılardan en yüksek emekli aylığını 6.147 kuruşla eski Başeczacı Bekir Bey almaktadır. Onu 2.486 kuruşla eczacı müfettişi Salih Paşa takip etmektedir. En düşük emekli eczacı aylığı 293 kuruşla Eczane-i Hümayun Eczacısı Hüseyin Şükrü Efendi'ye aittir. Emekli on dört eczacıdan altısı gayrimüslim, sekizi Müslümandır. Tekaüd defterlerinde emeklilere dair bilgiler 1880 yılında başlamasına rağmen 1909 yılına kadar bu defterlerde emekli olmuş eczacıya rastlanmamıştır. Gayrimüslim Tabip ve Cerrahlara askeri birliklerde fazlaca rastlanmazken altı emekli eczacıdan beşinin askeri birliklerden emekli olması dikkat çekmektedir. Bu durum yeterli sayıda yetişmiş Müslüman eczacının olmaması ile ilgili olmalıdır.

¹²⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 134.

¹²⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 1, s. 151.

¹³⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

¹³¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 197.

¹³² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 4, s. 11.

¹³³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 167.

¹³⁴ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 191.

¹³⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 95.

¹³⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 32.

2.4-Kâbileler/Ebeler

Osmanlı sarayında ve sağlık kuruluşlarında tabibe ve kâbile denilen ebe ve açıcı kadınların görev yaptığı bilinmektedir. Çocuk doğumuna yardımcı olan ebeler bu sanatı daha çok annelerinden ve yakın kadın akrabalarından usta-çırak ilişkisi çerçevesinde öğrenmekte ve bunu bir aile mesleği olarak sürdürmektedir. Osmanlı'da modern Ebelik eğitimi 1842 yılında Mekteb-i Tıbbiye'de Ebelik kurslarının açılması ile başlamıştır. Fransa'dan getirilen Madam Ventura ile Avusturya'dan getirilen Madam Messanti Ebelik mesleğinin gelişmesinde ve modernleştirilmesinde önemli katkılar sağlamışlardır. Modern eğitim alan diplomalı ebeler hastanelerde ve belediyelerde görev yapan tabip ve cerrahların yanına tayin edilmeye başlanmıştır. 1842 yılından itibaren resmi eğitim almamış ebelerin çalışmasına izin verilmemiştir. Yabancı ülkelerde eğitim almış ebelerin ise Mekteb-i Tıbbiye'de sınava girip başarılı olmaları halinde çalışmalarına izin verilmiştir.¹³⁷

Diplomalı ebelerin çalıştırılması hususuna daha sonraki tarihlerde sağlıklı ilgili çıkarılan nizamnamelerde temas edilmiştir. 7 Temmuz 1870 tarihli *Memalik-i Mahruse-i Şahanede Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname*'ye göre yabancı ülkelerde Ebelik tahsil etmiş olanlar Osmanlı ülkesinde sanatlarını icra etmek isterlerse diplomalarını Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'ye kaydettireceklerdi. Bu kişiler ayrıca 100 kuruş harç ödeyerek ruhsatname alacaklardı. Taşrada Ebelik yapan kadınlar da Meclis-i Kebir-i Eyalet'e müracaat ederek diplomalarını vali eliyle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneye göndereceklerdi. Bu nizamname ile ebelerin mengene ve diğer ebelik aletlerinden birini kullanmaları, anne rahminde çocuğu çevirmeleri, delice denilen mahmuzlu çavdar gibi tesirli ilaçları kullanmaları ve tertip etmeleri yasaktı.¹³⁸

4 Ağustos 1882 tarihli *İdare-i Sıhhiye Hakkında Rumeli-i Şarkîye Mahsus Kanun-ı Vilayet*'te sağlık alanında hizmet verecekler arasında ebeler de zikredilmiştir. Kendilerine Sıhhiye Meclisi tarafından ebelik ruhsatı verilmemiş olanlar vilayet dâhilinde ebelik yapamayacaklardı. Yine ebeler cerrahi ameliyat yapamayacakları gibi ilaç da veremeyeceklerdi. Kanunlara aykırı davranan ebelere birinci defada 100 kuruştan 500 kuruşa kadar, tekrarında ise bunun iki katı para cezası uygulanacak ve bir haftadan bir aya kadar hapis cezası verilecekti.¹³⁹

Diplomalı ebelerin uzak yerlere gitmek istememeleri ya da gitmek isteyenlerin fazlaca ücret istemeleri belediyeleri ekonomik olarak sıkıntıya

¹³⁷ Nil Sarı, "Osmanlı Sağlık Hayatında Kadın" *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, s. 544-546.

¹³⁸ "Memalik-i Mahruse-i Şahanede Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamnamedir", 7 Rebiülahir 1287/7 Temmuz 1870, *Düstur*, I. Tertip, II. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, s. 814-816.

¹³⁹ *Düstur* I. Tertip, III. Zeyl, s. 218-219.

sokabiliyordu. Belirtilen şekilde bir problem San'a belediye ebeliği hususunda yaşanmıştır. Belediye 300 kuruş maaşla, diplomalı bir ebe gelinceye kadar ehliyet ve liyakati Sıhhiye Heyetince tasdik edilen Nefise Hanım'ı tayin etmek istemektedir. 24 Nisan 1893 tarihinde beş tabipten oluşan Sıhhiye Heyeti Nefise Hanım'ı heyete çağırarak bir ebenin bilmesi gereken hususlarda, lohusalık ve gebelik sırasında yapılması gerekenler ve kadın hastalıkları hakkında sorular sormuş ve doğru cevaplar almıştır. Nefise Hanım bunun dışında fukara evlerine ve çağrılan her yere giderek ahaliye yardımcı olmaktadır. Bu hususları dikkate alan heyet, Nefise Hanım'ın ebeliğe ait görevi yapmaya kudreti ve mahareti olduğunu tasdik etmiştir. Nefise Hanım mesleğinde liyakatli olsa da diploması olmadığından ataması hükümetçe uygun görülmemektedir. Bu arada Ayşe isimli diplomalı bir ebe 1.000 kuruş maaş verilmesi halinde San'a belediye ebeliğine gideceğini belirtmiştir. Ancak San'a valisinin, yıllık 12.000 liraya ulaşacak ebe maaşını belediyenin ödemede zorluk çekeceğini belirtmesi üzerine Nefise Hanım'ın ebeliğe tayini uygun görülmüştür.¹⁴⁰

Belediye tabipleri gibi belediye ebelerinin maaşları da belediye daireleri tarafından ödeniyordu. Tabip ve ebelerin maaşlarını ödeyebilecek olan belediyeler kendilerine ebe gönderilmesini talep ediyorlardı. Bu şekildeki bir taleple ilgili olarak 14 Mayıs 1904 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, maaşı her ay belediye sandığından ödenmek şartıyla diplomalı, ahlaklı, tecrübeli Emine Hanım'ın Eğin kazası belediye ebeliğine tayin edilmesinin uygun olduğu belirtilmiştir.¹⁴¹

Gayrimüslim ahali beldelerine Müslüman bir ebenin tayinini sıcak bakmayabiliyordu. Gayrimüslim ahali yapılan bu tür atamaları kabul etmediğini hükümete verdikleri mahzarlarla dile getiriyorlardı. Bahsedilen konu ile ilgili olarak Şarki Rumeli'deki bir yerleşim yerinin ahalişi Şarki Rumeli Umum Müfettişliği'ne verdikleri 3 Nisan 1905 tarihli mahzarda beldeleri ahalisinin ve memurlarının çoğunun gayrimüslimlerden oluştuğunu, belediye dairesinde 150 kuruş maaşla Mekteb-i Tıbbiye mezunu olup diplomalı olan Rum cemaatinden Madam Suletyaniçe'nin ebe olarak çalıştığını, hiçbir hatası ve suçu olmadığı halde görevinden alındığını ve yerine Şerife Hanım isimli birinin 400 kuruş maaşla tayin edildiğini, bunun doğru ve haklı bir tayin olmadığını belirterek gayrimüslim ebenin tekrar göreve iadesini talep etmiştir.¹⁴²

Zaman zaman diploması olmayıp ebeliğe dair bilgisi olanlar imtihanlara girip diploma almaya çalışıyorlardı. Bu hususta Eftince isimli hatun sadarete gönderdiği 23 Eylül 1909 tarihli dilekçesinde yirmi seneden beri mütehasıs tabipler yanında bulunarak ebelik fennini öğrendiğini, Tıbbiye Nezaretince sanatı

¹⁴⁰ BOA. DH. MKT. nr. 59-30.

¹⁴¹ BOA. DH. MKT. nr. 827-20.

¹⁴² BOA. TFR. I. ŞKT. nr. 81-6008.

ile ilgili imtihan yapılmasını ve eline diploma verilmesini şayet bu mümkün olmaz ise Kâbile Mektebi'ne devam etmesinden sonra imtihanının yapılmasını talep etmektedir. Eftince Hanım'ın bu talebi ile ilgili olarak Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sihhiye-i Umumiye Reisliğinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Kasım 1909 tarihli yazıda Üsküp'te oturan Eftince Hatun'un imtihanının yapılmasına kanunun müsaade etmediği ancak İstanbul'a gelerek iki sene süre ile Kâbile Mektebi'ne devam etmesinden sonra yapılacak imtihanda ehliyetini ispat etmesi durumunda kendisine diploma verilebileceği belirtilmiştir.¹⁴³

Yabancı ülke mekteplerinden mezun olup diplomasını tasdik ettiren bazı ebelerin belediyelerde geçici olarak istihdam edildiği görülmektedir. Bu konu ile ilgili olarak 23 Eylül 1909 tarihli bir dilekçede bilgiler bulunmaktadır. Kâbile/ebe Atene bint-i Esterbu isimli kadın Rumeli Müfettişliği'ne verdiği dilekçede Bükreş Darülfünü'nundan diploma aldığını, bu diplomayı Dersaadet Tıbbiye Nezareti'ne tasdik ettirdiğini, üç ay kadar Selanik belediyesi kâbileliğinde vekâleten istihdam edildiğini, asil olarak kâbile gelmesi sebebiyle görevine son verildiğini ve parasız kaldığını, bu duruma padişahın rıza göstermeyeceğini belirterek kendisinin bir belediye dairesi ebeliğinde istihdamını istemektedir.¹⁴⁴

1880-1912 yılları arasında emekli olan mülki memurların emeklilik beratlarını ihtiva eden defterlerde¹⁴⁵ belediye kâbileliklerinde çalışıp emekli olan ebelere dair bilgiler bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda emekli olan ebelerin kimler ve ne zaman emekli olduklarına ne kadar emekli maaşı aldıklarına ve emekli oldukları yıllara dair bilgiler verilmiştir.

¹⁴³ BOA. DH. MUİ. nr. 33-7.

¹⁴⁴ BOA. TFR. I. ŞKT. nr. 113-11263.

¹⁴⁵ BOA. A.DVNSTEKADd. nr. 1,2,3,4.

Tablo-4 1894-1910 Yılları Arasında Emekli Olan Ebeler

Görev Yeri	Ebe İsmi	Aylık Maaşı (Kuruş)	Emeklilik Tarihi	Maaşın Ödendiği Sandık
Mekke-i Mükerrreme Gurebâ Hastanesi ¹⁴⁶ Kâbilesi	Şerife Hediye Hanım	285	1323	Mülkiye Tekaüd Sandığı
Medine-i Münevvere Kâbilesi ¹⁴⁷	Nefise Hanım	250	1312	“
Van Vilayeti Kâbilesi ¹⁴⁸	Ülfet Hanım	200	1326	“
Urfa Sancağı Kâbilesi ¹⁴⁹	Ayşe Sıddıka Hanım	200	1327	“
İskeçe Kazası Kâbilesi ¹⁵⁰	Kamer Hanım	133	1325	“
Manastır Belediyesi Kâbilesi ¹⁵¹	Ankilaki Hanım	133	1328	“
Kastamonu Vilayeti Kâbilesi ¹⁵²	Ayşe Hanım	129	1318	“
Serfice Kâbilesi ¹⁵³	Ayşe Hanım	100	1327	“
Alaşehir Kasabası Belediye Kâbilesi ¹⁵⁴	Fatıma Hanım	100	1327	“
Tokat Sancağı Belediye Kâbilesi ¹⁵⁵	Hacer Hanım	100	1328	“
Tosya Kazası Eski Kâbilesi ¹⁵⁶	Anastayaşya Kaloyanı Hanım	100	1328	“
Erzincan Kasabası Belediye Kâbilesi ¹⁵⁷	Ziyneti Hanım	33	1327	“

Yukarıdaki tablo 1894-1910 yılları arasında on iki ebenin emekli olduğunu göstermektedir. Bu ebeler Mekke-i Mükerrreme Gurebâ Hastanesi ile farklı vilayet, sancak, kaza ve kasabalarda çalışmışlardır. Bunlardan dört tanesi belediye kâbilesidir. Diğerlerinin belediye kâbilesi olup olmadıkları emeklilik beratlarında

¹⁴⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 2, s. 195

¹⁴⁷ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 1, s. 25

¹⁴⁸ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 6

¹⁴⁹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 55

¹⁵⁰ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 2, s. 248

¹⁵¹ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 216.

¹⁵² BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 2, s. 107.

¹⁵³ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 86.

¹⁵⁴ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 91.

¹⁵⁵ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 219.

¹⁵⁶ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 225.

¹⁵⁷ BOA. A.DVNSTEKAd, nr. 3, s. 89.

belirtilmemiştir. Kâbilerden ikisi gayrimüslimdir. Bunlardan biri Tosya kazasında diğeri Manastır belediyesinde çalışmıştır. Kâbilerin aylık emekli maaşları 285 kuruş ile 33 kuruş arasında değişmektedir. Ebelerin tamamı emekli maaşlarını Mülkiye Tekâüd Sandığından almaktadırlar. Tekâüd defterlerinde 1880 yılından 1894 yılına kadar emekli olmuş kabileye tesadüf edilmemiştir.

2.5-Aşı Memurları

Osmanlı Devleti'nde ahaliyi salgın hastalıklardan korumak için aşılama çalışmaları yapılmış ve bu iş için tabip, cerrah ve aşıcılar görevlendirilmiştir. Aşılama çalışmalarının düzgün yapılması için sağlık görevlilerinin, kamu kurumlarının ve halkın sorumluluklarını ortaya koyan aşı nizamnameleri ve talimatları çıkarılmıştır. Aşı nizamnamelerinin ilki 1885 yılında çıkarılmış bunu 1894 ve 1904 yıllarında çıkarılan yeni nizamnameler takip etmiştir.¹⁵⁸

30 Mayıs 1885 tarihinde çıkarılan ilk aşı nizamnamesinde aşı uygulamasının Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de bulunan muayenehanede, Dersaadet ve Bilad-ı Selase'deki nöbet mahallerinde hususi olarak görev yapan tabip, cerrah ve aşıcılar tarafından ücretsiz yapılacağı, belediyenin gerektiğinde geçici aşıcılar göndererek aşılanmamış olanları ücretsiz aşılayacağı ve aşılanmış kişilere şahadetname vereceği belirtilmektedir. Taşrada aşı uygulaması memleket tabipleri tarafından, tabip bulunmayan yerlerde ise hususi olarak tayin edilecek aşıcılar tarafından yapılacaktır.¹⁵⁹ 2 Ağustos 1885 tarihli *Aşıcılar Hakkındaki Talimat-ı Mahsusa*'ya göre aşı uygulaması doktor ve şahadetnameli cerrah ve elinde İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye'den verilmiş ruhsatnamesi olan aşıcılar tarafından yapılacaktır. Tabip, cerrah ve aşıcılar aşılanan ve aşısı tutmuş olanlara bir şahadetname vereceklerdi. Bu şahadetnameye aşılananın ve babasının isim ve şöhreti ile oturduğu mahallenin adı ve aşının yapıldığı tarih yazılacaktır. Belediye ve memleket tabipleri ile aşıcılar aşıladıkları kişilerin defterini tutmaya mecbur idiler. Aşılamaya dair tutulan defterler her senenin mart ayı başında vilayetçe Dâhiliye Nezareti'ne gönderilecekti.¹⁶⁰

21 Temmuz 1894 tarihli aşı nizamnamesinde ise kaza ve belediye daireleri tabip, cerrah ve aşıcılarının aşı uygulamasını ücretsiz uygulayacakları hususu tekrar edilmektedir. Aşı şahadetnamelerinin koçanları yerel hükümet; tasdik mazbataları dahi aşı memurları ile belediye tabibi tarafından Tıbbiye Nezareti'ne

¹⁵⁸ Cem Karakılıç, "Osmanlı Devleti'nin Çiçekle Mücadelede Kullandığı Yöntemler (1908-1918), CTAD, Yıl 17, 2021, Sayı 33, (Bahar), s. 9-12.

¹⁵⁹ "Aşı Hakkında Nizamname" 15 Şaban 1302/11 Temmuz 1885, *Düstur I. Tertip, V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, s. 273-274.

¹⁶⁰ "Aşıcılar Hakkında Talimatı Mahsusa" 26 Şevval 1302/ 8 Ağustos 1885, *Düstur I. Tertip, V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, s. 310-311.

gönderilecekti. Sancaklara tayin edilen aşıcılara 400 kuruş maaş ve köyleri dolaştıklarında her saat için beş kuruşluk harcırah verilecek ve bu para belediye dairesi gelirlerinden karşılanacaktı. Hükümet memurları nahije ve köyleri dolaşan aşıcılara gerekli yardımı gösterecekti.¹⁶¹

Aşı çalışmalarının istenilen şekilde yürütülmesi yeterli sayıda tabip, cerrah ve aşı memurunun bulunmasına bağlı idi. Hükümet bu hususta yaşanan sıkıntıya çözüm bulmak amacıyla bir girişimde bulunmuştur. 30 Mart 1898 tarihli bir sadaret tezkiresinde bu hususa dair bir teklif bulunmaktadır. İlgili tezkiredeki bilgilere göre telkih-i cederi/çiçek aşısı esasen belediye tabipleri tarafından yapılmaktadır. Ancak Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun olan tabiplerin sayısı ise memleket ihtiyacını karşılamaktan uzaktır. Bu nedenle istenilen yerlere 400 kuruş maaşla aşı memuru tayin edilmemektedir. Ancak aşı memurlarının sahip oldukları bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu hususları dikkate alan sadaret başlangıç seviyesindeki ilimleri tahsil etmiş olan öğrencilerden yıllık on beş, yirmi öğrencinin Telkikhane'de açılacak bir dershanede üç dört ay eğitime alınmasını ve yapılacak imtihanda başarılı olanlara şahadetname verilmesini teklif etmekte ve bu konuda izin istemektedir. Sadaret tezkiresine bu dershanenin açılmasının faydalı olacağına dair Şura-yı Devlet mazbatası eklenmiştir. 10 Mayıs 1898 tarihli irade ile Telkikhane'de istenilen dershanenin açılması için izin çıkmıştır.¹⁶²

Aşı uygulamalarında görülen eksiklikleri gidermek için 2 Mart 1904 tarihinde yeni bir aşı nizamnamesi çıkarılmıştır. Bu nizamnamede aşıcılara dair hususlar 1885 ve 1894 tarihli olanları ile hemen hemen aynıdır. Bu nizamnamede aşılardan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane içinde bulunan muayenehanede, Dersaadet'te ve Bilad-ı Selase'de bulunan nöbet yerlerinde hususi olarak görevlendirilmiş tabip, cerrah ve aşıcılar tarafından ücretsiz uygulanacağı ve gerekirse belediye dairesinin yılda iki üç defa ayrıca aşıcılar göndererek ücretsiz aşı uygulayacağı hususu tekrarlanmaktadır. Ancak nahije ve köylere gidecek aşıcılara saat başına ödenen beş kuruşluk harcırahın miktarı bu nizamnamede yedi buçuk kuruşa çıkarılmıştır.¹⁶³ Aşı memurlarına ödenecek bu harcırahla ilgili olarak 3 Ocak 1910 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden bütün vilayetlere, müstakil livalara ve Şehremaneti'ne gönderilen yazıda senede iki defa mülhakatı gezerek aşısız bulunan çocuklara ve şahıslara aşı uygulayacak aşı memurlarına her saat için yedişer buçuk kuruş harcırah verilmesinin nizam gereği olduğu belirtilmiş ve bu harcırahın belediye bütçelerine dâhil edilerek aşı memurlarına muntazaman ödenmesi istenmiştir.¹⁶⁴

¹⁶¹ "Aşı Nizamnamesi", 17 Muharrem 1312/ 21 Temmuz 1894, *Düstur I. Tertip, VI. Cilt*, Ankara, Başvekâlet Matbaası, 1943, s. 1486-1489; BOA. DH. MKT. nr. 272-63.

¹⁶² BOA. BEO. nr. 1126-84433.

¹⁶³ "Aşı Nizamnamesi", 14 Zilhicce 1321/2 Mart 1904, *Düstur I. Tertip, V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1941, s. 1171-1175.

¹⁶⁴ BOA. DH. MUİ. nr. 50-50.

İstanbul'da ve vilayetlerde aşı uygulamaları sabit mekânlarda yapıldığı gibi seyyar aşı memurları vasıtası ile de gerçekleştiriliyordu. Aşı çalışmalarını yaygınlaştırmak için çeşitli yerlere seyyar aşı memurları görevlendirilmiştir. Mesela 26 Ocak 1890 tarihinde Diyarbakır, Mardin ve Maden sancaklarına dörder yüz kuruş maaşla¹⁶⁵ 22 Nisan 1889 tarihinde mahalle ve mekteplerde aşı yapmak için İstanbul'a üç ve vilayetlere birer seyyar aşı memuru gönderilmiştir.¹⁶⁶

Aşı memurlarından başarılı hizmet yapanlar hizmetlerine mukabil madalyalarla ödüllendirilmişlerdir. 21 Ekim 1900 tarihinde gayretlerinden dolayı Telkikhane'den Ahmed ve Mehmet Efendi'ye, seyyar aşı memurlarından Âlim, Ahmet, Kenan, Bekir, Hıristaki ve İsmail Efendi'ye, kadın aşıcı Ayşe Sadberk ve Sabiha Hanımlara Sanayi Madalyası verilmiştir.¹⁶⁷

Aşları korumak ve iktisatlı kullanmak aşıcılardan istenen önemli hususlardandı. 2 Ekim 1904 tarihli Dâhiliye Nezareti'ne ait yazıda Telkikhane'de birçok fedakarlıkla üretilen aşı tüplerinin sıcak yerlerde muhafaza edilmesi sebebiyle etkisinin kaybolduğu ifade edilerek aşılardan sıcak yerde muhafaza edilmemesi ve ihtiyaç kadar istenmesi, bir aşı tüpü ile en az üç kişinin aşılması ve aşı memurları tarafından üç ayda bir kaymakamlarca tasdik edilmiş istatistik cetvellerin gönderilmesi istenmektedir.¹⁶⁸

Aşı nizamnamelerinde aşılardan ücretsiz uygulanacağı hususu tekrarlanmakta ise de bu hususa riayet etmeyip para talep eden aşıcıların olduğu hükümet merkezine gönderilen yazılardan anlaşılmaktadır. 8 Ağustos 1907 tarihli yazıda aşı memurlarından bazılarının aşılardıkları kişilerden para talep ederek vazifelerini suiistimal ettiğinin haber alındığı belirtilerek aşı nizamnamesi gereği memurların para talep edemeyecekleri şayet edenler olur ise cezalandırılmaları istenmektedir.¹⁶⁹

Kız mekteplerinde aşı uygulaması erkek aşıcılarca değil kadın aşı memurları tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim konu ile ilgili olarak 18 Temmuz 1907 tarihinde Tophane-i Amire ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırı tarafından Maarif-i Umumiye Nezareti'ne gönderilen yazıda Darülmualimat, Kız Sanayi Mektepleri ve kız rüştiyelerine devam eden öğrencilerin aşılması için bir kadın aşı memuresinin gönderilmesinin istenmesi bunu göstermektedir.¹⁷⁰

Aşı nizamnamelerinde aşılardan tabipler, cerrahlar ve aşı memurları tarafından yapılacağı belirtilmekte ise de buna her zaman uyulduğunu söylemek mümkün

¹⁶⁵ BOA. DH. MKT. nr. 1692-86.

¹⁶⁶ BOA. DH. MKT. nr. 1618-29.

¹⁶⁷ BOA. DH. MKT. nr. 2417-50.

¹⁶⁸ BOA. DH. HMŞ. nr. 11-15.

¹⁶⁹ BOA. DH. MKT. nr. 2612-57.

¹⁷⁰ BOA. MF. MFK. nr. 996-18.

değildir. Nitekim 3 Temmuz 1912 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda diplomalı aşı memuru bulunan bir yerde berber esnafına aşı yaptırılmasının kabul edilemez olduğu belirtilerek bu kişilere aşı yaptırılmamasına dair Beyrut vilayetine emir verilmesi istenmektedir.¹⁷¹

Aşı memurlarının en fazla yaşadıkları sorunlardan biri kendilerine tahsis edilen maaşları zamanında alamamaları idi. Birkaç ay maaş alamayan aşı memurları olduğu gibi bir yıllık maaşını alamayanlar da vardı. Bu durumun yaşanmasındaki en büyük etken aşı memurlarının maaşlarının belediye dairelerince ödenmesinin istenmesi idi. Kıt kaynaklara sahip belediyeler tabip maaşları yanında aşı memurlarının maaşlarını da ödemekte zorlanıyordu. Maaşını alamayan pek çok aşı memuru hükümete sundukları dilekçelerde birikmiş olan maaşlarının ödenmesini istiyorlardı. Mesela 5 Eylül 1909 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda Karahisar-ı Şarki sancağı aşı memuru Ömer Şükrü Efendi'nin birikmiş olan maaşının ödenmesine dair mahalline emir verilmesi istenmektedir.¹⁷² Ömer Şükrü Efendi gibi maaşını alamayan daha pek çok aşı memuru bulunuyordu.¹⁷³

Sonuç

19. yüzyılda idari, mali, askeri, hukuki ve maarif alanlarında yapılan modernleşme çalışmaları sağlık alanında da kendini göstermiştir. Bu alanda yapılan modernleşme çalışmaları askeri alanlarda yapılanlarla beraber gerçekleştirilmiştir. 1827 yılında Mekteb-i Tıbbiye'nin açılmasında ordunun ihtiyaç duyduğu tabip ve cerrah ihtiyacının karşılanması önemli rol oynamıştır. Askeri kurumlara hizmet eden bu mekteplere 1867 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye eklenmiştir. Bu kurumlarda öncelikle tabip ve cerrah yetiştirilmesi amaçlanmış iken ihtiyaç duyulması sebebiyle Mekteb-i Tıbbiye bünyesinde eczacılık, ebelik ve aşıcılık sınıfları açılmıştır. Devlet sivil ve askeri tıbbiye mekteplerinde yetiştirdiği sağlık görevlilerini askeri birliklerde ve sivil sağlık kurumlarında istihdam etmiştir. Yetiştirilen sağlık görevlilerinin sayısı ülkenin ihtiyaç duyduğunun çok altında idi. Az sayıda yetişen hekimlerin ücretlerinin yerel

¹⁷¹ BOA. DH. İD. nr. 48-44.

¹⁷² BOA. DH. MUI. nr. 13-13.

¹⁷³ BOA. DH. MUI. nr 6-8; BOA. DH. İD. nr. 157-3; BOA. DH. İD. nr. 18-7; BOA. DH. İD. nr. 16-28; BOA. DH. MKT. nr. 2081-37; BOA. DH. MKT. nr. 2135-93; BOA. DH. MKT. nr. 2219-7.

idareler tarafından ödenmesinde sıkıntılar yaşanınca devlet maaşını düzgün ödemeyen ve uzak olan yerlere tabip göndermekte zorlanmıştır.

Sağlık alanında getirilen en önemli yenilik ehil olmayanlara ve elinde diploması olmayanlara hekimlik, cerrahlık, eczacılık ve ebelik yaptırılmaması idi. Artık devlet Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olmayanların ve yurtdışından diploma alıp bunu Mekteb-i Tıbbiye'de onaylatmayanların doktorluk yapmalarına izin vermiyordu. Bu konudaki kural sadece tabipler için değil eczacılar ve ebeler için de geçerli idi. Umur-ı Tıbbiye Nezareti tarafından sağlıkçıların uyması, yapması ve taşıması gereken vasıflara dair farklı tarihlerde nizamnameler yayınlamıştır. Yayımlanan nizamnamelerde eczacıların uyması gereken kurallar ve eczacı çıraklarının yetiştirilmesi için yapılması gerekenler açıkça belirtilmiştir.

Bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için birtakım faaliyetler yapılmıştır. Telkikhane (1892) ve Bakteriyojihanenin (1893) kurulması bu faaliyetlerdendir. Aşı çalışmalarını yürütmek ve yaygınlaştırmak için Mekteb-i Tıbbiye içerisinde aşıcı yetiştirmek için aşıcı sınıfları açılmış ve aşı uygulamalarını bir düzen içinde yürütmek için muhtelif tarihlerde aşı nizamnameleri ve talimatları yayınlanmıştır. Aşıcılara maaş ve harcırah ödenmesine başlanmış ise de yerel idarecilerin bu görevlilerin ücretlerini ödemedi çok da titiz davranmadığı görülmüştür.

Sağlık görevlileri arasından tekaüd nizamnamelerinin belirlediği şartları taşıması sebebiyle emekli olanlar olmuştur. Bu kişilerin emekliliklerine dair berat kayıtları tekaüd defterlerinde bulunmaktadır. Emekli olan sağlık görevlileri içinde sayıca en fazla olanlar 32 kişi ile cerrahlar ve 25 kişi ile tabiplerdir. Bunları 14 kişi ile eczacılar ve 12 kişi ile ebeler takip etmektedir. Emekli eczacıların hemen hemen yarısını gayrimüslimler oluşturmaktadır. Cerrahların büyük bir kısmı askeri birliklerden emekli olmuş iken tabiplerden bir kısmı sivil bir kısmı da askeri kurumlardan emekli olmuşlardır.

Kaynakça

Başkanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

BOA. DH. MKT, nr. 1414-8; 2157-29; 59-30; 827-20; 1692-86; 1618-29; 2417-50; 2612-57; 2081-37; 2135-93; 2219-7.

BOA. MTV, nr. 104-55.

BOA. BEO, nr. 3802-285128; 1126-84433.

BOA. A. DVNSTEKAd. nr. 1, 2, 3, 4.

BOA. ŞD. nr. 145-65; 778-11.

BOA. TFR. I. ŞKT. nr. 61-6008; 113-11263.

BOA. DH.MUİ. 33-7; 50-50; 13-13; 6-8.

BOA. DH.MKT. nr. 272-63.

BOA. DH.HMŞ. nr. 11-15.

BOA. MF.MKT. nr. 996-18.

BOA. DH.İD. nr. 48-44; 157-3; 18-7; 16-28.

Düsturlarda Konu ile Alakalı Nizamnameler

“Altıncı Daire-i Belediye Nizamatı”, 11 Cemaziyelevvel 1274/28 Aralık 1857, *Düstur*, I. Tertip, II. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, ss. 460-463.

“Beledi İspençyarilik Sanatının İcrasına Dair Nizamnamedir”, 22 Recep 1277/3 Şubat 1861, *Düstur* I. Tertip, II. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, ss. 817-823.

“Vilayât Dâhilinde olan Şehir ve Kasabalarda Teşkil Olunacak Daire-i Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi” 24 Rebiülevvel 1284/26 Temmuz 1867, *Düstur*, I. Tertip, II. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, ss. 491-497.

“Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi” 18 Cemaziyelahir 1285/6 Ekim 1868, *Düstur*, I. Tertip, II. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, ss. 450-459.

“Memalik-i Mahruse-i Şahanede Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamnamedir”, 7 Rebiülahir 1287/7 Temmuz 1870, *Düstur*, I. Tertip, II. Cilt, ss. 814-816.

“Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Nizamname-i Esasiesine Zeyl olan Fıkra-i Nizamiye” 16 Cemaziyelahir 1287/13 Eylül 1870, *Düstur*, I. Tertip, II. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, ss. 812-813.

“İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi”, 3 Cemaziyelevvel 1288/21 Temmuz 1871, *Düstur*, I. Tertip, II. Cilt, Matbaa-i Amire, 1289, ss. 800-803.

“Ordu-yı Hümayunlar Alay ve Taburlarıyla Hastanelerinde İstihdam Olunmak Üzere Ameliyat Mektebi İttihaz Kılınan Haydarpaşa Hastanesinde Yetiştirilecek Cerrahlara Dair Nizamnamedir”, 24 Rebiülahir 1290/21 Haziran 1873, *Düstur* I. Tertip, III. Cilt, ss. 531-533.

- “Asakir-i Şahane Eczacılığında İstihdam Olunmak Üzere Ameliyat-ı Tibbiye Mektebi Olan Haydarpaşa Hastanesinde Küşad Olunacak Eczacı Sınıflarına Dair Nizamname”, 14 Rebiülahir 1293/9 Mayıs 1876, *Düstur I. Tertip, III. Cilt*, ss. 542-545.
- “Dersaadet Belediye Kanunu”, 27 Ramazan 1293/1 Ekim 1877, *Düstur I. Tertip, IV. Cilt*, İstanbul, 1296, ss. 520-538.
- “Vilayât Belediye Kanunu”, 27 Ramazan 1293/1 Ekim 1877, *Düstur I. Tertip, IV. Cilt*, İstanbul, 1296, ss. 539-553.
- “Memurin-i Mülkiye Terakki ve Takaüd Kararnamesi”, 23 Ağustos 1297/4 Eylül 1881, *Düstur I. Tertip, IV. Cilt*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1299, ss. 773-789.
- “İdare-i Sıhhiye Hakkında Rumeli-i Şarkıye Mahsus Kanun-ı Vilayettir” 19 Ramazan 1299/4 Ağustos 1882, *Düstur I. Tertip, III. Zeyl*, Matbaa-i Amire, Dersaadet, ss. 210-221.
- “Şehremaneti İdaresinde Bulunan On Adet Devair-i Belediyeye Tayin Olunan Etibba-yı Muvakkatenin Vezaifini Mübeyyin Talimat” 10 Zilkade 1301/1 Eylül 1884, *Düstur I. Tertip V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, ss. 77-79.
- “Maâdin Nizamnamesi”, 15 Zilhicce 1301/6 Ekim 1884, *Düstur I. Tertip V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, ss. 886-905.
- “Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnamesi”, 5 Receb 1301/1 Mayıs 1884, *Düstur I. Tertip, IV. Zeyl*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1302, 3-31.
- “Aşı Hakkında Nizamname” 15 Şaban 1302/11 Temmuz 1885, *Düstur I. Tertip, V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, ss. 273-274.
- “Aşıcular Hakkında Talimatı Mahsusa” 26 Şevval 1302/ 8 Ağustos 1885, *Düstur I. Tertip, V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, ss. 310-311.
- “Aşı Nizamnamesi”, 17 Muharrem 1312/ 21 Temmuz 1894, *Düstur I. Tertip, VI. Cilt*, Ankara, Başvekâlet Matbaası, 1943, ss. 1486-1489.
- “Asakir-i Nizamiye-i Şahanenin Tertibatı Müteyemmene-i Cedideye Tevfikan Suret-i Ahzını Mübeyyin Kanunname-i Hümayundur” 26 Muharrem 1304/25 Ekim 1886, *Düstur I. Tertip V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, 656-695.
- “Aşı Nizamnamesi”, 14 Zilhicce 1321/2 Mart 1904, *Düstur I. Tertip, V. Cilt*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1941, ss. 1171-1175.
- “Memurin-i Mülkiye Tekaüdüne Dair Kanun”, 8 Şaban 1327/25 Ağustos 1909, *Düstur II. Tertip, I. Cilt*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329, ss. 666-673.

Araştırma Eserler

- Asil, Eriş ve Özçelik, Gülbin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eczacılık”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 595-600.
- Altıntaş, Ayten, “Osmanlılarda Modern Tıp Eğitiminin Başlaması: Tıphâne-i Âmire”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 528-542.

- Ataç, Adnan, “Askeri Tıp Tarihi”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 565-570.
- Bayat, Ali Haydar, “Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 490-493.
- Baytop, Turhan, “Osmanlı Döneminde Eczacılık ve Eczacılar”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 587-594.
- Çubukçu, Bayhan, “Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Sisteminde Eczacılığın Yeri ve Halka Ücretsiz İlaç Sağlanması”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 600-607.
- Erdimir, A. Demirhan, “Osmanlı-Türk Tıbbında Mısır Çarşısı’nın Yeri ve Önemi”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 558-564.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- Gültekin, Elif ve Doğan Gazi, “Osmanlı Dönemi Belediye Tabipliği Uygulamasına Karamürsel Örneğinden Bakış”, *Lokman Hekim Dergisi*, 2018, 8(3), ss. 218-223.
- Karakılıç, Cem, “Osmanlı Devleti’nin Çiçekle Mücadelede Kullandığı Yöntemler (1908-1918)”, *CTAD*, Yıl 17, 2021, Sayı 33, (Bahar), ss. 1-32.
- Rasimoğlu, Ceren Gülser İlikan, “Taşra’yı İyileştirmek: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Memleket Hekimleri” *Lokman Hekim Dergisi*, 2013, 3 (1), ss. 1-6.
- Sâmi, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2011.
- Sarı, Nil, “Hekimbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 1998, ss. 160-164.
- Sarı, Nil, “Osmanlı Darüşşifalarında Meslek Ahlakı”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 494-517.
- Sarı, Nil, “Osmanlı Sağlık Hayatında Kadın” *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 543-557.
- Sarı, Nil, “Mekteb-i Tıbbiye”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 2004, ss. 2-5.
- Terzioğlu, Arslan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tıp Eğitiminin Batılılaşması”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 518-527.
- Uzel, İlater, “Osmanlı Türk Tıbbı”, *Osmanlı*, C. 8, (Ed.) G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 1999, ss. 485-489.
- Yıldırım, Nuran, “Nizamname-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye Osmanlı Devleti’nde Eczacılar Nizamnamesi-1852” *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri* (4-5 Haziran 1998, İstanbul), Emre Dölen (Ed.), İstanbul, 2000, ss. 44-103.

YANYA SANCAĞI MUTASARRIFI ARSLAN PAŞAZÂDE SELMAN PAŞA (1742-1764)

Mutasarrif of Ioannina Sanjak: Arslan Pashazâde Selman Pasha (1742-1764)

Erdoğan KELEŞ*
“Baş gidince, ayak pây-dâr olmaz”

Özet

Yanya, Osmanlı döneminde Arnavutluk sınırları içinde olup 1430'da fethedilmişti. Tarih boyunca güney Arnavutluk'un idarî ve kültürel merkezi olan Yanya'nın sınırları zaman içerisinde değişse de bu özelliğini daima muhafaza etti. Osmanlı idaresinin kurulmasından sonra sancak merkezi olan Yanya, XVIII. yüzyılın başlarında diğer sancaklar birlikte Manastır merkezli Rumeli eyaletine dahildi. XVIII. yüzyılda Rumeli eyaleti dahilindeki sancaklardan birisi olan Yanya, Güney Arnavutluk'tan Delvine ve Avlonya'nın da dahil olduğu 13 sancak arasındaydı. Sancaklar, mirliva veya sancakbeyi denilen idareciler tarafından yönetiliyordu. Sancakbeyleri veya mirliva denilen idareciler klasik dönemde kendilerine has olarak verilen gelirleri tasarruf ederlerdi. XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başlarında sancak yöneticileri mutasarrıf olarak anılmaya başladı. Bu bağlamda olmak üzere Yanya Sancağı XVIII. yüzyıldan itibaren doğrudan veya arpalık suretinde olmak üzere mutasarrıfların idaresine verildi. Mutasarrıf olarak 1742 senesinde Yanya'ya tayin edilen Arslan Paşazâde Selman Paşa, burada aralıkla 1764 senesine kadar görev yaptı. Ancak reyaya karşı zulmü, eşkıya ile mücadelede zafiyet göstermesi ve vergileri tahsil de başarısız olması gözden düşmesine neden oldu. Hakkındaki şikâyetler nedeniyle Manastır'da kurulan mahkemeye gelmesi ve hasımlarıyla yüzleşmesi istendi. Fakat İstanbul'dan gelen emirleri dinlemedi. Nihayet uslanmaz tavır ve reyaya zulmü nedeniyle hakkında idam kararı verildi. Selman Paşa hakkındaki idam kararı Şubat/Mart

1764'te uygulandı ve kesik başı İstanbul'a gönderildi. Devlet ölümü sonrası malını ve mülkünü hazine adına müsadere etti.

Anahtar Kelimeler: Arnavutluk, Yanya, mutasarrıf, Arslan Paşazâde, Selman Paşa.

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. ekeles@mu.edu.tr.
ORCID: 0000-0002-7260-2815.

Makale Geliş Tarihi: 09.02.2022, Makale Kabul Tarihi: 02.03.2022

Abstract

Ioannina was within the borders of Albania during the Ottoman period and was conquered in 1430. Although the borders of Ioannina, which has been the administrative and cultural center of southern Albania throughout history, have changed over time, it has always preserved this feature. Yanya, which became the sanjak center after the establishment of the Ottoman administration, was included in the Manastır-centered Rumeli province at the beginning of the 18th century together with other sanjaks. Ioannina, which was one of the sanjaks within the province of Rumelia in the 18th century, was among the 13 sanjaks including Delvine and Vlorë from Southern Albania. Sanjaks were ruled by administrators called mirliva or sancakbeyi. Sancakbeyis or administrators called mirliva used to save the income given to them in the classical period. At the end of the 17th century and the beginning of the 18th century, the governors of the sanjak began to be called mutasarrif. In this context, since the 18th century, the Yanya sanjak was given to the administration of the governors "mutasarrifs", either directly or as a benefice "aralık". Arslan Pashazâde Selman Pasha, who was appointed to Ioannina in 1742 as the governor, "mutasarrifs" served here intermittently until 1764. However, his cruelty against the reaya, his weakness in the fight against the bandits, and his failure to collect taxes caused him to fall into disfavor. Due to the complaints against him, he was asked to come to the court established in Manastır and face his opponents. But he did not listen to the orders coming from Istanbul. Finally, he was sentenced to death for his incorrigible attitude and cruelty to the reaya. The death sentence for Selman Pasha was executed in February/March 1764 and his severed head was sent to Istanbul. After his death, the state confiscated his property and possessions in the name of the treasury.

Keywords: Albania, Ioannina, mutasarrif, Arslan Pashazâde, Selman Pasha

Giriş

Yanya, günümüzde Ioannina denilen bir şehir olup Yunanistan'ın kuzeybatısında dağlık bir bölge olan Epir'in (Epirus) merkezidir. Deniz seviyesinden 520 m. yükseklikte, bir platonun doğusunda bulunan Pambotis (Pamvotis) Gölü'ne doğru uzanan küçük bir yarımada üzerine kurulmuştur. Yanya Gölü de denilen Pambotis Gölü'nün kuzeydoğu tarafı Mitsikeli Dağı'yla çevrilidir¹. Tarih boyunca güney Arnavutluk'un idarî ve kültürel merkezi olmuştur. İdarî sınırları zaman içerisinde değişse de bu özelliğini muhafaza etmiştir. Osmanlı idaresinin kurulmasından sonra sancak merkezi olan Yanya, zamanla idarî sınırları genişletilerek kendi adıyla anılan eyaletin merkezi

¹ Machiel Kiel, "Yanya", *DİA., Cilt: 43*, İstanbul 2013, s.317-318.

yapılmıştır². Dolayısıyla Yanya, Osmanlı idaresinde aynı adı taşıyan vilayet ve sancağın merkezi olup Ergeri (Argiri), Preveze, Berat ve Tırhala sancaklarını içine alırdı. Bugün de Yanya, Epir valiliğinin merkezi durumundadır³.

Eskiçağlardan beri yerleşim yeri olan Yanya, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren idarî anlamda değişim yaşadı. 1318'de Bizans tarafından, 1342'de ise Sırp Kralı Stefan Duşan tarafından ele geçirildi. Stefan Duşan'ın ölümü sonrası üvey kardeşi Symeon Uroş, Epir ve Tesalya bölgesine sahip oldu. Şehir 1366-67'de ise Sırp Kralı Tomas Preljuboviç'in idaresine girdi. Bölge 1379'da Malakasi Arnavutları, Bulgarlar ve Ulahlar'dan oluşan bir birliğin saldırısına uğrayınca Osmanlılardan yardım istediler. I. Murat, Lala Şahin Paşa'yı Yanya'ya yardım amacıyla gönderdi. Yanya şehri 1411 senesinde İtalyan Lordu Carlo Tocco'nun idaresine geçti. Burası 1430'a kadar İtalyanların elinde kalmış ve Ekim 1430'da Beylerbeyi Sinan Paşa tarafından ele geçirilerek Osmanlı idaresine dahil edilmişti. II. Murat, Beylerbeyi Sinan Paşa idaresindeki şehre dinî-malî imtiyazlar tanıdı. Bu durum Osmanlıların Rumeli'nin fethi sırasında uyguladıkları ve yerli halkın devlete bağlılığını temin eden istimâlet politikasına uygundu⁴. Osmanlı Devleti'nin fethettiği yerlerde tahrir uyguladığı bilinmektedir. Ancak Yanya ile ilgili ilk tahrir kayıtları 1530 tarihli iken bir diğeri ise 1564 tarihlidir. Bu devirde Arnavutluk idarî bakımdan sekiz sancağa ayrılmış olup bunlardan birisi Rumeli Beylerbeyliği'ne bağlı olan Yanya'ydı. 1564 tarihli tahrir defterine göre Yanya Sancağı, Yanya ve Narda isimli iki kazaya ve 13 nahiyeye ayrılmıştır. XVI. yüzyıl boyunca bazı nahiyelerin eklenip çıkarılmasına rağmen Yanya Sancağı, XVII. yüzyıl başına kadar Rumeli Beylerbeyliği dahilindeki sancak merkezi olarak idarî taksimattaki sınırlarını ve yerini korumuştur⁵. XVIII. yüzyılın başlarında yani 1700-1718 yıllarında Yanya ve diğer sancaklar Manastır merkezli Rumeli Eyaleti'ne dahildi. 1717-1730 yılları arasında ise Rumeli Eyaleti dahilindeki sancaklardan birisi olan Yanya, Güney Arnavutluk'tan Delvine ve Avlonya'nın da dahil olduğu 13 sancak arasındaydı⁶.

Yanya'nın alınmasından sonra Osmanlılar bölgenin doğrudan kontrolünü sağlayarak tımar sistemini uygulamışlardı. Tımar sisteminin tatbiki birtakım sorunlara neden oldu. Bu süreç yerel idareyi ellerine geçiren ailelerin kârlı çıkmasına neden olurken, geçmişte idarî ve malî hakları ellerinde tutan yerel ailelerin ise zararına olmuştu. Osmanlı hakimiyeti, XVI. yüzyıla kadar genel olarak sorunsuz devam etti. Fakat tımar sisteminin bozulması ve malî sistemin zayıflaması diğer bölgelerde olduğu gibi Arnavutluk'u da olumsuz yönde etkiledi.

² İlkey Erken, *Yanya Sancağı İdarî Yapı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)*, TTK, Ankara 2021, s.1.

³ Nazif Hoca, "Yanya", *İA., Cilt: XIII*, MEB, Eskişehir 1997, s.358.

⁴ Kiel, *a.g.m.*, s.319-320.

⁵ Erken, *a.g.e.*, s.36-37.

⁶ Erken, *a.g.e.*, s.38; Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, TTK, Ankara 1997, s.17, 36-48.

Bu durum XVI. yüzyılın sonlarında eyaletlerde geniş malikânelerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Maliyenin zayıflaması, yeni vergilerin ihdası ve cizyenin arttırılması bölgede yaşayan Hristiyan nüfusu olumsuz şekilde etkiledi⁷.

XVIII. yüzyılda Arnavutluk'ta paşalık yönetimleri mevcuttu. İki büyük paşalık merkezi olup kuzeyindekine İşkodra, güneyindekine ise Yanya paşalığı denilmekteydi. Zaten Yanya, Osmanlı dönemi boyunca önemli bir sancak merkezi olmuştu. 1611'den 1787 yılına kadar Yanya Sancağı'na Arslan Paşa ailesinden gelen idareciler tayin edildi. 1787'den 1821 senesine kadar da Tepedelenli Ali Paşa idaresinde kaldı⁸. Devlet arazisinin halka mirî mukataa şeklinde verilmesi ile Arnavutluk'ta ayan sınıfı teşekkül etti. Bu sınıf tüm fırsatları kullanarak daha fazla mukataa almayı ve malikânelerini genişletmeyi başardılar. Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yanya bölgesinde ortaya çıkan yerel ailelere mensup ayanlar bölgede hakimiyet kurmak için birbirleriyle sürekli mücadele halinde oldular⁹. Bu durum Devletin, XVIII. yüzyılda taşrada merkezi otoriteyi tesiste zorlanmasına neden oldu. Yerel idarecilerin hakimiyet alanlarını genişlettikleri XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, bu anlamda Arnavutluk'ta iki ayrı idarenin hüküm sürmesinin yolunu açtı. Kuzey Arnavutluk'ta İşkodra merkezli Buşatlılar¹⁰, güney Arnavutluk'ta ise Yanya merkezli Tepedelenli Ali Paşa¹¹

⁷ Bilgehan Pamuk, "Osmanlı Döneminde Arnavutluk", *Balkanlar El Kitabı*, 1. Cilt, Ankara 2013, s.337, 340-341.

⁸ Kiel, *a.g.m.*, s.319-320.

⁹ Ayanlar, 17. Yüzyıl sonlarından itibaren ve 18. Yüzyıl boyunca, devlet ile halk arasında asker sağlanması, vergi toplanması, zahire ve hayvan temini konularında aracı olan ve halkın isteğiyle seçilmesi gerekirken, bu kural dışında özellikle şehrin ileri gelenlerini yanına çekerek bu görevi ele geçiren zümredir. Ayanlık görevini ele geçirenlerin çoğu buldukları yerlerin zengin ve tanınmış ailelerine mensup kişilerdi. Zaman içinde kazanç kapısı haline gelen ayanlık, hanedana mensup bu kişiler arasında rekabet unsuru oldu. Özellikle 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerli aileler şehir hayatında diğer zümrelere göre daha aktif ve sözleri geçer duruma geldiler. Artık şehir yönetiminde enderunlular yerine yerli ailelere mensup zümre egemen oldu. Ayrıntı için bkz. Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu*, İstanbul 2010, s.206-207; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara 1994, s.7-21.

¹⁰ Arnavutluk'un kuzey tarafına hakim olan Buşatlı ailesine mensup Mahmut Paşa, Kara Mahmut Paşa, İbrahim Paşa ve Mustafa Paşa 1757-1781 yılları arasında İşkodra bölgesini yönettiler. Bu kişiler saraya kafa tutarak adeta bağımsız birer vali halinde yaşadılar, bazı Avrupa devletleriyle diplomatik, ticari ve iktisadi ilişkiler kurdular. Kamil Andıç, *Osmanlı Devleti Döneminde Arnavutluk'un Durumu (19. ve 20. yüzyıllar)*, Trakya Üniversitesi, SBE., (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2000, s.29; Ayrıca bkz. Ardit Gjeli, *Between Rebellion and Obedience: The Rise and Fall of Bushath Mahmud Pasha of Shkodra (1752-1796)*, İstanbul Şehir Üniversitesi, SBE, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.

¹¹ Tepedelenli Ali Paşa, 1787-1820 yılları arasında Yanya sancağı mutasarrıflığı yapmış bir Osmanlı veziridir. Bu bölgede uzun yıllar görev yapmış, zaman içinde sözü geçen tek güç haline gelmiş fakat Devlet'in emirlerini dinlememesi üzerine asi ilan edilerek Şubat

yönetimi vardı. Bu durum II. Mahmut devrine kadar sürdü. 1830'da II. Mahmut, paşalık sistemini ortadan kaldırarak merkezin denetiminde yeni bir idarî yönetim kurdu. O'nun zamanında yapılan reformlar ile sınırları daraltılan idarî birimlerin yöneticileri merkezden atandı. Bu değişimler sırasında Güney Arnavutluk Yanya, Avlonya ve Delvine sancaklarına taksim edildi¹².

Osmanlı Devleti'nde idarî bakımdan en üstte beylerbeyi, mirmirân, vali veya emirü'l-vüzera denilen yöneticinin idaresindeki eyaletler yer alırken, eyaletler ise sancaklara bölünmüştü. Sancakları idare ve tasarruf edenlere ise mirliya veya sancakbeyi denilmekteydi. Sancak tabirinin idarî bakımdan belirli bir bölgeyi ifade etmesi, muhtemelen XVI. yüzyıldan sonra olmuştur¹³. Özellikle XVI. yüzyılın sonlarında tımar sisteminin çökmesi üzerine hazinenin nakit ihtiyacını karşılamak için iltizam ve malikâne sistemi yaygınlaştırıldı. Bu durum XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vezir rütbesini alıp, vali olmaya hak kazananlarının sayısının artmasına ve bu da birtakım sorunlara neden oldu. Örneğin bazı sancakların bağlı oldukları eyaletlerden ayrılarak bu tür kimselere geçim kaynağı olarak arpalık¹⁴ şeklinde verilmesi bu sorunların başında gelir. Zaten kendilerine arpalık olarak sancak gelirleri verilen üst düzey yöneticilerin, görev yerlerine gitmeyip vekilleri olan mütesellim/kaymakam göndermeleri idarî teşkilatlanmada yeni birimlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Merkezi otoritenin taşrada etkisini yitirmeye başladığı bu dönemde, eyalet valilerinin gücü kapı halkı denilen ücretli askerlerin sayısı ile ölçülür duruma gelmiştir. Ayan adı verilen yerel ileri gelenlerin eyaletlerde giderek güçlenmeye başlamaları ve sonrasında aralarından valilikleri/mutasarrıflıkları elde edenlerin görülmeye başlaması XVIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Çünkü beylerbeyilik ve sancak beyliğine enderun halkından tayin yapılması usulünün gevşetilmesi, taşra idaresinde yerli ayan ve mütegalibe sınıfının etkisinin artmasına neden oldu. Ortaya çıkan yeni şartlardan dolayı mutasarrıf sadece sancağı değil aynı zamanda eyaletleri tasarruf eden paşalar için de kullanıldı. İşte bu bağlamda Tanzimat öncesi dönemdeki mutasarrıf tabiri eyalet yönetiminde vali yetkisindeki yönetici için kullanılmıştır. Bu dönemde vezir rütbesini aldığı halde kendisine valilik verilmeyen kişiler birkaç sancağın birden

1822'de öldürülmüştür. Bu konunun ayrıntıları için bkz. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, *Bir Osmanlı Valisinin Hazin Sonu Tepedelenli Ali Paşa İsyanı*, İstanbul 2017.

¹² Erken, *a.g.e.*, s.1; Pamuk, *a.g.m.*, s.341.

¹³ Geniş bilgi için bkz. Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı*, Elazığ 1997, s.6-10.

¹⁴ Arpalık, görevinden azledilen veya emekli olan mülkiye ve ilmiye mensuplarına mazuliyet veya emeklilik maaşı karşılığında tahsis edilen gelir anlamındadır. Bu yönetim tarzının esası, arpalık olarak sancak tahsis edilen görevlinin ilgili bölgede bulunmamasıdır. Yani arpalık tasarruf edenlere belirli bir görev karşılığı ve geçimini sağlamak amacıyla görev mahallinin dışında bir yerin geliri tahsis ediliyordu. Bunun yanında belli bir görev veya devlet hizmetinde başarı gösterenler ile bir hizmeti ifa etmeleri karşılığında bazı kimselere mükafaten arpalık tahsis ediliyordu. Kılıç, *a.g.e.*, s.37.

idaresinde görevlendirilirdi. Bazı hallerde ise vezir ya da paşalara ek gelir olarak birkaç sancak yönetimi verilirdi. Mutasarrıfların valilerden temel farkı ise merkez bir sancak seçerek orada oturmak zorunda olmamalarıydı. Mutasarrıf, eyaletin veya sancağın hem valisi hem de hasılâtını toplayan kişiler için kullanılmıştı¹⁵. Bir eyalet valisinin veya birkaç sancağı tasarruf eden mutasarrıfın, yönetimine verilen bütün sancakları tek başına idare etmesi mümkün değildi. Yukarıda ifade edildiği gibi buralara vekil olarak mütesellimlerini gönderiyorlardı. Bu görevlendirmeler bazen geçici bir süre için kaymakam atama şeklinde olduğu gibi bazen de sancakta devamlı surette oturmak üzere yapılıyordu. Mutasarrıflar mütesellimlerini kapı halkından veya sancakların ileri gelen kimseleri arasından atayabiliyordu. Mütesellimler sancağın hem malî hem de idarî işlerinden sorumluydu. Sancak gelirinin önemli bir kısmını kendilerine ayırıyorlardı. Ya da belirli bir parayı peşin olarak asıl mutasarrıfa ödedikten sonra sancağın gelirleri tamamıyla kendisine kalıyordu. Dolayısıyla Tanzimat öncesinde vezir, eski sadrazam veya eski beylerbeylerinin sancaklara mutasarrıf atanması usulü yaygınlaştı¹⁶.

Osmanlı idaresinde Yanya giderek gelişmiş ve önemli bir yerleşim yeri haline gelmişti. Arnavutluk'un bu önemli eski Bizans merkezi Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin karışık yaşadığı bir şehre dönüşmüştü. Osmanlı Devleti'nin uyguladığı millet sistemi nedeniyle Yanya Sancağı bünyesindeki gayrimüslimler Ortodoks mezhebinde oldukları için Rum kabul edilmekteydi. Bu durum Yunanlıların bağımsızlık savaşı sırasında ve sonrasında Yanya'daki Rumların Grek olduklarını ileri sürmelerine neden oldu. Ancak Yanya Sancağı dahilindeki Ortodoksların içinde Grek kökenli Rumların dışında Arnavutlar ve Ulahlar da vardı. Hatta Grek kökenli olmayanlar sancak nüfusunun çoğunluğunu teşkil etmekteydi¹⁷. Zaten XX. yüzyılın başlarında Yanya nüfusunun üçte ikisi Müslüman, üçte biri ise Hıristiyan'dı. Müslümanların tamamı ve Hıristiyanların da önemli bir kısmı Arnavut kökenli iken, Hıristiyanların geri kalanları Ulah veya Ortodoks Rum olarak belirtilmişti¹⁸.

Arnavutluk bölgesi XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yukarıda da ifade edildiği üzere yerel kökenli ailelerin/ayanların güç savaşına sahne olmaya

¹⁵ Ayla Efe, "Tanzimat'ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt:6, Sayı: 22, (Yaz 2009), s. 88; Ali Fuat Örenç, "Mutasarrıf", *DİA*, Cilt: 31, (2006), s.377.

¹⁶ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, TTK, Ankara 1997, s.23-24.

¹⁷ Erken, *a.g.e.*, s.2.

¹⁸ Şemseddin Sami, *Kamusu'l-alâm*, Cilt: 6, Mihran Matbaası, İstanbul 1316, s.4790; Bu bağlamda 17 Ağustos 1900 tarihinde kaleme alınan bir eserde Yanya Kazası'nın nüfusu 87.256 kişiden ibaret olarak verilmiştir. Nüfusun çoğunluğu Müslüman, kalanları ise Rum-Ortodoks mezhebine mensup Arnavut ve Ulah'tır. Ayrıca çoğunluğu Yanya kasabasında olmak üzere Yanya vilayetinde bir miktar Yahudi mevcuttu. Mustafa Ruhi, *Coğrafya-yı Tabii*, (y.y./y.y.), s.4-5.

başladı. Çünkü Devlet, merkezi otoriteyi kurabilmek için özellikle yerel ailelerden oluşan kişileri bölgedeki sancaklara mutasarrıf olarak tayin etmeye başladı¹⁹. Bu bağlamda olmak üzere Arnavutluk'ta bulunan diğer sancaklar gibi Yanya Sancağı da mutasarrıfların idaresine verildi. Bu kişiler arasında bulunan ve bu çalışmanın da konusu olan Selman Paşa, Arslan Paşazâde ailesine mensup olup 1742-1764 yılları arasında 22 yıl boyunca farklı zamanlarda Yanya Sancağı idaresini elinde bulundurmuş, idarî, askerî ve malî sorunları çözemediği ve reyaya zulmettiği gerekçesiyle katledilmiştir. Bu çalışmada Selman Paşa'nın Yanya Sancağı'nı idare ettiği süreci kapsayan faaliyetleri ve idarî gelişmeler değerlendirilecektir.

1-Selman Paşa ve Yanya Mutasarrıfları (1742-1764)

Selman Paşa, Arslan Paşazâdelere mensup ve Arnavut asıllıdır. I. Mahmut (1730-1754) devrinde paşa rütbesiyle ilk defa Yanya Sancağı Mutasarrıfı oldu. Burada katledildiği Şubat/Mart 1764 tarihine kadar yaklaşık 22 yıl boyunca farklı tarihlerde olmak üzere mutasarrıf olarak görev yaptı. Mizacı sert ve tedbirli biri olarak tanınmıştı²⁰. Zaten Yanya'daki görevi sırasında reyaya karşı davranışlarının aşırı sert olması ve merkezden gelen uyarıları dikkate almaması katline giden süreçte etkili olmuştur. Bu bağlamda olmak üzere yaptığımız arşiv taramasında ilk olarak 1742 senesinin ortalarında Selman Paşa'nın Yanya'da mutasarrıf olduğunu tespit ettik. Mart 1742 tarihinde Yanya Mutasarrıfı Vezir Mehmed Paşa'dır²¹. Ancak 8 Aralık 1742 tarihli bir kayıta ise Selman Paşa'nın Yanya Sancağı'ndaki mutasarrıflığının ibkâ edildiği ifade edilmiştir²². Dolayısıyla bu tarihten kısa bir süre önce Selman Paşa, Yanya'ya muhtemelen ilk defa mutasarrıf olarak tayin edilmiş ve 1742 senesinin sonlarında bir kez daha bu görevi ibkâ kılınmıştır.

Öncelikle tespit edilmesi gereken husus Selman Paşa'nın hangi aileye mensup olduğudur. Bununla ilgili arşiv belgeleri bize ipucu vermektedir. Selman Paşa, yukarıda ifade edildiği üzere Yanya'yı 1611'den 1787 senesine kadar idare eden Arslan Paşa ailesine mensuptur. Büyük babası Arslan Paşazâde Elhac Mehmed Paşa'dır. Arslan Paşazâde Elhac Mehmed Paşa, Tırhala ve tevabinde adet-i ağnâm, adet-i gulâmiye ve resm-i ağıl mukataalarının maliki olup kendi rızasıyla bu hakkını Şubat 1744'te oğulları Mustafa, Yusuf, Mehmed ve Ali Bey'e

¹⁹ Tahvil defterinde yer alan kayıtlar incelendiğinde kısa aralıklarla belirli kişilerin Arnavutluk dahilindeki sancaklar arasında mutasarrıf olarak tayin edildikleri görülmektedir. Bkz. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi-Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, 16 Numaralı Tahvil Defteri*, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayını, İstanbul 2019.

²⁰ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî, Cilt: 5*, (Hazırlayan: Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s.1494.

²¹ *BOA. C. ML. 602/24815*.

²² *BOA. AE. SMHD. I. 265/21438*.

devretmiştir²³. Selman Paşa'nın babası ise Arslan Paşazâde Elhac Mehmed Paşa'nın oğlu Ali Bey'dir. Ali Bey'in müştereken uhdesinde olan Narda Mukataası hissesi ölümü sonrası oğulları Selman Paşa ve Hüseyin Bey'e malikâne suretiyle intikal etmiştir. Ancak malikânelerin hesaplarının her yıl görülmesi gerekirdi. Selman Paşa ve Hüseyin Bey'in uhdesine babalarından intikal eden ve amcaları ile müşterek olan Narda Mukataası'nın hesapları 1736 senesinden itibaren nerdeyse 10 yıl geçmiş olmasına rağmen görülmemiş ve hazineye gönderilmesi gereken para ödenmemişti. Yine Selman Paşa ve Hüseyin Bey'e babalarından intikal eden Tırhala ve Poliçani mukataalarının ise 1733 senesinden itibaren 15 senedir hesapları görülmemişti. Tüm bu mukataaların hesaplarının tutarı yaklaşık 136.205 kuruştur. Bu hususta gönderilen Şubat 1748 tarihli fermada malikâne hesaplarının 3 yıl görülmemesi halinde tasarruf hakkının ref ve ilgası gerekirken bu şarta uyulmadığı belirtilerek 40 gün içinde hesaplarının görülmesi ve senetlerinin hazineye gönderilmesi istendi. Eğer Selman Paşa ve Hüseyin Bey hesapların görülmesine veya senetleri hazineye göndermekten imtina ederlerse kendilerinin yakalanıp İstanbul'a gönderilmek üzere mübaşire teslim edilmesi ferman buyruldu²⁴. İşte bu iki belgedeki ifadeler Selman Paşa'nın babasının Arslan Paşazâdelere mensup Ali Bey, dedesinin ise Arslan Paşazâde Hacı Mehmed Paşa olduğuna işaret etmektedir. Zaten Donanma Tercümanı²⁵ Kira Stefanaki²⁶ ile arasındaki alacak verecek meselesinde, Narda mukataası²⁷ ile Yanya'nın cizye ve avarız vergisinin tahsiline²⁸ dair emirlerde sabık mutasarrıf Arslan Paşazâde Selman Paşa diye anılmıştır.

Arslan Paşa ailesinin Yanya ve civarında oldukça güçlü oldukları, idarî ve malî işleri ellerinde tuttukları yukarıdaki bilgilerden anlaşılıyor. Yanya'nın idaresinde mutasarrıf olarak görev yapmalarının yanında malî işleri de uzun zamandır uhdesine almışlardı. Bu bağlamda olmak üzere 1731 senesi Yanya cizyesinin uhdesine verilmesi için Arslan Paşazâde Hacı Mehmed Bey arzuhal sunmuştu. Bu arzuhalde belirtildiğine göre Yanya cizyesi kalemine kayıtlı 18.100 evrak (edna-evsat ve âlâ sınıfı) yani cizye mükellefi mevcut olup bunlardan tahsil edilecek meblağın tutarı 84.957,5 kuruştur. Bundan 4247,2 kuruş maaş ve 250 kuruş vazife giderleri olmak üzere toplamda 4497,2 kuruş düşüldükten sonra hazineye gönderilmesi gerekli olan tutar ise 80.460 kuruştur. Kefil olarak ise Arslan Paşazâde İbrahim Bey gösterilmiştir. Yanya ve tevabi cizye gelirleri bu talep üzerine Arslan Paşazâde Hacı Mehmed Bey'e tevcih edilmiştir²⁹. Arslan

²³ BOA. AE. SMHD. I. 5/326.

²⁴ BOA. C. ML. 699/28574.

²⁵ Donanma Tercümanlığı için bkz. Sezai Balcı, *Babiali Tercüme Odası*, Libra Kitap Yay., İstanbul 2013, s.64-68.

²⁶ BOA. C. BH. 104/5050.

²⁷ BOA. AE. SMHD. I. 44/2621.

²⁸ BOA. C. ML. 699/28574.

²⁹ BOA. İE. ML. 79/7393.

Paşazâde Hacı Mehmed Bey, uhdesinde olan Yanya cizyesinin aynı şartlarla 1732 senesinde de kendisine tahsis kılınmasını talep etmiş ve bu talebi Mayıs 1731'de uygun görülmüştür³⁰.

Yanya civarında malî işleri ellerinde tutan Arslan Paşa ailesinin idarî işleri yürütmek üzere mutasarrıf olarak tayin edildiklerine dair bilgiyi teyit eden tespit ettiğimiz ve bu çalışmanın sınırlarını kapsayan ilk belgenin tarihi Ağustos 1740 tarihli'dir. Bu belgeye göre Yanya mutasarrıfı Arslan Paşazâde Elhac Mehmed Paşa'dır. Malikâne suretiyle uhdesinde olan Tırhala Sancağı adet-i ağnâm mukataası dahilindeki Çatalca (İnebahtı) Kazası'nın ağnâmını Mayıs 1739'da tahsil etmek üzere iltizamla Mustafa adlı mültezime 2650 kuruş bedel karşılığında vermiştir. Fakat Çatalca Ayanı'ndan Mehmed Efendi, ağnâm vergisinin Mustafa tarafından tahsiline engel olduğu gibi kendi uhdesine geçirmiştir. Yanya Mutasarrıfı Arslan Paşazâde Elhac Mehmed Paşa'nın talebi üzerine Tırhala Sancağı Mutasarrıfı Vezir Mehmed Paşa ve Çatalca Kadısı'na hitaben gönderilen emr-i şerifte adet-i ağnâm iltizamının Mültezim Mustafa tarafından tasarruf edilmesi ve Çatalca Ayanı Mehmed Efendi'nin tahsilata müdahalesinin önlenmesi istenmiştir³¹. Bu belgedeki bilgilere göre Arslan Paşazâde Elhac Mehmed Bey'e, mutasarrıf tayin edilirken "Paşa" unvanı verildiği anlaşılmaktadır. Bu husustaki bir diğer belge ise Eylül 1741 tarihli olup, Arslan Paşazâde Elhac Mehmed Paşa'nın Yanya'yı arpalık suretinde tasarruf ettiğine ve imdâd-ı seferiye vergilerinin toplanmasına dairdir³². Nisan 1744 tarihli belgede ise Arslan Paşazâde [Elhac] Mehmed Paşa'nın Yanya Mutasarrıfı olduğu ifade edilmiştir³³.

Yanya, 1740'dan itibaren Arslan Paşazâde Elhac Mehmed Paşa tarafından idare edilirken, 1742 senesi başlarında Vezir Mehmed Paşa'ya arpalık suretinde tevcih edilmiştir. Vezir Mehmed Paşa'ya hitaben gönderilen emirde hem imdad-ı seferiye vergilerinin tahsil edilmesi hem de Mazarak ve Margaliç ahalisine karşı eşkıyalık yapan Margaliç ve Aydonat eşkıyasının tenkiline başbuğ tayin edilen Avlonya Sancağı Mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın emrine verildiği ve gereğini yapması bildirilmiştir³⁴. Öyle anlaşılıyor ki, Avlonya Sancağı Mutasarrıfı Mahmud Paşa ve diğerleri bakaya vergileri 75 günde tahsil ve hazineye teslim etmeyi taahhüt etmişlerdi. Ancak bu taahhüdün gerçekleşmemesi üzerine Temmuz 1742 tarihli emirde Mahmud Paşa'nın mansıbına dönmesi, Yanya Sancağı Mutasarrıfı Elhac Mehmed Paşa ve Delvine Sancağı Mutasarrıfı Arslan Paşazâde İbrahim'in birlikte bakaya vergilerden tahsil edilen kısmını hazineye göndermeleri ve kalan kısmın tahsilini bir an önce bitirmeleri emredildi³⁵. Öyle anlaşılıyor ki Arslan

³⁰ BOA. SMHD. I. 149/11146.

³¹ BOA. C. ML. 349/14361.

³² BOA. A. DVNSMHH. d. No: 148, s.71.

³³ BOA. AE. SMHD. I. 167/12699.

³⁴ BOA. A. DVNSMHH. d. No: 148, s.176.

³⁵ BOA. A. DVNSMHH. d. No: 149, s.36; Delvine Sancağı Mutasarrıfı Arslan Paşazâde İbrahim Paşa'ya 5 Haziran 1741'de mirmirân rütbesi tevcih edilmiştir. Kendisi Arslan

Paşazâdelere mensup Elhac Mehmed Paşa Yanya'yı, yine aynı aileye mensup İbrahim de Delvine'yi idare ediyordu.

Arslan Paşazâde Elhac Mehmed Paşa'dan sonra 1742'de yine Arslan Paşa ailesine mensup Selman Paşa ve 1744'te tekrar Arslan Paşazâde [Elhac] Mehmed Paşa'nın görevlendirildiği Yanya'ya, Eylül 1745'te Deli Musa Paşa tayin edildi. Deli Musa Paşa, Yanya Mutasarrıfı iken Kars tarafında Şubat 1746'da katledilmiş, eşyası, köle ve cariyeleleri İstanbul'da bedestende satılmıştır³⁶. Deli Musa Paşa'dan sonra Yanya'ya Mirmirân Bektaş Paşa, mutasarrıf tayin edilmiş ve arpalık suretinde verilen bu hak Ekim 1746'da bir kez daha ibkâ kılınmıştır³⁷. Ekim 1749'da Yanya Mutasarrıfı Mirmirân Hacı Paşazâde Mustafa Paşa'dır³⁸. Ekim 1750'de ise mutasarrıf olarak Abdi Paşa görev yapmaktadır³⁹.

Selman Paşa, 1742 sonrası uzun zaman Yanya'ya tayin edilmemiştir. Selman Paşa'nın 1742 sonrası Yanya ile ilgisini gösteren en yakın tarihli belge 19 Eylül 1754 tarihini taşımakta olup uhdesindeki Yanya ve tevabiine ait olan 34.860 kuruşluk cizye-i gebran ve Yahudiyân bedelinin ikinci taksitini ödediğine dairdir⁴⁰. Bu süreçte Selman Paşa'nın Arnavutluk'taki diğer sancaklara tayin kılındığı anlaşılmaktadır. Çünkü 1 Şubat 1751 tarihli bir tevcihat listesinde Ohri Sancağı'nın Avlonya'nın sabık mutasarrıfı olup, mansıbı bulunmayan Selman Paşa'ya verildiği, Yanya'nın ise halen mutasarrıf olan Ömer Paşa uhdesine bir kez daha ibkâ kılındığı belirtilmiştir⁴¹.

Yanya'ya mutasarrıf tayin edilmiş olan Mirmirân Ömer Paşa, bu görevinde Ekim 1751'de bir kez daha ibkâ kılındı⁴². Mirmirân Ömer Paşa'dan sonra Yanya'ya 1752 senesinde Delvine Sancağı ilave edilerek Mirmirân Hacı Paşazâde Mustafa Paşa Ekim 1749'dan sonra bir kez daha tayin edilmiş ve bu görevinde Kasım 1753'de tekrar ibkâ kılınmıştır⁴³. Mirmirân Hacı Paşazâde Mustafa Paşa'dan sonra bu göreve Vezir Yahya Paşa, Tırhala ve Yanya mutasarrıfı olarak tayin edildi. Çünkü Kasım 1754 tarihli belgede görevde iken öldüğü ve muhalefâtının zapt edildiği belirtilmişti⁴⁴. Vezir Yahya Paşa'dan sonra Yanya Sancağı Ömer Paşa'ya bir kez daha tevcih edildi⁴⁵.

Paşazâde ailesine mensup olup Delvine Sancağı bu tarihten kısa bir süre önce uhdesine verilmişti. *BOA. C. DH. 286/14268.*

³⁶ *BOA. AE. SMHD. I. 58/3706; BOA. C.ML. 545/22370.*

³⁷ *BOA. C. DH. 213/10616.*

³⁸ *BOA. A. DVNS. NŞT. d. No:2, s.61.*

³⁹ *BOA. D. BŞM. MHF. 40/72.*

⁴⁰ *BOA. AE. SMHD. I. 166/12640.*

⁴¹ *BOA. AE. SMHD. I. 259/21083.*

⁴² *BOA. AE. SMHD. I. 259/21095.*

⁴³ *BOA. C. DH. 277/13834.*

⁴⁴ *BOA. D. BŞM. MHF. 43/2; BOA. D. BŞM. MHF. d.13668.*

⁴⁵ *BOA. AE. SMHD. I. 24/1419.*

Selman Paşa, Yanya Sancağı'ndan uzak kaldığı bu süreçte Delvine Sancağı'nı idare etmiştir. III. Osman'ın⁴⁶ tahta çıkması vesilesiyle sancak dahilinde üçte bir hissesi uhdesinde bulunan Sadra (Sarande) Mukataası beratının yenilenmesini istemişti. Mutasarrıf Selman Paşa'nın 8 Şubat 1755 tarihinden itibaren eskisi gibi vergisini vermek ve sene sonunda hesabını görmek şartıyla beratının yenilemiştir⁴⁷. Selman Paşa, Delvine'den sonra Avlonya'ya mutasarrıf tayin edilmiştir. Haziran 1755 tarihinde önceki görev yeri olan Delvine'de eşkıyanın neden olduğu huzursuzluğun kötü idaresinden kaynaklandığı gerekçesiyle meselenin tahkikinin istenmesi vesilesiyle burada mutasarrıf olduğunu anlıyoruz. Bu sırada Yanya ve Delvine sancakları mutasarrıfı ise Vezir Mustafa Paşa'ydı⁴⁸.

Selman Paşa, Avlonya'dan sonra 1755 senesinde Yanya'ya mutasarrıf tayin edildi. Yanya'ya tayini 11 yıl sonra gerçekleşmişti. Bu süreçte Avlonya, Ohri ve Delvine gibi farklı sancaklarda idarî görevlerde bulunmuştu. Mart 1756'da Yanya'daki idarî görevi Avlonya'nın ilavesiyle birlikte bir kez daha ibkâ kılındı⁴⁹. Yanya Sancağı 6 Temmuz 1756'da Hotin sabık Muhafızı Elhac Hasan Paşa'ya verildi. Elhac Hasan Paşa burada 9 ay kaldı. Onun azlinden sonra 19 Mart 1757 tarihli hatt-ı hümayunla Köstendil Sancağı sabık Mutasarrıfı Mısri Ahmed Paşa, Rumeli Beylerbeyliği payesiyle buraya tayin edildi. Mirmirân Mısri Ahmed Paşa, bu görevinde 5 Eylül 1757'de ibkâ edildi⁵⁰. Ancak Mısri Ahmed Paşa, kısa süre bu görevde kaldı. Çünkü Kasım 1757 tarihinde Yanya sabık mutasarrıfı olarak Üsküp'e tayin edildi⁵¹. Onun azlinden sonra ise Köstendil Sancağı sabık Mutasarrıfı Elhac Hasan Paşa⁵², 15 Kasım 1757'de bir kez daha Yanya Sancağı'na tayin edildi. Elhac Hasan Paşa'nın uhdesinde olan Yanya, bu seferde 10 Aralık 1757'de sabık Rumeli Valisi Vezir Mustafa Paşa'ya arpalık olarak verildi⁵³. Elhac Hasan Paşa'dan sonra Yanya Sancağı, 11 Haziran 1758'de Delvine Sancağı Mutasarrıfı Vezir İsmail Paşa'ya⁵⁴ ilhaken tahsis edildi. Vezir İsmail Paşa bu

⁴⁶ III. Osman, 14 Aralık 1754-30 Ekim 1757 tarihleri arasında üç yıl padişahlık yaptı. Fikret Sarıcaoğlu, "Osman III", *DİA, Cilt: 33*, İstanbul 2007, s.456-459.

⁴⁷ BOA. AE. SOSM. III. 80/6131.

⁴⁸ BOA. C. DH. 324/16180.

⁴⁹ BOA. AE. SOSM. III. 39/2764; BOA. C. DH. 284/14189.

⁵⁰ *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi-Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s.61; BOA., AE. SOSM. III. 92/7091; BOA., AE. SOSM. III. 44/3195; BOA. C. ML. 773/31256.

⁵¹ BOA. A. DVNSMHM. d. No:160, s.24.

⁵² Elhac Hasan Paşa, Yanya'ya mutasarrıf tayin edilmiştir. Ancak vezirlik rütbesi Ocak 1762'de kaldırılmış ise de daha sonra Mayıs 1762'de affedilerek vezirliği tekrar verilmiş ve Karlı-ili ve Eğriboz sancakları kendisine tevcih edildi. BOA. A. DVNS. NŞT. d. No:2, s.72.

⁵³ BOA., A. DVNSMHM. d. No: 160, s.24, 47-48, 51; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi-Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s.60-61.

⁵⁴ Vezir İsmail Paşa, Avlonya Sancağı Mutasarrıfı olarak anılsa da birkaç defa da Yanya sancağı kendisine tevcih edilmişti. Bkz. Erdoğan Keleş, "Avlonya Sancağı Mutasarrıfı Vezir Arnavut İsmail Paşa (1751-1764)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Cilt:9, Sayı: 27*, (Haziran 2021), s.214-249.

memuriyetine karşılık Margaliç eşkıyasının tedip edilmesinden ve vergilerin toplanmasından sorumlu kılınmıştı. Fakat Vezir İsmail Paşa'nın eşkıyaya karşı sözünü tutmaması ve verginin tahsilinde yaşanan sorunlardan dolayı azli sonrası Yanya Sancağı, 24 Kasım 1758'de Delvine Sancağı'yla birlikte Hüdavendigâr Sancağı'na ilhaken sabık Özi Valisi Vezir Silahdar Mehmed Paşa'ya tahsis edildi⁵⁵.

Selman Paşa, Avlonya mutasarrıflığından sonra bir süre idarî görevden uzak kaldı. Çünkü eşkıya ile mücadele hakkında aldığı Nisan 1758 tarihli emirlerde Avlonya sabık mutasarrıfı şeklinde telaffuz edilmişti⁵⁶. Yanya ise 25 Mart 1759'da ise Delvine Sancağı'nın ilhakıyla Rumeli'nin sabık Valisi Vezir Kethüda Mehmed Paşa'ya tevcih edildi. Fakat kısa bir süre sonra 3 Nisan 1759'da Yanya, Avlonya Sancağı sabık mutasarrıfı Vezir Mehmed Paşa'ya *arpalık* olarak tahsis kılındı. Yanya ve civarında Margaliç eşkıyasının varlığı Devlet için büyük bir sorundu. Sabık Vidin Valisi olan Vezir İsmail Paşa, tahsil edilemeyen altı senelik bakaya vergileri tahsil etmek ve Margaliç eşkıyasının hakkından gelmek şartıyla Delvine Sancağı'na mutasarrıf tayin edilmişti. Vezir İsmail Paşa, eşkıyanın üzerine yürümek üzere tedarik ettiği askerinin zahiresini ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere Tırhala ve Yanya taraflarına gitti. Kapıkethüdası aracılığıyla gönderdiği arzualinde eşkıyanın hakkından gelmek ve bakaya vergileri tahsil etmek şartıyla Yanya Sancağı'nın da ilaveten kendisine tevcih edilmesini istedi. Hatta bakaya vergileri dört-beş ayda tahsil edemezse kendi malından ödemeyi taahhüt etti. Bu talebi uygun görüldü ancak üç ay içinde bakaya vergileri ve cizye evrakını tahsil etmesi, tahsil edemezse kendi malından ödemesi şartıyla 8 Ağustos 1759'da Yanya Sancağı Vezir İsmail Paşa'ya tevcih edildi. Ancak bu tevcihat kısa sürdü. Çünkü İsmail Paşa'nın tuğ ve vezareti kaldırılarak asi ilan edilince 22 Kasım 1759'da Avlonya Sancağı ile birlikte Yanya Sancağı, sabık Mutasarrıf Selman Paşa uhdesine verildi⁵⁷. Bu göreve tayininde Yanya sabık mutasarrıfı olarak anılmış ve üç buçuk yıl sonra bir kez daha Yanya'ya atanmıştı. Sonrasında Ağustos 1760 tarihinden Ekim 1762 tarihine kadar dört defa bu göreve tayin kılındı⁵⁸. 1760-1761 senelerinde sefer için 7500 kuruş hazariye⁵⁹ ödeyecekti⁶⁰. Vezir İsmail Paşa, iki yıl sonra vezareti ibkâ kılınarak affedildi. Bu af sonrası Eylül 1761'de Avlonya

⁵⁵ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi-Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, s.60-61.

⁵⁶ BOA. C. DH. 278/13898.

⁵⁷ BOA. C. ZB. 7/329; BOA. A. DVNSMHH. d. No: 161, s.92; Mehmed Hakim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766)*, 2. Cilt, (Hazırlayan: Tahir Güngör), İstanbul 2019, s.945, 949; Bkz. XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi-Merkez ve Taşra Yöneticileri, s.61.

⁵⁸ BOA. AE. SMST. III. 84/6254; BOA. A. NŞT. d., No:1390, s.3; BOA. A. DVNSMHH. d., No: 161, s.322; BOA. C. AS. 1121/49681; BOA. C. ML. 35/1596; XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi-Merkez ve Taşra Yöneticileri, s.61.

⁵⁹ Hazariye/Hazariye, 18. Yüzyılda eyaletlerde valilerin tahsisatı için konulan vergidir. Bunun barış zamanında alınanına imdad-ı hazariye, savaş zamanında alınanına ise imdad-ı seferiye denirdi. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarıh Sözlüğü*, İstanbul 2011, s.311.

⁶⁰ BOA. A. DVNSMHH. d. No: 161, s.368; BOA. A. DVNSMHH. d. No: 162, s.191.

Sancağı'na ilhaken Yanya Sancağı da uhdesine verildi⁶¹. Selman Paşa, Nisan 1762'de bir kez daha Yanya'ya tayin edildi. Bir sonraki ibkâsı 19 Nisan 1763 tarihinden itibaren geçerli olacaktı. Hatta bu tevcihatta kendisine Rumeli Beylerbeyliği payesi verilmişti. Fakat son tevcihata rağmen 24 Nisan 1763'de Selman Paşa'nın yerine Çorum Sancağı sabık mutasarrıfı Mustafa Paşazâde Mehmed tayin edildi. Ancak bu tayinden üç ay sonra yani 31 Temmuz 1763 tarihli hatt-ı hümayun ile Selman Paşa'nın 9 Eylül 1763 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere bir kez daha Yanya mutasarrıfı tayin edildiğini görüyoruz. Selman Paşa, Nisan ayında azledildiği Yanya'ya, Eylül 1763'ten itibaren geçerli olmak üzere tekrar atanmış ise de reaya ile yaşadığı sorunlar sebebiyle bu görevine başlayamamış ve yerine 16 Eylül 1763 tarihli hatt-ı hümayunla İskenderiye Sancağı sabık Mutasarrıfı Ömer Paşa tayin edilmiştir⁶². Mutasarrıf Ömer Paşa'nın görev süresi kısa sürdü. Çünkü Aralık 1763'te Selman Paşa bir kez daha Yanya'ya mutasarrıf olarak atandı⁶³. Zaten bu tayini Yanya'ya yapılan son görevlendirmesiydi. Şubat/Mart 1764'te reayaya karşı tutumu, uslanmaz tavrı, hasımlarıyla kadı huzurunda yargılanmayı gerekçesiyle idamı ferman buyruldu. Selman Paşa'nın tespit edebildiğimiz kadarıyla Yanya'daki mutasarrıflık süreci 1742-1764 tarihleri arasında yukarıda izah edilen bilgiler ışığında aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1: Yanya Sancağı mutasarrıfları (1742-1764)⁶⁴

Mutasarrıfın İsim	Görev yeri	Belge tarihleri	Açıklama
Arslan Paşazâde Elhac Mehmed Paşa	Yanya	Ağustos 1740	
Arslan Paşazâde Elhac Mehmed Paşa	Yanya	Eylül 1741	
Vezir Elhac Mehmed Paşa	Yanya	Mart 1742	Arpalık
Arslan Paşazâde Selman Paşa	Yanya	1742 ortaları	İlk tayini
Arslan Paşazâde Selman Paşa	Yanya	Aralık 1742	İbkâ
Arslan Paşazâde [Elhac] Mehmed Paşa	Yanya	Nisan 1744	

⁶¹ BOA. A. DVNSMHH. d. No: 162, s.244.

⁶² Mehmed Hakim Efendi, a.g.e., s.1110, 1130; XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi-Merkez ve Tayra Yöneticileri, s.62.

⁶³ BOA. C. AS. 556/23327.

⁶⁴ Yanya Sancağı'na tayin edilen mutasarrıfların listesi numaraları ilgili kısımlardaki dipnotlarda zikredilen arşiv belgeleri ile 1756-1792 yıllarını içeren 16 Numaralı Tabvil Defter'nden derlenmiştir. Bkz. XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi-Merkez ve Tayra Yöneticileri, s.60-62.

Delî Musa Paşa	Yanya	7 Eylül 1745	
Delî Musa Paşa	Yanya	21 Şubat 1746	Ölmüş
Mirmirân Bektaş Paşa	Yanya	1746 başları	Arpalık
Mirmirân Bektaş Paşa	Yanya	Ekim 1746	Arpalık-ibkâ
Mirmirân Hacı Paşazâde Mustafa Paşa	Yanya	Ekim 1749	
Abdi Paşa	Yanya	1750 ortaları	
Mirmirân Ömer Paşa	Yanya	1750 sonları	
Mirmirân Ömer Paşa	Yanya	Şubat 1751	İbkâ
Mirmirân Ömer Paşa	Yanya	Ekim 1751	İbkâ
Mirmirân Hacı Paşazâde Mustafa Paşa	Yanya+Delvine	1752	
Mirmirân Hacı Paşazâde Mustafa Paşa	Yanya+Delvine	Kasım 1753	İbkâ
Vezir Yahya Paşa	Tırhala+Yanya	1754 senesi	
Mirmirân Ömer Paşa	Yanya	Aralık 1754	
Vezir Mustafa Paşa	Yanya+Delvine	Haziran 1755	
Arslan Paşazâde Selman Paşa	Yanya	1755	
Arslan Paşazâde Selman Paşa	Yanya+Avlonya	Mart 1756	İbkâ
Elhac Hasan Paşa	Sabık Hotin Muhafızı	6 Temmuz 1756	İlk tayin
Mısri Ahmed Paşa (Rumeli beylerbeyi payesi)	Sabık Köstendil Mutasarrıfı	19 Mart 1757	
Mirmirân Mısri Ahmed Paşa	Yanya	5 Eylül 1757	İbkâ
Elhac Hasan Paşa	Yanya	15 Kasım 1757	İkinci defa
Vezir Mustafa Paşa	Sabık Rumeli Valisi	10 Aralık 1757	Arpalık
Vezir İsmail Paşa	Delvine+Yanya	11 Haziran 1758	İlhaken
Vezir Silahdar Mehmed Paşa	Sabık Özi Valisi	24 Kasım 1758	Delvine sancağıyla birlikte
Vezir Kethüda Mehmed Paşa	Sabık Rumeli Valisi	25 Mart 1759	Delvine sancağıyla birlikte/ilhaken
Vezir Mehmed Paşa	Sabık Avlonya Mutasarrıfı	3 Nisan 1759	Arpalık
Vezir İsmail Paşa	Sabık Vidin Valisi	8 Ağustos 1759	İkinci defa

Arslan Paşazâde Selman Paşa	Sabık Yanya Mutasarrıfı	22 Kasım 1759	Avlonya ile birlikte
Arslan Paşazâde Selman Paşa	Yanya+Avlonya	20 Ağustos 1760	İbkâ
Arslan Paşazâde Selman Paşa	Yanya	6 Mayıs 1761	İbkâ
Vezir İsmail Paşa	Yanya+Avlonya	Eylül 1761	
Arslan Paşazâde Selman Paşa	Yanya	29 Nisan 1762	
Arslan Paşazâde Selman Paşa (Rumeli Beylerbeyi payesi)	Yanya	29 Ekim 1762	İbkâ (19 Nisan 1763'ten itibaren geçerli)
Mustafa Paşazâde Mehmed	Sabık Çorum Mutasarrıfı	24 Nisan 1763	
Arslan Paşazâde Selman Paşa	Sabık Yanya Mutasarrıfı	31 Temmuz 1763	9 Eylül 1763'ten itibaren geçerli
Ömer Paşa	Sabık İskenderiye Mutasarrıfı	26 Eylül 1763	
Arslan Paşazâde Selman Paşa	Yanya	Aralık 1763	Şubat/Mart 1764/katli
Hacı Paşazâde Mehmed Bey	Yanya	15 Mart 1764	Arslan Paşazâde Selman Paşa'nın ölümü sonrası atandı

2-Selman Paşa'nın İdarî Faaliyetleri

Merkezi otoritenin bozulduğu ve taşrada yerel ailelerin güçlerini hissettirmeye başladıkları XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Arnavutluk bölgesinde eşkıyalık olayları artmaya başladı. Özellikle bazı yöneticilerin “*mükemmel dairesi halkı veya kapı halkı ve adamları*” denilen güçleri vasıtasıyla diğer memurlar, yöneticiler ve reaya üzerinde otorite kurma çabaları yerel aileler arasındaki rekabeti artırdı. Bu rekabet ve bazı eşkiya gruplarının asayiş bozan, reayaya zulmeden ve vergilerin toplanmasına engel olan davranışları Arnavutluk bölgesinde huzurun kaçmasının en önemli nedeniydi. Arşiv kayıtlarına Arnavut eşkiyası adıyla geçen Margaliç, Mazarak, Avlonya, Depedelen, Aydonat, Kolonya, Kurveleş ve Peremedi vb. şekilde yansıyan gruplar, reayaya karşı her türlü zulmü yapıyorlardı. Mesela Mart 1743 tarihli bir kayda göre Yanya Sancağı'na tabi Narda Kazası'nın Loros Nahiyesi ve civarındaki kazaların ahalilerine zarar veren ve Yukarı Loros köyündeki kuleler ile evlerde saklanan Margaliç, Mazarak, Foça ve Kurveleş eşkiyalarının yakalanması ve kulelerinin yıkılması için Yanya ve Delvine sancakları mutasarrıfı Mehmed Paşa'ya ferman gönderilmişti. Bu fermana göre yaklaşık bin kişiden oluşan eşkiya grubu Loros Nahiyesi'nde ikâmet eden fukara reayaya saldırarak 1000 baş koyun, 3000 baş camus, 500 baş sığır ve 600 baş çeşitli

hayvan ile pek çok mal ve eşyayı yağmalamıştı. Eşkiyanın saklandığı ev ve kuleleri yıkmak üzere bir kıt'a top gönderildi. Mutasarrıf Mehmed Paşa'dan eşkiyanın saklandığı ev ve kulelerin yıkılmasından sonra cümle tımar sahipleri ile memleket ileri gelenlerini davet etmesi ve bir daha bu tür işlerin olmayacağına dair nezre kesmesi⁶⁵ emredildi. Görüldüğü üzere Devlet, eşkiyayı yok ederek huzuru sağlamaya çalışırken diğer yandan da bir daha böyle işlerin olmayacağına dair nezre usulü ile yüklü miktarda ceza kesmişti. Eğer yine eşkiya grupları ortaya çıkarsa bu cezanın tahsil edileceği sert bir dille ifade edildi⁶⁶. Yukarıda zikredilen eşkiya grupları Rumeli eyaleti dahilinde kuzeydeki İzvornik, Niğbolu ve Vidin'den güneydeki Avlonya, Yanya, Narda, Tırhala, Yenişehir, Karlı-ili, İnebahtı ve Ağrıboz'a kadar uzanan geniş bir alanda etkiliydiler. Bölgedeki sancaklara gönderilen idarecilere eşkiyanın hakkından gelmeleri, vücutlarını yok etmeleri ve reyayı huzura kavuşturarak bakaya vergileri tahsil etmeleri yönünde sık sık tembihatlar yapılıyordu. Bu eşkiya gruplarının en önde gelen liderleri ise Çapar Süleyman, Muhtar ve Koçili İbrahim adı verilen kimseler ve onların adamlarıydı⁶⁷.

Rumeli Valisi'ne ve Delvine Kadısı'na hitaben yazılan 10 Aralık 1754 tarihli bir şikâyet dilekçesinde Delvine ahalisinden olup Dizdar İsmail (Kokaoğulları), Salih ve Ebubekir'in liderliğindeki yaklaşık 2000 kişiden oluşan Arnavut eşkiyasının kazanın altına üstüne getirdiği bildirilmişti. Delvine kazasına saldıran 10 çiftliği yakmışlar, çiftliklerde bulunan eşya ve hayvanları yağmalamışlar, kaza ahalisinden zahire baha namıyla 3000 kuruş para toplamışlar, hatta Delvine Sancağı Mutasarrıfı'nın vergi tahsili için gönderdiği 9 adamını öldürüp 4'ünü ise yaralamışlardı. Tüm bunları o sırada Avlonya Sancağı Mutasarrıfı olan Selman Paşa'nın emriyle yaptıklarını ifade ederek suç isnadında bulunmuşlardı. Bu iddialar Delvine Kazası Naibi Hüseyin Efendi tarafından gönderilen ilamda belirtilmişti. Şikâyetlerin İstanbul'a ulaşması üzerine olayı soruşturmak ve suçluları cezalandırmak üzere Kapıcıbaşı Ahmet Ağa, Delvine'ye gönderildi. Ahmet Ağa, Delvine ahalisinin öteden beri fesat çıkarmak ve ihtilale teşebbüs

⁶⁵ Ahaliye devlet tarafından hoş görülmeyen hareketlerinin tekrarı halinde uygulanan ceza yerinde kullanılan bir tabirdir. Nezre kesmek veya nezre kat etmek denilen bu cezayla ahaliye işledikleri suça göre ağır bir para cezası verilirdi. Esra Yakut, "Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak Eşkiyalık ve Cezalandırılması", *Kebikeç, Sayı: 33, (2012)*, s.26; Bu cezadan dolayı alınan paraya ise nezir akçesi denirdi. Bu bedel nakdi/para olduğu gibi bedeni/çalıştırma şeklinde de olabilirdi. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt: II*, İstanbul 1993, s.692; Osmanlı Devleti, özellikle Anadolu aşiretlerini kontrol altına almak amacıyla nezre ve kefalete bağlama usulünü yaygın olarak uygulanmıştır. Bkz. Çağatay Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, s.63-65; Bu cezanın 1765 senesinde Kıbrıs'ta uygulanması ve kesilen nezre miktarları için bkz. Erdoğan Keleş, "Kıbrıs'ta Girne Dizdarı Halil İsyanı (1765-1766)", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar II, Cilt: 2*, Ankara 2020, s.339-380.

⁶⁶ BOA. A. DVNSMHM. d. No: 149, s.139-140.

⁶⁷ Bu konuda bkz. Keleş, *a.g.m.*, s.222-226.

etmekle anıldıklarını ifade ettiği yazısında Delvine'ye vardktan sonra huzuru bozanları mahkemeye davet ettiğini belirtmişti. Eşkoyalıklarıyla ahaliye korku salan bu kimseler Delvine ahalisinden Samed ile kardeşleri Yahya ve Mustafa'ydı. Bunlar yanlarında 200-300 kişilik Arnavut eşkıyasıyla dolaşan, kasabalarda yağma yapan, adam öldüren ve fukaraya zulmeden kimselerdi. Yaptıkları işi Avlonya Mutasarrıfı Selman Paşa'nın emriyle gerçekleştirdiklerini bir kez daha ifade etmişlerdi. Zaten Selman Paşa, eskiden beri fitne çıkarmak ve memleketi harap etmekle suçlanan bu sebeple de Delvine'ye beş saat mesafedeki Argiri'de (Ergiri/Argirikası/Eğrikesri) ikâmet ettirilen birisiydi. Ahmet Ağa'nın belirttiğine göre Selman Paşa'nın zulmünden Müslüman ve Gayrimüslim ahali bıkmıştı. Hatta Selman Paşa'nın 1755-1756 senelerine ait verginin toplanmasına mani olduğu, reyanın ödediği vergilere kanaat etmeyip adamları vasıtasıyla gönderdiği eşkıya gruplarıyla ahaliye perişan ettiği ifade edilmişti. Ahmet Ağa, bu bilgileri hem kaza naibinden hem de ahalden elde etmişti. Rumeli Valisi'ne gönderdiği yazıda Samed, Yahya ve Mustafa adlı kişilerin ibret-i alem için haklarından gelinmesini, mal ve mülklerine el konulmasını ve kaza ahalisine yüklü bir nezre kesilmesini istedi. Ayrıca Yanya ve Delvine Sancağı Mutasarrıfı Mustafa Paşa ile Ohri Sancağı Mutasarrıfı İbrahim Paşa'nın adamlarıyla birlikte Delvine Sancağı'na gelerek asayışı düzeltmeleri ve vergileri tahsil etmelerini tavsiye etti. Ahmet Ağa bir diğer yazısında ise 3000 akçe gedik tımarı⁶⁸ ile Delvine Kalesi Dizdarı olan İsmail'in yukarıda ifade edildiği gibi kaledeki görevini yapmak yerine ahaliye zulmeden eşkıyanın reisi ve mütegalibeden olduğunu belirtmişti. Dizdar İsmail, kale neferleriyle birlikte tasarruf ettikleri tımar mahsulatını zimmetlerine geçirdikleri gibi kaledeki cephaneyi bile satmak suretiyle devlete ihanet içindeydiler. Bu nedenle gedik tımar ile dizdarlığının alınmasını ve yerine başkasının tayin edilmesini tavsiye etti. Tüm bu yazılar ve şikâyet dilekçeleri Rumeli Valisi tarafından Temmuz 1755 tarihli olarak İstanbul'a gönderildi ve gelecek fermana göre harekete geçileceğini belirtti⁶⁹. Fakat öyle anlaşılıyor ki olaylarda ne Selman Paşa'nın gerçekten etkisinin olup olmadığı tam olarak ortaya konulmuş ne de adı geçen Arnavut eşkıyasının hakkından gelinebilmişti. Zaten Selman Paşa, 1755 senesinin sonlarına doğru Yanya mutasarrıflığına tayin edilmişti. Arnavut eşkıyasının Avlonya, Delvine, Yanya, Tırhala, Karlı-ili, İnebahtı ve Ağrafa'da reayaya karşı saldırıları tüm hızıyla devam etmişti. Bu hususta Tırhala Sancağı Mutasarrıfı Vezir Mustafa Paşa'ya yazılan Temmuz 1756 tarihli bir emirde Avlonya bölgesine sınır Delvine Sancağı'na bağlı Margaliç Kasabası sakinlerinden Çapar Süleyman ve Koçili İbrahim denilen Arnavut eşkıya reislerinin Haziran 1756'da Karlı-ili Sancağı'na saldırarak büyük zarar verdikleri, derbendleri zapt ederek Kerpeniş, İzdin ve Badracık kazalarını istila ettikleri hatta daha ileri giderek Ağrafa Nahiyesi'ne ulaştıkları, bir an önce Rumeli Valisi Vezir

⁶⁸ Bir hizmet karşılığı olarak ayrılmış belli ve değişmez sayıda tımar. Daha ziyade kale muhafızlarına mahsustu. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lâgatı*, İstanbul 1986, s.121.

⁶⁹ BOA. C. DH. 306/15268.

Ahmet Paşa'nın⁷⁰ emri altındaki askerlerle birlikte eşkıyanın hakkında gelmeleri istendi. Arşiv kayıtlarına göre Arnavut eşkıyası denilen grup bölgedeki varlıklarını ve zulümlerini artırarak devam ettirmiştir⁷¹.

Yine Eylül 1756'da Ohri Sancağı'nı arpalık suretiyle tasarruf eden Rumeli Valisi Ahmet Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği bir yazıda Delvine Sancağı mütemekkinlerinden ve Margaliç eşkıyasından Çapar Süleyman ve Koçili İbrahim'in Karlı-ili Sancağı'nı talan ettikten sonra Delvine'ye gelip sefineye binerek bölgeden kaçtığı için ele geçirilemediği ifade edilmişti. Dolayısıyla eşkıya tairesi köyleri ve kasabaları yağmaladıktan sonra denize açılmak suretiyle izlerini kaybettirmekteydi. Rumeli Valisi Vezir Ahmet Paşa, eşkıyanın kaçmasına yardım eden sefine sahiplerinin cezalandırılması ve sefinelerinin batırılması gerektiğini ifade etmişti. Bunun üzerine idarecilere ve zabitanlarına hitaben eşkıyanın kaçmasına yardım eden veya edecek olan gemi sahiplerinin cezalandırılması ve sefinelerinin batırılmasına dair emirname gönderildi⁷². Ancak Margaliç eşkıyasından Çapar Süleyman ve Koçili İbrahim ile Aydonat eşkıyasının 1757 senesinin sonlarında kuzeydeki İskenderiye (İşkodra) Sancağı sınırları içindeki Ülgün'den deniz yoluyla güneye doğru inip Karlı-ili sahilinden karaya çıktıktan sonra yağma, soygun ve katliam yapıp yine deniz yoluyla firar etmeleri bölgede huzurun kaçmasına neden olmaya devam ediyordu. Devlet bu sorunu çözmek üzere Rumeli Valisi'ne, Delvine Sancağı Mutasarrıfı Hacı Paşazâde Mustafa'ya, Yanya Sancağı Mutasarrıfı Vezir Mustafa Paşa'ya, Avlonya'nın sabık Mutasarrıfı Selman Paşa ve Karlı-ili Mutesellimine hitaben gönderdiği Nisan 1758 tarihli fermanla bir an önce sorunun çözülmesini ve eşkıyanın yeryüzünden silinmesini emretmişti. Yapılan değerlendirmede eşkıyaların kaçış güzergahlarının ve yataklarının Yanya ve Delvine sancakları sınırları içinde olması sebebiyle Selman Paşa'nın ve Mustafa Paşa'nın daha dikkatli olmaları istenirken, Ülgün halkının da eşkıyaya sefine ve kayık temin etmemeleri tembih edilmişti. Bu hususta hata yapan ve eşkıyaya karşı mücadele etmeyen tüm yöneticilerin, zabitan ve kale neferlerinin birlikte sorumlu tutulacakları hatta idarecilerin tuğ ve sancaklarının

⁷⁰ Rumeli Valisi Vezir Ahmet Paşa, Köprülüzâde veya Hafız olarak bilinir. Numan Paşa'nın oğludur. 1731 senesinde vezir oldu. Çeşitli vilayetlerde vali olarak görev yaptı. 1769/1770 senesinde Mısır valisi iken vefat etti. Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s.215.

⁷¹ BOA, A. DVNSMHHM. d. No: 158, s.106; Çapar Süleyman ve adamlarının hakkında gelinmesine dair bkz. BOA. AE. SOSM. III. 53/3761, (H. 20 Muharrem 1170/M. 15 Ekim 1756); BOA. AE. SOSM. III. 54/3847, (H. 21 Safer 1170/M. 15 Kasım 1756); BOA. AE. SOSM. III. 54/3848, (H. 22 Safer 1170/M. 16 Kasım 1756); BOA. AE. SOSM. III. 53/3765, (H. 3 Şaban 1170/M. 21 Haziran 1756); BOA. AE. SOSM. III. 53/3764, (H. 10 Şaban 1170/M. 28 Haziran 1756); BOA. AE. SOSM. III. 28/1997, (H. 29 C 1170/M. 21 Mart 1757); BOA. AE. SOSM. III. 27/1920, (H. 10 Safer 1171/M. 24 Ekim 1757); BOA. AE. SOSM. III. 51/3660, (H. 15 Safer 1171/M. 29 Ekim 1757).

⁷² BOA. A. DVNSMHHM. d. No: 158, s.211.

kaldırılacağı bildirilmişti⁷³. Arnavutluk'un konumu nedeniyle eşkıya grupları takibattan kurtulmak için sefineler ile Venedik'e bağlı adalara kaçıyorlardı. Zaten daha önce Eylül 1757 senesinde Venedik'in İstanbul'daki elçisinden (balyos) eşkıyanın Venedik topraklarında saklanmasına müsaade edilmemesi ve ele geçirilen sefinelerinin batırılması yönünde istekte bulunulmuştu⁷⁴.

Yenişehir-i Fener Kadısı'na hitaben gönderilen bir emirde Arnavutluk bölgesinde eşkıyanın yaptıkları tüm açıklığıyla ifade edilmişti. İnebahtı, Karlı-ili ve Ağrafa sancaklarına saldıran Margaliç ve Arnavut eşkıyasından Muhtar ve Çapar Süleyman üzerine Avlonya Sancağı Mutasarrıfı İsmail Paşa gönderilmiş ise de onun Delvine civarında oyalanması, umursamaz tavrı ve rehaveti eşkıyanın cesaretlenmesine neden olmuştu. Bu gruplardan yaklaşık 500 kişi Golos ve Katahor köyelerine, Çapar Süleyman'ın adamı Andon'un emri altındaki 1800 kişi Makrenice köyüne ve Çapar Süleyman'ın kendi ise 3000 kişi ile Ağrafa'ya saldırarak köyleri ve kasabaları yakıp yıkmışlardı. Ağrafa'ya bağlı Yenişehir-ovası'na kadar gelen Çapar Süleyman tarlalardaki mahsulatı ve köylerini yakacağı tehdidiyle ahaliden yüklü miktarda para talep etmişti. Fakir halk aman dilemek üzere Çapar Süleyman'a aracılar göndermek zorunda kalmıştı. Avlonya mutasarrıfı İsmail Paşa'nın Ağrafa'ya oldukça uzak bir yerde olması sebebiyle olaya Yenişehir-ovası'na yakın olan Selanik Sancağı Mutasarrıfı Abdi Paşa'nın el koyması istendi. Abdi Paşa'ya gönderilen Eylül 1759 tarihli emirde "*mükemmel dairesi/ kapı balkı ve adamlarıyla*" bir an önce Ağrafa ve Yenişehir taraflarına hareket ederek eşkıyanın hakkından gelmesi, idamlarını gerçekleştirmesi ve reayanın huzura kavuşturulması istendi. Kendisine yardımcı olmak üzere İsmail Paşa ile Karlı-ili, İnebahtı ve Eğriboz sancakları idarecilerinin de görevlendirildikleri ifade edilmişti⁷⁵. Yukarıda da izah edildiği üzere Margaliçli Çapar Süleyman, Koçili İbrahim, Mustafa Ağa ve Aydonatlı Manol adlı eşkıyaları takip etmek üzere Avlonya Sancağı Mutasarrıfı Vezir İsmail Paşa görevlendirilmiş ise de bu işte başarılı olamamıştı. Bu durum eşkıyaların İnebahtı tarafını talan etmelerine ve cesaretlenmelerine sebep olmuştu. Vezir İsmail Paşa'nın eşkıyanın dolaştığı bölgelerde çiftlik, mülk ve arazilerinin olduğu ve bunları korumak için eşkıyaya karşı sert tedbirler almadığı iddia edilmiştir. Delvine'nin sabık Mutasarrıfı Hacı Paşazâde Mustafa Paşa ve Avlonya sabık mutasarrıfı Selman Paşa'ya gönderilen emirde eşkıyanın geçiş yolları, yatakları ile saklandıkları bölgelerin tarumar edilmesi istenmişti⁷⁶.

⁷³ BOA. C. DH. 278/13898.

⁷⁴ BOA. C. ZB. 68/3377; Keleş, a.g.m., s.224, 227.

⁷⁵ BOA. C. DH. 13/629; BOA. A. DVNSMHH. d. No: 161, s.181; Margaliç eşkıyasından Çapar Süleyman, Muhtar ve diğerlerinin İnebahtı ve Ohri'ye bağlı Debre kazasındaki faaliyetlerinin yok edilmesi hakkında bkz. BOA. C. ZB. 33/1634, (H.29 Muharrem 1173/M. 22 Eylül 1759); BOA. C. ZB. 4/169, (H.06 Safer 1173/M. 29 Eylül 1759).

⁷⁶ BOA. C. ZB. 68/3377, (H.29 Z 1170 / M. 14 Eylül 1757).

Selman Paşa'nın, Yanya ve Avlonya'da mutasarrıf olduğu dönemlerde yine aynı sancakları zaman zaman tasarruf eden Avlonya Mutasarrıfı olarak nam yapan Vezir İsmail Paşa ile aralarında büyük bir düşmanlık ortaya çıkmıştı. Bunun en önemli nedeni Vezir İsmail Paşa'nın, eşkiyanın tenkili ile ilgili kendisine verilen emirleri yerine getirmediği, bakaya vergileri tahsil etmediği ve reayaya zulmettiği gerekçesiyle mutasarrıflıktan azledilerek vezirliğinin ve tuğunun kaldırılması, asi ve firari konumuna düşmüş olmasıdır. Zaten kendisi sorumluluklarını yerine getirmediği ve reayaya zulmettiği için cezalandırılacağı, vezaretinin ve tuğunun kaldırılacağı yönünde birkaç defa uyarılmıştı. Mutasarrıf Vezir İsmail Paşa söz dinlemediği ve davranışlarını değiştirmedikleri gerekçesiyle azledilince yerine Kasım 1759'da Avlonya Sancağı'na mutasarrıf olarak Selman Paşa tayin edilmişti. İşte hem bu olay hem de bundan önceki süreçte Selman Paşa ile İsmail Paşa arasında yaşanan bazı hadiseler ikili arasındaki düşmanlığın artmasına ve reayanın dahi bu olaydan zarar görmesine neden olmuştu⁷⁷. Bu bağlamda olmak üzere Avlonya ve Delvine sancakları mutasarrıfı olan Vezir İsmail Paşa'ya Yanya Sancağı arpalık suretinde cizye vergisini tahsil etmesi ve Margaliç eşkiyasının tenkili şartıyla tevcih edilmişti. Bu sırada Yanya Sancağı Mutasarrıfı Selman Paşa'ydı. Vezir İsmail Paşa, aralarındaki düşmanlığı artıracak surette eniştesi Kurd Ahmet Bey'i 2000 asker ile Yanya civarına gönderdi. Kurd Ahmet Bey, Yanya'ya bağlı nahiye ve köylere giriş çıkışları kapatarak Selman Paşa'nın tahsil etmesi gereken 25.000 kuruş tutarındaki cizyenin tahsiline mani oldu. Bu durumdan en çok zarar görenler yine reaya ve fakir halktı. Olayın büyümesi üzerine Vezir İsmail Paşa, bu sefer de Hasan Efendi'yi mütesellimi tayin ederek 1000 adamıyla kasabayı ablukaya aldırdı. Daha sonra kendisi de Yanya'ya geldi. Yanya kazasından alınması gereken 3500 kuruş tutarındaki hazariyenin dışında 41.500 kuruş daha tahsil etmeye kalkıştı. Hatta bu parayı ödemek istemeyen zimmileri katletti. Emval ve eşyalarını zapt ettirip, her bir köye 40-50 civarında adamını göndererek yağmaya devam etti. Yanya kasabası dahilinde bulunan kadı, müftü, ayan ve ileri gelenlerin yaptığı görüşmelere rağmen yağma ve muhasara kaldırılmadı. Ahali bunun sebebinin Vezir İsmail Paşa'nın, Yanya halkının koruyucusu olan Selman Paşa'ya karşı olan düşmanlıktan kaynaklandığını biliyordu. Hatta Vezir İsmail Paşa, kadı ve mahkemedan kendisinin hüsn-i haline Selman Paşa'nın ise hilafına olmak üzere İstanbul'a göndermek üzere ilâm verilmesini talep etmişti. Kendisi hakkında İstanbul'a şikâyetlerin ulaşmaması için adamlar tayin ederek yolları ve derbendleri kapattırdı. Kadı ve mahkeme heyeti Vezir İsmail Paşa lehine ilâm ve mahzar vermeyi reddettiği gibi hüsn-i haline dair gelecek bir ilâmın sahte olacağını haber vermek suretiyle durumu İstanbul'a bildirdiler. İşte bu yazı üzerine Vezir İsmail Paşa'ya gönderilen fermanla Selman Paşa'ya karşı düşmanlıktan ve ahaliye zulümden vazgeçmesi sert bir dille ifade edildi. Gönderilen fermanla kendisine bakaya miri vergilerin tahsili ve Margaliç eşkiyasının hakkından gelmesi şartıyla Yanya'nın arpalık olarak verildiği, cizye evrakını toplama hakkının ise Selman Paşa'da

⁷⁷ Keleş, *a.g.m.*, s.231-233.

olduğu, eğer bunlara riayet etmezse tuğ ve sancığının kaldırılıp hakkından gelineceği bildirilmişti⁷⁸. Devlet, Kasım 1759'da tuğ ve sancığı kaldırılan ve asi ilan edilen İsmail Paşa'nın firar ederek edip izini kaybettirmesi üzerine hem mülklerini kontrol etmek hem de yakalamak üzere Selman Paşa ve Kaplan Paşa'yı görevlendirdi. İsmail Paşa'nın bulunması ve idam edilmesi istendi⁷⁹. Ancak Selman Paşa'nın işi ağırdan alması ve firari İsmail Paşa'yı bulamaması üzerine Aralık 1759 tarihli fermanla sert bir dille uyarılmıştı. Avlonya ve Yanya sancaklarının firari İsmail Paşa'nın idamı, mal ve mülklerine el konularak hazineye teslim edilmesi şartıyla tevcih edildiği hatırlatıldıktan sonra "...emre riayet etmeyüb firarına ruhsat gösterdiğin için bundan sonra merkumun başı gelmemek lazım gelirse anın yerine cezanı tertib olunacağını yakinen biliüb ana göre hareket edesin ..." şeklinde ifade edilen fermanla Selman Paşa'nın bir an önce istenileni yapması emredilmişti⁸⁰.

Devlet sadece İsmail Paşa'yı değil onun yanında olup saklanmasına yardım edenleri de takipteydi. Bunlar arasında Yanya sabık Alaybeyi Ömer ile kayınbiraderi Yanyalı Tahir Bey bulunuyordu. Bu kişiler İsmail Paşa'nın saklanmasına yardım ettikleri gibi reayaya karşı da zulme ve eşkıyalığa başlamışlardı. Yanya ve Avlonya sancakları Mutasarrıfı Selman Paşa'ya gönderilen fermanla bu kişilerin yakalanarak bir daha Yanya ve Avlonya'ya dönmek üzere Limni Adası'na kalebent cezasıyla sürgün edildikleri ve Mübaşir Kapıcıbaşı Selim Ağa'ya teslim edilmeleri istendi⁸¹. Selman Paşa, tüm ısrar ve uyarılara rağmen firari İsmail Paşa'yı yakalayamamıştı. Nisan 1760 tarihli fermanla Yanya Sancağı'nın uhdesinde bırakıldığı ancak Avlonya Sancağı'nın Arnavut Belgradı ile birlikte Ferhadzâde İsmail Paşa'ya tevcih edildiği bildirildi. Firari Vezir İsmail Paşa'nın hane ve çiftliklerinin Avlonya'da bulunduğu ve bunlara el koyma ve yazım işlerinde Yanya Sancağı Mutasarrıfı Selman Paşa'nın Avlonya Sancağı Mutasarrıfı Ferhadzâde İsmail Paşa'ya yardımcı olması, bunun dışında idarî işlere müdahale etmemesi emredilmişti⁸². Devlet tüm gücünü kullanarak firari Vezir İsmail Paşa'yı ele geçirmek için uğraş veriyordu. Hatta sabık Yanya Mutasarrıfı Vezir İsmail Paşa'nın hazineye olan miri borçları için mülk ve çiftliklerindeki eşyalara el koyup satmak üzere Kapıcıbaşı Selim Ağa mübaşir tayin edildiği gibi Yanya mutasarrıfı Selman Paşa da bu işle görevlendirilmişti. Ancak firari Vezir İsmail Paşa, kethüdası aracılığıyla Mübaşir Selim Ağa ve Selman Paşa'ya gönderdiği yazıda bundan iki hafta önce tahsil ettiği mal-i miriyi salyanecilere teslim ettiğini ve zimmetinde kalan miktarı da hesap ettikten sonra gönderdiğini ve mal-i miriden dolayı hazineye borcu kalmadığını bildirmişti. Kethüdanın

⁷⁸ BOA. C. DH. 9/417, (H. 29 Muharrem 1173/M. 22 Eylül 1759); BOA. A. DVNSMHH. d. No: 161, s.209.

⁷⁹ BOA. A. DVNSMHH. d. No: 162, s.242; Keleş, a.g.m., s.233.

⁸⁰ BOA. AE. SMST. III. 127/9815, (H.29 R 1173/M. 20 Aralık 1759); Keleş, a.g.m., s.220.

⁸¹ BOA. C. ZB. 7/329; BOA. A. DVNSMHH. d. No: 161, s.322, (H. Evasıt-ı Ş 1173/M. 29 Mart-7 Nisan 1760); Keleş, a.g.m., s.231-232.

⁸² BOA. AE. SMST. III., 204/16059, (H. 5 N 1173/M. 21 Nisan 1760).

takdim ettiği kaime incelenmiş ve meseleyi bilenlerin de şahadet etmeleri üzerine el koyma işleminden vazgeçilmişti⁸³.

Vezir İsmail Paşa'nın devletle arasını düzeltmesi uzun sürmedi. Ağustos 1761'de affedilerek Avlonya Sancağı'na ilave olarak Yanya da uhdesine verildi. Vezir İsmail Paşa bakaya vergilerin toplanmasını ve hazineye teslimini taahhüt etmişti. Yanya Sancağı reayası mutasarrıf Selman Paşa'nın azlini farklı yorumlayarak mal-ı miriyi ve bakaya vergileri ödemekten imtina ettiler. Ancak Vezir İsmail Paşa'ya gönderilen fermanda mal-i miriyi tahsil etmekten çekinmemesi ve Yanya'da ortaya çıkan fesat ve ihtilal havasına engel olması gerektiği bildirildi⁸⁴.

Yine Arnavut eşkiyasından Yoldaş adlı eşkiya ve adamları Ağustos 1762'de Karlı-ili dahilinden topladıkları 400 kişi ile Kerpeniş kasabasına saldırarak zaptiye ve yeniçerileri etkisiz hale getirip iki gün boyunca yağmalamışlardı. Kadınlara tecavüz eden, süs ve ziynet eşyalarını alan eşkiyalar 11 kişiyi öldürmüş, 23'ü Müslüman ve 24'ü ise Hıristiyan olmak üzere 47 kişiyi esir alarak yatakları olan Valtoz Nahiyesi'ne çekilmişlerdi. Olayın duyulması üzerine Karlı-ili müteselliminin kardeşi ve bölükbaşı eşkiya üzerine sevk edilmişti. Askerler Valtoz yakınlarında yetiştikleri eşkiyanın elinden beşi Müslüman ve biri Hıristiyan olmak üzere 6 kişiyi kurtarmışlar, yağma edilen eşyanın da önemli bir kısmını geri almışlardı. Eşkiya Yoldaş ve adamlarını ele geçirmek üzere Karlı-ili mutasarrıflığına tayin olunan Ahmet Paşazâde Mehmed Paşa, civardaki idarecilere ve iskelelere gönderdiği yazılarda eşkiyanın ele geçirilmesini istedi. Balyabadra'da mukim Venedik konsolosu kendisine gelen yazı üzerine Voniçe İskelesi'nden sefine ile Kefalonya Adası'na kaçmaya çalışan 22 nefer eşkiyanın bir Venedik fırkatesi tarafından ele geçirildiğini ve kendisinin de bunları İnebahtı'ya gönderdiğini bildirmişti. Ele geçirilen 22 kişi İnebahtı Kalesi zindanına hapsedilmişti⁸⁵.

3-Selman Paşa'nın Malî İşleri

Arslan Paşazâde ailesine mensup olan Selman Paşa 1744 senesi ortalarında Yanya mutasarrıflığından azledildikten sonra on yıldan daha uzun bir süre Yanya'ya tayin olmadı. Bu süreçte farklı idarî ve malî görevleri üstlense de daima Yanya sabık mutasarrıfı diye anıldı. Donanma Tercümanı Kira Stefanaki, Yanya'nın sabık Mutasarrıfı Arslan Paşazâde Selman Paşa'dan 12.000 kuruş alacağı olduğunu iddia ederek buna dair iki kıta mühürlü senet takdim etti. Esasında Kira Stefanaki, Enderun-ı Hümayun Hazinesi'ne olan borcunu

⁸³ BOA. AE. SMST. III. 209/16461, (H. 02 N 1173/M. 18 Nisan 1760); BOA. AE. SMST. III., 196/15480, (H. 4 N 1173 / M. 23 Nisan 1760).

⁸⁴ BOA. A. DVNSMHM. d. No: 162, s.242.

⁸⁵ BOA. C. DH. 150/7494.

ödeyememiş ve buna karşılık Selman Paşa'da olan alacağını göstermişti. Selman Paşa'nın borcunu ödemekten imtina etmesi üzerine Rumeli Valisi Vezir Ahmet Paşa ve Yanya Mutasarrıfı Mustafa Paşa'ya hitaben gönderilen 1 Ağustos 1754 tarihli ferman gereğince borcu karşılayacak şekilde çiftlik ve emlakının satılması istendi. Selman Paşa'nın emlakının satılmasından elde edilecek paranın borcuna mahsup edilmek üzere hazineye gönderilmesi emredildi⁸⁶.

Selman Paşa, 1755 senesinde Yanya mutasarrıfı tayin olunduktan sonra aynı görevinde Mart 1756 tarihinde ibkâ kılındı. Görevde bulunduğu sırada Yanya ve tevabi cizyesi ile avarız⁸⁷ ve bedel-i nüzulünün⁸⁸ tahsili kendisine ihale edildi. Ancak 1756 senesi ortalarında görevi sona ermesine rağmen cizye vergisi, peşin surette tahsil etmesi şartıyla uhdesinde bırakıldı⁸⁹. Selman Paşa, Divan-ı Hümayun'a gönderdiği bir arzualinde reayanın 1757 senesi cizyesini taksitle ödemek istediğini hatta bazı kimselerin cizyenin tahsiline engel olmak niyetinde olduklarını ifade ederek çıkabilecek sorunlara dair davaların mahallinde değil Divan-ı Hümayun'da görülmesini istedi. Aralık 1756 tarihli emr-i şerifte Yanya ve tevabi cizye vergisinin kapıkulları mevacibi için tahsis edildiği, verginin taksitle değil daha önceden olduğu gibi peşin olarak ödenmesi ve ayan dahil hiç kimsenin Selman Paşa'ya engel çıkarmamasına dair uyarı yapılmıştı⁹⁰. Fakat ilerleyen zamanda cizye vergisinin tahsilinde sorunlar çıktı. Yanya kalemi cizyesinden Yanya ve Korindos (Korondos-Korintos-Kourenta) kazalarında bulunan reayaya kendi çiftliklerinde oturdukları gerekçesiyle, Delvine Sancağı Mutasarrıfı Mustafa Paşa, Elhac Mehmed Paşazâde Mehmed Bey, kardeşi Ali Bey ve Tahir Bey ödeme yapmalarına ve cizyedarların tahsilatına engel olmuşlardı. Bu hususta Rumeli Valisi Vezir Moldovanî Ali Paşa⁹¹, Yanya Mutasarrıfı Elhac Ahmed Paşa, Yanya Kadısı ve mübaşire hitaben 5 Nisan 1757 tarihli olarak gönderilen bir emr-i şerifte Selman Paşa'ya ve cizyedârlarına engel olunmaması uyarısı yapılmıştı⁹². Fakat bu uyarılara rağmen Yanya cizyesi, avarız ve cebelü bedeliyesinin tahsilinde Yanya sabık mutasarrıfı Selman Paşa'ya engel çıkarıldığı anlaşılıyor. Çünkü 1759 senesi

⁸⁶ BOA. C. BH. 104/5050.

⁸⁷ Avarız veya avarız-ı divaniyye denilen bu vergi Osmanlı Devleti'nin aldığı örfi vergiydi. İlk başlarda olağanüstü hallerde mali, ayni ve nakdi olarak alınırken daha sonraları sürekli hale gelmiştir. Alınan paraya ise avarız akçesi denirdi. Sertoğlu, *a.g.e.*, s.23.

⁸⁸ Bede-i nüzul veya sürsat: Ordu sefere giderken civar köyler halkı ordunun geçeceği yollara zahire getirmek ve bunu rayiç bedel üzerinden satmakla mükellefti. Sonraları bu mükellefiyet belli bir bedel üzerinden alınan bir çeşit vergiye dönüştü. Sertoğlu, *a.g.e.*, s.319.

⁸⁹ BOA. AE. SOSM. III. 63/4711.

⁹⁰ BOA. AE. SOSM. III. 17/1110; BOA. AE. SOSM. III. 17/1111.

⁹¹ Moldovanî Ali Paşa, Kastamonu'nun Sorkun köyündendir. Mayıs 1762'de vezir rütbesiyle Rumeli valisi oldu. Daha sonra Bosna, Diyarbakir, Anadolu, Konya, Adana ve Maraş valiliklerinde bulundu. Ağustos 1769'da serasker ve sadrazam tayin edildi. 1773/1774 senesinde Tekfurdağ'da vefat etti. Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s.292.

⁹² BOA. C. ML. 773/31526.

cizye, avarız ve cebelü bedeliyesinin vaktinde tahsil edilmesi, bakaya bırakılmaması ve kimsenin müdahalesine müsaade edilmemesi hususunda Rumeli Valisi Vezir Mehmed Paşa'ya emir gönderilmişti⁹³.

Selman Paşa, Yanya mutasarrıfı olduğu dönemlerde Narda ve tevabi cizyesinin tahsili uhdesine verilmişti. Bu verginin tutarı 6260 adet esnaf-ı selase (edna-evsat-ala) evrakı üzerinden maaş ve vazifelere tahsis edilen 24.163,5 kuruştı. Bu paranın 10.000 kuruşu peşin ve kalanı daha sonra ödenmek üzere Selman Paşa uhdesine bırakılmıştı⁹⁴.

Selman Paşa, Yanya Sancağı'nda iken vergi meselesinden dolayı bölgenin ileri gelenlerinden Argirikasrı sakinlerinden Mustafa Beğzâde Kaplan Bey ile karşı karşıya gelmişti. Avlonya Sancağı'na bağlı Argirikasrı Kazası'nın 1762 senesi avarız ve bedel-i nüzul vergisi olan 1618 kuruşun tahsili için Cafer Çavuş salyaneci tayin edilmişti. Cafer Çavuş verginin tahsili için Argirikasrı Kazası'na vardığında Kaplan Bey tarafından 90 gün boyunca oyalanmış ve ancak verginin 825 kuruşunu tahsil edebilmişti. Cafer Çavuş'a bu süreçte çeşitli engeller çıkarıldığı gibi kendisi Kaplan Bey tarafında hapsedirilmişti. Kaplan Bey bazı işleri için Yanya tarafına gittiğinde fırsatını bulan Cafer Çavuş kaçmış ve Avlonya Sancağı Mutasarrıfı İsmail Paşa'nın yanına giderek durumu izah etmiştir. İsmail Paşa, Cafer Çavuş'un yanına bir adamını mütesellim tayin ederek tekrar Argirikasrı'na göndermiş ve avarız vergisinin tamamını tahsil ettirmişti. Cafer Çavuş, bu durumu İstanbul'a gittiğinde bildirmişti. Bunun üzerine Rumeli Valisi Vezir Ali Paşa ve Yanya Mutasarrıfı Selman Paşa'ya gönderilen 11 Aralık 1762 tarihli fermanla Kaplan Bey'in ele geçirilmesi ve tahsil ettiği avarız bedelinin kendisinden alınması istenmişti⁹⁵.

Selman Paşa, bazı yerlerin mukataalarını da almıştı. Mesela Delvine Sancağı dahilindeki milh (tuz) ve Sadra (Sarande) İskelesi Mukataası'nın üçte bir hissesine sahipti. III. Osman'ın tahta çıkması nedeniyle bu mukataanın beratinin yenilenmesi gerekmişti. Mukataanın senelik geliri 850.000 akçe yani 7.083,33 kuruştı. 8 Şubat 1755 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere Bastaya nam-ı diğer Sadra İskelesi'nin sülüs hissesini ihtiva eden mukataa 100 kuruş muaccelle ve malikâne usulüyle Selman Paşa uhdesine tevcih edilmişti⁹⁶. Yine İstanbul'da II. Selim'in kızı Fatma Sultan Evkafı'na bağlı olup Selman Paşa'nın malikâne usulüyle uhdesinde olan Göl-i Yanya ve tevabi mukataasının 1000 kuruşluk geliri Ağustos 1761'de hazineye teslim edilmişti⁹⁷. Bu mukataanın bir sonraki senesine ait 1000 kuruşluk vergisi de 21 Temmuz 1762 tarihinde hazineye ödenmiştir⁹⁸.

⁹³ BOA. C. ML. 699/28574, (H.29.03.1173/M.20 Kasım 1759).

⁹⁴ BOA. C. ML. 35/1596; BOA. AE. SMST. III. 92/6919.

⁹⁵ BOA. C. AS. 1121/49681.

⁹⁶ BOA. AE. SOSM. III. 80/6131.

⁹⁷ BOA. AE. SMST. III. 84/6254; BOA. AE. SMST. III. 153/12083.

⁹⁸ BOA. AE. SMST. III. 283/22771.

Selman Paşa, reayaya zulmettiği şeklinde şikâyet edilirken vergi meselesinden dolayı da sık sık devletle sorun yaşamıştı. Özellikle mutasarrıfların sık ve sürekli başka sancaklara tayin edilmesi vergilerin bakaya suretinde kalmasına veya reayadan her seferinde yeni vergiler toplanmasına yol açıyordu. Zaten mutasarrıflar tayin edilirken bakaya vergileri toplamak şartıyla görev tevcih ediliyordu. Selman Paşa, bu süreçte defalarca atandığı Yanya Sancağı'na mevcut ve bakaya vergileri tahsil etmek şartıyla gönderilmişti. Ancak bazen tahsil edilen vergiler tam olarak bazen de zamanında hazineye gönderilmeyip bakaya suretinde gösterilerek zimmete geçiriliyordu. Bu bağlamda olmak üzere Selman Paşa'nın Kapıçukadarı Musa Ağa, İstanbul'da hapsedilmişti. Yapılan sorgusunda bir yük altın paranın yani 100.000 kuruşun akıbeti sorulmuştu. Musa Ağa, kendisinin İstanbul'a 46.500 kuruş getirdiğini, bu paranın 21.279 kuruşunun poliçe, 25.221 kuruşunu ise nakit olduğunu söyledi. Elinde bulunan deftere göre paranın bir kısmını cizye, emval-i miri peşini ve mukataa bedeli olmak üzere hazineye, geri kalan kısmını ise borçları ve göreve tayinlerde adet olduğu üzere verilen caize ve avaidât parası olmak üzere Selman Paşa'nın kapıkethüdasına teslim ettiğini ifade etti. Bunun dışında herhangi bir para getirmediğini ve haberinin olmadığını söyledi. Ancak öyle anlaşılıyor ki Musa Ağa İstanbul'a getirdiği paranın bir kısmını gizlediği ve tamamını teslim etmediği şüphesiyle hapsedilmişti⁹⁹. Selman Paşa'nın katlinden sonra serbest bırakılması yönünde talepte bulunulmuştur¹⁰⁰.

Selman Paşa'nın ölümünden sonra varisleri borçları ödemeye kudretlerinin olmadığını hatta Paşa'nın hazineye borcu bulunmadığını iddia ettiler. Ancak Selman Paşa'nın 1764 senesine mahsuben uhdesinde ve Niş Kalesi muhafazasındaki yeniçeri mevaciblerine tahsis edilmiş olan 11.489,5 kuruş tutarındaki Yanya Sancağı avarız ve bedel-i nüzul akçeleri ölümü sebebiyle tahsil edilememiş ve reayanın zimmetinde kalmıştı. Bunun dışında Koniçe ve Vençe Kazası ahalişi zimmetinde 1756-1757 ve 1761-1762 senelerine mahsuben tahsil edilmesi gereken 2465 kuruş mal-i avarız ve bedel-i nüzul akçesinin de makbuzu bulunamamış ve bu bedelin de reaya zimmetinde bakaya kaldığına hükmedilmiştir. Selman Paşa'nın ölümü sonrası mal ve mülkünü zapt ile muhalefât işlemlerini yapmak üzere görevlendirilen mübaşire verilen 19 Nisan 1765 tarihli fermanla bakaya vergilerin tahsili ve hazineye gönderilmesi emredilmiştir¹⁰¹.

Yine ölümü sonrası Selman Paşa uhdesinde olan mukataanın 1764 senesine ait iltizam bedellerinin muhalefâtından tahsilen hazineye gönderilmesi ferman buyrulmuştur (22 Mart 1764). Yapılan yazım ve kontrollerden sonra Narda, Bastarya, Yanya, Delvine, Karlı-ili ve İnebahtı mukataalarına ait adet-i ağnâm, kışlak ve avarız-ı nüzul iltizam bedeli olarak 39.981,5 kuruşun tahsilinin gerekli

⁹⁹ BOA. C. ADL. 103/6206.

¹⁰⁰ BOA. TS. MA.e. 706/58.

¹⁰¹ BOA. C. ML. 667/27333.

olduğu tespit edilerek buna dair defter Kapıkethüdası Musa Ağa tarafından hazineye teslim edildi. Bu deftere göre hazineye 28.303 kuruşun teslim edildiği, 11.678,5 kuruşun ise bakaya suretinde olduğu anlaşıldı. Selman Paşa'nın uhdesinde olup onun tarafından başka kimselere iltizam edilen bu mukataaların taliplerine ihale edilmesi ve hazinenin zarara uğratılmaması istendi. Selman Paşa'nın terekesini yazmaya memur olan Canım Mehmed Ağa, bakaya suretinde kalmış iltizam bedellerini malikâne usulüyle tasarruf edenlerden talep etti. Mesela Karlı-ili ve İnebahtı adet-i aġnâminı tasarruf eden Şamlı Hüseyin Efendi, ödemesi gereken 4700 kuruşun 3000 kuruşunu Selman Paşa'nın sarrafına teslim ettiğini beyan etmişti. Yine Narda kışlağı bedel-i iltizamını tasarruf eden Mustafa Paşazâde Ali Bey, 1066,5 kuruşu Selman Paşa'nın ölümünden üç ay önce ödediğini beyan ederek borcu olmadığını söylemişti. Garlice Mukataası'nı iltizam eden Ahmed Bey ise 3033 kuruş tutarındaki mukataa bedelini kısa zamanda ödeyeceğini beyan etmişti¹⁰². Dolayısıyla Selman Paşa'nın uhdesindeki mukataaların bedelleri ve ödemelerine ilişkin sorunlar ölümü sonrasında epey bir süre hazineyi ve görevlileri meşgul etmiştir. Selman Paşa uhdesinde olup Silahdar İbrahim Bey'e iltizam edilmiş olan Narda Mukataası'nın 1764 senesi iltizam bedelinden olup hazineye ödendiği iddia edilen 13.569,5 kuruşa ait temessük evrakı muhalefât yazımı sırasında hazine adına kaydedilmişti. Ancak bu parayı kabza memur olan Abdürrezzak Efendi evrakın zayı olduğunu iddia ederek borcu ödemekten imtina etmiştir. Bunun dışında yine 1764 senesi Narda Mukataası bedel-i iltizamından olan 17.365 kuruş Silahdar İbrahim Bey tarafından hazineye eda edilmişti¹⁰³.

4-Selman Paşa'nın Hasımlarıyla Hesaplaşması

Selman Paşa, 1742 senesinde mirmirân unvanıyla görev aldığı devlet hizmetinde ölümüne kadar çeşitli rütbe ve unvanlarla Arnavutluk bölgesindeki sancaklarda vali/mutasarrıflık, kale muhafızlığı ve vergi tahsildarlığı yaptı. Bu bağlamda olmak üzere 1742 senesi başlarında mutasarrıf tayin edildiği ve senenin sonunda ibkâ kılındığı¹⁰⁴ Yanya'ya uzun bir aradan sonra 1755 senesinde bir kez daha tayin edildi. Burada eşkıyaya karşı verdiği mücadele ve reaya ile iyi geçinmesi nedeniyle Mart 1756'da Yanya'daki görevinin ibkâsı istendi. Buna dair gönderilen yazıda Selman Paşa'nın iyi idaresinden reaya ve ahalinin memnun olduğu, Grebene ve Narda kadılarıyla, Yanya ve Narda'nın ulema ve ileri gelenleri ile Rumeli Patriği'nin de memnuniyetlerini bildiren hatta görevinin ibkâsı için arzuhal ve mahzar sundukları ifade edilmişti. Reayayı koruyup kollaması ve fakir

¹⁰² BOA. D. BŞM. MHF. 49/24; BOA. C. ML. 378/15529; BOA. C. ML. 559/22938; BOA. TS. MA.e. 706/58.

¹⁰³ BOA. AE. SMST. III. 267/21330.

¹⁰⁴ BOA. AE. SMHD. I. 265/21438.

halka baskı ve zulüm yapmaması şartıyla Yanya'daki görevi ibkâ kılınmıştı¹⁰⁵. Ancak reaya ile arasının açılması uzun sürmedi. Yukarıda da ifade edildiği gibi sert bir mizaca sahipti. Bölgenin ileri gelen ailelerinden/hanedanlarından birisi olan Arslan Paşazâdelere mensup olup, bu sebeple de diğer ayan ve ailelerle rekabet halindeydi. Görev yaptığı yerlerde vergi meselesinden dolayı reaya ve diğer ahali ile kısa zamanda arasında sorunlar çıkmaya başladı. Bu durum İstanbul'a şikâyet konusu oldu. Bu hususta tespit edebildiğimiz ilk belgenin tarihi Mart 1757'dir. Selman Paşa, Temmuz 1756'de Avlonya Sancağı mutasarrıflığından azledilmişti. İddiaya göre Avlonya Sancağı Mutasarrıfı iken Argirikası Kazası ahali ile arasında birtakım sorunlar çıkmış ve ahali şikâyetçi olmuştu. Bunun üzerine Selman Paşa'nın mirmirânlığı kaldırıldı. Selman Paşa'nın vekili ile davacılar Rumeli Valisi Vezir Ali Paşa'nın huzurunda mahkeme oldu. Ahali mutasarrıfın kendilerine baskı ve eziyet yaptığını, haksız yere para talep ettiğini beyan ederken Selman Paşa ise tüm bunların yalan ve iftira olduğunu ileri sürmüştü. Vezir Ali Paşa'nın ısrarıyla Selman Paşa'nın 10.000 kuruş ödemesi şartıyla taraflar davalarından vazgeçip, davalarından vazgeçtiklerine dair hüccet verdiler. Vezir Moldovanî Ali Paşa, Yanya Sancağı'nın 1756-1758 seneleri cizye ve avarız vergilerinin Selman Paşa'nın uhdesinde olduğunu ve mirmirânlığı kaldırıldığı için tahsilatta sorunlar yaşanacağını ve hazinenin zarara uğrayacağını ileri sürerek rütbesinin iadesini istedi. Hatta 15 yıldır mirmirân rütbesiyle devlete büyük hizmetler etmiş ve hanedana mensup bir kişinin böyle bir muameleye tabi tutulmasının yakışık almayacağını ileri sürdü. Vezir Moldovanî Ali Paşa'nın bu talebi uygun ve yerinde görülerek fukaraya baskı ve zulüm yapmaması şartıyla Selman Paşa'nın mirmirânlığı Mart 1757 tarihinde iade ve ibkâ kılındı¹⁰⁶.

Selman Paşa'nın ve adamlarının Yanya şehrinden gelip geçen tüccar ve yolculardan zorla para aldıkları iddia edilmişti. Delvine Sancağı'na bağlı Aydonat kazası ahalisinden Tüccar Mustafa Beşe adlı kişi bu iddiayı ortaya atmıştı. Mustafa Beşe, kendi halinde ve ticaretle meşgul olup 20 yıldır Filibe kazasında ikâmet etmektedir. Memleket özlemi nedeniyle yanına aldığı 5 keselik gön (tabaklanmış deri) ile Aydonat'a giderken Yanya'da konaklamıştır. Mutasarrıf Selman Paşa'nın bölükbaşısı 30-40 sekban ile Mustafa Beşe'nin kaldığı haneyi basarak mallarına el koymuş ve zulmetmiştir. İhtiyar ve bir daha ticaret yapmaya kudreti olmadığını iddia eden Mustafa Beşe, Selman Paşa ve adamlarının Yanya'dan gelip geçen herkese aynı şeyi yaptıklarını, İstanbul'a şikâyet etmesinler diye yolları kapattıklarını, kazada bulunan kadı ve diğer görevlilerin ellerinden hiçbir şey gelmediğini ileri sürmüştü. Mustafa Beşe bir fırsatını bulup memleketine döndükten sonra Aydonat kadısından aldığı bir mahkeme ilamını İstanbul'a göndermişti. Selman Paşa'nın İstanbul'da bulunan mühürdarı ve bölükbaşısının da bu işte suçları olduğunu ifade ederek hepsi hakkında davacı olmuştu. Bu iddialarla ilgili olarak Selman Paşa, mühürdarı ve bölükbaşısının Rumeli Divanı'na

¹⁰⁵ BOA. C. DH. 284/14189; BOA. AE. SOSM. III. 39/2764.

¹⁰⁶ BOA. A. DVNS. NŞT. d. No:2, s.70.

çağrılması ve tayin edilen mübaşirin huzurunda davacılarıyla yüzleştirilmesine ferman verilmişti¹⁰⁷.

Selman Paşa ile ilgili bir şikâyetle Avlonya'nın sabık Alaybeyi Abdurrahman tarafından yapılmıştı. Sabık Alaybeyi Abdurrahman'ın oğlu Mehmed Sipahi Alaybeyliği'ni ibkâ ettirmek ve tımar beratlarını yenilemek için İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da alaybeyliği ibkâ edilen Mehmed Sipahi bunu gösterir emr-i şerif, tatbik mührü ve 12 adet tımar beratını alarak Avlonya'ya dönüş yolunda Yanya'ya uğramıştır. Yanya Mutasarrıfı Selman Paşa, Mehmed Sipahi'yi yakalayıp hapsedtikten sonra katletmek istemiş, Yanya Müftüsü'nün ricasıyla canını bağışlamıştı. Ancak elindeki emr-i şerif, tımar beratları, tatbik mührü ile diğer mal ve eşyaları gaspedilmiştir. Sabık Alaybeyi Abdurrahman, oğluna yapılanlardan dolayı Selman Paşa ile İstanbul'da Sadrazamın huzurunda muhakeme olmak istediğine dair arzuhal vermiştir. Bu şikâyet üzerine Selman Paşa'nın İstanbul'da bulunan kapıkethüdası çağrılarak hakkındaki iddialar sorulmuştur. Kapıkethüdası, sabık Alaybeyi Abdurrahman'ın maksadının eşkıyalarla işbirliği yapmak olduğunu, Margaliçli Yoldaş ve adamlarının Golos ve Yenişehir taraflarına saldırmalarını temin etmek için de oğlu Mehmed Sipahi'yi yol göstermesi ve rehberlik etmesi amacıyla Yanya tarafına gönderdiğini beyan etmiştir. Kapıkethüdasına göre Mehmed Sipahi, Yanya'da bu sebeple hapsedilmiştir. Sabık Alaybeyi Abdurrahman'ın Margaliç eşkıyasının harekete geçmesi için yazdığı mektupların da ele geçirildiğini ileri süren kapıkethüdası buna dair Aydonat Naibi'nin verdiği ilamı da sunmuştur. Bu iddialar karşısında Rumeli Valisi Vezir Hamza Paşa¹⁰⁸ ve Manastır Kadısı'na gönderilen Temmuz 1762 tarihli fermanla Sadrazam Kethüdası Katibi Elhac Yusuf Yemenî ve davaları görmek üzere gönderilen mübaşirin huzurunda Selman Paşa'nın ve davacılarının Rumeli Divanı'na davet edilerek muhakeme edilmeleri ve sonucun İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir¹⁰⁹.

Selman Paşa'nın reayaya ve ahaliye karşı zulmü nedeniyle Yanya dahilindeki Grebene kazası ahali köylerini bölgelerini terk ederek Yenişehir-i Fener, Tırhala, Alasonya (Ellassona), Dömenike, Serfiçe, Çarşamba, Eğribucak, Cumapazarı, Naslıç, Hurpeşte ve Kesriye kazalarına dağılmışlar, ancak bunların dörtte biri derbend kayd olunurken kalanları perişan ve perakende olmuşlardı. Köylerin büyük bir kısmının boşalması üzerine vergiler toplanamamış, köylerini terk

¹⁰⁷ BOA. C. ADL. 2/139, (H. 29. L 1174/M. 3 Haziran 1761).

¹⁰⁸ Vezir Hamza Paşa, 1727 senesinde Niğde'ye bağlı Develi-Karahisar kazasında doğdu. 1757 senesinde silahdâr, 1759'da Mora, 1761'de ise Rumeli Valisi oldu. Daha sonra Özü valisi, Niğbolu sancağı ve Hotin muhafızı, Mısır, Halep ve Aydın valiliğinden sonra Temmuz 1768'de Anadolu Beylerbeyi, Ağustos 1768'de ise Sadrazam oldu. Ancak kısa bir süre sonra Ekim 1768'de azledilerek Gelibolu'ya sürgün edilmiş ve aynı yıl ölmüştür. Mücteba İlgürel, "Hamza Paşa, Silâhdar", *DİA. Cilt: 15*, İstanbul 1997, s.157-158.

¹⁰⁹ BOA. AE. SMST. III. 76/5634.

etmeyen az miktardaki reaya ve ahali ise ağır vergiler altında ezilmiştir¹¹⁰. Selman Paşa'nın reayaya yaptığı baskı ve zulümden dolayı ahalinin köylerini terk etmelerinin sonunda bazı köyler zapt edilerek çiftlik haline getirilmişti. Bu çiftliklere iskân olunan reayadan Selman Paşa, mutasarrıf tayin edildiği gerekçesiyle 225 kese para talep etti. Ancak reaya fakir ve perişan oldukları gerekçesiyle bu parayı ödeyemeyeceklerini beyan ettiler. Selman Paşa, reayanın mülklerini zorla sattırmak suretiyle 800 kese borçlanmalarına neden oldu. Reaya, Selman Paşa'dan davacı olmuş ve mahkemede yüzleşmek istemiştir. Selman Paşa'nın hasımlarıyla Rumeli Divanı'nda Manastır Kadısı huzurunda mahkeme olunmasına dair gönderilen fermanda reayanın mağduriyetinin giderilmesi istendi. Fakat Selman Paşa, hasımlarıyla yüzleşmeye gelmediği gibi yerine vekilini gönderdi. Manastır Kadısı'nın huzurunda yapılan mahkemede Selman Paşa'nın vekili tüm iddiaları reddetti¹¹¹.

Selman Paşa hakkında artan şikâyetler nedeniyle bir kez daha merkezi hükümetin gazabına uğradı. Rumeli Valisi'ne gönderilen emirlerde şikâyet ve davalarla ilgili olarak Selman Paşa'nın Rumeli Divanı'nda muhakeme edilmesi ve reayanın mağduriyetinin giderilmesi istendi. Ancak Selman Paşa, Manastır Kadısı huzurunda yapılacak mahkemeye önceden olduğu gibi yine vekilini gönderdi. Paşanın vekili mahkemeye reaya ile sulh olduklarına ve karşılıklı davalarından vazgeçtiklerine dair hüccet, ilam ve mahzar sundu. Fakat davacılar senet verdiklerini kabul ederken, bunu Selman Paşa'dan korktukları için verdiklerini beyan ettiler. Bu durum hüccet ve mahzara şüphe ile bakılmasına neden oldu. Zaten hüccet ve mahzarı vermiş olan Müslüman ve reayadan birkaç kişi Rumeli Valisi'ne gelerek yüzleşmek ve haklarını aramak istemişlerdi. Mahkeme kurulduktan sonra tüm ısrar ve davete rağmen davacılaran hiç kimse mahkemeye gelmedi. Selman Paşa'nın vekili ise davacılaran kimsenin gelmemesini bahane ederek kendi lehlerine karar verilmesinde ısrar etmişti. Rumeli Divanı verilen hüccet ve mahzarin zorla alındığına dair kanaat bildirdi. Rumeli Valisi İstanbul'a gönderdiği yazıda taraflar arasındaki sorunun çözülmediğini, bu dava için bir mübaşir tayin edilmesini ve Manastır Kadısı'yla birlikte tarafların Rumeli Divanı'nda tekrar mahkeme edilmesini istedi¹¹².

Selman Paşa'nın reayaya karşı zulmü ve hakkındaki şikâyetler nedeniyle davacıları ile yüzleştirilmesi ve muhakeme edilmesi için Mirahor-ı Sani Silahşor-ı Hassa Abaza Mehmed Ağa mübaşir tayin edildi. Gönderilen 8 Eylül 1763 tarihli hükümde Manastır Kadısı huzurunda yapılan mahkemenin sonuçsuz kaldığı, Abaza Mehmed Ağa ile birlikte Manastır ve Narda kadılarının da Rumeli divanında yapılacak mahkemeye görevlendirildikleri bildirildi. Ayrıca tarafların yüzleştirilmesi, mümkün ise razı ve sulh edilmeleri, kimsenin rencide edilmemesi

¹¹⁰ BOA. AE. SMST. III. 287/23045.

¹¹¹ BOA. A. DVNSMHH. d. No: 163, s.126, (H. Evail-i Za 1176/M. 14-23 Mayıs 1763).

¹¹² BOA. C. DH. 245/12223, (H.29 M 1177/M. 9 Ağustos 1763).

ve karşılıklı sulh olduklarına dair taraflardan senet alınması istendi. Selman Paşa'nın şikâyetçilerine zulüm ve eziyetten hatta intikam düşüncesinden vazgeçmesi aksi takdirde tuğ ve sancağının alınarak hakkından gelineceği sert bir dille ifade edilmişti¹¹³. Fakat Selman Paşa, ısrarla hasımlarıyla yüzleşmeyi kendi aile onuruna ve makamına yakıştıramadığından mahkeme vekilini göndermişti.

Ostura Kazası'nın sabık Kadısı Hüseyin Efendi, memleketi Yanya'ya dönmüş ve kendi halinde bir hayat sürmektedir. Yanya'nın sabık Mutasarrıfı Selman Paşa'nın Bölükbaşı Arnavud Musa, 40 nefer sekban ile Hüseyin Efendi'nin hanesini basarak yağmalamıştı. İddiaya göre Hüseyin Efendi'nin beş keselik altınını, üç keselik emval ve eşyasını gasp etmişlerdi. Hüseyin Efendi'nin şikâyeti üzerine İstanbul'dan gönderilen emr-i şerifte Selman Paşa hakkındaki davaları görmek üzere Rumeli Divanı'na gönderilen Abaza Mehmed Ağa'ya müracaat etmesi ve kurulacak mahkemede hakkını araması bildirildi¹¹⁴. Bu belgeden anlaşıldığına göre Selman Paşa, hasımlarıyla ve davacılarıyla yüzleşmesi için özel görevliler tayin edildiği ve tüm dikkatlerin üzerinde olduğu bir süreçte dahi reayaya karşı sert tutumundan vazgeçmemişti.

Selman Paşa aleyhinde şikâyetlerin İstanbul'da dile getirildiği sıralarda reaya ile Paşa'nın arasını düzeltmek isteyen arabulucular Rumeli Valisi Vezir Moldovanî Ali Paşa ile mübaşir Abaza Mehmed Ağa'nın huzuruna çıktılar. Bu kişiler Selman Paşa'nın reaya ile arasını düzeltmek istediğini hatta Paşa'nın isteyenlere çiftliğinde ikâmete izin verdiğini belirten bir emr-i aliyi de sundular. Sözlerinin devamında Selman Paşa'nın iyi niyetine rağmen halen İstanbul'da bulunan bazı kimselerin aleyhinde yazılar yazarak Sadarete arz ettiklerini, bu işin çözümü için İstanbul'dan mübaşir dahi tayin edildiğini ancak bu tür davranışların sergilenmesinin meselenin çözümüne mani olduğunu ifade ettiler. Davacıların isimlerinin yazılı olduğu bir evrakı takdim ederek bu kişilerin mübaşire yönlendirilmesini istediler. Hatta İstanbul'da bulunan bu kimselerin tayin edilecek bir çavuş vasıtasıyla Rumeli valisi ve mübaşirin yanına gönderilmesini ve haklarını orada aramaları yönünde tavsiyede bulunulması gerektiği yönünde telkinlerde bulundular. Selman Paşa'nın gönderdiği arabulucular, meselenin İstanbul'da değil ancak Rumeli valisinin ve mübaşirin inisiyatifle çözüme kavuşturulacağını düşünüyorlardı. Rumeli valisi arabulucuların söz ve niyetlerini ifade eden bu yazıyı İstanbul'a takdim etti. Bunun üzerine isimleri yazılı Müslüman ve zimmi şikâyetçilerin tayin edilecek bir çavuş ile birlikte Rumeli valisi tarafına gönderilmesine ve mahkeme huzurunda Selman Paşa ile yüzleştirilmelerine ferman buyruldu¹¹⁵.

Mübaşir Abaza Mehmed Ağa, görevini icra etmek üzere Rumeli Valisi Vezir Moldovanî Ali Paşa'nın Divan Katibi Mehmed Efendi, Rumeli Çavuşlar

¹¹³ BOA. AE. SMST. III. 148/11636; BOA. C. ADL. 103/6206; BOA. C. DH. 303/15146.

¹¹⁴ BOA. C. ADL. 7/471.

¹¹⁵ BOA. TS. MA.e. 790/43.

Kethüdası Hacı Ahmed Ağa ve mevali (molla) efendiler ile Yanya'ya geldi. Yanya mutasarrıfı Ömer Paşa, civar kaza ve köylere adamlar göndererek Selman Paşa'dan davacı olanların mahkemeye gelmeleri için çağrı yaptırdı. Ancak reayadan şikâyetçi olanlardan hiçbiri Yanya'da kurulan mahkemeye gelmedi¹¹⁶. Mahkemeye gelenler ise Selman Paşa'nın suçsuz olduğunu ve davacı olmadıklarını ifade ettiler. 15 Ekim 1763 tarihli yazıya göre mahkemede şunlar yaşanmıştı: Sabık Yanya mutasarrıfı Selman Paşa hakkındaki şikâyetleri dinlemek ve reaya ile yüzleştirmek üzere Rumeli Valisi Vezir Ali Paşa'nın emriyle Narda Kadısı Hamid Efendi ile Manastır Kazası Naibi Ömer Efendi yanlarında mübaşir ve molla efendiler olmak üzere Yanya gelerek halkı meclise davet ettiler. Meclise ulema, suleha, meşayih, müderris, zuema, tımar erbabı ve reaya temsilcileri gelerek Selman Paşa ile aralarında Haziran 1759'de alış-veriş ve vergi meselesinden dolayı birtakım sorunların olduğunu ancak bunları çözdüklerini ve karşılıklı sulh olduklarını beyan ettiler. Hatta bu hususta Selman Paşa'ya iki kıta hüccet ve iki kıta mahzar verdiklerini ve bunların Rumeli Valisi'ne sunulduğunu söylediler. Reaya temsilcileri mahkemede "*Selman Paşa'dan ve tabsildarlarından şikâyetçi ve davacı olmadıklarını, kendisinden boşnut ve razı olduklarını, İstanbul'daki şikâyetçilerin vekilleri olmadığını, sözlerinin yalan ve iftira olduğunu*" beyan ederek sabık mutasarrıfın suçunun olmadığını ifade ettiler¹¹⁷. Reayanın mahkemedeki bu beyanları yukarıda da izah edildiği gibi Selman Paşa ile ilgili iddiaların kesilmesine yetmediği gibi yeni gelişmelere neden oldu. Öyle anlaşılıyor ki reayanın iddiaları İstanbul'da yankı bulmuştu. Çünkü dava görülürken Selman Paşa'yı şikâyet etmek üzere İstanbul'a gitmiş olan bir zimmi Yanya'ya dönerek, Paşa'nın tuğ ve sancağının kaldırıldığını ve başka bir yere sürgün edildiğine dair ferman çıktığı haberini getirmişti. Haberin duyulması üzerine Yanya'da ihtilal havası estiği gibi, Selman Paşa'nın tahsil etmesi gereken cizye, avarız ve mukataa vergileri toplanamadı. Bunlar hudut boylarındaki askerlere tahsis edilen veya miri hazinesine teslim edilmesi gereken vergilerdi. Selman Paşa'nın tuğ ve sancağının kaldırıldığı ve Yanya dışında başka bir mahalle sürgün edildiği haberi gerçek çıkmıştı. Bunun üzerine mahkemeye 30 Ekim 1763 tarihli bir yazı gönderen Selman Paşa, sürgün gitmesi halinde uhdesinde olan emval-i mirinin tahsilinin mümkün olamayacağını, Yanya'nın fethinden beri devlete hizmet eden ve mensup olduğu "*ailesinin/hanedanın harap*" olacağını ifade ederek tuğ ve sancağının ibkâsını, Yanya'daki hanesinde veya Yanya'ya yakın Narda'daki çiftliğinde ikâmet ettirilmesini buna karşılık emval-i miriyi tahsil etmek ve hazineye göndermek şartıyla affını istedi. Hatta bunları kontrol etmek üzere Sadrazam çukadarlarından birisinin veya bir başka ağanın mübaşir tayin edilmesi ricasında bulundu. Rumeli Valisi Vezir Moldovanî Ali Paşa, bu gelişme üzerine İstanbul'a gönderdiği 7 Kasım 1763 tarihli tahriratında Abaza Mehmed Ağa ve molla efendilerin Yanya'dan döndüklerini, hem onların beyanatlarında hem de Manastır Naibi'nin

¹¹⁶ BOA, C. ADL, 103/6206.

¹¹⁷ BOA, AE, SMST, III, 291/23289.

verdiği ilamda Selman Paşa hakkında hiçbir şikâyetçinin mahkemeye gelmediğini dolayısıyla muhakemesinin icra edilemediğini ifade etmişti. Rumeli Valisi, Selman Paşa'nın zulüm ve baskısından reayanın perişan olduğunu, davacıların mahkemeye daveti için gönderilen fermanın kasaba ve köylerde okunduğu sırada feryat eden reayanın verdiği yeni arzuhalleri tahriratıyla birlikte İstanbul'a göndermişti¹¹⁸. Dolayısıyla Selman Paşa'dan hoşnut ve razı olduklarını ve davacı olmadıklarını beyan eden kimselerin baskı ve korku ile ifade değiştirdikleri hatta mahkemeye gelemedikleri anlaşıyordu.

Selman Paşa, reayaya karşı davranışlarından dolayı bir ceza almamıştı çünkü şikâyetçiler korkularından mahkemede ifade değiştirmiş veya gelememişlerdi. Buna rağmen Selman Paşa, Aralık 1763'te bir kez daha Yanya'ya mutasarrıf tayin edilmeyi başarmıştı. Ancak Yanya Kalesi Dizdarı Mehmed, Selman Paşa'nın mutasarrıf tayini sonrası şehre girişi sırasında yaşananlarla ilgili şikâyetçi olmuştu. Dizdar Mehmed, Selman Paşa'nın tayini ve şehre gelişini haber vermek için adet olduğu üzere birkaç top atışı yapmıştı. Selman Paşa'ya göre Dizdar Mehmed, toplara az barut koymuş ve atılan topların sesi çıkmadığından kimse bu karşılama merasimini ve güzel haberi duymamıştı. İşte bu gerekçeyle Dizdar Mehmed, Paşanın bölükbaşı ve adamları tarafından dövülmüş, hapse atılmış, türlü ceza ve eziyete maruz kalmıştı. Bu eziyet sırasında Dizdar Mehmed'in iki dişi kırılmıştı. Bir süre sonra Selman Paşa, Dizdar Mehmed'e "*canımı satın al*" diyerek 1400 altın ceza kesmişti. Bu parayı alabilmek için mülklerini satmış ve elde edilen paraya el koymuştu. Dizdar Mehmed, bu iddiaları ileri sürerek şikâyetçi olmuş, yüzleşmek ve muhakeme olmak istediğini ifade etmişti¹¹⁹.

5-Selman Paşa'nın Trajik Ölümü

Selman Paşa'nın reayaya karşı sert tutumu ve tüm uyarılara rağmen tavrını değiştirmemesi üzerine Rumeli Divanı'nda hasımlarıyla yüzleştirilmesine karar verilmişti. Ekim 1763'te icra edilen mahkeme sırasında şikâyet için İstanbul'a giden bir zimmi geri döndüğünden Paşa'nın tuğ ve sancağının kaldırıldığını, asi ilan edildiğini ve Yanya dışında bir yere sürgün edildiği haberini getirdi. Dolayısıyla Selman Paşa ile ilgili şikâyetler İstanbul'da dikkate alınmış, vezirliği ve mansıpları kaldırılmıştır. Fakat Rumeli divanında yapılan mahkemeye şikâyetçi olarak kimsenin gelmemesi üzerine hakkındaki iddiaların iftira niteliğinde olduğu kanaati oluştu. Rumeli Valisi Vezir Ali Paşa, mahkeme kararını İstanbul'a bildirirken, Selman Paşa'nın Yanya dışına sürgün edilmesiyle uhdesinde olan emval-i mirinin tahsilinde sorunlar yaşanacağını ve Yanya'nın fethinden beri devlete hizmet etmiş bir hanedana mensup olması nedeniyle de tuğ ve vezirliğinin kaldırılmasının uygun olmayacağını ifade etti. Bu nedenle emval-i mirinin tahsili şartıyla Narda'daki çiftliğinde ikâmet ettirilmesinin uygun olacağı kanaatindeydi.

¹¹⁸ BOA. C. ADL. 103/6206; BOA. C. DH. 306/15268; BOA. TS. MA. e. 281/61.

¹¹⁹ BOA. C. AS. 556/23327.

Rumeli Valisi'nin bu minvaldeki yazısı üzerine Selman Paşa hakkında verginin tahsili ve reyaya zulüm yapmaması şartıyla affedilmesi yönünde kanaat hasıl oldu¹²⁰. Fakat Rumeli Valisi'nin yazısındaki Selman Paşa'nın affı ve zorunlu ikâmetine dair görüşüne rağmen Sadrazamın takriri ve III. Mustafa'nın hatt-ı hümayununda farklı bir yol izlendiği anlaşılmaktadır. Buna göre, Selman Paşa'nın affedildiği ve Narda'da ikâmet etmesi, Mübaşir Abaza Mehmed Ağa'nın da İstanbul'a dönmesi için ayrı ayrı emr-i aliler kaleme alındı. Bu emirleri Rumeli Valisi'ne götürmek üzere mübaşir olarak bir katip görevlendirildi. Ancak evrakı götürecek katibe dahi yazıların içeriği hakkında bilgi verilmeksizin mühürlendi. Esasında bu emirlerin birisi mübaşir Abaza Mehmed Ağa'nın İstanbul'a dönmesine dair iken diğeri Selman Paşa'nın idam edilmesi kararını içeriyordu. Zaten Selman Paşa'nın, mahkemede davacıları aleyhinde ifade vermedikleri ve Rumeli valisinin de hakkında İstanbul'a olumlu şeyler yazdığını bildiği için gelen mübaşirden şüphe duymayacağı tahmin edilmişti. Eğer bu evrakı Rumeli Valisi'ne götürmek üzere kapıcıbaşı, silahşor, gedikli, çukadar veya tatar benzeri olağanüstü durumlarda gönderilen birisi görevlendirilse, bunun Selman Paşa tarafından şüphe ile karşılanacağı ve farklı anlamlar çıkararak bir takım olumsuzlukların yaşanacağı tahmin edilmişti. Bu nedenle Sadrazam tedbirli davranmış ve Selman Paşa'nın şüphe duymayacağı bir katiple idamına dair yazıyı gizlice Rumeli Valisi'ne göndermişti¹²¹. Rumeli Valisi Vezir Moldovanî Ali Paşa, Selman Paşa'nın idam edilmesine dair fermanı aldıktan sonra harekete geçmiş ve büyük bir gizlilik içinde süreci yöneterek fermanın gereğini yerine getirmişti.

Selman Paşa'nın ölümü dönemin kaynaklarında farklı şekilde nakledilmiştir:

Hakim Tarihi'nde¹²², “*Yanya Sancağı Mutasarrıfı olan Selmân Paşa livâ-i mezburda ve sâ'ir-i Arnavudluk'da serseri eşkiyâ-yı Arnavud tâ'ifelerini: Kapu halkı ve etbâ'ımdır deyü cem' ediüp, fukarâ-i ra'yyete ve sâ'irlere zulm ü te'addisi hadden birün olmağla, rikâb-ı kâm-yâba kirâren mirâren bunun mezâlim-i bi-nihâyesinden ref-i ruk'a-i iştikâ' olundukda, her çend tenbîh ve gûşmalî-çün müte'addid evâmîr-i 'alîyye sudur u irsâl ve irhâb olundukda mütenebbih olmamağla, böyle zâlimin vücûd-ı menhusu rûy-ı arzdan izâle olunmak merteb-i vücûbda olduğuna binâ'en, Rumeli Vâlisi tarafından ber-mûceb-i emr-i 'alî âdem tâ'yin olunup, cezâ-yı sezâsı tertîb ve ser-i maktû' piş-gâb-ı Serây-ı 'âmîre'ye vaz' ve âbara mûcib-i i'tibâr kılndı.*” şeklinde geçmektedir.

Selman Paşa'nın ölümü ile ilgili süreç Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi'nde özetle şu şekilde naklediliyor: Yanya Mutasarrıfı Selman Paşa, başına eşkiya toplayıp reyaya zulmetmekteydi. Hakkındaki şikâyetler artmaya başlayınca katline ferman verildi. Ancak bunun duyulması halinde isyan ederek daha büyük olaylara sebep olacağı düşünülerek işin sessizce çözülmesi yolu tercih edildi. Burnaz Beyzade Abdülkerim Bey mübaşir tayin olunarak Rumeli Valisi

¹²⁰ BOA. C. ADL. 103/6206; BOA. C.DH. 306/15268.

¹²¹ BOA. TS. MA.e. 281/61.

¹²² Mehmed Hakim Efendi, *a.g.e.*, s.1136.

Vezir Ali Paşa huzurunda davalarının görüleceği bildirildi. Bu sırada Selman Paşa'nın katli gizlice ferman edilmişti. Mübaşir Rumeli divanına ulaşınca Vali Vezir Ali Paşa tarafından Selman Paşa mahkemeye davet edildi. Ancak Selman Paşa, “*layık mı beni hasmının ayağına ihzar etmek, lütf buyursunlar, şu kadar hediye vereyim hasmımı benim ayağıma gönderip, bunda murâfaa olalım*” şeklindeki sözleriyle bu daveti geri çevirdi. Selman Paşa'nın yanında birkaç bin adamı/eşkıya olduğu biliniyordu. Vezir Ali Paşa, durumun daha da kötüleşmesinden çekinerek Selman Paşa'dan davacı olanların reislerini zincirle tomruğa vurup mübaşire teslim etti. Mübaşir yanında 80 adam ve Vezir Ali Paşa'nın silahdarıyla birlikte mahbusları Yanya'ya götürdü. Bu sırada Vezir Ali Paşa, silahdarına Selman Paşa'nın idamına dair fermanı gizlice vermişti. Silahdar fırsatını bulduğu anda Selman Paşa'yı öldürecekti. Silahdar, mübaşir ve mahbuslar Yanya'ya iki saat mesafeye vardıklarında Selman Paşa tarafından karşılandılar. Selman Paşa, hasımlarının eli-kolu bağlı şekilde kendisine teslim edilecek olmasından son derece hoşnut ve memnun olarak gelenlere ziyafet çekti. Ona göre düğün, bayram ve sefa günüydü. Kendisine teslim edilen mahbusları sarayın hamamına gönderdi. Hasmını dosta düşmana eli kolu bağlı şekilde gösterdikten sonra affettiğini bildirerek kendisine yeni kıyafetler hediye etti. Silahdar, mahbus ile birlikte hamama girmiş ve içerde paşanın idam fermanını göstererek çıktıklarında fırsatını bulunca öldürmesini emredip bir bıçak verdi. Hamamdan çıktıklarında teşekkür etmek üzere Selman Paşa'nın ayağına kapandılar. Bu sırada silahdar ve yanındaki adamları bıçakla Selman Paşa'nın başını keserek cesedini sarayın meydanına atıp hakkındaki idam fermanını gösterdiler. Selman Paşa'nın adamları ilk anda şaşkınlıkla ne yapacaklarını bilemediler. Fakat “*baş gidince ayak pây-dâr olmaz*” şeklindeki söz gereğince olayı kabullenmek zorunda kaldılar. Selman Paşa'nın katlinden sonra tuğları ve vazifesi hasmına ihsan olundu¹²³.

Ahmed Vâsîf Efendi'nin eserinde ise “*Yanya Mutasarrıfı Mîr-mîrân Selmân Pâşâ'nın şikâti rikâb-ı müstetâbı ta'cîz ve tenbîh ve te'kâdden hissemend olmayub ser-felâket-zêdesine havale-i tîğ-i ser tîz ve mevzu'-ı nazargâh zelîl ve a'zîz kılındı*” şeklinde ifade edilmiştir¹²⁴.

Selman Paşa, arşiv belgelerine yansıdığı üzere Şubat sonu Mart başında [1764]'da hakkındaki idam fermanı gereğince katledildi. Selman Paşa'nın katli sonrası yerine Hacı Paşazâde Mehmed Bey, 6 Mart 1764 tarihinde mutasarrıf tayin edildi. Yanya ve civarının Arnavut eşkıyasıyla dolduğu, Selman Paşa'nın katline giden süreçte Mehmed Bey'in olumlu tavrı, eşkıyanın kendisinden korkması ve bölgenin ileri gelir kişizadesi/hanedanına mensup olması sebebiyle mirmirân rütbesiyle bu göreve tayin edildiği belirtilmiştir. Bu belgedeki ifadeler

¹²³ *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi, Mür'it-Tevârih, II.A.*, (Yayımlayan: M. Münir Aktepe), İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul 1978, s.65-66.

¹²⁴ Ahmed Vâsîf Efendi, *Târîh-i Vâsîf, Mehâsinü'l-Âsâr ve Haka'ikü'l-Abbâr, Cilt:1*, Bulak 1247, s.150.

dikkate alındığında Selman Paşa'nın idamı 6 Mart 1764 tarihinden önce gerçekleşmiştir¹²⁵. Başlı kesilerek İstanbul'a gönderilmiş ve sarayın önünde ibret-i alem için sergilenmişti¹²⁶.

Selman Paşanın ölümü sonrası birtakım gelişmeler yaşandı. Bu bağlamda Yanya Mutasarrıfı Hacı Paşazâde Mehmed Bey, Grebene Kazası ahalisinden olup köylerini terk ederek civar kazalara dağılmış ve perişan olmuş reayanın eski topraklarına iskân edilmesini istedi. Bu hususta İstanbul'a gönderdiği 9 Ağustos 1764 tarihli yazısında köylerin terk edildiğini, kalan reayanın vergileri ödemeye kudretlerinin olmadığını bu nedenle gittikleri yerde avarız hanesi olarak kaydedilmemiş olanların mahallerinden kaldırılarak eski vatanlarına iskân edilmelerini ve buna engel olunmaması için ferman gönderilmesini istedi. Ona göre reayanın eski yerlerine dönmesi kaza ve köylerin imarına ve gelişmesine katkı sağlayacağı gibi vergilerin ödenmesinde de sorun yaşanmayacaktı. Bu hususta civar kazaların kadılarına, idarecilerine ve Samdaniye köyüne reayayı iskana memur tayin edilmiş olan Çukadar Sarı Ali'ye bilgi verilmesini talep etti¹²⁷.

6-Selman Paşa'nın Muhallefâtının Yazımı

Selman Paşa, zenginliği ve çok malı olmasıyla tanınırdı. Katlinden sonra bütün malı ve mülkü hazineye zapt ve müsadere edildi¹²⁸. Selman Paşa'nın idam fermanını, içeriğinden bilgisi olmayan Mektubî Kalemî Halifesinden Abdülkerim Bey [Burnaz Beyzade Abdülkerim Bey], Rumeli Valisi'ne götürmüştü. Abdülkerim Bey, vazifesini tamamlayıp İstanbul'a döndüğünde takdim ettiği tahririnde idam sürecini ve sonrasındaki gelişmeleri şu şekilde ifade etmişti: Rumeli Valisi Vezir Moldovanî Ali Paşa'ya gizli yazıları takdim etmiş ve yazıların birisinde Selman Paşa'nın idam kararı olduğunu öğrenmişti. Valinin yanına ulaşmasından tam 47 gün sonra Selman Paşa'nın katli ve idamı gerçekleşmişti. Rumeli Valisi Vezir Moldovanî Ali Paşa, bu süreçte Yanya halkının zarar görmemesi için oldukça tedbirli davranmış ve büyük bir gizlilik içinde idam kararını uygulamaya özen göstermişti. Selman Paşa'nın kesik başı İstanbul'a gönderildikten sonra Yanya'da olan hanesi kadı tarafından mühürlenerek zapt

¹²⁵ BOA. C. DH. 225/11217; BOA. D. BŞM. MHF. 49/22, (17 Mart 1764).

¹²⁶ BOA. TS. MA.e. 708/15; Mehmed Hakim Efendi, *a.g.e.*, s.1136.

¹²⁷ BOA. AE. SMST. III. 287/23045.

¹²⁸ *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi*, s.66; Osmanlı Devleti, ilk devirlerinden itibaren devlet malını zimmetine geçirenlerle isyancılar hakkında müsadere usulünü uygulamıştı. Özellikle Fatih Sultan Mehmet devrinden itibaren ulema dışındaki devlet görevlilerinden kayda değer mal varlığı bulunan herkese suçlu olup olmadığına bakılmaksızın müsadere uygulanması bir kural haline geldi. Bu anlayışa göre devlet görevlilerinin kullanımına sunulan mal, para ve çeşitli malzemeler şahsa değil makama aitti. Bundan dolayı ölen veya görevden azledilen devlet adamlarının mal ve mülklerine hazine namına el konulurdu. Tuncay Öğün, "Müsâdere", *DİA., Cilt: 32*, (2006), İstanbul, TDV Yay., s.67-68.

edilmişti. Aynı şekilde Narda, Aydonat, Argiri ve Yanya'da bulunan diğer çiftlikleri ve ambarları ile buralarda bulunan hayvanları ve zahiresine de el konuldu. Malı ve mülkünün telef olmaması ve gizlenmemesi için yeniçeriler muhafız olarak hanelere ve çiftliklere görevlendirildi. Narda Mukataası Voyvodası olan Hacı Mustafa, firar etmiş ise de yakalanmış ve hapsedilmişti. Narda Mukataası'nın iki senelik hasılât defteri Hacı Mustafa'dan alındığı gibi çiftlikler, ambarlar ve emlaklarına ait defterlere de el konuldu. Abdülkerim Bey, idamın gerçekleşmesinden itibaren büyük bir titizlikle Selman Paşa'nın malını ve mülkünü kontrol altına aldırılmıştı. Hatta Paşa'nın güvenilir adamlarını ve ahaliyi davet ederek başka gizlenmiş malı, mülkü veya parasının olup olmadığını sordu. Selman Paşa'nın sağlığında Tırhala sakinlerinden Nimetullah adlı kişiye çok miktarda sandık gönderdiği hatta aynı şekilde vatan-ı kadimi olan Argiri taraflarına da çok miktarda emval ve eşya gönderdiğini öğrendi. Ancak bu bilgiyi verenler mal ve eşyanın ne olduğu, Venedik tarafına mı götürüldüğü yoksa Argiri'de mi saklandığına dair bilgilerinin olmadığını söylemişlerdi. Esasında Abdülkerim Bey, mal ve eşyanın Venedik taraflarına gönderilmiş olmasını akla yatkın bulmamıştı. Bunun muhallelâfâtının yazımından sonra ortaya çıkacağı kanaatindeydi. Abdülkerim Bey, muhallelâfâtı yazmaya memur olmadığından bu iş için İstanbul'dan gönderilen Canım Mehmed Ağa gelinceye kadar Yanya'da ve diğer kazalarda Selman Paşa'nın malını ve mülkünü kontrol altına almış ve daha sonra İstanbul'a dönmüştü¹²⁹. Selman Paşa'nın validesi, karısı Ayşe Hanım, oğlu Mehmed Bey ve doğmamış çocuğu varisi olarak tespit edilmiştir¹³⁰. Fakat muhallelâfâtla ilgili yazımlarda doğmamış çocukla ilgili başka bir bilgi geçmemektedir.

Selman Paşa'nın muhallelâfâtını yazmak üzere Canım Mehmed Ağa mübaşir olarak görevlendirildi. Kendisine ise Rumeli Çavuşlar Kethüdası Mükellef Ahmed Ağa [Elhac Ahmed Ağa] yardımcı tayin edildi. Kethüda Mükellef Ahmed Ağa'ya yazılan 19 Mart 1764 tarihli fermanında "...*maktûl-i mezbûr servet ve yesâr ve mâl-ı bîşümâr ile şöbreti şâyân olub emvâl ve emlakı zây' kalmamak ve mektûm olmamak vecble mecmû' harice ihraç...*" olunmak şeklinde belirtilen ifadeyle muhallelâfâtı yazmaya yardımcı olması istendi. Bu yazıda Selman Paşa'nın oldukça zengin olduğu, parasının ve malının gizlenmesine müsaade edilmemesi tembih edilmişti¹³¹. Hatta buna dair verilen fermanla Selman Paşa'nın Yanya ve Narda'daki haneleri ile diğer mahallerde mevcut tüm mal ve eşyasına el konulacaktı. Öncelikle uhdesindeki mukataa ve hazineye olan borçları tahsil edilecekti. Bu bağlamda olmak üzere 1764 senesine mahsuben uhdesinde olan Yanya kalemi cizyesinin Vidin Kalesi muhafazasında görevli yeniçeri mevaciibi olarak tahsis edildiği, bunun 42.000 kuruşunun gönderildiği ancak 27.500 kuruşun bakaya surette kaldığı hatırlatılarak ilk önce bu paranın hazineye aktarılması istendi. Bunun

¹²⁹ BOA. TS. MA.e. 708/15.

¹³⁰ BOA. D. BŞM. MHF. 50/6; BOA. TS. MA.e. 708/34.

¹³¹ BOA. C. ML. 558/22912.

dışında canib-i miri ve Haremeyn Vakfî'ndan olan Göl-i Yanya Mukataası'nın 1763 senesi bakayasının hazineye teslim edilmesi gerektiği hatırlatıldı. Ayrıca uhdesinde bulunan diğer cizye ve avarız kalemine dair tüm hesapların iyice tahkik edilmesi ve hiçbir şeyin eksik bırakılmaması istendi¹³². Uhdesinde bulunan Yanya Mukataası'nın Selman Paşa'nın katli sebebiyle boş kaldığı ve taliplisine verilmesi gerektiği İstanbul'a bildirildi¹³³.

Canım Mehmed Ağa ve Mükellef Ahmed Ağa, Yanya'da Selman Paşa'nın muhalefâtını yazmak üzere çalışmaya başladılar. Ancak Ağustos 1764 tarihinde bu sefer de Avlonya Mutasarrıfı İsmail Paşa'nın katli gerçekleşti. İlk önce Canım Mehmed Ağa'nın Avlonya tarafına giderek İsmail Paşa'nın muhalefâtına el koyması ve yazma işini yapması düşünüldü. Ancak Yanya'daki işin henüz bitmemiş olmasından dolayı Mükellef Ahmed Ağa'nın Avlonya'ya giderek İsmail Paşa'nın muhalefâtını yazması ferman buyruldu. Canım Mehmed Ağa'nın da bir an önce Yanya'daki işini bitirmesi emredildi¹³⁴.

Canım Mehmed Ağa ve Mükellef Ahmed Ağa, Yanya ve Narda'daki çiftliklerde maktul Yanya Mutasarrıfı Selman Paşa'nın zapt edilen hane ve evlerindeki mal ve mülkün yazımını yaptılar. Bu bağlamda 10 Mayıs 1764 tarihinde Korindos kazasında bulunan 13 adet çiftlik kayda geçirildi. Bunlar Zagorbaşı, Karbincosine, Velceste, Retro, Delvinaki-i Sagir, Veradori, Ceryani, Balur, Grameto, Berat, Dobrov, Sadopçe ve İstavraki çiftlikleriydi. Çiftlik-i Proto-i Baba ise karısı Ayşe Hanım'ın mülkü olması nedeniyle defter dışı bırakıldı. Bu çiftliklerin tamamı saz puşideli yani saz örtülüydü. Yine çiftliklerde bulunan samanlık, kulübe, asiyab-ı dakık/un değirmeni ve bağ gibi bağımsız bölümler adet veya miktar olarak yazılmış herhangi bir parasal değere tabi tutulmamıştı¹³⁵.

Canım Mehmed Ağa ve Mükellef Ahmed Ağa, 13 Mayıs 1764 tarihinde Argiri kazasındaki çiftlik, emlak, menzil ve dükkanları yazmışlardı. Bu defterde yer alan bilgiye göre 12 kalemden oluşan mülklerinin 8 adeti çiftlik olup, bunlar Koniçe, Kerkani, Sosa, Kalazani, Ayonikola, Koşopçe, Çalpek ve Poderişte çiftlikleriydi. Çiftliklerde yer alan hane, dam, samanlık, bağ ve harman gibi bağımsız bölümler adet olarak verilmişti. Ayrıca 3 adet asiyab/değirmen; bunların dışında 9.160 kuruş kıymetli 5 kışlak; oda, aşhane, at ahır ve divanhane gibi çeşitli bağımsız bölümleri olan bir adet menzili vardı. Yine Argiri kasabasında 17 Mayıs 1764 tarihinden itibaren bir yıllık kiraya verilmiş 5 adet dükkânı vardı. Dükkânlar fırın ve papuşçu dükkânı şeklinde yazılmış olup bunların senelik kira bedeli ise 9.335 kuruş olarak tespit edilmişti¹³⁶. Yine aynı tarihi taşıyan bir başka defterde ise Argiri ve Bogoniye (Pogoniye) kazasında 127 farklı kişide bulunan koyunları

¹³² BOA. C. ML. 560/22966, (H. 16 N 1177/M. 19 Mart 1764).

¹³³ BOA. D. BŞM. MHF. 49/22.

¹³⁴ BOA. C. ML. 696/28476, (H. Safer 1178/ M. Ağustos 1764); BOA. TS. MA.e. 790/94.

¹³⁵ BOA. D. BŞM. MHF. 50/7.

¹³⁶ BOA. D. BŞM. MHF. 50/9.

adet ve kıymetleriyle birlikte yazılmıştı. Toplam koyun adedi 5.050 olup bunların parasal değeri ise 71.040 kuruştur. Ortalama bir koyunun bedeli 14,05 kuruşa tekabül etmektedir. Ancak bu koyunların 592 adedinin zayi olduğu belirtilmiştir¹³⁷.

Canım Mehmed Ağa, muhallefâtın yazımı sırasında zaman zaman engellemelere maruz kaldı. Bu hususta gönderdiği bir yazıda Yanya'nın Zagor Nahiyesi Kocabaşısı Dimo oğlu Miço'nun muhallefâtın yazımına engel olduğu, ahaliyi kıskırttığı, birkaç defa uyarılmasına rağmen davranışlarından vazgeçmediğini bildirmişti. Bu şikâyet üzerine Haziran 1764 tarihinde Dimo, ıslah oluncaya kadar Limni Adası'na sürüldü¹³⁸.

Canım Mehmed Ağa, muhallefâtın yazım işlemini yaptıktan sonra İstanbul'a gönderdiği 14 Temmuz 1764 tarihli yazıda Selman Paşa'nın varisleriyle şu esaslar üzerine anlaşmalarını beyan etmiş ve bunların uygulanmasına dair emr-i şerif ve görüş talep etmişti¹³⁹:

1-Selman Paşa'nın Yanya, Narda ve diğer kazalarda bulunan emval, eşya, akar ve çiftliklerinin defterleri İstanbul'a gönderilmiştir. Yanya'da borçları ve sarrafların alacakları ortaya çıkarsa varisleri ödemeyi kabul etmiştir. Ayrıca Enderun-ı Hümayun Hazinesi'ne teslim olunacak iltizam akçelerine varisler engel olmayacakları gibi karşılıklı yapılan musalahaya göre Enderun-ı Hümayun Hazinesi'ne 300 kese akçe teslim edeceklerdi. Bu bedele karşılık Selman Paşa'nın bütün mal ve eşyasıyla birlikte çiftliklerinde bulunan ağnâm, hayvan ve alet-edavatı karısı Ayşe Hanım'a, oğlu Mehmed Bey'e ve henüz doğmamış çocuğuna terk edilecekti. Buna dair gönderilen fermanla Selman Paşa'nın zuhur edecek borçlarının ve sarrafın alacaklarının varisleri tarafından ödenmesi, iltizam akçelerine kimsenin müdahale etmemesi ve Enderun-ı Hümayun Hazinesi'ne 300 kese akçe ödemeyi taahhüt etmeleri ve kefil göstermeleri şartıyla kabul edildiği bildirildi. Ayrıca Canım Mehmed Ağa, bu işleri takip etmek üzere güvenilir bir adamını Yanya'da bırakacaktı.

2-Selman Paşa'nın varisleri hazineye ödeyecekleri 300 kesenin yarısını peşin geri kalan kısmını ise 18 ayda ödemeyi talep etmişti. Bu talepleri de uygun bulunmuş olup borç senedi düzenlenerek kefil alınması ferman buyruldu. Selman Paşa'nın güvenilir adamlarından Hazinedarı Musa Efendi, ağalarından Ali Ağa ve Muhtar Ağa, Vekil-i Harcı Hasan Ağa ve Hacı Mustafa Ağa borçların ödenmesine kefil olarak senedi imzaladılar.

3-Selman Paşa'nın borçları ve hazineye teslimine karar verilen 300 kesenin tamamının edasına kadar alacaklıların varislere müdahale etmemesi için Yanya Naibi ve Canım Mehmed Ağa emr-i şerif verilmesini istemişti. Ayşe Hanım ve

¹³⁷ BOA, D. BŞM, MHF. 50/8.

¹³⁸ BOA, C. ZB. 83/4122.

¹³⁹ BOA, D. BŞM, MHF. 50/6.

oğlu Mehmed Bey ile kefillerinin imzaladıkları borç senetleri baş muhasebeye kaydedilip, talep ettikleri emr-i şerif verilmiştir.

4-Canım Mehmed Ağa ve Yanya Naibi, Selman Paşa'nın varislerinin öksüz ve kimsesiz kaldıklarını, bazı fesat ve zorba takımının bunu fırsat bilerek eski düşmanlıkları nedeniyle mal ve çiftliklerine el koymak kasdıyla hem Yanya'da hem de İstanbul'da çeşitli tezvıratta ve şikâyetle bulduklarını ifade ederek bu gibi girişimlerin ve zorbalıkların önlenmesi gerektiğini bildirmişlerdi.

5-Selman Paşa'nın İstanbul'da hapiste bulunan Kapıçukadarı Musa Ağa'nın herhangi bir hesabı ve sebebi yoksa eytamin hizmetinde bulunmak üzere serbest bırakılması istenmiştir. Yukarıda ifade edildiği üzere Kapıçukadarı Musa Ağa, Selman Paşa'nın hazineye olan borçlarını ödemek üzere bir miktar para ile İstanbul'a gitmiş ve burada getirdiği paranın önemli bir kısmını hazineye teslim etmediği gerekçesiyle hapsedilmişti¹⁴⁰.

Selman Paşa'nın çiftlikleri, emval ve eşyası ile hayvanlarının tamamı Canım Mehmed Ağa tarafından deftere geçirildikten sonra validesi, karısı ve oğluna satılması gündeme geldi. Validesi tüm mülk ve malların 230 keseye (115.000 kuruş) kendisine satılmasını istedi. Ancak sadece çiftliklerinin bile bundan fazla tutacağı tahmin edilerek yine de kadı defterinde yazılmış olan bütün eşyası, nakit parası ve hayvanlarının 300 keseye (150.000) validesine satılmasına karar verildi. Ancak bu satış için mevcut ve sonradan ortaya çıkacak borçlarının varisleri tarafından ödenmesi şart koşulmuştur. Hatta buna dair Canım Mehmed Ağa'nın gönderdiği yazının derkenarında Selman Paşa'nın servetinin 1000 kese (500.000 kuruş) kadar olduğu tahminine dair not düşülmüştür¹⁴¹. Bu ifade aslında yukarıda da izah edildiği üzere Selman Paşa'nın oldukça zengin ve servet sahibi birisi olduğunu göstermektedir.

Selman Paşa'nın katli sırasında koynunda bulunan iki-üç büyük elmasın Rumeli Valisi Vezir Moldovanî Ali Paşa'nın bir adamı ile Yanya Mutasarrıfı Mehmed Bey tarafından alındığı ve daha sonra ortaya çıkarılmadığına dair iddialar ortaya atılmıştır. Muhallefâtı yazmakta olan Canım Mehmed Ağa'ya gönderilen Ağustos 1764 tarihli emirde bu elmasları bulup deftere kaydetmesi istenmiştir¹⁴². Ancak yazışmalardan anlaşıldığına göre bu mesele Canım Mehmed Ağa'yı oldukça uğraştırmıştı. İstanbul'a gönderdiği yazıda bu konudan dolayı tehdit edildiğini, hakkında tezvıratta bulunulduğunu ve tüm ısrarlara rağmen adı geçen kişilerin mahkemeye gelmedikleri gibi elmas taşları da ortaya çıkarmadıklarını bildirmişti. İstanbul'dan Rumeli Valisi Vezir Muhsinzâde Mehmed Paşa'ya gönderilen emirlerde bu işin sürüncemede bırakılmaması ve gerekirse elmasları sakladıkları iddia edilen kişileri hapsedmekten çekinmemesi gerektiğine vurgu

¹⁴⁰ BOA. C. ADL. 103/6206; BOA. TS. MA.e. 706/58.

¹⁴¹ BOA. TS. MA.e. 708/34.

¹⁴² BOA. A. DVNSMHM. d. No: 164, s.84.

yapılmıştı. Eğer bu kişiler pişmanlık duyarak elmas taşları teslim ederseler affedilmeleri aksi halde şiddetli şekilde cezalandırılacaklarının kendilerine tebliğ edilmesi istendi¹⁴³.

Selman Paşa'nın katlinden önce Ostura Kazası'nın sabık kadısı Hüseyin Efendi, memleketi Yanya'da bulunan evinin Bölükbaşı Arnavud Musa, 40 nefer sekban ile basıldığını altınları ile mal ve eşyasının yağmalandığını iddia etmişti. Kendisi Rumeli Divanı'nda Abaza Mehmed Ağa'nın kurduğu mahkemeye yönlendirilmişti. Fakat Hüseyin Efendi mahkemeye müracaat edemeden Selman Paşa katledilmişti. Sabık Kadı Hüseyin Efendi, bu seferde muhalefâtı yazmaya memur Canım Mehmed Ağa huzuruna çıkarak hakkının varislere intikal eden terekeden verilmesini istedi. Buna dair Canım Mehmed Ağa'ya ve kadıya hitaben gönderilen 24 Mart 1764 tarihli fermanla iddianın iyice tahkik edilmesi ve doğruluğunun teyit edilmesinden sonra gerekenin yapılması bildirilmişti¹⁴⁴.

Selman Paşa'nın muhalefâtının yazımı devam ederken varislerinden karısı Ayşe Hanım ve oğlu Mehmed Bey, arzuhal takdim ederek kimsesiz ve sahipsiz kaldıklarını, bunu fırsat bilen bazı müfsit ve zorba takımının eski düşmanlıkları sebebiyle uydurma tezkire ve temessüklerle çiftliklere ve diğer mallara el koymak istediklerini, bunlara engel olunmasını talep etmişti. Yanya Mutasarrıfı [Hacı Paşazâde Mehmed Bey], kadı ve Canım Mehmed Ağa'ya hitaben gönderilen 15 Temmuz 1764 tarihli fermanla, Selman Paşa'nın varislerinin hakkının korunmasını, taarruz ve saldırıların önlenmesi, senetsiz ve belgesiz kimseye bir şey verilmemesi gerektiği hatırlatıldı¹⁴⁵. Selman Paşa'nın mal ve mülküne göz dikenlerden birisi Selman Paşa'nın katlinden sonra mutasarrıf tayin edilen Hacı Paşazâde Mehmed Bey'di. Ayşe Hanım'ın şikâyet arzuhalinde kardeşi olup geçmişte kendi yardımına muhtaç olan mutasarrıfın maktul Selman Paşa'dan kalan çiftliklere ve mülklere el koymak istediğini, çiftlikte çalışan adamlarına ve reayaya sebepsiz yere saldırdığını, güvenlik ve emniyetlerinin kalmadığını bildirmişti. Bu şikâyet dikkate alınarak Hacı Paşazâde Mehmed Bey azledilmiş ve yerine mutasarrıf olarak Klis'in (Kilis) sabık Mutasarrıfı Yayçeli Hasan Beyzâde Mehmed Bey [26 Ocak 1765] tayin edilmişti. Yayçeli Hasan Beyzâde Mehmed Bey'e hitaben gönderilen fermanla maktul Selman Paşa'nın yetimlerinin ve varislerinin hakkının korunması ve kimsenin müdahale etmesine izin vermemesi gerektiği uyarı yapılmıştır¹⁴⁶. Yanya'dan azledilen Hacı Paşazâde Mehmed Bey ise

¹⁴³ BOA. A. DVNSMHH. d. No: 164, s.84, (H. Evail-i R 1178/M. 28 Eylül-7 Ekim 1764); BOA. A. DVNSMHH. d. No: 164, s.104, (H. Evail-i Ca 1178/M. 27 Ekim-5 Kasım 1764); BOA. A. DVNSMHH. d. No: 164, s.108, (H. Evahir-i Ca 1178/M. 16-25 Kasım 1764).

¹⁴⁴ BOA. C. ADL. 7/471.

¹⁴⁵ BOA. C. DH. 19/922.

¹⁴⁶ BOA. TS. MA.e. 790/64, (H. Şaban 1178/M. Ocak 1765); XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi-Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, s.62.

aynı tarihte İskenderiye'ye vergilerin tahsili ve tanzim-i memleket şartıyla mutasarrıf tayin edildi¹⁴⁷.

Selman Paşa'nın katlinin üzerinden uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen alacağı olduğu iddiasıyla İstanbul sarraflarının talepleri bitmiyordu. Paşa'nın İstanbul'daki Gümrük Emini İshak Ağa'nın Sarraf Harine veled-i Simaven adlı zimmeden 53.643,5 borç aldığı ve bu borcun Paşa'nın varisleri tarafından ödenmediği iddia edilmişti. Selman Paşa'nın muhalefâtı kaydedilirken, ileride çıkacak borçların ödenmesi şartıyla emval, eşya, çiftlik ve mülkleri karısı Ayşe Hanım ile oğlu Mehmed Bey'e terk edilmişti. Bu süreçte oğlu Mehmed Bey vefat etmiş ve tek varis olarak Ayşe Hanım kalmıştı. Yanya Kadısı huzurunda görülen davada Sarraf Harine'yi temsilen mahkemede bulunan vekili Yani veled-i Hristo'dan iddialarını ispat edecek senet veya belge sunması istenmiş ancak herhangi bir belge sunamamıştı. Ayşe Hanım'ın vekili Mustafa Ağa ise tüm iddiaları inkâr ve maktul Selman Paşa'nın borcunun olmadığını beyan etti. Yanya Kadısı 17 Mart 1777 tarihli bir ilam ile borcun olduğuna dair bir senet veya belge sunulmadığı gerekçesiyle Sarraf Harine'nin talebini reddetti¹⁴⁸.

Selman Paşa'nın muhalefâtını zapta, malını ve mülkünü yazmaya memur edilen Canım Mehmed Ağa, vazifesini bitirdikten sonra yaklaşık bir yıl sonra Mayıs 1765'te İstanbul'a döndü. Selman Paşa'nın borçlarını tahsile ve hazineye olan borçlarının ödenmesine mübaşeret etmek üzere Canım Mehmed Ağa, adamlarından Veli'yi memur etmiştir¹⁴⁹. Yazışmalardan ve düzenlenen ayrı ayrı defterlerden Selman Paşa'nın servetinin ne kadar olduğu veya tüm mal ve mülkünün deftere geçirilip geçirilmediği konusu net değildir. Ancak Yanya'nın önde gelen ailesinden/hanedanından olması hasebiyle oldukça yüklü miktarda para, hayvan, mülk ve çiftliğinin olduğu aşikârdır.

Sonuç

Yanya, XVIII. yüzyıldan itibaren mutasarrıfların idaresine verildi. Bölgenin ileri gelen ailelerine mensup olan mutasarrıfların görevi vergilerin tahsili, eşkiya ile mücadele ve düzeni sağlamaktı. Ancak zaman içinde mutasarrıf tayin edilenlerin diğer aileler üzerine üstünlük kurma düşüncesi rekabeti artırdı. Bu durum XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren ayan sınıfının güç kazanmasına ve bu sınıf arasındaki mücadelenin artmasına yol açtı. Bu bağlamda olmak üzere Yanya idaresini 1611'den itibaren ellerinde tutan Arslan Paşazâde ailesine mensup olan Selman Paşa, Yanya Sancağı'na ilk defa 1742 senesinde mutasarrıf olarak tayin edildi. 1764 senesine kadar farklı zamanlarda Yanya'nın idaresini elinde

¹⁴⁷ BOA. D. BŞM. MHF. 50/74; XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi-Merkez ve Tayra Yöneticileri 1756-1792, s.75.

¹⁴⁸ BOA. D. BŞM. MHF. 60/45.

¹⁴⁹ BOA. C. DH. 19/921.

bulundurdu. Selman Paşa'nın reayaya ve fakir ahaliye karşı sert ve uzlaşmaz tavrı merkezi hükümetle arasının açılmasına neden oldu. Hakkındaki şikâyetlerin ve Yanya'da ahaliye/reayaya karşı eşkıyalığın artması gözden düşmesine yol açtı. Hasımlarıyla yüzleşmesi için İstanbul'dan Abaza Mehmed Ağa mübaşir olarak gönderildi. Rumeli vilayetinin merkezi olan Manastır Kadılığı'nda kurulan mahkemede hasımlarıyla yüzleşmek üzere defalarca davet edilmesine rağmen bu davete riayet etmedi. Bunun gerekçesi bölgenin en önde gelen hanedanına mensup olması ve bu muameleyi ailesine yakıştıramamasıydı. Kendi yerine vekilini mahkemeye gönderdi. Fakat hakkındaki tüm iddiaları reddetti. İstanbul'dan gönderilen ferman ve emirlerde reaya ile karşılıklı uzlaşması istenmişti. Ancak Selman Paşa'nın uzlaşmaya yanaşmaması üzerine hakkında idam kararı verildi. İdam kararının Rumeli Valisi'ne ulaşmasından sonra gizli bir plan yapıldı. Bu plana göre hasımlarının Selman Paşa'nın ayağına gönderilmesi ve mahkemenin Yanya'da kurulmasına karar verildi. Yanya yakınlarında hasımlarını karşıladığı ve gelenlere ziyafet verdiği sırada hamamda kellesi kesilmek suretiyle idam hükmü yerine getirildi. Selman Paşa, zenginliği ve şöhreti ile ün yapmıştı. Ölümünden sonra muhallefâtı müsadere edilmek suretiyle tüm malına ve mülküne hazine adına el konuldu. Yanya ve Narda'da pek çok çiftliği, evi, dükkânı, değirmeni ve hayvanı tespit edildi. Bunların dışında parası ve eşyaları kayda geçirildi. Ancak servetinin önemli bir bölümünün gizlendiği yönündeki şüpheler giderilemedi. Servetini oluşturan mal ve mülkünden tespit edilebilenler, sarraflara ve hazineye ait olan borçları düşüldükten sonra varislerine belli bir meblağ karşılığında satıldı. Selman Paşa, arşiv belgelerine yansıyan tarihsel kişiliği ve merkezi hükümetle yaşadığı sorunlar dikkate alındığında, Arnavutluk bölgesinde sonraki zamanlarda bir güç olarak ortaya çıkan ayan sınıfının ilk temsilcilerinden birisidir.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Ali Emiri, Mahmud I (AE. SMHD. I.): 5/326; 24/1419; 44/2621; 58/3706; 149/11146;
166/12640; 167/12699; 259/21083; 259/21095; 265/21438.

Ali Emiri, Mustafa III (AE. SMST. III.): 76/5634; 84/6254; 92/6919; 127/9815;
148/11636; 153/12083; 196/15480; 204/16059; 209/16461; 267/21330;
283/22771; 287/23045; 291/23289.

Ali Emiri, Osman III (AE. SOSM. III.): 17/1110; 17/1111; 27/1920; 28/1997; 39/2764;
44/3195; 51/3660; 53/3761; 53/3764; 53/3765; 54/3847; 54/3848; 63/4711;
80/6131; 92/7091.

Bab-ı Asafî, Mühimme Defteri (A. DVNSMFM. d.): No: 148, 149, 158, 159, 161, 162, 163,
164.

Bab-ı Asafî, Divan-ı Hümayun Tahvil (Nişan) Defteri (A. DVNS. NŞT. d.): No:2.

Bab-ı Asafî, Nişan ve Tahvil Defteri (A. NŞT. d.), No:1390.

Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi, Muhallefat Defterleri (D. BŞM. MHF. d.) No: 13668.

Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi, Muhallefat Halifelîği (D. BŞM. MHF.): 40/72; 43/2; 49/22;
49/24; 50/6; 50/7; 50/8; 50/9; 50/74; 60/45.

Cevdet, Adliye (C. ADL.): 2/139; 7/471; 103/6206.

Cevdet, Askeriye (C. AS.): 556/23327; 1121/49681.

Cevdet, Bahriye (C. BH.): 104/5050.

Cevdet, Dahiliye (C. DH.): 9/417; 13/629; 19/921; 19/922; 150/7494; 213/10616;
225/11217; 245/12223; 277/13834; 278/13898; 284/14189; 286/14268;
303/15146; 306/15268; 324/16180.

Cevdet, Maliye (C. ML.): 35/1596; 349/14361; 378/15529; 545/22370; 558/22912;
559/22938; 560/22966; 602/24815; 667/27333; 696/28476; 699/28574;
773/31526.

Cevdet, Zabtiye (C. ZB.): 4/169; 7/329; 33/1634; 68/3377; 83/4122.

İbnülemin, Maliye, (İE. ML.): 79/7393.

Topkapı Sarayı, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA.e.): 281/61; 706/58; 708/15;
708/34; 790/43; 790/64; 790/94.

2-Kaynak Eserler, Kitap ve Makaleler

AHMED VÂSİF EFENDİ, *Târib-i Vâsîf, Mehâsinü'l-Âsâr ve Haka'ikü'l-Abbâr, Cilt:1,*
Bulak 1247.

ANDIÇ, Kamil, *Osmanlı Devleti Döneminde Arnavutluk'un Durumu (19. ve 20. yüzyıllar),*
Trakya Üniversitesi, SBE., (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2000.

BALCI, Sezai, *Babalı Tercüme Odası,* Libra Kitap Yay., İstanbul 2013.

- BAŞAR, Fahmeddin, *Osmanlı Eyalet Tevcibâtı (1717-1730)*, TTK, Ankara 1997.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, TTK, Ankara 1997.
- EFE, Ayla, "Tanzimat'ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt:6, Sayı: 22, (Yaz 2009), s. 87-113.
- ERKEN, İlkey, *Yanya Sancağı İdari Yapı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)*, TTK, Ankara 2021.
- FEYZİOĞLU, Hamiyet Sezer, *Bir Osmanlı Valisinin Hazin Sonu Tepedelenli Ali Paşa İsyanı*, İstanbul 2017.
- GJELI, Ardit, *Between Rebellion and Obedience: The Rise and Fall of Busbatlı Mahmud Paşa of Shkodra (1752-1796)*, İstanbul Şehir Üniversitesi, SBE, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.
- İĞÜREL, Mücteba, "Hamza Paşa, Silâhdar", *DİA. Cilt: 15*, İstanbul 1997, s.157-158.
- KELEŞ, Erdoğan, "Avlonya Sancağı Mutasarrıfı Vezir Arnavut İsmail Paşa (1751-1764)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:9, Sayı: 27, (Haziran 2021), s.214-249.
- KELEŞ, Erdoğan, "Kıbrıs'ta Girne Dizdarı Halil İsyanı (1765-1766)", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar II*, Cilt: 2, Ankara 2020, s.339-380.
- KILIÇ, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı*, Elazığ 1997.
- KİEL, Machiel, "Yanya", *DİA. Cilt: 43*, İstanbul 2013, s.317-318.
- MEHMED HAKİM EFENDİ, *Hâkim Efendi Tarîhi (Osmanlı Tarîhi 1166-1180/1752-1766)*, 2. Cilt, (Hazırlayan: Tahir Güngör), İstanbul 2019.
- MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî*, Cilt: 5, (Hazırlayan: Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- MUSTAFA RUHİ, *Coğrafya-yı Tabii*, (y.y./y.y.).
- NAZİF HOCA, "Yanya", *İA. Cilt: XIII*, MEB, Eskişehir 1997, s.358.
- ÖĞÜN, Tuncay, "Müsâdere", *DİA. Cilt: 32*, (2006), s.67-68.
- ÖRENÇ, Ali Fuat, "Mutasarrıf", *DİA. Cilt: 31*, (2006), s.377-379.
- ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Ankara 1994.
- ÖZKAYA, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, İstanbul 2010.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: II, İstanbul 1993.
- PAMUK, Bilgehan, "Osmanlı Döneminde Arnavutluk", *Balkanlar El Kitabı*, 1. Cilt, Ankara 2013, s.335-343.
- SARICAOĞLU, Fikret, "Osman III", *DİA. Cilt: 33*, İstanbul 2007, s.456-459.
- SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lâgatı*, İstanbul 1986.

Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi, Mür'î't-Tevârih, II.A., (Yayımlayan: M. Münir Aktepe), İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul 1978.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kamusu'l-alâm, Cilt: 6*, Mihran Matbaası, İstanbul 1316.

ULUÇAY, Çağatay, *18 ve 19. Yüzyullarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011.

XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi-Merkez ve Tayra Yöneticileri 1756-1792, 16 Numaralı Tahvil Defteri, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayını, İstanbul 2019.

YAKUT, Esra, "Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak Eşkıyalık ve Cezalandırılması", *Kebikeç, Sayı: 33*, (2012), s.21-34.

OSMANLI KAYNAKLARI IŞIĞINDA XVII. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE KONYA VE ÇEVRESİNDE CELÂLİ MÜCADELESİ

Jalali's Struggle in Konya and its Surroundings in The First Quarter of XVII. Century in The Light of Ottoman Sources

Ayşe PUL*

Özet

Anadolu'da siyasi, askeri, idari, sosyo-ekonomik ve iklimsel faktörler gibi sebeplerle Celâli isyanları adı verilen büyük eşkıyalık hareketleri ortaya çıktı. Derinleşen isyan hareketlerinin neticesinde XVII. yüzyılın başında özellikle 1603-1608 arasında Büyük Kaçgun olarak adlandırılan dönemde Anadolu halkının önemli bir kısmı toprağını bırakıp, rahat ve güvenli yaşayabilecekleri yerlere göç ettiler veya güçlü asi liderler etrafında birleştiler. İsyanlara liderlik edenler içerisinde devlet hizmetinde yer alanların yanı sıra bölgede yaşayan güçlü kişiler de vardı. Zaman zaman bu asiler devlete yararlılık gösterip iltifata mazhar olurken, gün gelip zorba olarak nitelendirilmekteydi. Bununla birlikte, onları bertaraf etmekle görevlendirilen veya bölgede muhtelif hizmette olan memurların halka daha da beter zulüm yaptıkları ile ilgili şikâyetler de sıkça gündeme gelmekteydi. Bu minvalde, Konya ve çevresi isyanların odağında olan önemli bir bölge olarak karşımıza çıkar. XVII. yüzyılın ilk çeyreğine odaklandığımız bu çalışmada, birçok eşkıyanın Konya ve çevresinde ele geçirildiğini ve etkisiz hale getirildiğini görüyoruz. Bu isyan hareketlerinin bir an evvel durdurulması için birçok paşa görevlendirilmekle birlikte, bunlar içinde en güçlü ve dirayetlisi olan Kuyucu Murad Paşa döneminde etkin bir mücadele ile isyanlar büyük ölçüde bastırıldı. Bu çalışmada, Murad Paşa'nın mücadelesi ve faaliyetleri odağında XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Konya ve çevresinde yaşanan eşkıyalıklar hakkında Osmanlı kroniklerinin yanı sıra ilgili dönemin Mühimme Defterleri'nde yer alan kayıtlar ışığında bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: isyan, eşkıya, Anadolu, Karaman, I. Ahmed

* Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: a.pul69@hotmail.com. ORCID: 0000-0003-4322-7072

Makale Geliş Tarihi: 18.03.2022 Makale Kabul Tarihi: 08.04.2022

Abstract

The great banditry movements called Celali revolts emerged in Anatolia for reasons such as political, military, administrative, socio-economic and climatic factors. As a result of the deepening rebellion movements, a significant part of the Anatolian people had to migrate to places where they could live in comfort and security, or united around strong rebel leaders, especially in the period called the Great Escape, between 1603 and 1608. Among those who led the revolts, there were also those who took part in the state service, as well as others who somehow became stronger in the region. From time to time, these rebels were useful to the state and were complimented, but while the day came, they were described as tyrants. However, complaints were frequently raised that the officials who were assigned to eliminate them or who were serving in the region were even worse persecuting the people. In this respect, Konya and its surroundings appear as an important region at the center of the uprisings. In this study, which focuses on the first quarter of XVIIth century, we see that many bandits were captured and neutralized in Konya and its surroundings. Although many pashas were appointed to stop these rebellion movements as soon as possible, the struggle of Kuyucu Murad Pasha, who was the strongest and most proficient among them, draws attention in terms of suppressing banditry in a short time and violently. In this study, in the focus of the struggle and activities of Murad Pasha it will be tried to give information about the banditry in Konya and its surroundings in the first quarter of the XVIIth century, in the light of archive records as well as Ottoman chronicles.

Key Words: revolt, bandit, Anatolia, Karaman, I. Ahmed

Giriş

XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyıl başlarında Anadolu'da cereyan eden Celâli isyanları Osmanlı Devleti tarihi içerisinde mühim yer tutar. Anadolu'da sosyal ve ekonomik bunalımın artması neticesinde isyanların derinleşmesi ve genişlemesinin ardında Avrupa'da yaşanan gelişmeler, coğrafi keşiflerin etkileri, enflasyon, nüfus artışı, tımar sisteminin bozulmaya başlaması, Küçük Buzul Çağı'nın iklimsel etkileri gibi pek çok neden vardı¹. III. Murad ve III. Mehmed döneminde iki cephede birden İran ve Avusturya ile yapılan uzun savaş yılları bu buhranı derinleştirdi. Özellikle 1596 yılından sonra kalabalık kitlelerin dahil olmasıyla isyan genişledi. Haçova Savaşı'ndan sonra Ciğalazade Sinan Paşa'nın

¹ İsyânların sebeplerinin tartışıldığı bir çalışma için bkz. Yunus Koç, "Osmanlı'da Toplumsal Dinamizmden Celâli İsyânlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum", *Bilgi*, S. 35, Güz 2005, s. 230-231. XVII. yüzyılın genel bir panoraması için bkz. Mehmet Öz, "II. Viyana Seferine Kadar XVII. Yüzyıl", *Türkler*, c. 9, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 715.

asker yoklaması sırasında firarî olanların adlarını defterden silmesi buna etki eden faktörlerden biri olarak görüldü. Sadece toplumsal yapı değil, aynı zamanda devlet müesseseleri de büyük bir değişim sürecine girdi². Çok daha öncesinde Anadolu’da huzursuzluklar başlamış olmakla birlikte bu firarîler, yanlarına diğer gayrimemnun kitleleri de alarak yıllarca faaliyetlerini sürdürdüler. Anadolu halkının önemli bir kısmı 1603-1608 arasında Büyük Kaçgun olarak nitelendirilen göç hareketinin olumsuz etkilerine maruz kaldı³. Birçoğu basit köylülerken topraksız leventlere, askerlere, sekbanlara ve eşkıyalara dönüştüler⁴.

Bir diğer taraftan bakıldığında merkezden gönderilen memurlar ile bölgedeki daha ziyade sipahi kökenli yerel silahlı güçler –ki zaman zaman sefer görev emri verilen- ana aktörler oldular. Memurların, görevi kötüye kullanma, yolsuzluk, sahtekarlık, bölge halkına zulüm, baskı, haksız talep vb. gibi hareketleri şikayet konusu olurken, bu silahlı gruplar kendi bölgelerinde bu gidişata bir dur deme arayışı içerisine girmekteydi. Bazen de bunun tam tersi olarak, bölgelerinde güçlenen ve halkı huzursuz eden yerel gruplara karşı merkezin görevlendirdiği memurlar gerekli tedbirleri almaktaydı. Gün geçtikçe bunların arasında yaşanan çatışmalar, menfaat çekişmeleri sıkça görülür oldu. İşte kimin dost kimin düşman olduğunun karıştığı bu ortamda huzur ve güveni arayan köylüler daha başka sebeplerle de köylerini, evlerini, barklarını terk ettiler ve neticede birçok köy küçüldü ya da kayboldu. Bu kırsal ekonomiden kopuşla birlikte reaya geçim kapısını ya güçlü yerellerin yanında ya da kendi başına eşkıyalık faaliyetlerinde aradılar⁵.

Otorite zayıflığı, güvenlik sorunu, ekonomik problemler gibi sebeplerle de yoğun göçün yaşandığı bir gerçektir. Özellikle de ulaşımı kolay yerlerde kurulan köy yerleşmeleri en fazla terk edilenler arasındadır. Dolayısıyla dağlık alanlarda

² Karen Barkey *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi*, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 208-209. Mustafa Akdağ “Celâli Fetretî”, *DTCFD*, c. 16/1-2, Ankara 1958, s. 53. William J. Griswold, *Anadolu’da Büyük İsyân 1591-1611*, Çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2002, s. 15-16. Fatma Acun, “Celâli İsyânları (1591-1611)”, *Türkler*, c. 9, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 699.

³ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kangası*, Bilgi Yay., Ankara 1975, s. 24. Akdağ, “Celâli İsyânlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606”, *DTCF TAD*, c. 2/2, Ankara 1964, s. 1-49. Akdağ, “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, *DTCF TAD*, c. 4/6, Ankara 1966, s. 209-212. Hrant Andreasyan, “Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 45.

⁴ Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet*, s. 181.

⁵ Özgür Teoman-Cumali Bozpınar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Celali İsyânları: Chayanovyan Bakış Açısıyla Bir Değerlendirme”, *Akdeniz İİBF Dergisi*, 2021, 21 (1), s. 128. Konya nahiyelerinde kaybolan yerleşme miktarları tablosu için bkz. İlker Yiğit-Osman Gümüşçü, “Kayıp Köylere Mekansal Bakış: XVI-XX. Yüzyıl Konya Çevresi Örneği”, *Kebikeç*, 44, 2017, s. 330.

kurulan yerleşmeler büyük ölçüde varlıklarını korumuşlardır⁶. Bu duruma etki eden faktörlerden biri de konargöçerlerin bu otorite zayıflığı bağlamında verdiği zararlarıdır. Nüfus artışı, iklimsel şartlar ile birlikte ekip dikilecek alanların azalması, rekoltenin düşmesi bir yana yerleşik köylülere bu konargöçer grupların verdiği zararları da görmezden gelmemek gereklidir. Bu ekili alanlara zararlarının dışında cana ve mala kastetme, eşkıyalık gibi kanunsuz işlere de dahil oldukları görülmektedir⁷. Fakat bu ölçüde büyük kayıpların ana nedeninin Celali isyanları ve çeşitli eşkıyalık faaliyetleri ile yakından ilgili olduğu açıktır⁸. Köylerin boşalmasının bir diğer önemli sebebi, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sefer maliyetlerini karşılayabilmek üzere nakdi olarak alınan Avarız vergilerinin düzenli bir şekilde reayadan talep edilmeye başlanmasıydı. Bu durum reayanın gelir düzeyini yükseltmeye çalışmasını gerektirdi. Fakat bu sefer de Küçük Buzul Çağı⁹ denilen iklimsel dalgalanmalar reayanın bu girişimini engelledi. Bu sefer köylü, nakdi vergilerini ödeyebilmek için yüksek faiz oranıyla zaim, tımarlı sipahi, çavuş, müderris, mazul kadı gibi siyasi ve ekonomik açıdan güç sahibi şahıslardan borç almak durumunda kaldı. Bu borç yükünü ödeyemeyen reaya, çiftini çubuğunu terk etmek durumunda kaldı¹⁰.

Münferit hadiselerin ötesinde Osmanlı tarih yazarlarının asıl “Celâlilik” adı altında zikrettikleri olaylar, XVI. yüzyılın sonlarına doğru başlamış, neredeyse devam eden yüzyılda da etkisini göstermişti. Celâli isyanları hakkında yerli yabancı pek çok araştırma vücuda getirilmiş, konuyla ilgilenenlerin istifadesine sunulmuştur. Konya özelinde Celâli isyanlarının mahiyetine dair derli toplu müstakil bir çalışma bulunmamakta, pek çok eserde parça parça bilgiler yer almaktadır. Bu eserlerin bir kısmında ya anlatılarda eksiklikler bulunmakta veya yanlış aksettirilen bilgiler verilmektedir. Bu çalışmada bu eksiklikler ve yanlışlıklar mümkün mertebe giderilmeye gayret edilecek, Konya odağında Kuyucu Murad

⁶ Karaman eyaleti ve Konya’da kaybolan/terk edilen köyler ve sayısal verileri hakkında bkz. Yiğit-Gümüşçü, “Kayıp Köylere Mekansal Bakış”, s. 332-333. Ayrıca bkz. Oktay Özel, “Osmanlı Anadolu’sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)”, Ed. M. Öz ve F. Yeşil, *Ötekilerin Peşinde, Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 557-592.

⁷ Alpaslan Demir, “Osmanlı Devleti’nde Yörükler İle Yerleşiklerin Kavgası: Kayıp Köyler Meselesi”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 11, Sayı: 21, Ankara 2017, s. 19-21.

⁸ Yiğit- Gümüşçü, “Kayıp Köylere Mekansal Bakış”, s. 334-335.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Yusuf Yılmaz-Yahya Kadioğlu, “Küçük Buzul Çağı ve Kuraklık ve Diğer Coğrafi Olayların Celali İsyancı Üzerindeki Etkileri”, *Studies of the Ottoman Domain*, 7 (12), (2017), s. 267-288.

¹⁰ Teoman-Bozpinar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Celali İsyancı”, s. 127-128. Deprem, sel/taşkın, kuraklık, kıtlık, çekişme istilası gibi faktörlerin kayıp köyler meselesine etkileri bağlamında bkz. İlker Yiğit, “İskândağı Kararsızlık: Doğal Afetler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XX. Yüzyıl Manisa-Konya Çevresi Örneği)”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 26, 2017, s. 329-364.

Paşa'nın Celâli mücadelesi merkezli olmak üzere XVII. yüzyılın ilk çeyreğindeki hadiseler, Osmanlı kaynakları ışığında değerlendirilecektir. Konya'nın her yönden önemi ve burada gerçekleşen küçük veya büyük boyutlu eşkıyalık hareketleri etraflı bir şekilde izah edilmeye çalışılacaktır.

1. Konya Şehrine Dair

Konya, Anadolu Selçuklularının yıkılmasından sonra Fatih Sultan Mehmed döneminde ilhak edilene kadar Karamanoğulları'nın eline geçmiş, Karaman eyaletinin paşa sancağı olmuştur. Bundan sonra önce Şehzade sancağı olmuş, ilerleyen zamanda beylerbeylik statüsüne getirilmiştir¹¹. Fatih'in ortanca oğlu Mustafa 1474'te Konya merkezinde yeni fethedilen Karaman sancağını yönetirken hastalanarak vefat etmişti¹². Şehzade Cem ise, 1481'de II. Mehmed vefat ettiğinde Karaman sancağını Konya'dan yönetiyordu¹³. Konya, daha sonraki dönemlerde de şehzade sancağı olarak Osmanlı yönetim mekanizması içerisinde işlevini sürdürmüştür.

Osmanlı idaresi süresince Konya, Karaman Beylerbeyliği'nin merkeziydi, XVII. yüzyılda bu eyalet, Konya, Aksaray, Akşehir, Beyşehir, Kırşehir, Kayseriye ve Niğde olarak 7 sancağı ihtiva etmekteydi¹⁴. Bu yüzyılda Konya Sancağı'nın merkez kazaları ise şunlardır: Ereğli, İnsuyu, Eskiil, Aladağ, Bayburd, Pirlevganda, Belviran, Karış maa Birendi, Hatunsaray, Larende, Turgud, Mahmudlar, Gaferyad, Lazkiye-i Karaman. Bozkır, Seydişehir, Kırili Beyşehir sancağına bağlı, Ilgın, İshaklu, Toganhisarı ise Akşehir'e bağlı idi¹⁵.

Konum olarak bakıldığında Konya, Üsküdar'dan Halep'e kadar uzanan Anadolu'nun en işlek ana yol güzergahlarından biri olan sağ kol ana yolu üzerinde bulunmaktaydı. Bu yol, Bolvadin-Akşehir-Argıthanı-Ilgın-Kadınhanı-Ladik-Dokuzhanı-Konya-İsmil-Karapınar-Ereğli-Kozlukhanı-Ulukışla güzergâhını takip etmekteydi. Yine ana yol üzerinde Bolvadin'den Karahisar, Sandıklı,

¹¹ Adları konusu için bkz. Tuncer Baykara, "Konya", *DİA*, c. 26, Ankara 2002, s. 182. Yusuf Küçükdağ-Caner Arabacı-M. Serhat Yenice, "Tarihî Süreç İçinde Konya Şehrinin Fiziki Gelişimi", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (5), Ekim 2020, s. 4. Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, c. I, İş Bankası Yay., İstanbul 2018, s. 114.

¹² Carolin Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa: Osmanlı*, Çev. Zülal Kılıç, Timaş Yay., İstanbul 2012, s. 64.

¹³ Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa: Osmanlı*, s. 73.

¹⁴ Baykara, "Konya", *DİA*, s. 187. Efkân Uzun, *XVII. Yüzyıl Anadolu İsyanlarının Şehirlere Yayılması; Sosyal Ve Ekonomik Hayata Etkisi (1630-1655)*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 28.

¹⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1964, s. 111. Ali Rıza Soyucak, *Konya ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri (1640-1675)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1997, s. 9.

Keçiborlu, Antalya güzergahını takip eden tali yol vardır. Diğer tali yollar, Konya-Ankara, Konya-Aksaray-Kayseri, Konya-Alanya, Konya-Karaman-Mut-Silifke idi. Konya'ya gelen diğer bir yol da İznik, Vezirhanı, Söğüt, Eskişehir, Seyitgazi, Hacı Hamza, Turgut, Atlan ve Pınarbaşı idi¹⁶. Bu yolların elbette ki avantajlı yönleri olduğu kadar dezavantajlı yönleri de vardı ve bu durum Konya'yı idari, ticari, sosyal vb. her açıdan etkilemekteydi¹⁷.

Konya, uzun bir geçmişe sahip olan esnaf teşkilatıyla, canlı bir ticari potansiyele sahipti. Bölge, hem uluslararası ticaretin ve diplomatik münasebetlerin kesintisiz devamı, hem ordunun geçtiği güzergahtaki önemli bir menzil hem de hac yolları üzerinde konaklama, evliya ziyareti ve alış-veriş anlamında mühim bir noktaydı¹⁸. Konya, ekonomik açıdan zengin bir bölgeydi. Bunun yanı sıra tarımsal faaliyetler bakımından da verimli geniş topraklara sahipti¹⁹. Bu hususlar bir taraftan Konya'nın gelişiminde etkili olmuşken diğer taraftan eşkıyalık faaliyetlerinin yaşanmasına da yol açmıştır. Güzergâhta yer alan köyler büyük kargaşa ve kaos dönemlerinde ilk etkilenen ve göçün yaşandığı mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bu yol üzerinde bulunan bazı köylerin ahali si toptan göç ederek yerleşmeler ortadan kalkmıştır²⁰.

XVII. yüzyılda Konya nüfus açısından bakıldığında üretim açısından olduğu kadar tüketim bakımından da büyük bir potansiyele sahipti. Çünkü bu dönemdeki nüfusu, %25'i surların dışında yaşayanlar olmak üzere 20 binler civarında idi²¹.

Bu noktada eklemek gerekirse; bölgede 1591 yılında büyük bir kuraklık yaşanmış, ardından kıtlık ve fiyat artışları meydana gelmişti. Bu dönemde seferlerin masrafları için vergiler arttırılmış, sürsatın artmasından doğan sıkıntılar reyanın kaçmasına sebep olmuştu. Ayrıca tahıl ve koyunun orduya ve merkeze akması yağma, gasp ve soygunu da arttırmıştı. Aynı tarihlerde çeşitli bölgelerde insanlar ve hayvanlarda görülen salgın hastalıklar da bir başka olumsuz etkendi. Bunların yarattığı huzursuzluklar her yıl artarak 1596'da son raddesine varmıştı.

¹⁶ Soyucak, *Konya ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri (1640-1675)*, s. 17. Ahmet Çaycı, "Osmanlı Seyyahlarının Hatıralarındaki Konya Şehri", *Seyahatnamelerde Konya*, Haz. Ahmet Çaycı, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Konya 2016, s. 139-200, s. 139. Ayrıca bu esere Konya'nın fiziki durumu ile ilgili bakılabilir.

¹⁷ Doğan Yörük, "XVI. Yüzyılda Konya Şehir Ekonomisi", *SUTAD*, Güz 2017, 42, s. 355.

¹⁸ Yörük, "XVI. Yüzyılda Konya Şehir Ekonomisi", s. 356-357. Uzun, *XVII. Yüzyıl Anadolu İsyanlarının Şehirlere Yayılması*, s. 28.

¹⁹ Uzun, *XVII. Yüzyıl Anadolu İsyanlarının Şehirlere Yayılması*, s. 28.

²⁰ İlker Yiğit, "Anadolu Kırsalında Göçün Dünkü (XVI-XX. Yüzyıl) Yapısı: Manisa ve Konya Çevresi Üzerinden Bir Göç Okuma Denemesi", *Erdem*, Haziran 2019, Sayı: 76, s. 222.

²¹ Nüfus için bkz. Baykara, "Konya", *DİA*, s. 185. Uzun, *XVII. Yüzyıl Anadolu İsyanlarının Şehirlere Yayılması*, s. 200-201. Soyucak, *Konya ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri (1640-1675)*, s. 9.

Celâli isyanlarının başladığı tarih olarak kabul edilebilecek olan bu dönem bilhassa Karaman eyaleti odağında yoğunlaşmıştı²². Aynı yüzyılın ortalarında nüfus artışıyla ters orantılı olarak üretimin düşmesi köylüyü zor durumda bırakmıştı. Örneğin, Karaman eyaletine bağlı Konya ve Akşehir vilayetlerinde XVI. yüzyılda vergi yükümlülerinin sayısı neredeyse iki katına çıkarken buğday üretimi sadece %15 düzeyinde artmıştı²³.

Genel olarak bakıldığında Konya ve çevresi, ordunun ihtiyacına binaen çeşitli yerlerden getirilen zahirenin toplandığı merkez konumundaydı. Dönemin Mühimme Defterleri'nde bu hususa dair pek çok kayıt bulunmaktadır²⁴.

Görüldüğü üzere Konya ve çevresi, coğrafi konumu, önemli yol güzergâhında oluşuyla askeri, ticari, dini, sosyal ve ekonomik, stratejik açıdan önemi, verimli toprakları gibi olumlu özellikleriyle öne çıkarken, bir taraftan da nüfus yapısı, kuraklık, kıtlık, yol güzergâhının getirdiği tehlikeler gibi olumsuz özelliklere sahipti. Dolayısıyla şehir, her zaman huzursuzluk, asayiş problemleri gibi olayların yaşanması potansiyeline sahipti. Celâli isyanları çerçevesinde Konya bir taraftan Osmanlı ordusunun asilerle mücadele merkezi olurken, aynı zamanda pek çok asinin faaliyet gösterdiği bir bölge olmuştu.

2. Kuyucu Murad Paşa Dönemi Öncesinde Konya ve Çevresinde Celâli Mücadelesi

1599'da Ehl-i örf içinden geniş bölgelerde ortaya çıkan bütün asilere hükmedebilecek güçte asi liderler ortaya çıkmıştı. Bunların başında, Konya ve çevresinde Habeşistan Beylerbeyi Hüseyin Paşa ile Divriği Sancakbeyi'nin kapuağalarından Karayazıcı Abdülhalim bulunmaktaydı²⁵. Çorum, Sivas ve Tokat çevresinde eşkıyalıklarını sürdürmekte²⁶ olan Abdülhalim'e asi olmadan önce

²² Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yay., İstanbul 2013, s. 207-213. Tüm Akdeniz coğrafyasını etkileyen iklimsel faktörlerin sosyo-ekonomik değişim süreçleri hususunda diğer önemli bir çalışma için bkz. Faruk Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870, Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, Çev. Nurettin Elhüseyni, YKY, İstanbul 2010.

²³ Teoman-Bozpinar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Celali İsyânları", s. 125.

²⁴ Mehmet Şahin, *Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mühimmesi (1607)*, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 119.

²⁵ Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", s. 208.

²⁶ İbrahim Hakkı Çuhadar, *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-Tevârih'i*, Cilt II, TTK Yay., Ankara 2003, s. 54. Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, Haz. Şevki Nezih Aykut, TTK Yay., Ankara 2004, s. 683. İbrahim Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, c. II, Matbaa-i Amire, 1283, s. 252. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. III, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1927, s. 346-348. Mücteba İlgürel, "Karayazıcı Abdülhalim", *DİA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 482. Meryem Kaçan Erdoğan, "Karayazıcı İsyânı", *Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 4, S. 2, Aralık 2003, s. 57.

Karaman'da çıkan suhte ve levent isyanlarını bertaraf etme görevi verilmişti²⁷. Bir süre sonra Karayazıcı'nın Urfa taraflarını yakıp yıktığı duyulmuş ve Habeşistan Beylerbeyliği'nden azledilip Karaman Beylerbeyi ve Anadolu Müfettişi olan Hüseyin Paşa da ona katılmıştı. Hüseyin Paşa aslında Karaman isyanını bastırmakla görevlendirilmişken kısa süre sonra onun da isyan ettiği haberi gelmiş, Karaman Beylerbeyi mütesellimi Mehmed Çavuş onun isyanını bastırmaya çalışsa da Aksaray yakınındaki çarpışmada başarılı olamayarak Konya'ya kaçmıştı²⁸.

1599 Temmuzunda Anadolu'da ve Karaman'da beylerbeylikten azledilmiş olan Hüseyin Paşa, rüşvetle Karaman vilayetinin muhafazası, asker sürme ve muhalif teftişi görevini almış, yanına Silifke'den, Tarsus'tan eşkiya takımından adamlar toplayarak Celâli olmuştu. Bu sıralarda Karayazıcı'nın memlekete salgınlar saldı, halka pek çok sıkıntılar yaşattığı şikâyetleri de duyulmuştu²⁹. Bu asiler üzerine üçüncü vezir Sinanpaşazade Mehmed Paşa görevlendirilmişti. Mehmed Paşa Konya'ya yaklaştığında burada bulunan Hüseyin Paşa doğruya doğru çekilmiş ve Karayazıcı'ya katılmak üzere Maraş'a gelmişti. Mehmed Paşa'nın Maraş yakınlarına gelmesiyle Hüseyin Paşa ve Karayazıcı Urfa Kalesi'ni muhasara etmişlerdi (31 Ekim-9 Kasım 1599)³⁰. Akdağ'a göre, 1598'de Karaman'da suhte ve Celâliler üzerine görevlendirilen Hüseyin Paşa, kesinlikle bu asilerle birleşmiş değildi. Bu hadiseleri yatıştırmak amacıyla kapısına binlerce sekban yazmak durumunda kalmış, dolayısıyla bir nevi *halke zulmedenlerin* başına geçmişti³¹.

Bir süre sonra durumun çaresizliğini gören Karayazıcı, bağışlanması karşılığında Hüseyin Paşa'yı teslim edeceğini bildirip, kale surlarından atarak Osmanlılara teslim edince affolunmuştu³². Bu süreçte Karayazıcı'nın birlikleri,

²⁷ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 381. Onun hakkında ilk kayıt ve biyografisi için bkz. Topçular Katibi Abdülkadir, *Kadri Efendi Tarihi*, I, Haz. Ziya Yılmaz, TTK Yay., Ankara 2003, s. 321 vd., *Tarih-i Peçevi*, II, s. 252, Mustafa Akdağ, "Kara Yazıdji", *EI*, IV, Leiden 1978, s. 594, Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân*, s. 21, White, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, s. 230, Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet*, s. 211, Kaçan Erdoğan, "Karayazıcı İsyanı", s. 56.

²⁸ *Tarih-i Naîmâ*, I, s. 163. Anna S. Tveritina, *Türkiye'de Karayazıcı Deli Hasan İsyanı (1593-1603)*, Çev. Abdülkadir İnan, Aya Kitap Yay., İstanbul 2006, s. 79-80.

²⁹ Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, II, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, s. 816. *Kadri Efendi Tarihi*, I, s. 321.

³⁰ Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân*, s. 22. *Tarih-i Selanikî*, II, s. 827. Evâhir-i Zilhicce 1007 (Temmuz 1599) tarihi için bkz. Abdurrahman Sağır, *Mehmed b. Mehmed Er-Râmi (Edirneli)'nin Nubbetü't-tevârih ve'l-abbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tablâleri)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 524. Kaçan Erdoğan, "Karayazıcı", s. 58. Uzun, *XVII. Yüzyıl Anadolu İsyânlarının Şehirlere Yayılması*, s. 174.

³¹ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 390.

³² Katip Çelebi, *Fezleke*, c. I, Ceride-i Havadis Matbaası, 1286, s. 128, 290. *Tarih-i Selanikî*, II, s. 829-830, 842. *Zübdetü't-Tevârih*, II, s. 54. *Hasan Bey-zâde Tarihi*, III, s. 683. Solakzâde

gelip geçerken Konya güzergâhını da kullanmaktaydı. Özellikle bazı derbencî köylerin, bu hususta eşkıyaya yardım ettikleri ileri sürülmüştü. Bu eşkıyadan çoğunun, oranın yerlilerinden olmaları işlerini kolaylaştırmıştı. Örneğin Kasım 1601 tarihinde Karaman eyaletinde Gaferyâd kazasına bağlı Müstad köyünün derbencî halkı, iddiaya göre Karayazıcı ve Ebuzend'e bağlı 70-80 kadar eşkıyanın Konya ovasından geçişlerinde bunlara engel olacakları yerde aksine, kılavuz eşliğinde derbentten geçmelerine yardım etmişlerdi. Eşkıyayı takip eden Karaman beylerbeyinin kaymakamı, bu durumu merkeze bildirmişti³³. Bu noktada derbentçilerin de kendi hayatlarından endişe ederek bu şekilde davrandıkları söz konusu olabilir.

Karayazıcı Abdülhalim'in ölümünden³⁴ sonra yerine kardeşi Deli Hasan geçmişti³⁵. Karayazıcı'nın Şahverdi, Yularkaptı, Tavil adlarındaki önde gelen adamları da Deli Hasan'a katılmışlardı³⁶. Bu asiler üzerine vezir Sokulluzade Hasan Paşa serdar tayin edilmişti. Ancak paşa, Nisan 1602'de Tokat Kalesi'nde keskin nişancı tarafından vurularak öldürülmüştü³⁷.

Daha sonra Diyarbekir Beylerbeyi Hadım Hüsrev Paşa Şam, Halep, Maraş askerleriyle tayin edilmişti. Onun da başarısızlığının ardından Deli Hasan, Hafız Ahmed Paşa'nın komutasındaki Osmanlı ordusuna direnememişti³⁸. Bir süre sonra Deli Hasan affedilerek kendisine Bosna beylerbeyliği tevcih edilmişti. Deli Hasan'ın affedilmesi meselesinde de Konya Karaman'da üzerine yollanan ordunun toplanması etkili olmuştu. Hafız Paşa'dan sonra Celâli serdarı tayin

Mehmed Hemdemî Efendi, *Tarih-i Solakzâde*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1297, s. 662. *Nubbetü't-tevârih*, s. 524. *Tarih-i Naîmâ*, I, s. 163-164. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. III, s. 348.

³³ 27.11-06.12.1601 tarihli arz: BOA, *ADVN*, 9/48'den naklen Kaçan Erdoğan, "Karayazıcı İsyanı", s. 64.

³⁴ Karayazıcı'nın öldürülmesi ile ilgili bkz. Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599)*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1983, s. 13, 25. Ayşe Özge Ercan, *İngiliz Seyyah John Sanderson'ın Seyahatnâmesi (1584-1602): Türkçe Çeviri Ve İstanbul Gözlemlerinin Değerlendirilmesi*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 116.

³⁵ *Zübdetü't-Tevârih*, II, s. 3, 55. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 400.

³⁶ *Tarih-i Peçevi*, II, s. 253. *Fezleke*, I, s. 174. *Tarih-i Naîmâ*, I, s. 207. *Hasan Bey-zâde Tarihi*, III, s. 687. Osmanlı bulup da hakaret edemesin (ateşte yakmasın) diye onun cesedini kırk beş parçaya bölerek her birini ayrı ayrı yerlere gömerler, bkz. Faruk Sümer, "Osmanlı Tarihinde Celâlilik", *Resimli Tarih Mecmuası*, 33, 1952, s. 1726. Ayrıca bkz. Mücteba İlgürel, "Celâli İsyanları", *DİA*, c. 7, İstanbul 1993, s. 254. Akdağ, "Kara Yazıdji", s. 595.

³⁷ Ayrıntılı bilgi için şu eserlere bakılabilir: *Kadri Efendi Tarihi*, I, s. 325. *Hasan Bey-zâde Tarihi*, III, s. 688-689. *Tarih-i Solakzâde*, s. 663. *Tarih-i Peçevi*, II, s. 254. *Tarih-i Naîmâ*, I, s. 208. *Netayıcı'l-Vukuat*, s. 185. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan*, s. 31-32.

³⁸ Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan*, s. 33. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 403.

edilen Anadolu Beylerbeyi Nuh Paşa³⁹ Larende’de (Karaman) orduyu topladığında Deli Hasan’ın af ricası kendisine iletilmiş, o da affolunup devlet hizmetine alınması konusunda olumlu görüşünü bildirmişti⁴⁰. Aslında vekayiname yazarlarına göre Nuh Paşa, Celâlilerden daha fazla halka zulmetmekteydi. Silahdar ve sağ ulufecilerden olup da sipah zorbası olanlar -hatta Karayazıcı’nın arkadaşları olanlar- bu suçlarından kurtulmak için emrindeki kapıkullarıyla beraber derhal Konya’ya hareket eden Nuh Paşa’nın kuvvetlerine katılmışlardı. Dolayısıyla Kütahya, Konya, Kayseri civarında dolaşan Nuh Paşa’nın ordusu Celâli grupları gibi halkı soymuş, huzuru sağlamak şöyle dursun Büyük Kaçgunluğu körüklemişti⁴¹.

Suhte veya eşkıya takip ettiklerini öne süren ancak bunu paravan olarak kullanarak soygun ve yağmada bulunan kişiler de bulunmaktaydı. Örneğin Konya’da mültezimken Bozok’ta fesada başlayan, Haydar Çavuş bunlardan biriydi⁴². Karaman eyaletinde isyan eden Tavail Ahmed ve Saçlı adlı başka asiler de vardı. O kadar güçlü hale gelmişlerdi ki yaklaşık 8 bin kişilik bir kuvvete sahip olan Tavail’in üzerine gönderilen Nasuh Paşa ve Gezdehan Ali Paşa mağlup olmuşlardı (1605)⁴³.

Yine Mart 1605’te Ilgın kadısına gönderilen bir buyruhduda, bölgede Çürüksuluoğlu Hüsrev adlı birinin Celâli olduğu ve Kırşehir civarında katlolunduğu ifade edilmiş, bu sefer de ona tabi olan yaklaşık 200 kişinin kendilerine katılan pek çok kişi ile bölgede eşkıyalığa devam ettikleri, halka zulmettikleri belirtilmişti⁴⁴. Bir başka eşkıyalığı bildirmek için aynı tarihlerde Konya ve Kırılı kadısına gönderilen bir belgede, Kırılı kadı naibinin merkeze bir mektup yolladığı ve Kırılı’ne bağlı Çavuşlar köyünde Mansur adlı bir eşkıyanın faaliyetlerinden bahsettiği bildirilmişti. Hem reayanın muzdarip olduğu, hem de Karaman vilayetine tüccarın korkudan gelemediği ifade olunarak Mansur’un ve onunla birlikte eşkıyalık edenlerin yakalanması için emir yollanmıştı⁴⁵.

³⁹ İbrahim Özgül, *Kara Çelebi-Zâde Abdülazîz Efendi’nin Ravzatü’l-Ebrâr Adlı Eseri (1299–1648) Tablîl Ve Metin*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2010, s. 189.

⁴⁰ Kadri Efendi Tarihi, I, s. 350.

⁴¹ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kangası*, s. 435-436.

⁴² Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kangası*, s. 330.

⁴³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, TTK Yay., Ankara 1995, s. 103. Süleyman Polat, “Osmanlı Taşrasında Bir Celâli Yıkımının İzleri: Tavail Halî’in Kütahya (Kazaları) Baskını ve Sosyo-Ekonomik Yansımaları”, *Gazi Akademik Bakış*, c. 6, S. 12, Yaz 2013, s. 38.

⁴⁴ Selçuk Demir, *75 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 1-171)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008, s. 103.

⁴⁵ Demir, *75 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 159.

Genel olarak bakıldığında Kuyucu Murad Paşa'dan önce Celâliler üzerine görevlendirilmiş olan güçlü devlet adamları etkin mücadelede bulunmuş olmalarına rağmen yeterli sonuç alamamışlardı. Meselâ, bu hususta Ferhad Paşa'nın mücadelesi önemlidir⁴⁶. Ferhad Paşa, sefere çıktığında Konya'da kışlamak üzere Kayseri'ye gelmişti. Burada 25 gün kaldıktan sonra Kalenderoğlu ve Kara Said'in Konya'ya saldıracakları haberi gelmişti. Önce Ilgın vadisi yakınlarında, sonra Meram vadisinde mücadele edilmiş ve her iki eşkıya da Konya halkının desteğiyle mağlup edilmişti. Asiler Beyşehir'e geri çekilmek durumunda kalmışlardı⁴⁷.

Kuyucu Murad Paşa tarafından ortadan kaldırılmadan önce Ferhad Paşa zamanında Konya civarında eşkıyalık yapan bir başka asi Kum-kapulu adlı biriydi. 11 Haziran 1606'da Celâliler üzerine görevlendirilen vezir Ferhad Paşa Akşehir'e geldiğinde burada bölük halkından zorba Arnavud Hüseyin'in etrafına sekbanlar topladığı görülmüştü. Ilgın'da da yanında 500 kadar atlısıyla Kum-kapulu bulunmaktaydı. Osmanlı ordusundaki kapı halkı, ya bu asilerin üzerine yürünmesini ya da af dileyip orduya dahil olmalarını istemekteydi. Asiler de ağalar vasıtasıyla şefaath dilemişler ve affolunup orduya katılmışlardı. Keza, Gedüzlü adındaki başka bir asi Suluzengi mahallinde yanındaki 4 binden fazla kişiyle orduya katılmıştı. Ancak bu katılanlara hangi kolda görevlendirildilerse orada bulunmaları tenbih edilmelerine rağmen bu emirlere karşı geldikleri şikâyet konusu olmuştu. Ferhad Paşa 30 gün kalacağı Konya'ya geldiğinde Kara Said, Kalenderoğlu isyanları gün yüzüne çıkmış, Taval karındaşı ve Gorgoroğlu'nun Çorum ve Kastamonu civarını yakıp yıktıkları duyulmuştu. Adana'da Cemşid, Sivas, Maraş, Niksar'da zorbalar, İçel'de suhte ayaklanmalarından halk dağlara çekilmişti. Halep'te ise Canpoladoğlu yüzünden şikâyetler gelmekteydi⁴⁸. Paşa, Ereğli bölgesinde ilerlerken ordusu bir başka asi Cemşid'in faaliyette bulunduğu bölgeye gelmişti. Fakat kısa bir süre sonra Konya ve çevresinin Kara Said önderliğinde Kalenderoğlu'nun ordusunun bir bölümü tarafından saldırıya uğradığı haberi alınmıştı. Asiler geçici olarak püskürtülmüşlerdi. Ancak Ferhad Paşa'nın ordusu buraya anında müdahalede bulunamayacak kadar uzaktaydı. Ordunun geri dönüp savaşması istendiğinde bu sefer de asker, maaşlarının ödenmediği gerekçesiyle karşı koymuştu. Buna rağmen Konya'ya geri gelen Ferhad Paşa Diyarbakir'den ve İstanbul'dan maddi yardım gelmediği için 2 ay hiçbir harekette bulunamamış, Kasım ayının gelmesi dolayısıyla kışı geçirmek üzere Afyonkarahisar üzerinden Bursa'ya dönmüştü⁴⁹. Deli Ferhad Paşa'nın Ankara ve Konya önlerinde başarısızlık haberleri İstanbul'a çoktan ulaşmıştı⁵⁰.

⁴⁶ *Zübdetü't-Tevârih*, II, s. 48. *Kadri Efendi Tarihi*, I, s. 460. *Nubbetü't-tevârih*, s. 596-597.

⁴⁷ *Kadri Efendi Tarihi*, I, s. 469-471.

⁴⁸ *Kadri Efendi Tarihi*, I, s. 464-465.

⁴⁹ Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân*, s. 132, 134, 135.

⁵⁰ Fikret Sarıcaoğlu, "Derviş Paşa", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 195-196.

Dolayısıyla Murad Paşa bu görevi üstlenene kadar yapılan girişimler sonuçsuz kalmıştı. Bölgede cereyan eden huzursuzlukların şiddetlenmesi neticesinde pek çok yer harap olmuş ve halk göçe mecbur olmuştu. Bu durum Batılı kaynaklara da yansımıştı. Venedik raporlarına göre Karaman ve Anadolu harap ve virane hale gelmişti. Celâli şiddetine soğuk hava şartları ve kıtlık da eklenince bölge halkı kitlesel olarak göç etmek zorunda kalmıştı. Bütün bu olumsuz gelişmelerden hizmette ve kararlarında kusurlu bulunan Veziriazam Derviş Paşa Hasbahçe'de idam edilmiş ve yerine Belgrat'ta bulunan Kuyucu Murad Paşa getirilmişti⁵¹.

3. Kuyucu Murad Paşa'nın Konya ve Çevresinde Celâlilerle Mücadelesi

Celâlilerle yapılan mücadelelerin sonuçsuz kalması neticesinde veziriazam unvanıyla Avusturya seferinden İstanbul'a dönmüş olan Kuyucu Murad Paşa⁵², 15 Haziran 1607'de serdar-ı ekrem unvanı ile Üsküdar sahrasına konmuş, 27 Haziran 1607'de Üsküdar'dan kalktıktan sonra yol boyunca karşılaştığı isyancılardan bir kısmını etkisiz hale getirmiş, ordunun kendi üzerlerine sefere hazırlandığını duyan isyancılardan bir kısmı da af dilemek üzere gelmişlerdi. 9 Temmuz 1607'de Eskişehir'e gelindiğinde⁵³ burada üç gün kalınmasına karar verilmişti. İsakçı ve Akşehir'e ulaşıldığında keza yine eşkıyalar ortadan kaldırılmıştı. Burada kurulan palankalar da yok edilmiş, Arkıdhanı, Ilgın ve Suluzengi'de de Türkmen asiler bertaraf edilmişti⁵⁴. Serdar Konya'ya gelirken Kalenderoğlu ve Kara Said denilen eşkıyalar veziri atlatmak maksadıyla af dilemişlerdi. Hatta Avusturya seferi için orduya canla başla hizmet edeceklerini de bildirmişlerdi. Fakat, Murad Paşa Konya'ya geçtikten sonra bunlar tekrar isyan bayrağını kaldırmışlardı⁵⁵.

Murad Paşa, Konya'ya geldiğinde burada her tabakadan kişilerin katıldığı bir törenle karşılanmış, o da hem devlet adamlarının türbelerini hem de Mevlana'nın türbesini ziyaret etmiş, otağını Meram Vadisi taraflarında kurmuştu. Bu sırada da ortadan kaldırdığı asileri Konya çayırında kazdırdığı kuyulara attırdığı ifade

⁵¹ *Kadri Efendi Tarihi*, I, s. 472-474, 477. White, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, s. 244. Sümer, "Osmanlı Tarihinde Celâlilik", 33, s. 1725, 1726.

⁵² Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli seferi, Gazavat-ı Murad Paşa adlı yazma eserde ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Bu eserin tahlil ve karşılaştırmalı transkripsiyonu için bkz. Ayşe Pul, *Celâli Kaçgunu Celâliler ve Kuyucu Murad Paşa*, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2020, s. 129-173. Bu yazmanın İstanbul Esad Efendi nüshası ile ilgili olarak bkz. Gökür Çelik, *Vasî'nin "Gazâvât-ı Murad Paşa" Adlı Eserinin İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006. Gazavât-ı Murad Paşa adlı eserin Türk Tarih Kurumu Nüshası metin içerisinde TTKN olarak kısaltılmıştır.

⁵³ Şahin, *Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mübimmesi (1607)*, s. 69.

⁵⁴ TTKN, 7b-8a. *Zübdetü't-Tevârih*, II, s. 45, 59. Ordunun toplanması ve hazırlıklar hususunda ayrıntılı bkz. *Kadri Efendi Tarihi*, I, s. 485-489, 490-492. *Tarih-i Na'îmâ*, II, s. 331. Şahin, *Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mübimmesi (1607)*, s. 56-58.

⁵⁵ TTKN, 12a.

edilmekteydi⁵⁶. Yol haritasını ilk kez Konya’da açıklayan Murad Paşa, bilhassa Halep’teki Canpoladoğlu’nu bertaraf edebilmek için gizlilik, aciliyet ve sert tedbirlerden bahsetmekteydi (18 Ağustos 1607)⁵⁷. Murad Paşa’nın Kalenderoğlu’yla ve çevredeki diğer asillerle mücadelesi sırasında Konya adeta bir üs vazifesi görmekteydi.

Murad Paşa Konya’dayken çeşitli beylerbeylerine gönderilen fermanlarda çevresini emniyet altına almaları emredilmekteydi. Örneğin Nasuh Paşa’nın Diyarbakir ve çevresini güvenlik altına alması istendiği gibi⁵⁸, Karaman Beylerbeyi Ahmed Paşa’dan da Murad Paşa’ya her türlü yardımı yapması talep edilmişti⁵⁹.

11 Ağustos 1607 tarihinde Ilgın kazasına bağlı Dediği Sultan Zaviyesi evkafından Karasarnıç adlı köy halkı arzihal gönderip, Celâli zulmünden pekçok kimsenin celâ-yı vatan ettiklerini bildirmiş, kalanların da hem canlarını hem mallarını korumak için bir havlu/avlu çevirmek için izin istemişlerdi. Cevaben devlet, çevirecekleri bu havlunun içinde eşkıya bulunmamak, zahire ve akçelerini ödemek kaydıyla buna müsaade etmişti⁶⁰. Konya valisine gönderilen bir hükümde vilayette Celâli namında zorba ve eşkıya türediği ve halkın bunlardan korunması için palanka yapılması veya tamir edilmesi gerektiği tüm vilayet kadılıklarına ve dolayısıyla Ilgın ve Saidili kadılarına da bir sureti gönderilerek bildirilmekteydi⁶¹. Yine Konya kadısına hitaben yazılan bir hükümde Saidili kazasına bağlı Saray adlı köyde bulunan harabe hisarın Celâli korkusu yüzünden akçe ile tamir edilmesi istenmekteydi⁶². Bölgenin pek çok yerinden bu tür şikayetlerle benzer talepler gelmekteydi. Bütün bunlar gösteriyor ki, reaya Celâlilerden büyük zarar görmekteydi ve kendilerini korumak için devletten yardım istemenin yanı sıra kendi imkanlarını da seferber etmekteydiler.

Konya içinde olan eşkıyadan Serrâc-oğlu, Menkurcu-oğlu, Deli Hüsrev, At çeken-ağası, Gügercinikli, Eneklî Arslan, Kara Abdi, Kunduzlu Ahmed ve Hekîm-

⁵⁶ Kadri Efendi Taribi, I, s. 492-493. Uzunçarşılı, *Osmanlı Taribi*, c. III/I, s. 110.

⁵⁷ Griswold, *Anadolu’da Büyük İsyân*, s. 108. Kadri Efendi Taribi, I, s. 492.

⁵⁸ Şahin, *Kıyucu Murad Paşa’nın Celâli Seferi Mübimmesi (1607)*, s. 141, 221. Dilek Şahin, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu’da Celâli Hareketleri (8 Numaralı Mübimme Zeyline Göre)*, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 78. Kadri Efendi Taribi, I, s. 541.

⁵⁹ Şahin, *Kıyucu Murad Paşa’nın Celâli Seferi Mübimmesi (1607)*, s. 160.

⁶⁰ Şahin, *Kıyucu Murad Paşa’nın Celâli Seferi Mübimmesi (1607)*, s. 103.

⁶¹ Şahin, *Kıyucu Murad Paşa’nın Celâli Seferi Mübimmesi (1607)*, s. 126, 128, 131. “...vilayet-i mezburede Celâli ve zorba namına bazı eşkıya taifesi zühur etmekle karye-i mezbureye geliip anın emvâl ü arzâk ve davarların yağma ve talan idüp...”. Saidili kazasında Burık ve Kuyucak adlı köylerden bahsedilmekteydi. Bkz. s. 128-129.

⁶² Şahin, *Kıyucu Murad Paşa’nın Celâli Seferi Mübimmesi (1607)*, s. 129.

oğlu adındaki zorbarların haklarından gelinmişti⁶³. Beyşehir civarında bir kale bina ettiği bildirilmiş olan ve bölge halkından gelen şikâyetler üzerine Ormankıran adlı bir şakinin hakkından gelmesi, kalenin yakılması için Tebriz Beylerbeyi Mehmed Paşa görevlendirilmişti. Bunu önceden haber alan Ormankıran, Hamid Beyi Muslu'ya sığınmıştı. Muslu Bey'e de hükmün bir sureti gönderilmişti. Hükümde bu kişinin başının getirilmesinin Kalenderoğlu veya Kara Said'in başını getirmekle aynı olduğu ifade edilmişti⁶⁴. Bundan önce de Ormankıran hakkında şikâyetler merkeze yansımıştı. Haziran 1607'de Hamid sancakbeyine gönderilen emirde, Karaağaç sakinlerinden Ormankıran adlı şahsın, yanına Şahveli Çavuş adlı birini aldığı ve bin kişiden fazla zorbayla birlikte halka zulmettiği bildirilmişti⁶⁵. Ağustos 1607'de Beyşehir beyi Emirşah'a Ormankıran'ın Karaağaç taraflarında ele geçirildiği bildirilmişti⁶⁶. Yine bu tarihlerde Karaağaç taraflarında eşkıyalık yapan Mahmud adlı birinden daha bahsedilmiş, Ankara sancağı mutasarrıfı Mehmed Paşa'dan (Kalenderoğlu) olaya müdahale etmesi istenmişti⁶⁷.

24 Ağustos 1607'de Ilgın (Ilgun) voyvodası Abdüssadık'a bir hüküm gönderilmiş, has olarak Murad Paşa'ya verilen Ilgın'a beylerbeyi, sancakbeyi gibi kimselerin izinsiz girdikleri tespit edildiğinden bunların eşkıyalıklarına son verilmesi istenmişti⁶⁸. Yine aynı voyvodaya gönderilen hükümde silahdarlardan bölük çavuşu olan Osman ve Arifoğlu (Arız?) İbrahim adlı şahısların fesad içinde oldukları bildirilmiş, etkisiz hale getirilmesi konusunda kesin bir talimat verilmişti⁶⁹.

25 Ağustos 1607'de ise Rumili beylerbeyine gönderilen bir fermanla, Ilgın kazasına tabi Saray adlı köyde Arızoğlu diye bilinen İbrahim adlı bir şakinin etrafına adamlar toplayarak zorbalık içinde olup, evleri basıp, adam öldürüp malları gasp ettiği bildirilmiş, reyanın da Gülek taraflarında bir palankada saklandığı ve bir an evvel halkın bu zulümden kurtarılması emredilmişti⁷⁰.

26 Ağustos 1607'de Ilgın kazasında Yularoğlu Hasan, Sarı ve Kara Serrac, Köşkoğlu Abdi Dergâh-ı muallam/padişahın kapucularından Pervane'nin yolunu kesip, mallarını gasp etmişlerdi. Bu duyulduğunda Ilgın Voyvodası Abdüssadık'a gereğini yapması konusunda emir yollanmıştı⁷¹.

⁶³ TTKN, 11a-11b.

⁶⁴ Şahin, *Kıyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mübimmesi* (1607), s. 98.

⁶⁵ Şahin, *Kıyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mübimmesi* (1607), s. 248-249.

⁶⁶ Şahin, *Kıyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mübimmesi* (1607), s. 148.

⁶⁷ Şahin, *Kıyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mübimmesi* (1607), s. 157-158.

⁶⁸ Şahin, *Kıyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mübimmesi* (1607), s. 83.

⁶⁹ Dilek Şahin, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Celâli Hareketleri*, s. 299.

⁷⁰ Şahin, *Kıyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mübimmesi* (1607), s. 232.

⁷¹ Şahin, *Kıyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mübimmesi* (1607), s. 88.

Konya kadısına yollanan bir başka belgede ise, o taraflarda Hasan, Reis ve Mehmed adlarında eşkiyanın türediği ve bir an evvel hapsolünmaları gerektiği ifade edilmekteydi⁷². Böylece Murad Paşa Karaman sınırına geldiğinde eşkiya namında kimse kalmamıştı⁷³.

Murad Paşa, Nasuh Paşa ve diğer Osmanlı paşaları, Deli Derviş, Beyzade, Arnavud Hüseyin, Kumkapılı Ahmed Bey, Gedüslü Ali, Konyalı Tavil Mustafa Çelebi, Gürz Dünder, Arnavud Süleyman, Tepesitüylü, Deli Arslan, Deli Kaplan, Kör Hüseyin, Kara Mirahur, Yağmur, Büyük ve Küçük Halil gibi başka eşkiya ile de mücadele etmişlerdi⁷⁴. Bunlardan bir kısmı daha evvelden devlet hizmetinde olup daha sonra daire-i itaatten çıkan kişilerdi. Meselâ, Gedüslü Ali eskiden sağ ulufeciler ağası olup, Ağustos 1607'de kendisine Akşehir taraflarında ortaya çıkan eşkiyalarla mücadele görevi verilmişti⁷⁵.

6 Eylül 1607'de ordu, Çavuş Çayırı'ndan Pınarbaşı menzili ve Larende sahrasına gelmiş, oradan Ereğli'ye, üç gün sonra Ulukışla, Çiftelhani Ramazanzade Yaylağı, Dölek Kalesi vadisinde konmuştu. Oradan Çavuşhanı, büyük ve küçük Çakıd ve Çakıd nehirleri menzili ve Tarsus'a gelindiğinde yol boyunca toplanan bütün asilerin otağ önünde hakkından gelinerek Adana'ya ulaşılmıştı. Buradayken Cemşid'in eşkiyası ile birlikte Canpoladoğlu'na katılmak üzere firar ettikleri öğrenilmişti⁷⁶.

Murad Paşa, Konya'da bulunduğu sırada silahlı mücadeleye girişmeden önce son kez Canpoladoğlu'nu yanına çekmek istemiş, Kasım ve Abbas adındaki iki adamıyla mektup göndermişti. Buradaki amacı onların hem kuvvetlerini dağıtmak hem de ellerinde bulunan hazineyi faydalanmaktı⁷⁷. Fakat mektuplarına olumlu cevap alamamıştı. Nihayetinde Canpoladoğlu Belen civarında Oruçovası'ndaki muharebede kesin bir mağlubiyete uğrayarak firar etmişti (24 Ekim 1607)⁷⁸.

Canpoladoğlu'nun dışında Tavil ve kardeşi⁷⁹, Kalenderoğlu Mehmed, Kara Said, Adana'da Cemşid, Muslu Çavuş, Dağlardelisi, Dereli Halil, Deli Alacağı,

⁷² Şahin, *Kıyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mübimmesi* (1607), s. 103.

⁷³ TTKN, 10b-11a. Konya'ya gelene kadar yol güzergâhındaki eşkiyaları bertaraf etmesi hk. bkz. *Kadri Efendi Tarihi*, I, s. 490-492.

⁷⁴ *Tarih-i Na'imâ*, II, s. 329.

⁷⁵ Şahin, *Kıyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mübimmesi* (1607), s. 151.

⁷⁶ *Kadri Efendi Tarihi*, I, s. 494-495. *Nubbetü't-tevârih*, s. 602.

⁷⁷ TTKN, 14b, 18a.

⁷⁸ *Fezleke*, I, s. 295. Faruk Sümer, "Tavil, Canbulatoğlu, Kalenderoğlu Nam Büyük Celâlilerin Hayat ve Sergüzeşterleri", *Resimli Tarih Mecmuası*, 34, 1952, s. 1796. Hasanbeyzade, Gökşun Yaylakı/Sahrası olarak belirtir. (s. 861, 875). Bu mücadelenin ayrıntıları için bkz. *Kadri Efendi Tarihi*, I, s. 496-503. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 3, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul 2011, s. 477. *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 209. (Recep 1016). *Nubbetü't-tevârih*, s. 603-605.

⁷⁹ *Kadri Efendi Tarihi*, I, s. 323.

Saraçzade Ahmed, Karahaydaroğlu, Katırcıoğlu ve daha pek çokları Anadolu'nun çeşitli yerlerinde eşkıyalık yapmaktaydı. Tüm asilerle aynı anda mücadele edemeyeceğini bilen paşa, bütün azmiyle ve siyasî zekasıyla Celâli meselesinin sonlandırılması için çabalamıştı. Bunu yaparken, duruma göre ya ikna yolunu ya da silahlı mücadele yolunu tercih etmekteydi. Bir kısmına da devlet hizmeti teklif etmişti. Meselâ Kalenderoğlu'na paşalık rütbesiyle Ankara sancakbeyliği verilmiş, bu tehlikenin bertaraf edilmesinde Konya'dan yola çıkan Tekeli Mehmed Paşa birliklerinin müdahalesi etkili olmuştu. Bu sırada Konya menzilinde bulunan Murad Paşa, Saraçzade Ahmed Bey'i Konya'da hile ile aldatıp öldürtmüş, Cemşid'i Adana'da bertaraf etmişti⁸⁰.

Saraçzade meselesine kısa bir parantez açacak olursak; Saraçzade, Tamköylü Mustafa adlı bir zorbayı asmış, Konya Kadısı Abdurrahman Efendi'nin naibi Molla Halil'i hançerle öldürmüş, Karaman Beylerbeyi Deli Ahmed Paşa'yı sarayı ile birlikte yakmış, yaklaşık bin kadar adamı katletmişti. Memleketin ileri gelenleri affolunması konusunda ona kefil olduklarında Murad Paşa huzuruna getirtip, "Ahmed Bey seni Konya'da alkoymak isterim. Ben Canpoladoğlu'ndan intikam alıp dönünceye kadar şehri koruyup kolla. Ama eğer imdat çağrısı gelirse ne kadar asker toplayabilirsin?" diye sorduğunda Ahmed Bey gaflette bulunup kolaylıkla 30 bin adam toplayabileceği cevabını vermişti. Bunun üzerine Murad Paşa, arkasında bu kadar güçlü birini bıraktığında Konya hisarını zabtedebileceğini düşünerek Saraçzade'yi boğdurup kuyuya attırmıştı⁸¹. Yine eşkıya ve zorbalardan Mankırcı gibi birçoklarını da öldürtmüş, Konya çayırında bunların cesetlerini kuyulara attırmıştı⁸².

Canpoladoğlu'ndan sonra Murad Paşa'nın mücadele ettiği diğer büyük asi ise Kalenderoğlu'dur. Deli Hasan'ın Bosna Beylerbeyi olarak gönderilmesi sırasında Kalenderoğlu, Tavail ve kardeşi Meymun, Karakaş Ahmed ve Kara Said'le birlikte Anadolu'da kalarak Ankara-Akşehir-Kütahya bölgesinde faaliyetlerde bulunmuştu⁸³. Haziran 1608 tarihinde Kalenderoğlu, Tavail ve Muslu Çavuş'a mektuplar göndermişti. Konya ve Karaman'daki faaliyetlerini de içeren bu mektuplarda Kuyucu Murad Paşa'dan çekincelerini dile getirmekteydi. Kuyucu'yu alt ettikleri takdirde Üsküdar'ın doğusunda kalan toprakları Osmanlıların kendilerine vermeye mecbur kalacağını ifade etmekteydi⁸⁴. Tam da

⁸⁰ Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân*, s. 142-144. Kadri Efendi *Taribi*, I, s. 491-493. *Tarih-i Na'imâ*, II, s. 334. *Fezleke*, I, s. 295. Sümer, "Tavail, Canbulatoğlu, Kalenderoğlu", s. 1796. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 105-106. Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Devlet-i Osmanîye Tarihi*, Mtrc. Mehmed Ata, 8. Cild, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333, s. 88.

⁸¹ *Tarih-i Na'imâ*, II, s. 331-332. Hammer, *Devlet-i Osmanîye Tarihi*, s. 89.

⁸² TTKN, 11b. *Tarih-i Na'imâ*, II, s. 331.

⁸³ TTKN, 11b-12a.28b. Canpoladoğlu hakkında bilgi için bkz. *Tarih-i Na'imâ*, s. 343. *Fezleke*, I, s. 193, 290. Kadri Efendi *Taribi*, I, s. 469. Mustafa Akdağ, "Kalenderoghli Mehmed", *EI*, IV, Leiden 1978, s. 499.

⁸⁴ Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1944, s. 17. Sümer, "Tavail, Canbulatoğlu, Kalenderoğlu", 34, s. 1795.

bu noktada, Kuyucu Murad Paşa'nın Muslu Çavuş'a ikinci defa İçel beyliğini teklif etmesi de, bu iki lider arasındaki irtibatın bir yansıması olmalıdır. Kâtip Çelebi, "seninle gel el bir idelim, koca serdârın üzerine gidelim" diyerek Kalenderoğlu'nun Tavil ve Muslu Çavuş'la ittifak arayışını ifade etmişti⁸⁵.

Ağustos 1608'de Kalenderoğlu ve Kara Said isyanları bertaraf edildikten⁸⁶ sonra bu sefer de Zamantı taraflarında olan Tavil Halil'in kardeşi Meymun'un Akşehir'e girdiği haberi alınmıştı⁸⁷. Meymun, Kalenderoğlu'na iltihak etmek üzere Kara Hasan Gedîği'ne konduktan sonra ansızın Murad Paşa tarafından baskın yapılarak mağlup edilmişti⁸⁸.

Eşkialık yaptıkları merkezlerin yanı sıra Konya ve çevresinde de etkili olan asi liderlerden biri diğeri de İçel taraflarında faaliyette olan Muslu Çavuş'tu. Muslu Çavuş'a dair en erken kayıt 1604 tarihli olup, burada Bozkırlıoğlu Muslu Çavuş olarak ifade olunmuştur⁸⁹. Asi durumuna düşmeden önce Hamid Sancakbeyi iken Muslu'ya birkaç defa orduya katılma emri gönderilmişti. Bunun yanı sıra ana ordu Çay'dayken çekilen erzak sıkıntısı dolayısıyla kendisinden sürsat zahiresi olarak 8 bin kile zahireyi çevre kazalardan tedarik edip Akşehir'e getirmesi emredilmişti⁹⁰. Fakat Muslu etrafına topladığı kişilerle eşkıyalığa devam etmişti. Temmuz 1607'de İçel Sancakbeyi Mehmed Bey'e yollanan hükümde eşkıyalığa başlayan Muslu için Mara Kalesi üzerine varması emri verilmişti⁹¹. Daha sonra 26 Ağustos 1607'de Karaman Beylerbeyi Mehmed Paşa başbuğ tayin olunmuştu⁹². Ancak bu noktadan sonra tam bir asi durumuna düşmüş, Larende'ye saldırmıştı⁹³. Karaman'da bir müddet kalan Osmanlı kuvvetleri İçel'deki asilerin üzerine yürümüştü. Güzelliği ve sağlamlığı ile ünlü Mara Kalesi'ne sığınan Muslu Bey kaçabilmiş, fakat ileri gelen adamlarından Hacı Bölükbaşı ve atlıbaşı Kara Himmet adlı kişiler ele geçirilerek tüfekle vurulmak suretiyle idam edilmişlerdi⁹⁴. İçel'den Muslu'ya katılmış olan eşkıyaya, isyanı bastırmakla görevlendirilen Karaman Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya katılmaları karşılığında affedilecekleri, aksi

⁸⁵ Mektubun tam metni için bkz. *Fezleke*, I, s. 398-399 ve *Tarih-i Na'imâ*, II, s. 344. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, s. 95.

⁸⁶ TTKN, 33b-34a.

⁸⁷ TTKN, 36a.

⁸⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 104. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân*, s. 161-162. Ömer İşbilir, "Kuyucu Murad Paşa", *DİA*, c. 26, Ankara 2002, s. 508.

⁸⁹ Ensar Köse, "İçel'de Bir Celâli: Muslu Çavuş İsyânı (1606-1610)", *Tarih Dergisi*, Sa. 67, 2018/1, s. 30. Ayrıca bkz. Pul, *Celâli Kaçgunu Celâlîler ve Kuyucu Murad Paşa*, s. 93-101.

⁹⁰ Şahin, *Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mübimmesi (1607)*, s. 153-154, 206, 244-245. Dilek Şahin, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Celâli Hareketleri*, s. 82.

⁹¹ Dilek Şahin, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Celâli Hareketleri*, s. 85-86. Köse, "İçel'de Bir Celâli: Muslu Çavuş İsyânı (1606-1610)", s. 36.

⁹² Şahin, *Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mübimmesi (1607)*, s. 88, 246.

⁹³ TTKN, 12b. Köse, "İçel'de Bir Celâli: Muslu Çavuş İsyânı (1606-1610)", s. 34.

⁹⁴ TTKN, 13b. Ayrıca bkz. *Zübdetü't-Tevârih*, II, s. 63.

takdirde ileride pişmanlıklarını dile getirirler bile kabul olunmayıp gerekli cezaya çarptırılacakları duyurulmuştu⁹⁵.

Murad Paşa'nın Konya'dan hareketinden kısa süre önce, sefer güzergâhı üzerinde bulunan Gaferiyad (günümüzde Karaman'a bağlı Kazımkarabekir) ve Lârende taraflarında, bir takım eşkıyalık hareketleri görülmüştü. Lârende şehir merkezinde, eşkiya ile ittifak yapan silâhdar ve sipâhi sınıftan kişilerin olduğu ve ulufeciyan-ı yeminden İbrahim'in evini bastıkları, üzerlerine bir birlik sevk edildiğinde firar ettikleri duyulmuştu. Öte yandan bölgenin mahalli idarecileri de şikâyet konusu edilmişti. Gaferiyad ahalisinin iddialarına göre beylerbeyi, voyvoda, sancakbeyi ve diğer ehl-i örf kesimi, pek çok atlı ile kasabaya gelip haksız yere halkın evlerine el koyup, yem ve yiyecek isteyerek zulmetmişlerdi. Yine Gaferiyad halkının bir başka şikâyetinde, kazalarında bulunan Muslu isyanını bastırmakla görevli silahlı sekbanların adam toplamak bahanesiyle halka baskı yaptığı bildirilmişti⁹⁶. Görüldüğü üzere, bölgede asilerin yanı sıra çeşitli bahanelerle halka zulüm ve baskı yapan kişilerden de şikâyetler merkeze yansımaktaydı.

Murad Paşa Canpoladoğlu meselesiyle uğraşırken Lârende'ye geldiğinde burada 16 Eylül 1607'ye kadar 17 gün kalmış, Ereğli'ye geçmeden önce Muslu Çavuş'u ele geçirmekle görevli bir birliği Silifke tarafına göndermişti. Ancak son derece dağlık olan bu bölgede genel olarak eşkiyaya zarar verilse de Muslu Çavuş ele geçirilememişti. Bu mesele böylece sonuçsuz kalmıştı⁹⁷.

Kuyucu Murad Paşa, Adana, Tarsus, İçel, Alaiye ve Antalya sancaklarında kışlamak üzere orduyu dağıttıktan sonra 17 Aralık 1608'de İstanbul'a geri dönmüştü. Ancak Osmanlı hâkimiyeti Suriye'de ve Anadolu'da tekrar sağlanmış olmakla birlikte, Murad Paşa, daha az tehlikeli addedilen iki Celâli başı hâlâ hayatta olduğu sürece, bu hâkimiyeti güvencede görmüyordu; bu Celâli başları batıda Aydın, Saruhan ve Mentеше eyaletlerinde Yusuf Paşa ve güneyde Kilikya'da Muslu Çavuş'tu. Ordu masraflarını düşünen Kuyucu Murad Paşa, onlardan öncelikle ihanet ve yemin ihlali ile kurtulmayı yeğlemişti. Karaman Beylerbeyi Zülfikar Paşa'ya yazılan 8 Eylül 1609 tarihli bir hükümde, Muslu Çavuş'un her nasıl olursa olsun ele geçirmesi emredilmişti. Bu zorlu mücadelede Alaiye Beyi ve Adana Hâkimi'nin yanı sıra Niğde, Tarsus, Sis, Akşehir, Aksaray, İçel, Kayseri, Beyşehir ve Kırşehir beylerine de destek olmaları için emirler yazılmıştı. Muslu Çavuş, Karaman Beylerbeyliği'ne tayin vaadi ile Konya'ya çekilmiş ve burada Kuyucu Murad Paşa'nın emri üzerine Ekim 1609'da Karaman Beylerbeyi Zülfikar Paşa tarafından canından edilirken, Yusuf Paşa, aynı şekilde Manisa Sancakbeyliği vaadi ile veziriazamın 1609 yaz ayları boyunca bulunduğu Üsküdar Söğütlü

⁹⁵ Köse, "İçel'de Bir Celâli: Muslu Çavuş İsyanı (1606-1610)", s. 37.

⁹⁶ Köse, "İçel'de Bir Celâli: Muslu Çavuş İsyanı (1606-1610)", s. 36-37.

⁹⁷ *Tarih-i Na'imâ*, II, s. 334. *Zübdetü't-Tevârih*, II, s. 63. Köse, "İçel'de Bir Celâli: Muslu Çavuş İsyanı (1606-1610)", s. 41.

Çeşme'deki karargâhına davet edilerek, veziriazamın otağında aynı akıbete uğramıştı⁹⁸.

Kuyucu Murad Paşa'nın, İran seferi bahanesiyle 1609 senesi yaz ayları boyunca Üsküdar'a geçerek Söğütlü Çeşme⁹⁹ yakınlarında otağını kurması ve Ekim 1609 sonlarına kadar burada kalıp, Anadolu'daki Celâli operasyonunu idare etmesi hadisesini ve bu meyanda Yusuf Paşa'yla beraber Muslu Çavuş'un infazını, Kâtip Çelebi, "sene-i seman aşereti ve elf Sefer-i Üsküdar" başlığı altında ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır¹⁰⁰.

Bu husustaki hadiseler kısaca şu şekilde cereyan etmişti: Muslu Çavuş müttehid olduğu Zülfikar Paşa'yı İçel'e davet etmiş; paşa, Konya'dan Larende'ye geldiğinde Mut, Mara, Könsi ve Tomruk kalelerini gezdirmişti. Zülfikar Paşa, her biri dağlık yerde olan kaleleri ele geçirmenin zor olduğunu bizzat görmüştü. Burada 21 gün kalmışlar, tekrar Konya Meram'a dönmüşlerdi. Burada bir eğlence esnasında Muslu Çavuş emirler gibi başında bir örtü ile oturmuşken Zülfikar Paşa'nın işaretleriyle adamlarından biri elindeki kemendi boğazından geçirmiş, Muslu Çavuş kurtulmaya çalışsa da boğularak ölmüştü. Zülfikar Paşa, Muslu'nun başını on adamla Murad Paşa'ya göndermiş, kendisi de 5 gün sonra gizlice serdara katılmak üzere Üsküdar'a gelmişti. Muslu'nun bir mızrağa geçirilmiş başı otağın önünde dikilmişti. Murad Paşa, Sultan Ahmed'e bir düşmanın bertaraf edildiğini Yusuf Paşa'yı kasdederek sıranın diğerine geldiğini bildirmişti¹⁰¹.

Adana ve Tarsus civarında eşkıyalıkta bulunan büyük asilerden biri olan Cemşid'in bertaraf edilmesi meselesinde de Osmanlı ordusunun güzergâhının önemli noktası olan Konya karşımıza çıkar. Murad Paşa Celâli seferi için harekete geçtiğinde, Halep yolunda Tarsus Beyi Cemşid¹⁰² de isyan halinde bulunmaktaydı. Konya'ya geldiğinde Cemşid'in de bir an evvel ona katılması emredilmişti. 12 Ağustos 1607'de Tarsus Beyi Cemşid'e Murad Paşa'ya yardım için askeriyle birlikte bir an evvel Konya'ya gitmesi konusunda emir gönderilmişti¹⁰³. Bu tarihten yaklaşık bir ay öncesinde 1607 Temmuz'unda da Cemşid'e defaten Murad Paşa'nın ordusuna katılması çağrısında bulunulmuş, ancak olumlu cevap alınmamıştı¹⁰⁴.

⁹⁸ Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 3, s. 478. Köse, "İçel'de Bir Celâli: Muslu Çavuş İsyanı (1606-1610)", s. 46, 49.

⁹⁹ Haydar Paşa bahçesi ifadesi için bkz. *Nubbetü't-tevârih*, s. 614, 618.

¹⁰⁰ *Fezleke*, I, s. 321-324.

¹⁰¹ *Tarih-i Na'imâ*, II, s. 371-372. Hadisenin kısa bahsi için bkz. *Zübdetü't-Tevârih*, II, s. 122-123. Ayrıca bkz. *Hasan Bey-zâde Tarihi*, III, s. 879. *Fezleke*, I, s. 325-326. Hammer, *Devlet-i Osmanîye Tarihi*, s. 118-119.

¹⁰² Pul, *Celâli Kaçgunu Celâliler ve Kuyucu Murad Paşa*, s. 104-107.

¹⁰³ Şahin, *Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mühimmesi (1607)*, s. 100-101.

¹⁰⁴ Şahin, *Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mühimmesi (1607)*, s. 217.

Hemen hemen aynı tarihlerde yani Ağustos 1607'de Tarsus ve Gülek kalelerini o çevrede eşkıyalık yapan kişilerin Cemşid'e teslim ettiği Tarsus beyi tarafından merkeze bildirilmişti¹⁰⁵. Bir başka hükümde Tarsus Sancakbeyi olan Cemşid'in, kethüdası Halil, Kosunoğlu İsmail Çavuş, Gökçeoğlu Osman, 600-700 sekban ve bin kadar atıyla eşkıyalık yaptığı bildirilmekteydi¹⁰⁶. 26 Ağustos 1607'de Karaman'da bir müddet kalan Osmanlı kuvvetleri İçel'deki Muslu Çavuş'un üzerine yürüdüğü sırada¹⁰⁷ Sivas Beylerbeyi Osman Paşa'nın Tavil'i Sepetlü denilen yerde mağlup ettiği haberi gelmişti. Tekir-beli denilen yere geldiğinde Taşköprü olarak bilinen mahalde Cemşid de kendi adamlarıyla burayı tutmuşlarsa da direnemeyerek firar etmişlerdi. Göklük kalesindeki asiler de durumun kötüye gittiğini görerek bu sırada Konya'da bulunan Cemşid'e haber göndermişlerdi. Bu şartlarda Adana taraflarına geldiğinde burada zor tutunan Cemşid Canpoladoğlu'ndan başarısız bir yardım talebinde bulunmuştu¹⁰⁸. Murad Paşa Ereğli'ye geldiğinde yaşanan bu hadisede Cemşid'in yandaşlarından bir kısmı firar ederken diğer bir kısmı mücadele esnasında ölmüştü. Ele geçirilenler ise serdarın huzuruna getirilerek boyunları vurulmuştu¹⁰⁹.

Murad Paşa ordusuyla Celâli seferine çıktığında 3-4 senedir –ki 11 Haziran 1606'da Ilgın'da yanında 500 kadar atlısıyla şekavet halindeydi- Ilgın kasabası yakınlarında şekavette bulunan Kum-kapulu'nun isyan hazırlıkları içinde olduğu haberi alınmış, etraftaki diğer *sipah zorbalarına* gizlice haberler gönderilerek birbirine kırdırmak yoluna gidilmişti. Onlar da ziyafet bahanesiyle çadırlarına davet ettikleri Kum-kapulu'yu öldürmeleri neticesinde bu isyan hareketi başlamadan bitmişti¹¹⁰.

Ünlü Celâli elebaşları içerisinde Tuğluoğlu adında biri de Akşehir taraflarında isyana başlamıştı. Oysa ki isyan etmeden önce Tuğluoğlu'nun Kethüdayeri olarak devlet hizmetinde olduğunu görüyoruz. Şöyle ki, Haziran/Temmuz 1607 tarihli bir hükümde, Akşehir Sancakbeyi Sinan, Celâli korkusundan halkın dağlara kaçtığını, bundan dolayı talep edilen sürsat zahiresinin hazırlanmadığını belirtmişti. O bölgede Kethüdayeri olan Tuğluzade Ali'nin halkı toplayacağı, böylelikle sürsatı tahsil etmesinin mümkün olacağı dile getirilmişti¹¹¹. Fakat kısa süre sonra Ağustos 1607 başlarında Akşehir'in İshaklu Kazası'na bağlı Derecik Köyü'nden Tuğluoğlu adlı şakinin yanındaki 200 kişiyle halka zulmettiği haberi gelmişti¹¹². Akşehir yakınlarındaki Çimendere mevkiinde

¹⁰⁵ Şahin, *Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mühimmesi (1607)*, s. 219.

¹⁰⁶ Şahin, *Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mühimmesi (1607)*, s. 228.

¹⁰⁷ TTKN, 13b.

¹⁰⁸ TTKN, 14a-14b.

¹⁰⁹ *Tarih-i Na'îmâ*, II, s. 334. *Zübdetü't-Tevârih*, II, s. 63-64. *Kadri Efendi Tarihi*, I, s. 494-495. *Nubbetü't-tevârih*, s. 602.

¹¹⁰ TTKN, 10a-10b.

¹¹¹ Şahin, *Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mühimmesi (1607)*, s. 74.

¹¹² Şahin, *Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mühimmesi (1607)*, s. 85.

Tuğluoğlu Ali'nin adamlarından Kızılbaş Rıdvan, Altıaylık, Süleyman ve Piri 30-40 kişiyle adam öldürme ve gasp gibi suçlar işlemişlerdi. Bunların ele geçirilmesi hususunda Beyşehir Sancakbeyi Emirşah'a emir yollanmıştı¹¹³. Fakat Tuğluoğlu ele geçirileceğini anlayınca kaçmıştı. Onu bertaraf etmek için taltif ederek af yöntemini kullanan Kuyucu Murad Paşa, kendi haslarından olan Ilgın Kasabası'nın voyvodalığını verme vaadiyle huzuruna çağırılmıştı. Huzura gelen Tuğluoğlu, Murad Paşa'nın kethüdasının çadırında hemen idam edilmiş ve adamları da öldürülmüştü¹¹⁴.

Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli liderleri ile mücadelesi daha önce de ifade ettiğimiz üzere sadece askerî olarak değil siyasî kurnazlıkları da barındırıyordu. Bunun iyi örneklerinden bir diğeri de Emirşah meselesi idi¹¹⁵. Emirşah, ilk dönemde isyanları bastırmaya yardım etmekteyken daha sonra kendisine verilen Alaiye Sancakbeyliği sırasında halka zulmetmeye başlamış, ırz ve namuslarına musallat olmuş idi. Ağustos-Eylül 1607'de Beyşehir beyi olan Emirşah Bey'e, bölgesindeki şakilerden İmamoğlu, Hacı Velioglu Ahmed, Gedik Abdioğlu, Köse Vefaoğlu, İnegöloğlu, Kebe Hüseyin oğulları Abdullah ve Nurullah, Hacı Hasan, Mahmudoğlu Nebi, Hacı Alioğlu Hasan, Nasuhoglu Mustafa, Sipahoglu Nurullah adlı kişilerin palanka kurup, yanlarına adamlar toplayarak adam öldürme, hırsızlık, yağma yaptıklarından dolayı adı geçenlerin haklarından gelmesi için emir yollanmıştı¹¹⁶. Emirşah Bey, Beyşehir Beyi iken sekban besleyip bölgesindeki suhte isyanlarını bastırmış ve Koca Murad Paşa Canpoladoğlu, Kara Said ve Meymun üzerine sefere çıktığında Emirşah da ona yardıma gitmişti. Koca Murad Paşa, Emirşah'a mükafat olarak Alaiye Sancağı'nı vermişti (Ekim 1608). Bir süre sonra Emirşah, Alaiye ve Antalya'da eşkıyaların yerini almış ve halka zulmetmeye başlamış idi. Seydişehir ayanı olan Eşraf-ı kuzâttan Fil-zâde Abdürrahim Çelebi, Kuyucu Murad Paşa'yı ziyaret etmiş ve bölgesinde yaşanan huzursuzluklardan bahsederek Emirşah'ı şikâyet etmişti. Murad Paşa kendisine “*Sabr et efendi?*” diye cevap vermişti. Bundan habersiz Çorum menziline tedarikini gören Emirşah, veda için paşayı ziyaret etme isteğini kethüdaya bildirmiş, kethüda da çadıra gelip “*veda için haymeye gelmiştir ne buyurursunuz?*” diye sorduğunda Koca Murad Paşa, Emirşah'ın idam emrini vermiş ve “*Boğ mel'unu eman verme?*” dedikten sonra kethüda Emirşah'a “*sizinle şorba yiyelim, sonra beraber paşaya gideriz?*” demiş,

¹¹³ Şahin, *Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mübimmesi (1607)*, s. 107.

¹¹⁴ “*Akşehir câniblerin fenâyaya veren Tuğlu-oğlu nâm şakînin dabi hakkından gelinmek için • tekeyyüd ve ihtimâm olunub • lâkin el-hâ'inü hâ'îşün mü'eddâsınca havfından firâr etmeğin • ele girmek müyesser olmamışdı • bi'l-âhire Ilgın kasabası mûmâ-ileyh • vezîr-i aristo-tedbîrin • kendü bâsı olmağıyla voyvodahğı verilüb • mahzâ kendîye i'timâd gelsün için ba'zı hâlât olunub...*” TTKN, 10b. Pul, *Celâli Kağunu Celâlîler ve Kuyucu Murad Paşa*, s. 111.

¹¹⁵ *Tarih-i Na'imâ*, II, s. 352. Pul, *Celâli Kağunu Celâlîler ve Kuyucu Murad Paşa*, s. 115.

¹¹⁶ Şahin, *Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mübimmesi (1607)*, s. 85-86.

çorbaların yenildiği sırada bir iç oğlanı kemendi Emirşah'ın boynuna geçirmiş, anlatılana göre yaşlı zalimin yediği pirinç taneleri burnundan gelmişti¹¹⁷.

Murad Paşa, bir süre sonra tekrar İran seferine çıkmak üzere hazırlıklara başlamıştı. Kadri Efendi Tarihi'ne göre, Murad Paşa 12 Temmuz 1610'da aylarca süren hazırlıklardan sonra Üsküdar'dan hareket etmişti. 26 Temmuz 1610'da Akören, Seyyid Gazi, Bardaklı, Bayad sahrası, Bolvadin, Çay sahrasına gelinmiş, İsaklı ve Akşehir'de durulduktan sonra Arkıdhanı, Iğın, Suluzengi, Viranhan, Keriz üzerinden 2 Ağustos'ta Konya'ya ulaşmıştı. Üç gün sonra tekrar hareket eden ordu nihayetinde Ekim ayı ortalarında Hoy'a ulaşmıştı.¹¹⁸ Bir süre sonra kış şartlarının ağırlaşmasından dolayı yaklaşık beş ay Diyarbakır'da kaldıktan sonra Çermik sahrasında ordugâh kurulmuştu. Bu sırada Şah Abbas yüklü hediyelerle elçi göndermişti. Nasuh Paşa'nın düzenlediği ziyafetten sonra Murad Paşa hastalanmış ve birkaç gün sonra vefat etmişti (5 Ağustos 1611)¹¹⁹. Bir Ermeni kaynağına göre, Nasuh Paşa (Nasıf) cebren Murad Paşa'nın yerine geçmiş, asayiş tekrar bozulmuş, huzursuzluklar son raddesine dayanmıştı¹²⁰.

4. Kuyucu Murad Paşa Dönemi Sonrası Celâli Mücadelesi

Murad Paşa'nın mücadelesinden sonra isyanlar büyük ölçüde bastırılmış olsa da eşkıyalık hareketleri devam etmişti. Meselâ, 16 Haziran 1618 tarihinde Konya ve çevresinde kadılıklara gönderilen bir hükümde suhte ve eşkıyanın ortaya çıktığı belirtilmekteydi¹²¹.

Bölgede Rum Mehmed, Dereli Halil, Dağlar Delisi Süleyman, Deli İlahi gibi eşkıyalar türemişti. Bütün bu eşkıyaların başında yine bu bölgede isyan eden Rum Mehmed gelmekteydi. Fakat bir taraftan da kendi menfaatleri çerçevesinde bölgesindeki eşkıyalıkları merkeze ihbar eden de yine kendisiydi. Meselâ, Dereli Halil'in yaptığı eşkıyalıkları merkeze bildirmiş, bunun karşılığında affedilerek kendisine Maraş eyaleti verilmişti. Rum Mehmed'in, ilk ortaya çıkışı Eskişehir yakınlarındaki Keskin adlı köyde olmuş, daha sonra defterdarlardan Burak Ömer

¹¹⁷ *Tarih-i Na'imâ*, II, s. 352-353. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, s. 101.

¹¹⁸ *Kadri Efendi Tarihi*, I, s. 566-576.

¹¹⁹ *Kadri Efendi Tarihi*, I, s. 589. Rebiyülevvel 1020/Mayıs-Haziran 1611 tarihini vermekteyken *Zübdetü't-Tevârih* (II, s. 118, 135), *Nubbetü't-tevârih* (s. 622), *Fezleke* (I, s. 339) ve *Naima* (II, s. 386) Cevlik sahrası 25 Cemaziyelevvel 1020/5 Ağustos 1611 tarihini kaydederler. Ayrıca bkz. *Osmanlı Sadrazamları Hadikatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri*, Haz. Mehmet Arslan, Kültür ve Turizm Bak. Yay., İstanbul 2013, s. 89. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, s. 130. Abdulkasim Gül, *Celâlikera Kuyucu Murad Paşa*, Klasik Yay., İstanbul 2018, s. 140.

¹²⁰ Hrand D. Andreasyan, "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâli İsyancıları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. XIII, S. 17-18, İstanbul 1963, s. 29.

¹²¹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *82 Numaralı Mübimme Defteri (1026-1027/1617-1618) Özet-Transkripsiyon-İndeks-Tıpkıbasım*, Ankara 2000, s. 164.

Efendi'nin hizmetine girmiş, oradan ayrılarak Bursevî Mecid Çelebi el-mevlid Karakaş-zade Ömer Efendi'nin Alaşehir'e muhassıl olmasıyla ona bağlanmaya çalışmıştı. Fakat burada halka zulmetmesi, etrafına adamlar toplamaya başlamasıyla Karakaşzade kendisini azarlamış ve reddetmişti. Zamanla kendisine tabi olanların, sipah zümresine iyi, alçak gönüllü davranışı ve ihsanlarıyla onların kalbini kazanmış ve zorbalardan biri haline gelmişti. Haziran-Temmuz 1625'te Karesi sancağında faaliyet gösteren zorbalardan Cennetoğlu adlı birinin hakkından gelinmesi için Anadolu sipahilerini toplayan Rum Mehmed, veziriazam Hafız Paşa'yı durumdan haberdar etmişti. Özellikle Hüsrev Paşa zamanında şöhreti artmıştı. İlginçtir ki bilfiil Konya'da olduğunda reayadan kimseye zulmedilmesine müsaade etmemiş, tüm meselelerin hukuki kurallar çerçevesinde halledilmesine çalışır olmuştu. Fakat diğer yerlerde durum tam tersiydi. Bağdat seferi dönüşünde Hüsrev Paşa tarafından Diyarbakır'de sipahilere hizmet verilirken kendisine de Zile voyvodalığı verilmişti. Buradayken bölge halkından Karun gibi mal toplayacak kadar zulmederek Konya'ya dönmüştü¹²². 1628 yılı sonlarında ise Sadrazam Hüsrev Paşa, ittihat halinde olan Rum Mehmed, Dağlar Delisi ve Mütessellim Mehmed gibi eşkıyanın ortadan kaldırılması arzusuyla mukabele defterlerinden adlarını bizzat silmişti. Fakat bir süre sonra Hüsrev Paşa sefer zamanı olması dolayısıyla bundan pişmanlık duyarak tekrar durumu düzeltmişti¹²³. Ancak biz Rum Mehmed'i 1630 Nisan ayında Şehrizor taraflarında Tefsîd derbendinde adamlarıyla birlikte Osmanlı ordusuna zarar vermek isteyen Ahmed Düzd/Düzdî adlı bir kişinin bertaraf edilmesinde görevlendirilirken görüyoruz. Bu görevi başarıyla yerine getiren Rum Mehmed iltifat görmüş ve asker arasında da şöhreti artmıştı¹²⁴. Rum Mehmed'in yanında 400 süvari olduğu halde Ahmed Düzd'ü ansızın kuşatmış ve mücadele etmeksizin ele geçirmişti¹²⁵. Dağlar Delisi Süleyman ile Bağdat seferinde bulunan Rum Mehmed¹²⁶, sefer dönüşü 1631 yılında Konya'ya gelmiş, Abaza Mehmed Paşa'nın Konya'yı muhasarasında burayı müdafaa eden Kâtip Mustafa Çelebi'nin eşiyle evlenmiş, bin kadar adamıyla Mustafa Çelebi'nin saray misali evinde oturmuştu. Herhangi bir şikâyeti olan onun kapısına gider olmuştu. O da bu fırsatla pek çok kişiyi etrafında toplamıştı¹²⁷.

1631 yılında Hüsrev Paşa'nın Bağdat seferinin başarısızlığı dolayısıyla sadareten azledilip, yerine ikinci defa Hafız Ahmed Paşa'nın getirilmesiyle menfaatlerinin zedeleneceğini düşünen sipah zorbaları harekete geçmişti.

¹²² Zeynep Aycibin, *Kâtib Çelebi Fezleke Tablil ve Metin I*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 742. *Tarih-i Naima*, II, s. 574, 743.

¹²³ Aycibin, *Kâtib Çelebi Fezleke*, s. 793. *Tarih-i Naima*, II, s. 641.

¹²⁴ Aycibin, *Kâtib Çelebi Fezleke*, s. 801. *Tarih-i Naima*, II, s. 657-658.

¹²⁵ *Kadri Efendi Taribi*, II, s. 922.

¹²⁶ Aycibin, *Kâtib Çelebi Fezleke*, s. 758.

¹²⁷ *Tarih-i Naima*, II, s. 697-698.

Bunların Anadolu'nun çeşitli yerlerinde faaliyette buldukları alanlar vardı. Hüsrev Paşa'nın adamları arasında en azılılarından olan Dağlar Delisi Süleyman, Deli İlahi ve Rum Mehmed bulunmaktaydı. Hafız Paşa, tüm kapıkulu ocağı mensuplarını İstanbul'a davet etmiş, ancak Hafız Paşa'nın muhalifleri bu grupları el altından tahrik ederek büyük bir ayaklanmaya sebebiyet vermişti. Hafız Paşa'nın öldürülmesine kadar taşkınlıklarını sürdürmüşlerdi. Ardından da Padişah IV. Murad Hüsrev Paşa'nın idamı için ferman vermiş ve 1632 yılı başlarında Tokat'ta idam edilmişti. Bütün bu hadiselerin odağında Topal Recep Paşa bulunmaktaydı. Bu durum gün yüzüne çıkınca, ancak saltanat değişikliğiyle kurtulabileceğini anlamış ve Saka Mehmed, Cin Ali, Salih Efendi, Çalık Derviş, Mehmed Ağaoğlu, Yemişçi Mustafa gibi sipah zorbalarını tahrik etmişti. Onlar da padişahın halledilmesi fikrini elebaşları olan Rum Mehmed'e iletmışler, Konyalı olduğu için bu lakapla anılan Mehmed, "*padişahı iğfal edenlerden istediğimiz tarzda intikam alındı, işi azeitursak âlem ayak üzeredir, Allah saklasın devleti inkırazı sürikleri*" diyerek olumsuz yanıt vermişti¹²⁸. Köse Mehmed Ağa ile birlikte muhalefetleri neticesinde tahttan indirilme teşebbüsü önlenmiş, buna karşılık padişah sipahilerle barışma yolunu tercih ederek onları affetmişti. Rum Mehmed Konya'ya giderek Mevlevi tarikatine intisap etmiş, tahta sadakati dolayısıyla kendisine Maraş sancığı verilmişti¹²⁹. Konya'ya döndüğünde "*hal-i padişaha mani oldum*" diyerek bunu kendisine iftihar vesilesi yapmıştı. Bu sıralarda Deli İlahi, Saka ve Cin Ali gibi şakilerin katlinden sonra sağ kalan zorbalar Rum Mehmed'in etrafında toplanmıştı. Kardeşliği olan Kör Ali, Rum Ahmed, Nazlı Muslu ve Kürd Mehmed gibi güçlü eşkiya da ona katılmıştı¹³⁰. 1632 baharında Konya'da olduğu sırada Rum Mehmed'in Deli İlahi konusunda bir dahli olmuştu. Deli İlahi ulufesi için İstanbul'a gitmek üzere yola çıktığında, Rum Mehmed'in ona İstanbul'da kendisine destek toplayamayacağı, boşa gitmemesi yönünde bir uyarısı olmuş, Deli İlahi de "*Rum Mehmed varıp İstanbul'da işini görüp sağ gele de ben varmağa kadar olmayam*" diyerek bu uyarıyı dikkate almamıştı. Bunun cezasını canıyla ödemişti¹³¹.

Rum Mehmed de tıpkı diğer asiler gibi ilk fırsatta bertaraf edilmesinin söz konusu olacağı farkındaydı. Bu yüzden 1633 yılı başlarında kendi bölgesine girmek isteyen paşalara çeşitli bahanelerle engel olmaktaydı. Meselâ, Şam eyaletine gitmek üzere Karaman sınırına gelen Deli Yusuf Paşa'yı leventlerin arasında tartışma çıkar bahanesiyle engellemişti. O da Konya'ya uğramadan geçmek durumunda kalmıştı¹³².

¹²⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 178-186.

¹²⁹ *Tarih-i Naima*, II, s. 715. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 186.

¹³⁰ *Tarih-i Naima*, II, s. 713, 716. Hüsrev Paşa'nın azledilip sadarete Hafız Ahmed Paşa'nın getirilmesiyle başlayan ve padişahın hal edilmek istenmesine kadar olan süreç için bkz. *Tarih-i Naima*, II, s. 694-715.

¹³¹ *Tarih-i Naima*, II, s. 729.

¹³² *Tarih-i Naima*, II, s. 744. Deli Yusuf Paşa da padişahın emriyle 18 Mart 1633 tarihinde idam edildi.

Maraş eyaleti tevcih edildiğinde Maraş'a gitmek üzere yola çıkan Rum Mehmed'i ve yanındaki adamlarını Antep'e geldiklerinde ortadan kaldırmakla Behisnili Ali Bey görevlendirilmişti. Antep'te bulunan Ali Bey'in Doğu seferlerinde çok hizmeti geçmişti. Rum Mehmed Antep'e geldiğinde tıpkı Deli Yusuf Paşa hadisesinde olduğu gibi ona da leventler arasında kavga çıkar diye eyaletine uğramaması haberini göndermişti. Ali Bey de merak etmemesini, doğduğu yere gittiğini ve adamlarını zapt edebileceğini ifade etmiş, hatta iki adamını ona yollamıştı. Rum Mehmed bu duruma sinirlenerek iki adamı da öldürtmüştü. Ali Bey bu bahane ile saldırıya geçmiş ve Antep'i kuşatmıştı. Her ikisi arasındaki mücadele çok çetin geçmiş, pek çok kayıp verilmiş, Antep halkının da yardımıyla sıkıştırılan Rum Mehmed teslim olmak zorunda kalmıştı. Ali Bey hepsini ortadan kaldırmış ve başlarını İstanbul'a yollamıştı. Kendisine de bu hizmeti karşılığında Rum Mehmed'den mahlul kalan Maraş eyaleti verilmişti¹³³.

Meşhur ve kudretli zorbalardan biri olarak anılan Dağlar Delisi Süleyman da bu bölgede faaliyet göstermişti. Seydişehir'in Kavak köyünden¹³⁴ olan Süleyman, 1608 yılı öncesinde de Celâli olarak tanınmış ve Kalenderoğlu'nun yanında yer almıştı. Kuyucu Murad Paşa'nın Kalenderoğlu ile mücadelesinden sonra diğer eşkıya gibi İran'a kaçmamış memleketinde saklanmayı tercih etmişti. Sipahiler arasında nüfuz sahibi olan Dağlar Delisi, Beyşehir, Seydişehir, Bozkır ve belki Lârende ile Konya'daki şakilerin de başıydı¹³⁵. Dağlar Delisi'nin menşeinin sipahi mi yoksa yerel halktan biri mi olduğu konusu karanlık olsa da sipahiler üzerinde etkisinin büyük olduğu muhakkaktı.

1629 yılında Hüsrev Paşa'nın Bağdat'ı İranlılardan geri almak memuriyetiyle görevlendirildiği sırada sipahilerin başında Dağlar Delisi, Rum Mehmed ve Mütesellim Mehmed bulunmaktaydı. Hüsrev Paşa sipahilere maaş ödemesi yaptığı sırada züyuf ve mağuş akçe krizi çıkmış, sipahiler bu akçeyi kabul etmemişlerdi. Her ne kadar Hüsrev Paşa ele başları cezalandırmak istese de İran seferi dolayısıyla bundan vazgeçmiş, İran içlerine kadar giren Osmanlı ordusu geri dönüp Bağdat'ı kuşatmıştı. Hüsrev Paşa'nın sefer esnasında Bağdat'a yürüyüş

¹³³ Aycibin, *Kâtib Çelebi Fezleke*, s. 835. *Tarih-i Naima*, II, s. 744-745. Süleyman Demirci-Hasan Arslan, "Osmanlı Türkiye'sinde Bazı Aşiret, Cemaat Ve Taifelerin Eşkıyalık Faaliyetleri Ve Bunların Merkez-Taşra Yazışmalarındaki Yansımaları: Maraş Eyâleti Örneği (1590-1750)", *Turkish Studies*, Volume 7/3, Summer 2012, s. 900-901. Uzun, *XVII. Yüzyıl Anadolu İsyanlarının Şehirlere Yayılması*, s. 94-99. Dereli Halil için bkz. Aynı tez, s. 111-112.

¹³⁴ Faruk Sümer, "Dağlar Delisi Süleyman", *Resimli Tarih Mecmuası*, 37, Ocak 1953, s. 2001.

¹³⁵ Ayşe Değerli, "Seydişehir Kazası'nda Eşkıyalık Faaliyetleri ve Diğer Asayiş Sorunları (1614-1800)", *History Studies*, Cilt: 6 Sayı: 1, Ocak 2014, s. 46. Bu makalede Naima Tarihi, II, (Yay. Haz. M. İpşirli, TTK Yayınları, Ankara 2007) s. 41 şeklinde bir referans verilmeyle birlikte söz konusu bilgi *Tarih-i Naima*, II, s. 343, 726-727'de yer almaktadır. Ayrıca bkz. Sümer, "Dağlar Delisi Süleyman", s. 2001.

emrettiğinde sipahiler bu emre itaat etmelerine rağmen, Dağlar Delisi, “*bre fülânlar nereye yürürsünüz, Osmanlı Bağdat’ı aldıktan sonra bir dahi size ne ihtiyaçları kalır. Cümlelerinizi kırmaları muhakkaktır. Size hizmet verip, iltifat ettikleri hemen Bağdat mühimmi içindir*” diyerek onları alıkoymuştu. Arkadaki birlikler de bu yüzden ilerleyememiş, ileride olan askerin birçoğu şehit olmuştu. Dağlar Delisi’nin adı bu sıralarda Rum Mehmed ile birlikte anılmaktaydı¹³⁶. 1631 yılı sonlarında kendisinden zorbalardan ser-çeşmesi olarak bahsedilmekte, ol taifenin şeyhi mesabesinde bir sipahi olarak Beyşehir, Seydişehir, Bozkır civarı ve Larende ile Konya sipahilerinden olan eşkıyanın ona tabi olduğu, her ne huzursuzluk çıkıyorsa bunun altında Dağlar Delisi’nin olduğu, onun sipahilerin piri ve ihtiyarı olduğu ifade edilmekteydi¹³⁷. Başarısız Bağdat kuşatmasından sonra 1631 yılında Hüsrev Paşa Bağdat’tan Diyarbakır’a döndüğünde Dağlar Delisi de burada vefat etmişti¹³⁸. Onun ölümünden sonra yanında olan sipahilerin büyük bir kısmı yeğeni Deli İlahi’ye diğer bir kısmı da Rum Mehmed’e katılmışlardı. Deli İlahi Seydişehir’e, Rum Mehmed de Konya’ya yerleşmişler, devlet tarafından ortadan kaldırılana kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Dağlar Delisi’nin bilinen bir oğlu da Sultan İbrahim devrinde Katırcıoğlu ile birlikte Celâlîlik hareketini devam ettirmişti¹³⁹.

Seydişehir ve çevresinde eşkıyalık hareketini Dağlar Delisi Süleyman’ın Bağdat seferi dönüşünde ölmesinden sonra kardeşinin oğlu Deli İlahi sürdürmüştür¹⁴⁰. Deli İlahi, Dağlar Delisi Süleyman’ın sağlığında ve onun sayesinde sipahi olmuş, Seydişehir’in âyân ve eşrafını adeta “*bir kuru basır üstünde bırakıncasına*” soyduğu iddia edilmiştir. Deli İlahi kentin zenginlerine yersiz isnatlar ve iftiralarla saldırmış, mal varlıklarına el koymuş, Seydişehir kadısı bile bu zorba karşısında zor durumda kalmış, taleplerini yerine getirmek, onun isteği doğrultusunda karar vermek durumunda kalmıştı. Bu duruma itiraz edenleri de ıssız yerlerde idam ettirmişti. Hatta bir Yeniçeri’yi bile üsküfî ile astığı ileri sürülmüştü. Sadece kendisi değil yanındaki adamlar dahi şehrin okumuş yazmış itibarlı şahıslarına zulmetmekten çekinmiyorlardı. Meselâ kethüdası Sarı Mustafa kendisi geçerken ayağa kalkmadı diye Hoca Recep adlı birini darbetmişti. Keza yine şehrin ileri gelenleri ve uleması bunların şerri yüzünden şehri terk etmek durumunda kalmıştı. Bunlardan biri de Filzade Abdürrahim Efendi idi. Naima, Deli İlahi hakkında “*Benî İsrail’in Firavun elinden çektiğini Seydişehir halkı bu zâlimden çekti*” demektedir. Ayrıca kimseye selam vermeyecek kadar kibir sahibi olmuş, hatta birine küfretse küfrettiği kişi bunu kendisiyle sohbet etmiş addederek iltifat olarak gördüğü ifade olunmuştu¹⁴¹.

¹³⁶ *Tarih-i Naima*, II, s. 590, 727. Sümer, “Dağlar Delisi Süleyman”, s. 2003.

¹³⁷ *Tarih-i Naima*, II, s. 697. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 178.

¹³⁸ *Tarih-i Naima*, II, s. 697. Dağlar Delisi Süleyman’ın 1624’te Seydişehir’de öldüğü bilgisi için bkz. Değerli, “Seydişehir Kazası’nda Eşkıyalık Faaliyetleri”, s. 46.

¹³⁹ Sümer, “Dağlar Delisi Süleyman”, s. 2004.

¹⁴⁰ *Tarih-i Naima*, II, s. 697, 726-727.

¹⁴¹ *Tarih-i Naima*, II, s. 727-728. Değerli, “Seydişehir Kazası’nda Eşkıyalık Faaliyetleri”, s. 46.

Sefer zamanlarında ordunun ihtiyaçlarının karşılanması noktasında bazen bu gibi zorbalara da başvurulmaktaydı. Çerkes Ahmed Paşa Karaman beylerbeyi olduğunda Bağdat seferi için İlahi'den akçe talep etmiş, o da Karaman eyaleti dahilinde olan Konya, Seydişehir, Yenişehir, Bozkır, Larende, Niğde, Aksaray, Harekliye, Karapınar, Eski-il, Kayseri, Isaklı ve Akşehir havalisinde zorla halktan varını yoğunu almış, sonuçta bunun bir kısmını paşaya ayırıp büyük kısmını kendisine saklayarak Seydişehir'de oturmuştu. O kadar pervasız bir güce erişmişti ki devre çıkması gereken Yenişehir sancağı beyi Nogaypaşaoğlu Arslan Bey'i bile bölgesine sokmamıştı¹⁴². İlahi ismini 16 Şubat 1631 tarihli Konya monlasına gönderilen bir hükümde görüyoruz. Buna göre, Larende kazasının ileri gelenleri merkeze mazhar göndermişler, Karaman beylerbeyinin kaymakamı olan İlahi'nin, devr akçesi adı altında eyaletten bir sene içerisinde üç defa olmak üzere 100 bin kuruştan fazla para topladığını, yanında binden fazla eşkiya olduğu halde bölgede halka, çoluk, çocuğa, kadınlara zulmettiğini bildirmişlerdi. Mahzarda *Celâli zamanında bile böyle zulüm görülmediği* ifade edilmişti. Sonuçta İlahi mütesellimlik görevinden alınmış, haksız aldığı para ve malların kendisinden alınarak, ahaliye iade edilmesi talep edilmişti. Yerine de güvenilir birinin tayin edilmesi istenmişti¹⁴³.

Deli İlahi, 1632 yılında İstanbul'da IV. Murad aleyhine çıkan fitneye de karışmamış, kendi zevk ü sefasında kalmayı tercih etmişti. O kadar ki Rum Mehmed İstanbul'a gittiğinde onunla birlikte gitmeyi bile istememişti. Rum Mehmed Konya'ya döndükten sonra bütün ona tabi olan zorbalı kendileri yerlerine dönmüşler iken bu sefer de Deli İlahi ulufe davasına Rum Mehmed'in tüm uyarılarına rağmen İstanbul'a gitmeye karar vermişti¹⁴⁴. Bu da onun sonunu hazırlamıştı. Çünkü Topal Recep Paşa'nın Mayıs 1632'de sadrazamlıktan azledilmesinden sonra sipah zorbalılarının da ele geçirilip, ortadan kaldırılmasına karar verilmiş, Saka Osman, Gürcü Rıdvan, Cadı Osman gibi eşkiya öldürülüp, cesetleri denize atılmıştı¹⁴⁵. Bir çalışmada Deli İlahi'nin 1628 yılında bir vesileyle geldiği İstanbul'da hapsolünüp boğdurulmuş olduğu ifade edilse de¹⁴⁶ gerçekte olay 1632 yılı Haziran'ında yaşanmıştır. Şöyle ki: 1632 yılında Deli İlahi yukarıda da ifade olunduğu üzere Rum Mehmed'in tüm uyarılarına rağmen ulufesini talep etmek üzere İstanbul'a gitmiş, husumetlilerinden bunu duyanlar Abdünnebi adlı bir bölükbaşı öncülüğünde kapısına dayanmış, o atının eğerlenmesi müsaadesini istediye de Abdünnebi *"bu Karaman diyarı değildir, yine atlara binip mal ve ryalimize musallat olasın, ata senin binmen tamam olmuştur"* diyerek müsaade etmemiştir. Yaka

¹⁴² *Tarih-i Naima*, II, s. 728.

¹⁴³ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *85 Numaralı Mübimme Defteri (1040-1041/1630-1631) Özet-Transkripsiyon-İndeks*, Ankara 2002, s. 382-383.

¹⁴⁴ *Tarih-i Naima*, II, s. 729.

¹⁴⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 189.

¹⁴⁶ Değerli, "Seydişehir Kazası'nda Eşkiyalık Faaliyetleri", s. 47.

paça veziriazamın ve kazaskerin huzuruna getirilerek yargılanmış ve suçu sabit görülüp hemen divanda kellesi vurulmaya karar verilmişse de sipahi taifesinin fitnesine sebep olacağı düşünülerek infaz geceye ertelenmiş, bölükbaşı hapsedilmiş, subaşı da zindana götürüp boğarak, cesedini denize atmışlardı. Bir süre sonra adamlarından Mustafa Beşe, iskelede bulduğu cesedi gizlice çıkarıp Galata'da defnetmişti¹⁴⁷.

Dağlar Delisi Süleyman ile hemen hemen aynı tarihlerde eski sipahilerden Dereli Halil adlı bir başka asi ise, Sultan I. Ahmed devrinden beri faaliyeteydi¹⁴⁸. Konya Seydişehir'e¹⁴⁹ bağlı Dere köyünden olup, etrafına topladığı birkaç yüz adamla dağa çıkmış, yol kesip kervan soymuştu. Bademli Hüseyin adlı birinin evini bir gece adamlarıyla basmış, eviyle birlikte Hüseyin'i yakmıştı. Deli İlahi ile zaman zaman çatışmışsa da o hayattayken "*akrepten korkan yılan gibi korktuğu*" için köyünden dışarı çıkamamış olan Dereli Halil bir süre sessiz kalmıştı. Deli İlahi ölünce Naima'nın deyişiyle "*hımarın mevti kelbe düğündür*"¹⁵⁰ anlayışıyla köyünden çıkıp Seydişehir'i yağmalamaya başlamıştı. Naima, onun için "*İlâhi Bey'in yerine geçerek halka bir gazâb-ı ilâhi oldu.*" diyerek halka zulmetmeye başladığını ifade etmişti. Deli İlahi'nin ölümünden sonra genç yaşında oğlu Hidayet, babasının yakın adamları olan kethüda Sarı Mustafa, Şah Unsur, Çavuşoğlu Süleyman, Nurullah başta olmak üzere diğer eşkiya ile Konya'ya giderek hediyeler sunup Rum Mehmed'e sığınmışlardı. Rum Mehmed büyük bir memnuniyetle Deli İlahi'nin oğlunu himayesine almıştı. Rum Mehmed'e Maraş eyaleti verilinceye kadar Konya merkezindeki zorbalardan Karayılanoğulları Sefer Bey ve Hamza Bey gibi pekçok eşkiya da katılmıştı¹⁵¹. Rum Mehmed, devletle yakınlaşma arzusu ve affedilme gayesiyle Dereli Halil'in yaptıklarını, İlahi'nin oğlunun durumunu, babasının günahının ona yüklenmemesini, hakkının korunmasını bir mektupla İstanbul'a bildirmişti. Dönemin padişahı IV. Murad tarafından Bolvadin beyi Çerkez/Küçük Ahmed Paşa'ya haber gönderilmiş, Dereli Halil'i ortadan kaldırması emri verilmişti. Ahmed Paşa Bolvadin'den kalkıp Akşehir ve Çikil yolundan bir gece yarısı Seydişehir'e ulaşmış, Dereli ise Seydişehir'de Hoşhanzade Osman Efendi menzilinde olmuştu. Ahmed Paşa kuvvetleri ansızın menzili kuşatmış, Halil yakalanıp başı kesilmiş ve cesedi dört parçaya ayrılıp çarşıda üç gün teşhir edilmişti. Çerkez Ahmed Paşa, Dereli Halil'i ortadan kaldırıncaya, öldürülen Deli İlahi'nin zengin dul karısı ile evlenip, İlahi'nin evine, malına-mülküne sahip olmuş ve Dereli'nin adamlarını takibe devam etmişti¹⁵².

¹⁴⁷ *Tarih-i Naima*, II, s. 729-730.

¹⁴⁸ Pul, *Celâli Kaçgunu Celâliler ve Kuyucu Murad Paşa*, s. 58.

¹⁴⁹ Değerli, "Seydişehir Kazası'nda Eşkîyalık Faaliyetleri", s. 47. Naima'ya göre Bozkır'a bağlı Dere-köyü'nden idi. (II, s. 730).

¹⁵⁰ Eşeğin ölümü köpeğe düğündür.

¹⁵¹ *Tarih-i Naima*, II, s. 730.

¹⁵² *Tarih-i Naima*, II, s. 731-732. Uzun, *XVII. Yüzyıl Anadolu İsyânlarının Şehirlere Yayılması*, s. 111-112. Değerli, "Seydişehir Kazası'nda Eşkîyalık Faaliyetleri", s. 47.

Görüldüğü üzere Murad Paşa'nın müdahalesi üzerinden 10-15 yıldan fazla geçmesine rağmen Konya çevresinde eşkıyalık hareketleri sıklıkla görülmeye devam etmişti.

Sonuç

Konya coğrafı, stratejik, ekonomik vs. her açıdan son derece önemli bir konumundaydı. Bilhassa yol güzergahında olması dolayısıyla Celâli mücadelesinde hem ordunun ihtiyaçlarını karşılamak hem de birliklerin toplandığı bir merkez konumundaydı. Hatta Murad Paşa, Konya'da karargahını kurmuş, güçlü Celâli liderleriyle mücadelesinde takip edeceği stratejiyi burada belirlemiştir.

Bir diğer taraftan Konya, geniş verimli tarım arazilerine sahip olması dolayısıyla iktisadi açıdan zengin bir bölgeydi. Dolayısıyla hadiselerin odağında yer alması kaçınılmaz bir durumdur. Keza yine bölgenin Karamanoğulları gibi Osmanlı'ya muhalefet eden büyük bir yapının tesirinin de hissedildiği nüfus yapısı göz önünde bulundurulmalıdır. Kalesinin varlığı da Konya halkı için bir güvence sağlamış olmakla birlikte kırsalda yaşayanlar kendi imkanlarıyla palanka gibi savunma tedbirleri almak durumunda kalmışlardır. Bölgede yaşanan huzursuzluklar neticesinde kitlesel olarak göçlerin yaşandığı da bir gerçektir. Burada cerayan eden hadiselerde yol güzergahında olmanın da etkisiyle etrafına binlerce kişiyi toplayarak faaliyet gösteren ünlü asiler aktif rol oynamışlardır. Bunlar içerisinde Muslu Çavuş, Cemşid, Tuğluoğlu, Kum-Kapulu gibi onlarcası vardı. Bunlardan önce de bölgede eşkıyalık hareketleri olmuş, merkezden gönderilen güçlü paşalar başarılı-başarısız girişimlerde bulunmuşlardır. Murad Paşa'nın Celâli memuriyetiyle birlikte alınan sert tedbirlerle bu büyük isyan önemli ölçüde durdurulmuşsa da huzursuzlukların sonu gelmemiş, devam eden yıllarda devleti uğraştıran, halkı perişan eden eşkıyalıklar devam edegelmiştir. Bu isyanların bastırılması noktasında maddi anlamda da pek çok kayıp yaşanmıştır. Sadece devlet hazinesi gider anlamında zarar görmemiş, aynı zamanda gelir kaybı da yaşamıştır. Tarımsal üretime dayalı bir ekonomik sistemde çeşitli sebeplerle köylülerin kitlesel olarak toprağını, çiftini çubuğunu terk etmesi üretimin düşmesine yol açmış, geçim sıkıntısı yaşayan ve bir taraftan da nakdi vergilerini ödeyemeyip borç alan köylüyü, bir diğer taraftan da vergi gelirlerinin düşmesi hem sipahiye hem de devlet hazinesini zora sokmuştur. Şartlar iyileştirilmeden, gerekli tedbirler alınmadan, güvenlik sağlanmadan halkın tekrar geldikleri yerlere geri gönderilmeye çalışılması ise arzu edilen sonucu vermemiştir. Keza yine ticaretin yoğun olduğu bu bölgede tüccarlar da söz konusu olumsuz şartlardan etkilenmişlerdir.

Anadolu'nun diğer taraflarında olduğu gibi Konya ve çevresinde de eşkıyanın yarattığı huzursuzlukların yanı sıra devlet görevlilerinden şikayetler

yoğun bir şekilde merkeze yansımıştır. Görevlilerin kendi arasında yaşanan çekememezlik, menfaat çakışması, makam-mevki çekişmesi, kişisel husumet/muhalefet gibi durumlar isyanların bastırılmasını olumsuz etkilemiştir. Genel olarak isyanlarla ilgili pekçok çalışma yapılmış olmakla birlikte, söz konusu eserler içerisinde yeri geldikçe bölgedeki hadiseler değerlendirilmiş, ancak Konya özelinde konuyu ayrıntılı olarak tüm yönleriyle ele alan müstakil bir eser vücuda getirilmemiştir. Bu çalışmada, büyük resmin tam ve net olarak görülebilmesi bağlamında olay örgüsü kurulmaya gayret edilmiş, XVII. yüzyılın ilk çeyreği bilhassa Büyük Kaçgunluk dönemindeki hadiselerle ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

- ACUN, Fatma, “Celâli İsyancıları (1591-1611)”, *Türkler*, c. 9, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 695-708.
- AKDAĞ, Mustafa, “Celâli Fetretı”, *DTCFD*, c. 16/1-2, Ankara 1958, s. 53-107.
- _____, “Celâli İsyancılarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606”, *DTCF TAD*, c. 2/2, Ankara 1964, s. 1-49.
- _____, “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, *DTCF TAD*, c. 4/6, Ankara 1966, s. 202-247.
- _____, “Kalenderoghli Mehmed”, *EI*, IV, Leiden 1978, s. 499.
- _____, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Bilgi Yay., Ankara 1975.
- _____, “Kara Yazıdjı”, *EI*, IV, Leiden 1978, s. 594-595.
- ANDREASYAN, Hrand D., “Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâli İsyancıları”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. XIII, S. 17-18, İstanbul 1963, s. 27-42.
- _____, “Celâliilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 45-53.
- AYCİBİN, Zeynep, *Kâtib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin I*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.
- BARKEY, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Çev. Zeynep Altıok, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.
- BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, *82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618) Özet-Transkripsiyon-İndeks-Tıpkıbasım*, Ankara 2000.
- BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041/1630-1631) Özet-Transkripsiyon-İndeks*, Ankara 2002.
- BAYKARA, Tuncer, “Konya”, *DİA*, c. 26, Ankara 2002, s. 182-187.
- ÇAYCI, Ahmet, “Osmanlı Seyyahlarının Hatıralarındaki Konya Şehri”, *Seyahatnamelerde Konya*, Haz. Ahmet Çaycı, Konya Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yay., Konya 2016, s. 139-200.
- ÇELİK, Göknur, *Vâsıtı'nın “Gazâvât-ı Murad Paşa” Adlı Eserinin İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- ÇUHADAR, İbrahim Hakkı, *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-Tevârih'i*, Cilt I-II, TTK Yay., Ankara 2003.

- DEĞERLİ, Ayşe, “Seydişehir Kazası’nda Eşkîyalık Faaliyetleri ve Diğer Asayiş Sorunları (1614-1800)”, *History Studies*, Cilt: 6 Sayı: 1, Ocak 2014, s. 45-60.
- DEMİR, Alpaslan, “Osmanlı Devleti’nde Yörükler İle Yerleşiklerin Kavgası: Kayıp Köyler Meselesi”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 11, Sayı: 21, Ankara 2017, s. 15-31.
- DEMİR, Selçuk, *75 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 1-171)*, Atatürk Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008.
- DEMİRCİ, Süleyman-ARSLAN, Hasan, “Osmanlı Türkiye’sinde Bazı Aşiret, Cemaat Ve Taifelerin Eşkîyalık Faaliyetleri Ve Bunların Merkez-Taşra Yazışmalarındaki Yansımaları: Maraş Eyâleti Örneği (1590-1750)”, *Turkish Studies*, Sayı 7/3, Yaz 2012, s. 887-914.
- ERCAN, Ayşe Özge, *İngiliz Seyyah John Sanderson’ın Seyahatnâmesi (1584-1602): Türkçe Çeviri Ve İstanbul Gözlemlerinin Değerlendirilmesi*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
- FINKEL, Carolin, *Rüyadan İmparatorluğa: Osmanlı*, Çev. Zülal Kılıç, Timaş Yay., İstanbul 2012.
- GRISWOLD, William J., *Anadolu’da Büyük İsyân 1591-1611*, Çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2002.
- GÜL, Abdulkasim, *Celâlikıran Kuyucu Murad Paşa*, Klasik Yay., İstanbul 2018.
- HAMMER-PURGSTALL, Joseph Freiherr von, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, Mtrc. Mehmed Ata, 8. Cild, Matbba-i Amire, İstanbul 1333.
- HASAN BEY-ZÂDE AHMED PAŞA, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, Haz. Şevki Nezihi Aykut, TTK Yay., Ankara 2004.
- HÜSEYİN HÜSAMEDDİN, *Amasya Tarihi*, c. III, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1927.
- İBRAHİM PEÇEVİ, *Tarih-i Peçevi*, c. II, Matbaa-i Amire, 1283.
- İLGÜREL, Mücteba, “Celâli İsyânları”, *DİA*, c. 7, İstanbul 1993, s. 252-257.
- _____, “Karayazıcı Abdülhalim”, *DİA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 482-483.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye*, c. I, İş Bankası Yay., İstanbul 2018.
- İŞBİLİR, Ömer, “Kuyucu Murad Paşa”, *DİA*, c. 26, Ankara 2002, s. 507-508.
- KAÇAN ERDOĞAN, Meryem, “Karayazıcı İsyanı”, *Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 4, S. 2, Aralık 2003, s. 53-66.
- KATİP ÇELEBİ, *Fezleke*, c. I, Ceride-i Havadis Matbaası, 1286.
- KOÇ, Yunus, “Osmanlı’da Toplumsal Dinamizmden Celâli İsyânlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum”, *Bilig*, S. 35, Güz 2005, s. 229-245.

- KONYALI, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1964.
- KÖSE, Ensar, “İçel’de Bir Celâli: Muslu Çavuş İsyanı (1606-1610)”, *Tarih Dergisi*, Sa. 67, 2018/1, s. 23-58.
- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf-ARABACI, Caner-YENİCE, M. Serhat, “Tarihî Süreç İçinde Konya Şehrinin Fiziki Gelişimi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (5), Ekim 2020, s. 1-38.
- MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayicü’l-Vukuat*, c. I-II, Haz. Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara 1992.
- NAİMÂ MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Na’imâ*, Haz. Mehmet İpşirli, c. II, TTK Yay., Ankara 2007.
- ORHONLU, Cengiz, “Murad Paşa, Kuyucu”, *İA*, c. VIII, MEB Yay., İstanbul 1979, s. 651-654.
- Osmanlı Sadrazamları Hadikatü’l-Vüzerâ ve Zeylleri*, Haz. Mehmet Arslan, Kültür ve Turizm Bak. Yay., İstanbul 2013.
- ÖZ, Mehmet, “II. Viyana Seferine Kadar XVII. Yüzyıl”, *Türkler*, c. 9, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 711-729.
- ÖZEL, Oktay, “Osmanlı Anadolu’sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)”, Ed. M. Öz ve F. Yeşil, *Ötekilerin Peşinde, Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 557-592.
- ÖZGÜL, İbrahim, *Kara Çelebi-Zâde Abdülaziz Efendi’nin Ravzatü’l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648) Tahlil Ve Metin*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2010.
- POLAT, Süleyman, “Osmanlı Taşrasında Bir Celâli Yıkımının İzleri: Tavi Halil’in Kütahya (Kazaları) Baskını ve Sosyo-Ekonomik Yansımaları”, *Gazi Akademik Bakış*, c. 6, S. 12, Yaz 2013, s. 35-50.
- PUL, Ayşe, *Celâli Kaçgunu Celâliler ve Kuyucu Murad Paşa*, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2020.
- REYHANLI, Tülay, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul’da Hayat (1582-1599)*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1983.
- SARICAOĞLU, Fikret, “Derviş Paşa”, *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, s. 195-196.
- SAĞIRLI, Abdurrahman, *Mehmed b. Mehmed Er-Rûmî (Edirneli)’nin Nuhbetü’l-tevârih ve’l-ahbâr’ı ve Târîh-i Âl-i Osman’ı (Metinleri, Tahlilleri)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.
- SELANİKÎ MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Selaniki*, II, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999.

- SOLAKZÂDE MEHMED HEMDEMÎ EFENDÎ, *Tarih-i Solakzâde*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1297.
- SOYUCAK, Ali Rıza, *Konya ve Çevresinde Eşkîyalık Hareketleri (1640-1675)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1997.
- SÜMER, Faruk, “Dağlar Delisi Süleyman”, *Resimli Tarih Mecmuası*, 37, Ocak 1953, s. 2001-2003.
- _____, “Osmanlı Tarihinde Celâlilik”, *Resimli Tarih Mecmuası*, 33, 1952, s. 1722-1726.
- _____, “Tavil, Canbulatoğlu, Kalenderoğlu Nam Büyük Celâlilerin Hayat ve Sergüzeştleri”, *Resimli Tarih Mecmuası*, 34, 1952, s. 1795-1798.
- ŞAHİN, Dilek, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu’da Celâli Hareketleri (8 Numaralı Mühimme Zeyline Göre)*, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.
- ŞAHİN, Mehmet, *Kuyucu Murad Paşa’nın Celâli Seferi Mühimmesi (1607)*, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
- TABAK, Faruk, *Solan Akdeniz 1550-1870, Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, Çev. Nurettin Elhüseyni, YKY, İstanbul 2010.
- TEOMAN, Özgür-BOZPINAR, Cumali, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Celali İsyânları: Chayanovyan Bakış Açısıyla Bir Değerlendirme”, *Akdeniz İİBF Dergisi*, 2021, 21 (1), s. 121-130.
- TOPÇULAR KATİBİ ABDÜLKADİR, *Kadri Efendi Tarihi*, I, Haz. Ziya Yılmaz, TTK Yay., Ankara 2003.
- TVERITINOVA, Anna S., *Türkiye’de Karayazıcı Deli Hasan İsyânı (1593-1603)*, Çev. Abdülkadir İnan, Aya Kitap Yay., İstanbul 2006.
- ULUÇAY, Çağatay, *XVII. Asırda Saruhan’da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1944.
- UZUN, Efkan, *XVII. Yüzyıl Anadolu İsyânlarının Şehirlere Yayılması; Sosyal Ve Ekonomik Hayata Etkisi (1630-1655)*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, TTK Yay., Ankara 1995.
- WHITE, Sam, *Osmanlı’da İsyân İklimi*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yay., İstanbul 2013.
- YILMAZ, Yusuf-KADIOĞLU, Yahya, “Küçük Buzul Çağı ve Kuraklık ve Diğer Coğrafi Olayların Celali İsyânları Üzerindeki Etkileri”, *Studies of the Ottoman Domain*, 7 (12), (2017), s. 267-288.

YİĞİT, İlker, “Anadolu Kırsalında Göçün Dünkü (XVI-XX. Yüzyıl) Yapısı: Manisa ve Konya Çevresi Üzerinden Bir Göç Okuma Denemesi”, Erdem, Haziran 2019, Sayı: 76, s. 205-244.

YİĞİT, İlker, “İskândaki Kararsızlık: Doğal Afetler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XX. Yüzyıl Manisa-Konya Çevresi Örneği)”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 26, 2017, s. 329-364.

YİĞİT, İlker-GÜMÜŞÇÜ, Osman, “Kayıp Köylere Mekansal Bakış: XVI-XX. Yüzyıl Konya Çevresi Örneği”, Kebikeç, 44, 2017, s. 323-338.

YÖRÜK, Doğan, “XVI. Yüzyılda Konya Şehir Ekonomisi”, SUTAD, Güz 2017, 42, s. 353-379.

ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 3, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul 2011.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA BAHİRİYE NAZIRI CEMAL PAŞA'NIN BEYRUT LİMANI'NI DENİZALTI ÜSSÜ HALİNE GETİRME PLANI

The plan of Minister of Navy Cemal Pasha: Making of Beirut Port as Submarine Base in the First World War

Ozan TUNA*

Özet

Denizaltılar, yirminci yüzyılın en önemli harp platformları arasında yer almakta olup bir denizaltıya sahip olmak donanmaya düşman karşısında önemli bir askeri caydırıcılık sağlamakla birlikte donanmanın kendisine de hatırı sayılır bir özgüven vermiştir. Diğer taraftan denizaltıların Birinci Dünya Savaşı'nda daha fazla hareket alanı elde etmeleri onlara artık sadece Ege Denizi ve Akdeniz gibi noktaları değil okyanusları da faaliyet alanı haline getirmiştir. Devletler artık donanmalarında daha fazla denizaltı filosu ve daha deneyimli denizaltı personeli barındırmakta ve bu güçlerini de düşman devletler üzerinde kullanmakta idiler. Osmanlı Devleti ve özellikle Bahriye Nazırı Cemal Paşa da modern donanma teknolojilerini yakından takip etmekle birlikte Birinci Dünya Savaşı'nın hassas dengeleri ışığında Suriye-Filistin cephesindeki askeri harekâtı desteklemek adına Alman denizaltılarının daha etkili kullanmak için Beirut limanını bir denizaltı üssü haline getirmeyi planlamıştır. Osmanlı Devleti Beirut limanında etkili bir denizaltı filosu oluşturarak hem Suriye kıyılarındaki müttefik donanmasının baskısını ortadan kaldırmayı hem de Kıbrıs, İskenderiye limanı ve Süveyş Kanalı gibi müttefikler açısından oldukça önemli olan noktaları hedef haline getirmeyi düşünmüştür. Teorik olarak kusursuz gibi görünen bu planlama gerek Osmanlı donanma komutanlığının olumsuz raporu gerekse Alman denizaltı filosunun bölgeye denizaltı göndermekteki isteksizliği nedeniyle uygulamaya konuşamamıştır. Bölgeye personel sevkiyatının yanında ciddi

*Dr. Öğr. Üye. , Milli Savunma Üniversitesi, Deniz Astsubay Meslek Yüksek Okulu, Beşeri ve Sosyal Bilimler Bölümü, e-mail: otuna@msu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8263-5602
Makale Geliş Tarihi: 30.03.2022, Makale Kabul Tarihi: 02.06.2022

bir maddi yükü de beraberinde getirecek olan böyle bir planlamanın uygulamaya konulamaması savaşın gidişatında bir ölçüde belirleyici olmakla birlikte çalışmamızda Alman askeri arşivinden temin ettiğimiz belgelerle Osmanlı Devleti'nin Bahriye Nezareti, donanma komutanlığı ve Beyrut liman komutanlığı arasındaki yazışmalar üzerinden donanma tarihi açısından önemli bir planlamanın nasıl uygulamaya konulmadığını ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Cemal Paşa, İskenderiye limanı, Süveyş Kanalı, Doğu Akdeniz

Abstract

Submarines were among the most important warfare platforms of the twentieth century, and owning a submarine provided the navy with a significant military deterrent against the enemy, but also gave it considerable self-confidence. On the other hand, the fact that the submarines gained more movement area in the First World War made them not only the points such as the Aegean Sea and the Mediterranean, but also the oceans as their field of activity. The states now had more submarine fleets and more experienced submarine personnel in their navies and were using these powers on the enemy states. While the Ottoman Empire, and especially the Minister of the Navy, Cemal Pasha, closely followed modern naval technologies, in the light of the delicate balance of the First World War, they planned to turn the Beirut port into a submarine base in order to use German submarines more effectively in order to support the military operation on the Syria-Palestine front. By establishing an effective submarine fleet in the port of Beirut, the Ottoman Empire thought not only to remove the pressure of the allied navy on the Syrian coast, but also to target points that are very important for the allies such as Cyprus, the port of Alexandria and the Suez Canal. This plan, which seemed to be perfect in theory, could not be put into practice due to the negative report of the Ottoman navy command and the reluctance of the German submarine fleet to send submarines to the region. The inability to implement such a plan, which would bring a serious financial burden along with the personnel shipment to the region, was decisive in the course of the war to some extent and In our study, we will discuss the inability to implement an important planning in terms of naval history through the documents we obtained from the German military archive and the correspondence between the Ottoman Empire's Navy Ministry, the navy command and the Beirut port command.

Keywords: Cemal Paşa, Alexandria Port, Suez Canal, East Mediterranean

Giriş

Osmanlı donanmasının Birinci Dünya Savaşı'ndaki yapısı incelendiğinde donanma içerisinde daha ziyade Alman ekolü ve disiplininin ön plana çıktığı görülmektedir. Her ne kadar Balkan Savaşları'ndan sonra Osmanlı donanması belirli bir ivme ve motivasyon kazanmış olsa da bir dünya savaşında İngiltere, Fransa ve Rusya ile aynı anda mücadele etmek Osmanlı donanmasını Alman donanması ile ortak hareket etmeye zorlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı donanmasının Almanlarla hareket etmesinin bir zorunluluk olduğu görülmekle birlikte donanma komutanlığının Almanların elinde olması da Osmanlı donanmasının bilfiil alanda icra ettiği faaliyetlerde Almanların ön plana çıkmasına neden olmuş ve bu durum da savaşın gidişatında pek çok noktada kendisini göstermiştir. Ayrıca Osmanlı donanmasının savaşta kullandığı denizaltılarının tamamının Almanya'dan gelmesi, bu denizaltıların hareket önceliğinde Almanlarının kararlarının daha muteber olmasına neden olmuş olup bu bakımdan Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı donanmasındaki Alman denizaltılarının faaliyetlerinde Alman askeri arşivi (*Militärarchiv*), Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amts*) ve Alman Deniz Müzesi Arşivi'nin (*Internationales Maritime Museum Archiv*) kaynak yönünden daha ön plana çıkmasına sebebiyet vermiştir. Aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Boğazı'nın müttefikler tarafından abluka altında tutulması Osmanlı donanmasının Doğu Akdeniz'de insiyatif kullanmasının önüne geçmiş ve bu durum da Osmanlı Devleti'nin Beyrut limanı gibi önemli bir konuma sahip bir noktada Osmanlı donanmasından ziyade Alman Akdeniz filosunun (*Mittelmeer Division*) daha belirleyici olmasına neden olmuştur.

Sonuç olarak hem donanma komutanlığının Almanların elinde olması hem de denizaltı savaşlarının planlama ve organizasyonunda Almanların Osmanlı Devleti'nden daha donanımlı olması Doğu Akdeniz'de Beyrut gibi önemli bir mevkiye denizaltı üssü teşkil etme hususunda Alman arşivlerini kaynak yönünden daha belirgin hale getirmiştir. Bu açıdan bakıldığında yaptığımız araştırmalarda Beyrut limanının bir denizaltı üssü haline getirilmesi hususunda Osmanlı arşivlerinde tatmin edici bir rapora tesadüf edilmemekle birlikte yukarıda altını çizdiğimiz hususlardan ötürü çalışmamızda daha ziyade Alman arşivlerinin kullanılması uygun görülmüştür.

1. Cemal Paşa'nın İlk Faaliyetleri ve Beyrut Limanı'nın Stratejik Önemi

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşı'nda aldığı yenilgi üzerine ordu ve donanmasında kapsamlı bir modernizasyon başlatmış olup bu bağlamda donanmasına yeni savaş gemileri satın alma yoluna gitmekle birlikte Bahriye Nezareti'nin başına da Cemal Paşa'yı getirtmiştir. Özellikle Yunan donanması ile yaşanan Ege Denizi rekabeti bağlamında Sakız, Midilli ve Limni gibi adaların geri

alınmasının ancak caydırıcı bir donanma gücü ile olabileceğinin farkında olan Osmanlı Devleti, bu amacına ulaşabilmek için Cemal Paşa ile hareket etmeyi daha doğru bulmuştur.¹ Göreve başlar başlamaz bir taraftan yaşlı ilerlemiş ve vazifelerini layıkıyla yerine getirmeyen subayları emekli eden Cemal Paşa diğer taraftan bahriye mekteplerini tek bir noktada toplayıp Heybeliada'yı da bu iş için merkez üs haline getirtmiştir.² Donanmaya yeni savaş gemileri katmak üzere İngiltere ve Fransa ile de görüşmeler gerçekleştiren Cemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine Kanal cephesine gerçekleştirilecek askeri harekâtı yürütmek üzere IV. Ordu'nun başına geçirilmiş ve kendisi de 21 Kasım 1914 tarihinde İstanbul'dan bölgeye doğru harekete geçmiştir.³ Cemal Paşa'nın Bahriye Nezareti'nin başına getirilmesi ve gerçekleştirdiği uygulamalar donanmada büyük bir motivasyon meydana getirmekle birlikte icra ettiği başarılı faaliyetler de Birinci Dünya Savaşı'na girişte Osmanlı donanmasının daha büyük bir özgüvenle hareket etmesini sağlamıştır.

II. Abdülhamit döneminde İngiliz *Nordenfellt* şirketine iki adet denizaltı sipariş eden Osmanlı Devleti, ilerleyen yıllarda denizaltı teknolojisinin oldukça gerisinde kalmış olup Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda böyle bir harp silahına sahip olmaması nedeniyle de savaş esnasında hasımları karşısında yeteri kadar reaksiyon gösterememiştir. Modern donanma savaşlarında denizaltı silahının gücüne ve askeri caydırıcılığına oldukça inanan Cemal Paşa ise Birinci Dünya Savaşı öncesinde o dönemin en modern denizaltılarını inşa eden Fransa ile anlaşarak bu devlete iki tane denizaltı sipariş etse de dünya savaşının başlaması denizaltı inşa programını sona erdirmiş ve Osmanlı Devleti de savaşa donanmasında denizaltı olmadan girmek zorunda kalmıştır.⁴ Fakat Birinci Dünya Savaşı'nda denizaltı silahına ihtiyacı olan Osmanlı Devleti müttefiki Almanya'dan denizaltı temini yoluna giderek U-21, U-33, U-38, UB-7, UB-8, UB-14, UB-42,

¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı (DAB), *BEO Kataloğu*, Dosya No: 4267, Gömlek No: 319960, 10 Mart 1914; DAB, *BEO Kataloğu*, Dosya No: 11267, Gömlek No: 319960, 16 Mart 1914; Ozan Tuna, "Almanya'nın Atina Elçilik Raporlarına Göre Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı ve Yunan Donanmaları Arasındaki Ege Denizi Rekabeti", *Harp Tarihi Dergisi*, Sayı: 2, Aralık 2020, s. 22; Ramazan Çalık, "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", *Osmanlı Araştırmaları XIX*, İstanbul 1999, s. 224

² Nevzat Artuç, *Cemal Paşa; Askeri ve Siyasi Hayatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 151; Celalettin Yavuz, "Ahmet Cemal Paşa'nın Bahriye Nazırlığı Döneminde Osmanlı-Türk Bahriyesinde Reform Arayışları", *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, (25-27 Ekim 1999-İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara, ss. 69-73

³ İsmet Üzen, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kanal Seferi (1915-1916)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, ss. 104-110

⁴ Raşit Metel, *Türk Denizaltıcılık Tarihi*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1960, ss. 26-27; Nevzat Artuç, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Denizaltı Gücünü Arttırma ve Denizaltı Subay-er Yetiştirme Çabaları", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXIII, Sayı: 2, Aralık 2008, s. 59

UB-45, UB-46 ve UC-13 isimli denizaltıları Türkiye'ye getirtmiş ve bu denizaltıları savaş esnasında Karadeniz, Marmara Denizi, Ege Denizi ve Akdeniz'de kullanmıştır.⁵ Osmanlı donanması her ne kadar yeni nesil denizaltı savaşları hususunda yeteri derecede tecrübeye sahip olmasa da Almanya'dan sağlanan denizaltıların özellikle Çanakkale Muharebeleri'nde (1915-1916) elde ettiği başarılar başta Cemal Paşa olmak üzere pek çok yetkiliyi Alman denizaltılarının Osmanlı karasularında daha aktif kullanılması hususunda karar vermeye itmiştir. Osmanlı donanmasının Doğu Akdeniz'de etkili olamaması ve müttefik (İngiltere ve Fransa) donanmasının da bu coğrafyadaki askeri yoğunluğu müttefik savaş gemilerinin Alman denizaltıları için hedef teşkil etmesini sağlamış olup elde edilecek başarıların da Suriye-Filistin cephesinde Osmanlı ordularına bir rahatlama getireceği düşünülmüştür.

Fotoğraf 1: Cemal Paşa⁶

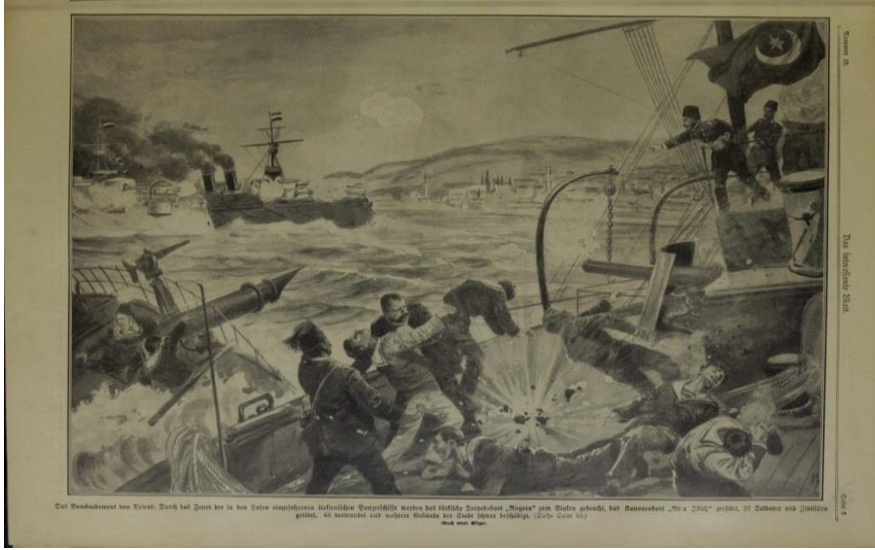
17. yüzyılda Şam vilayetine bağlı bir sancak olup 1887 yılında vilayet statüsü kazanan Beyrut ise 19. yüzyılın sonları itibariyle hızla büyümüş ve 1890 yılında da bölgeye bir liman inşa edilmeye başlanmıştır.⁷ Bölgedeki diğer noktalardan farklı

⁵ Ozan Tuna, *Alman Amiral Souchon'un Osmanlı Donanmasındaki Faaliyetleri (1914-1917)*, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2020, ss. 166-377

⁶ *Wiener Bilder*, "Ankunft des Türkischen Marineministers und Kommandanten Einer Türkischen Armee Djemal Pascha in Wien", Sayfa No: 9, 16 Eylül 1917

⁷ Fulya Düvenci Karakoç, *Şam ve Beyrut'ta Siyaset ve Modernleşme (1860-1914)*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı,

bir görünüm çizerek konumu itibariyle Doğu Akdeniz'in en önemli limanlarından birisi haline gelen Beyrut, doğu ve batı Beyrut tepelerinin oluşturduğu bir yarımadaanın üzerinde yer almakla birlikte on sekiz kilometre karelik bir alana sahip olup Lübnan ve Antilübnan dağları ile çevrilmekte ve Nehr-i Beyrut ile Nehr-i Kelb isimli iki adet nehir de kenti sulamaktadır.⁸ Osmanlı Devleti tarafından oldukça önem verilen bir liman olan Beyrut, Trablusgarp Savaşı'nda İtalyan donanması tarafından bombalanmış olsa da stratejik önemini kaybetmemiş ve Balkan Savaşı'nda Hamidiye kruvazörünün Doğu Akdeniz'de Yunan donanmasına karşı faaliyetlerinde Osmanlı donanması tarafından önemli bir üs olarak kullanılmıştır.⁹

Çizim 1: İtalyan Donanmasının Beyrut Limanını Bombalaması¹⁰

Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 2011, s. 128; Zafer Orha, *Beyrut Vilayetinde Osmanlı İdaresi (1887-1909)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Programı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017, ss. 145-153

⁸ Mahir Melih Güneş, *Levant'ta Ticaret: Beyrut Liman ve Rıhtım Şirketi (1888-1914)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s. 86; Özlem Yıldız, "20. Yüzyılın Başında Beyrut Limanında Deniz Ticareti", *Tarih ve Günce*, 11/4, 2019, s. 61

⁹ Ömer Osmanlı Umar, "Trablusgarp Savaşı Sırasında İtalya'nın Beyrut'u Bombardmanı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVII/51, (2001), ss. 730-737; Ozan Tuna, "Balkan Savaşı'nda Hamidiye Kruvazörünün Yunan Donanmasına Karşı Ege Denizi, Adriyatik Denizi ve Doğu Akdeniz'deki Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 49, 2021/2, ss. 203-204

¹⁰ *Das Interessante Blatt*, "Das Bombardement von Beirut", Sayfa No: 5, 7 Mart 1912

Birinci Dünya Savaşı esnasında müttefikler tarafından hedef teşkil eden Beyrut limanı, Osmanlı Devleti tarafından mayın hatları, 10-12 cm'lik toplar ve telsiz-telgraf istasyonları ile tahkim edilmesinin yanında Osmanlı ordularının Kanal Cephesi harekâtı için de önemli bir mevki haline gelmiş ve alınan önlemler sayesinde de müttefik donanmasının ciddi bir baskısına maruz kalmamıştır.¹¹Cemal Paşa'nın düzenlediği Birinci Kanal Harekâtı esnasında Beyrut limanının bir denizaltı üssü haline getirilmesi hususunda Osmanlı Devleti'nin herhangi bir teşebbüsü bulunmasa da Von Kress Paşa tarafından düzenlenen İkinci Kanal Harekâtı öncesinde bölgeye Alman denizaltılarının gönderilmesi uygun görülmüş olup bu bağlamda da Alman donanmasının U-21 denizaltısı 8 Şubat 1916 tarihinde Fransız donanmasına ait *Admiral Charner*¹² isimli savaş gemisini Beyrut limanında batırmıştır.

2. Cemal Paşa'nın Beyrut Limanını Denizaltı Üssü Haline Getirme Planı

Beyrut limanı Birinci Dünya Savaşı'nda oldukça stratejik bir konuma ev sahipliği yaptığı için müttefik (İngiltere, Fransa ve İtalya) donanmaları tarafından hedef haline gelmiş olup aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Suriye-Filistin cephesindeki askeri faaliyetlerini de destekleyici bir maiyete ulaşmıştır. Osmanlı Devleti ve Almanya savaş esnasında müttefik donanmasının Doğu Akdeniz'deki baskısını kırmak amacıyla Alman donanmasına ait denizaltıların müttefik savaş gemilerine saldırılar düzenlemesine yönelik faaliyetler yürütmüş olsalar da bu faaliyetlerden müttefiklere yönelik öldürücü darbelerin de gelmediği görülmüştür.

Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Komutanı olan Cemal Paşa, Alman denizaltılarının bu başarısızlıklarını göz önünde bulundurarak 1917 yılının ilk yarısında donanma komutanlığına gönderdiği yazısında Doğu Akdeniz'de faaliyet yürütmek üzere Almanya'dan yola çıkan denizaltıların gelene kadar tesadüf ettikleri müttefik savaş gemilerine saldırı düzenledikleri için bölgeye torpidosuz

¹¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, RZ 201/13340, Sayfa No: 5, 30 Haziran 1916; Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, RZ 201/13341, Sayfa No: 21, 10 Şubat 1917; Kerim Sarıççek, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletlerine Karşı Anadolu'nun Akdeniz Kıyısında Aldığı Bazı Tedbirler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 21, 2007, s. 180; Ozan Tuna, "Birinci Dünya Savaşı'nda U-21 Denizaltısının Çanakkale Boğazı ve Beyrut Limanındaki Faaliyetleri", *Tarih Dergisi*, Sayı: 74, 2021/2, ss. 203-204

¹² Fransa'nın Akdeniz filosuna ait Admiral Charner savaş gemisi 1893 yılında suya indirilmiş olup 4800 ton ağırlığı ve güvertesindeki on iki adet 19,4 cm'lik, altı adet de 14 cm'lik topları ile zayıf bir savaş gücü görünümüne sahip bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz; *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, "Admiral Charner oder Suffren", Sayfa No: 1, 14 Şubat 1916

bir şekilde ulaştıklarını ve bu durumun da Alman denizaltılarını bölgede etkisiz hale getirdiğini ifade etmiştir.¹³ Sina cephesinin sağ kanadını oluşturan Gazze ordu grubunun mutlak surette bir denizaltı desteğine ihtiyacı olduğunun altını çizen Cemal Paşa, Alman denizaltılarının bölgede daha faal olabilmeleri için Beyrut limanının bir denizaltı üssü haline getirilmesi gerektiğini ve bunun müttefikler üzerinde büyük bir etki oluşturacağını belirtmiştir.¹⁴ Beyrut limanının bir denizaltı üssü haline getirilmesi yönünde karar alınması durumunda müttefik donanmasının Beyrut limanını mayınlamasını önlemek amacıyla gereken tedbirleri alacağını ve denizaltıların kullanacağı torpidoların da kara yoluyla limana sevk edilebileceğini ifade eden Cemal Paşa, limanın etkili bir şekilde kullanılması için de elinden geleni yapacağını belirtmiştir.¹⁵ Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı donanmasında faaliyet yürüten Alman denizaltılarının özellikle Karadeniz'de Trabzon ve Varna limanlarını denizaltı üssü olarak etkili bir şekilde kullanmaları Rus donanmasına karşı önemli başarılar elde etmelerini sağlamış olup Bahriye Nazırı Cemal Paşa, benzeri uygulamanın Beyrut limanında da tatbik edilebileceğini düşünmüştür. Müttefiklerin Doğu Akdeniz'deki askeri yoğunluğu, Alman denizaltılarının savaştaki başarıları ve bölgedeki hassas dengeler göz önüne alındığında da Cemal Paşa'nın gayet isabetli bir karar aldığını görülmektedir.

Fotoğraf 2: Beyrut Limanı¹⁶

¹³ Bundesarchiv, Militärarchiv; *Reiche Marine* 40/384, Sayfa No: 3, 21 Nisan 1917

¹⁴ Bundesarchiv, Militärarchiv; *Reiche Marine* 40/384, Sayfa No: 3, 21 Nisan 1917

¹⁵ Bundesarchiv, Militärarchiv; *Reiche Marine* 40/384, Sayfa No: 3, 21 Nisan 1917

¹⁶ Österreichisches Staatsarchiv, 667 Beirut; *Sankt Georgs Bai (1914-1918)*

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine mayınlama ve abluka şeklinde Fransız donanmasının baskısına maruz kalan Beyrut limanında U-21 denizaltısının *Admiral Charner* savaş gemisini batırması üzerine Mart 1916'dan itibaren Fransız donanmasının ablukasını kırılmış olup Beyrut da günlük olarak mayın tarama faaliyetlerinin icra edildiği ve Gazze'den Mersin'e kadar olan kıyı gözetleme istasyonları tarafından kendisine düzenli olarak bilgilerin verildiği gayet korunaklı bir liman haline gelmiştir.¹⁷ Hem bölgeye giriş-çıkış hem de petrol ve mühimmat yönünden uygun hale getirilen Beyrut limanının ne kadar bir topçu bataryası ile savunulduğu hususunda kapsamlı bir bilgi bulunmasa da gerek kıyı gözetleme istasyonları gerekse kıyıda 1500 m uzaklıktaki mayın ve ağ engelleri sayesinde limanın bölgeye konuşlanacak Alman denizaltı filosu için güvenli bir yer halini aldığı görülmüştür.¹⁸ Herhangi bir bombardıman durumunda tahribatın çok fazla olmasının önüne geçmek için petrol ve mühimmat depolarının şehrin dışındaki noktalarda depolanmasına rağmen petrolün denizaltılara kısa sürede teslim edilebileceği öngörülen limanda lazım gelen torpidoların demiryolu ile bölgeye getirilmesi durumunda da limanın bir denizaltı üssü olarak değerinin daha da artacağı düşünülmüştür.¹⁹ Beyrut liman komutanı ise gözetleme noktalarında yeterli kadar personelin bulunmadığı ve Beyrut'un da açık bir şehir olmasından ötürü limana girmeyi başarabilecek bir müttefik savaş gemisinin icra edeceği bombardımanın ciddi tahribat oluşturabileceği üzerinde durduktan sonra Alman denizaltılarının bölgede konuşlandırılmasının tehlikeli olabileceğini değerlendirmiştir.²⁰ Fakat buna rağmen gözetleme noktaları ve petrol sevkiyatı için ilave personelin bölgeye sevk edilmesi, gece görüş dürbünü ve mayın tarama için kullanılan motorbotların kendi emrine verilmesi durumunda avantajın kendilerine geçeceğini belirten liman komutanı, limanda kullanılacak motorbotların da Fırat nehrinde bulunan filodan kolaylıkla Beyrut limanına getirilebileceğini belirtmiştir.²¹

Cemal Paşa'nın ve Beyrut liman komutanının bölgeyi bir denizaltı üssü haline getirmeye yönelik planlamaları ve iyi niyetlerine rağmen Osmanlı donanma komutanlığı Beyrut'un son derece açık ve savunmasız bir liman olmasının yanında bölgede çok sayıda yerleşim yerinin bulunmasını öne sürerek bu planlamayı kabul etmemiştir.²² Limandaki askeri tahkimatın müttefik donanmasının olası bir bombardımanını baskılayacak ölçüde olmadığı hususunu özellikle vurgulayan donanma komutanlığı limanın denizaltı üssü haline getirilmesi için bölgeye atış poligonları, hava pompaları ve kazanların

¹⁷ Bundesarchiv, Militärarchiv; *Reiche Marine 40/384*, Sayfa No: 9, 18 Nisan 1917

¹⁸ Bundesarchiv, Militärarchiv; *Reiche Marine 40/384*, Sayfa No: 9, 18 Nisan 1917

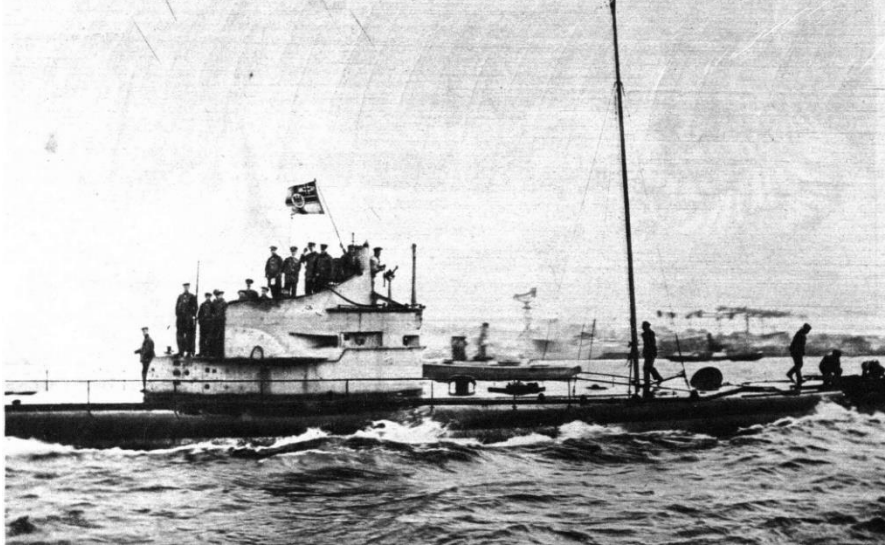
¹⁹ Bundesarchiv, Militärarchiv; *Reiche Marine 40/384*, Sayfa No: 10, 18 Nisan 1917

²⁰ Bundesarchiv, Militärarchiv; *Reiche Marine 40/384*, Sayfa No: 9-10, 18 Nisan 1917

²¹ Bundesarchiv, Militärarchiv; *Reiche Marine 40/384*, Sayfa No: 9-10, 18 Nisan 1917

²² Bundesarchiv, Militärarchiv; *Reiche Marine 40/384*, Sayfa No: 7, 29 Nisan 1917

kurulmasının yanında bölgeye de çok sayıda Türk-Alman personelinin sevk edilmesi gerektiği üzerinde durmuştur.²³

Fotoğraf 3: 1917 Yılına Ait Bir Alman Denizaltısı²⁴

Beyrut'un açık bir liman olmasından ötürü bölgede bir denizaltı üssü oluşturmak için gerçekleştirilecek çalışmaların müttefikler tarafından anında tespit edileceği düşüncesinde olan donanma komutanlığı bölgenin tam olarak tahkim edilmemesi ve Alman Akdeniz filosunun elinde de bölgeye gönderebileceği sadece üç adet denizaltının (U-63, UB-42 ve UC-74) bulunması hususunu da göz önünde bulundurarak oluşturulacak denizaltı üssünün de vurucu gücünün az olacağı kanaatinde olmuştur.²⁵ Tüm bunlara ek olarak müttefik denizaltılarının 30-31 Nisan 1917 tarihlerinde Beyrut limanı deniz feneri civarına mayın dökmeleri, müttefik donanma ve hava kuvvetlerinin de 13 Mayıs 1917 tarihinde Beyrut'u bombalamaları donanma komutanlığı nezdinde Beyrut limanı üzerinde müttefik baskısının devam ettiği algısını oluşturmuş ve böylece de bölgenin Alman denizaltıları için güvenli bir yer olmadığı sonucu çıkartılmıştır.²⁶

²³ Bundesarchiv, Militärarchiv; *Reiche Marine 40/384*, Sayfa No: 7, 29 Nisan 1917

²⁴ *Wiener Bilder*, "Ein Deutsches U-Boot beim Auslaufen aus dem Hafen", Sayfa No: 6, 18 Şubat 1917

²⁵ Bundesarchiv, Militärarchiv; *Reiche Marine 40/384*, Sayfa No: 4, 29 Nisan 1917

²⁶ Bundesarchiv, Militärarchiv; *Reiche Marine 40/384*, Sayfa No: 17, 30-31 Nisan 1917; Bundesarchiv, Militärarchiv; *Reiche Marine 40/384*, Sayfa No: 25, 13 Mayıs 1917

Müttefik denizaltılarının Beyrut limanını mayınlama girişimleri donanma komutanlığını endişeye sevk etmiş olup Karadeniz'deki Rus mayınları nedeniyle Almanların çok sayıda denizaltı kaybetmeleri komutanlık nezdinde benzer durumun Beyrut'ta da vuku bulabileceği düşüncesini oluşturmuştur. Böyle bir üssün yapılması için gerekli maddi kaynakların olmamasının haricinde Alman Akdeniz filosunun elinde bölgede konumlandırıp Doğu Akdeniz'de tam kapsamlı olarak faaliyet yürütebilecek nicelik ve nitelikte denizaltıların da bulunmaması Cemal Paşa'nın Beyrut limanını denizaltı üssü haline getirme planının önüne geçmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda Kanal cephesine iki defa hareket düzenlemiş olsa da bu hareketlerde donanma desteği almamış olup aksine müttefik donanmasının baskısına maruz kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin elindeki savaş gücünün müttefik donanmasını yok edip Doğu Akdeniz'e hakim olmaya yetmemesi Osmanlı devlet yetkililerini bölgeye donanma gücü göndermek yerine Alman denizaltıları göndermeye sevk etmiştir. Liman koşullarının elverişliliği ve Alman denizaltılarının daha önceden bölgede faaliyetlerde bulunmaları Doğu Akdeniz'de Beyrut'u böyle bir misyon için ön plana çıkarmış olup bu planlamanın uygulamaya konulması da hem müttefiklere ait Kıbrıs, Süveyş Kanalı ve İskenderiye limanı gibi noktaların hedef haline gelmesini hem de Osmanlı IV. Ordusu'nun üzerindeki müttefik donanma baskısının azalmasını sağlayacağı düşünülmüştür.

Fakat bir limanı denizaltı üssü haline getirmek stratejik bir karar olup kapsamlı bir planlamanın haricinde ciddi bir siyasi desteğe de ihtiyaç duyar. Coğrafi konumu ve demiryolu hattına yakınlığı Beyrut'u denizaltı üssü olarak ön plana çıkarsa da gerek Osmanlı bahriye nezareti ve donanma komutanlığı arasındaki sürtüşme gerekse Alman donanma komutanlığının önceliğini Akdeniz'in batısına vermiş olması Cemal Paşa'nın planlamanın önüne geçmiştir. Beyrut limanının savunmasının yetersiz olması ve bölgenin tehlikeli bir durumda Osmanlı donanmasının müdahale edebileceği alanın oldukça dışında yer alması olası bir müttefiklerin tam kapsamlı bombardımanında bölgedeki tahribatın çok yüksek olacağı sonucunu beraberinde getirmiştir. Netice itibarıyla Alman denizaltıları Çanakkale Muharebeleri'nde oldukça başarılı olmalarına rağmen Osmanlı-Alman donanmasının 1917 yılının ortaları itibarıyla savaş motivasyonlarının oldukça azaldığı, askeri kapasitelerini sadece belirli noktalara odaklayabildikleri ve bu nedenle de kapsamlı bir planlamaya da çok sıcak bakmadıkları görülmektedir.

Kaynakça**Devlet Arşivleri Başkanlığı**

- Bab-ı Ali Evrak Odası, Dosya No: 4267, Gömlek No: 319960, 10 Mart 1914
- Bab-ı Ali Evrak Odası, Dosya No: 11267, Gömlek No: 319960, Sayfa No: 16 Mart 1914

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts

- RZ 201/13340, Sayfa No: 5, 30 Haziran 1916
- RZ 201/13341, Sayfa No: 21, 10 Şubat 1917

Bundesarchiv, Militärarchiv

- Reiche Marine 40/384, Sayfa No: 9, 18 Nisan 1917
- Reiche Marine 40/384, Sayfa No: 10, 18 Nisan 1917
- Reiche Marine 40/384, Sayfa No: 7, 29 Nisan 1917
- Reiche Marine 40/384, Sayfa No: 4, 29 Nisan 1917
- Reiche Marine 40/384, Sayfa No: 17, 30-31 Nisan 1917
- Reiche Marine 40/384, Sayfa No: 25, 13 Mayıs 1917

Österreichisches Staatarchiv

- 667 Beirut: Sankt Georgs Bai (1914-1918)

Referans Eserler-Makaleler

- Artuç, Nevzat, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Denizaltı Gücünü Arttırma ve Denizaltı Subay-er Yetiştirme Çabaları", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXIII, Sayı: 2, Aralık 2008, ss. 57-74
- Artuç, Nevzat, *Cemal Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008
- Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, "Admiral Charner oder Suffren", Sayfa No: 1, 14 Şubat 1916
- Çalık, Ramazan, "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", *Osmanlı Araştırmaları*, XIX, İstanbul 1999, ss. 223-254
- Das Interessante Blatt*, "Das Bombardement von Beirut", Sayfa No: 5, 7 Mart 1912

- Güneş, Mahir Melih, *Levant'ta Ticaret: Beyrut Liman ve Rıhtım Şirketi (1888-1914)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2019
- Karakoç, Düvenci Fulya, *Şam ve Beyrut'ta Siyaset ve Modernleşme (1860-1914)*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 2011
- Metel, Raşit, *Türk Denizaltılık Tarihi*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1960
- Orha, Zafer, *Beyrut Vilayetinde Osmanlı İdaresi (1887-1909)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Programı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017
- Sarıççek, Kemal, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletlerine Karşı Anadolu'nun Akdeniz Kıyısında Aldığı Bazı Tedbirler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 21, 2007, ss. 173-189
- Tuna, Ozan, "Almanya'nın Atina Elçilik Raporlarına Göre Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı ve Yunan Donanmaları Arasındaki Ege Denizi Rekabeti", *Harp Tarihi Dergisi*, Sayı: 2, Aralık 2020, ss. 1-44
- Tuna, Ozan, "Balkan Savaşı'nda Hamidiye Kruvazörünün Yunan Donanmasına Karşı Ege Denizi, Adriyatik Denizi ve Doğu Akdeniz'deki Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 49, 2021/2, ss. 191-211
- Tuna, Ozan, "Birinci Dünya Savaşı'nda U-21 Denizaltısının Çanakkale Boğazı ve Beyrut Limanındaki Faaliyetleri", *Tarih Dergisi*, Sayı: 74, 2021-2, ss. 191-211
- Tuna, Ozan, *Alman Amiral Souchon'un Osmanlı Donanmasındaki Faaliyetleri (1914-1917)*, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2020
- Umar, Osmanlı Ömer, "Trablusgarp Savaşı Sırasında İtalya'nın Beyrut'u Bombardmanı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVII/51, 2001,SS. 727-784
- Üzen, İsmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kanal Seferleri (1915-1916)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007
- Wiener Bilder*, "Ankunft des Türkischen Marine Ministers und Kommandanten Einer Türkischen Armee Djemal Pascha In Wien", Sayfa No: 9, 16 Eylül 1917

- Wiener Bilder*, “Ein Deutsches U-Boot beim Auslaufen aus dem Hafen”, Sayfa No: 6, 18 Şubat 1917
- Yavuz, Celalettin, “Ahmet Cemal Paşa’nın Bahriye Nazırlığı Döneminde Osmanlı-Türk Bahriyesinde Reform Arayışları”, *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, (25-27 Ekim 1999-İstanbul), Genelkurmay Basımevi, ss.69-89
- Yıldız, Özlem, “20. Yüzyılın Başında Beyrut Limanında Deniz Ticareti”, *Tarih ve Günce*, 11/4, 2019, ss. 59-82

EKLER

Ek 1 Beyrut Limanı'nın Denizaltı Üssü Olmasına Dair Cemal Paşa'nın Yazısı

Telegramm an Kommando der Flotte von Djemal Pascha, Kommandant der
IV. Armee. - Hauptquartier Jerusalem, 21. April 1917.

Die meinem Wunsche gemäss für Operationen an der syrischen und Palaestina-Küste entsandten Untersee-Boote greifen unterwegs feindliche Kriegsschiffe und Banngut führende Handelsschiffe an, verbrauchen dabei naturgemäss ihre Torpedos und haben infolgedessen keine Torpedos mehr zur Verfügung, wenn sie in unsrem Gebiete ankommen. Ich richte daher die ganz besondere Aufmerksamkeit des Flottenkommandos auf die Tatsache, dass diese U-Boote eine wesentliche Beeinflussung der feindlichen Flotte nicht auszuüben vermögen, während diese dem Feinde eine grosze Unterstützung dadurch bietet, dass sie tätig in den Kampf eingreift gegen die Gaza-Gruppe, die den rechten Flügel unsrer Sinai-Front bildet. - Zur Verhütung von Minenlegung seitens der feindlichen Flotte vor dem Hafen von Beirut wurden alle mit den vorhandenen Mitteln möglichen Gegenmassregeln getroffen, ich habe in dieser Beziehung strenge Anweisungen erteilt. Dergestalt ist es sehr wahrscheinlich, dass der Hafen von Beirut ein Stützpunkt für U-Boote werden kann. Wenn unsre U-Boote, die wir mit Ungeduld erwarten, alles was sie benötigen, auch Torpedos, in Beirut finden, werden sie ihr Betätigungsfeld erweitern, und das Ziel ihrer Entsendung zu unsrer Armee wird erreicht werden. Ich bin bereit, die Räumlichkeiten und das Material für die Installationen in Beirut zur Verfügung zu stellen. Ich schlage vor, eine genügende Menge Torpedos für die U-Boote, die diese nicht befördern können, nach Beirut bringen zu lassen.

+++++

Bundesarchiv, Militärarchiv; *Reiche Marine* 40/384, Sayfa No: 3, 21 Nisan 1917

Ek 2 Beyrut Denizaltı Üssü İçin Gerekli Olan Cihazların Donanma Komutanlığına Bildirilmesi

دوقو روجو یوزی برنجی نوونده انجمنه علیا
 ۱۶
 ۵۱
 ۵۱
 ۵۱

کوماندو دېر فلوته
 Eine
 B. N.
 ۱۶

۶۵۵۹ نومبر ۱۹۱۷ - ۵ - ۵۵ ناینج ندره عدوی هوابه :-
 ۱- بیرونده که تحت ابی اسطول برنجی طلب بیرونه برعد کیچه دورینده برطانی
 مکه طوی بی توخی جلا زینده (۲۰ تخریبه جلا بیو برکنده) بیرونه سوره ایست
 اوزره افضایه نسبت ایست :-
 ۲- طوی بی توخی آلائے ، طوی بی توخی مفرده لوجم سعمال ایستکه اولدور زینده یوزره که
 طوی بی توخی مفرده مکنو- الیائه قوللایا بیلر ضابطه ویا کوکون ضابطه بوقد :-
 بنا علی بیرونه کوندر بیو چه ضابطه ویا کوکون ضابطه ، مکنو- الیائه قوللایا بیلر
 مکه ویا سیکس اولدوره توخی مفرده لوجم برنجی آلمیس علیا اولدور انجمن

دوقو روجو یوزی
 ۵۱
 ۵۱

Uebersetzung. G E H E I M !
 ۵۱.۵.۱۹۱۷.
 Marine Ministerium.
 III. Abteilung.
 Nr. 61

Ek 3 Beyrut'un Denizaltı Üssü Yapılması Hususunda Donanma Komutanlığının
Olumsuz Raporu

1) Telegramm an General Pascha.
Jerusalem Ölbey

Es. Erzählung Wunsch Beirut als Stützpunkt
für 4-Boote mit einer hinreichenden Anzahl
von Torpedos zu machen stößt auf sehr
große Schwierigkeiten und erfordert lang
dauernde Vorbereitungen an Material und Personal.
Punkt wenn Torpedos mit der Bahn nach
Beirut geschafft werden sind, so müssen sie
bevor sie an Bord zur Verwendung kommen
vorher auf einem Schiffsstand eingedockt werden,
da sie sonst nicht im entscheidenden Augenblick
funktionieren werden. Punkt es wäre also not-
wendig einen geeigneten Schiffsplatz auszumachen
(Bord) einen Schiffsstand Werkstatt Luftgruppen
Kesselanlagen anzulegen und eine entsprechende
Anzahl von deutschen und türkischen Personal zu
kommandieren. Punkt der Feind würde von
dem Bau solcher Anlagen sofort Kenntnis bekommen
und sie verhindern da Beirut ohne Verteidigung
und ein offener Hafensplatz im Punkt ich werde
den Chef des Admiralstabes bitten daß er möglichst
oft neue mit Torpedos ausgerüstete 4-Boote

SULTAN II. MEHMED DÖNEMİNDE TÜRK-İSLAM DÜNYASI VE HRİSTİYAN AVRUPA ARASINDA CENOVA GEO PISTARINO*

Çev: Sait Emre ÇİFTÇİ**

2003 yılının sona ermesiyle, Konstantinopolis'in -330'da *Büyük Konstantin tarafından antik Byzantion'da yeniden kuruldu ve imparator Diokletian (284-305) tarafından tetrarşi yönetiminde Doğu'nun başkenti oldu-* daha sonra güncel İstanbul adını alarak, 29 Mayıs 1453'te Sultan II. Mehmed'in hakimiyeti altına girmesinden bu yana 550 yıl geçtiği bilinen bir gerçektir.

Tunus, C.E.R.E.S (Center d'Études et de Recherches Economiques et Sociales) tarafından teşvik edilen ve Tunus'taki "Manouba" Üniversitesi'nde Ortaçağ Tarihi alanında öğretim üyesi Profesör Mehmed Tahar Mansouri tarafından 11, 12, 13 Aralık 2003 tarihlerinde bilimsel olarak düzenlenen bir kongrede 1453 hatırlandı.¹

"*La conquête de Constantinople: l'événement, sa portée et ses échos (1453-2003): Konstantinopolis'in Fethi: Olay, Kapsamı ve Yankıları (1453-2003)*" teması altında, aralarında Tunus "Manouba" ve Beyrut Üniversitelerinden Araplar, Paris I, Paris IV, Amiens ve CNRS'den Üniversitelerinden Fransızlar, Atina ve Selanik Üniversitelerinden Yunanlılar, Segedin'den Macarlardan oluşan çok sayıda öğretim üyesi toplantıya katıldı. İtalya adına hazır bulunanlar Cenova Üniversitesi'nden Laura Balletto ve Sandra Origone idi. Türkiye'den kimse toplantıya katılmadı.

* Geo Pistarino'nun "Genova tra l'Europa cristiana e il mondo turco-islamico nel tempo di Maometto II il Conquistatore" *Acta historica et archaeologica mediaevalia* vol. 26 (2005) s. 835-850 başlıklı makalesinden çevrilmiştir.

** Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi. Bitlis Eren Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi, saitemreciftci@gmail.com ORCID: 0000-0002-2685-1714

¹ Bkz. *Index de la Revue Tunisienne de Sciences Sociales*, "Revue Tunisienne de Sciences Sociales", Publication du C.E.R.E.S., 39, 2002, n. 123.

Makale Geliş Tarihi:29.06.2022, Makale Kabul Tarihi: 05.07.2022

Tunus "Manouba" Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden Prof. Hasna Bouzouita Trablesi resmi bildirisinde, Konstantinopolis'in 1453'te II. Mehmed'in iktidarı sırasında düşüşünü takiben 1492'de² İspanya'nın Granada kentinde Nasriler hakimiyetinin sona erişinin Batı'nın intikamı olduğunu ileri sürdü ve kongre oturumunun tartışması sırasında "düşüş"ten değil, Konstantinopolis'in "fethinden" bahsetmemiz gerektiğini iddia etti.

Bilim kültürünün geniş yayılımı içinde, bir İslam aliminden gelen istisnasız ifadeleme, şimdi, aynı zamanda ilgili alimlerin dini inançları temelinde, tarihsel olaylar için yorumlama ve yargılama sorununu gündeme getiriyor. Bu nedenle, Konstantinopolis'in fethi, tarihi çerçeve içinde, geleceğin bugününde çok güncel bir konudur.

Bir ön değerlendirme: Diokletian'ın (284-305) tetraşisinden ve Konstantinopolis'in imparator Büyük Konstantin'in girişimiyle eski Yunan Byzantion'unun kalıntıları üzerine kurulmasından (307-337) başlayarak, Doğu Roma İmparatorluğu tarihine uygun olmayan şekilde uygulanan Bizans tarihinin niteliği çoğunlukla Doğu Avrupa'dan gelen bilginlere dayanmaktadır. Bu bilginler XIX. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu'nun tarihini 1453'te Sultan II. Mehmed tarafından fethedilmesine ve buna müteakiben, Grek-Ortodoks kültüne sahip Grek-Slav dünyasının liderliğinde, Üçüncü Roma olarak Moskova'nın ortaya çıkışına, XIX-XX. Yüzyıllarda özgürleşmesine kadar resmetmişlerdir. Bunu yaparken, Doğu Roma İmparatorluğu tarihindeki Yunan alt katmanını daha iyi vurgulamak için Konstantinopolis yerine Byzantion adını kullanmayı tercih etmişlerdir.

Gerçekte - Georg Ostrogorsky'e göre - Bizans tarihi denilen şey, Roma tarihinin yeni bir dönemidir; Bizans devleti, eski Roma İmparatorluğu'nun devamından başka bir şey değildir. "Bizans" terimi ancak çok daha sonra ortaya çıkacaktı ve gerçek "Bizanslılar" bunu bilmiyordu. Kendilerine "Romalı" demeye devam ettiler: Bizans imparatorları kendilerini Roma imparatorları, eski Roma kayzerlerinin halefleri ve mirasçıları olarak gördüler. İmparatorluklarının yaşadığı süre boyunca Roma adının prestijinin egemenliğinde kaldılar: Son ana kadar Roma devleti geleneği, düşüncelerine ve siyasi iradelerine egemen oldu. Etnik açıdan heterojen olan imparatorluk, Roma devlet kavramıyla bir arada tutulmuş ve dünyadaki konumu, Roma'nın evrensellik fikri tarafından belirlenmiştir.¹

Roma İmparatorluğu'nun varisi olarak Bizans, dünyadaki tek imparatorluk olmak istemiş, bir zamanlar Roma faaliyet sahasına ait olan ve şimdi sadece Hristiyan ekümenisinin parçaları olan tüm ülkeleri yönetme hakkını talep

² Bkz. Geo Pitarino, *Tra Genova e Granada nell'epoca dei Nazari*, "Presencia italiana en Andalucía. Siglos XIV-XVII. Actas del III Coloquio Hispano-italiano", Sevilla, 1989, s. 191-228.

etmiştir. Tepesinde aynı zamanda Roma imparatoru ve Hıristiyan ekümenisinin başı olan Bizans imparatorunun bulunduğu karmaşık bir devlet hiyerarşisi oluşmuştur. Hem Roma faaliyet sahasının doğrudan yönetimi için erken Bizans döneminde hem de Orta Bizans çağında ve son döneminde Bizans siyaseti her zaman ana eksenini olan bu ideal üstünlüğün korunması için yapılan mücadele etrafında döner. Bununla birlikte, Bizans her zaman eski Roma ile olan bağının farkında olmasına ve Roma mirasına inatla bağlı kalmasına rağmen, zamanla Roma uygarlığının orijinal özelliklerinden giderek uzaklaşacaktır. Kültür ve dilde Helenleşme büyük adımlarla ilerlemişti; aynı zamanda Bizans yaşamında giderek artan her zamankinden daha belirgin bir ruhbanlaşma söz konusuydu; ekonomik, sosyal ve politik kalkınma Ortaçağ'ın başlarında yeni bir devlet düzeni ve idari sistem başlattı. Bizans devletinin gelişimi çok dinamik olmuştur: her şey her zaman dalgalanıyor, sürekli değişiyor ve yeniden inşa ediliyordu, öyle ki, tarihsel sürecin sonunda Bizans İmparatorluğu'nun adı, geleneği ve ulaşılamaz özelemleri dışında eski Roma İmparatorluğu ile artık hiçbir ortak yanı kalmamıştı.³

Bizans Tarihinin niteliği, Zwingli, Calvin ve İngiliz Kilisesi'nin çalışmaları sayesinde Orta Çağ ve Modern Çağ arasında ortaya çıkan tüm ayrımlara rağmen Roma Kilisesi'nin yörüngesine giren Batı Avrupa'nın Latin-Germen dünyasından dolaylı olarak farklı olması nedeniyle Doğu-Avrupa, Yunan-Slav kesiminin bilgileri sayesinde varlığını korudu ve hala hayati önem taşıyor. Bu henüz tamamlanmamış finansal birliğin ötesinde, gerçek bir Avrupalı üniter uyumunun oluşumu karşısında, şimdi ortaya çıkmakta olan temel bir sorundur.

İlk büyük liderleri Osman veya I. Otman'dan (1299-1326) Osmanlılar olarak anılacak olan Türklerin bu nüvesi, muhtemelen Selçuklu seleflerinden, daha sonra az ya da çok önemli bir etkiye sahip oldukları Arap ve Bizans dünyasının dört bir yanına dağılmış Türk kabilelerinin çoğundan daha şanlı bir kökene sahip değildi. Tarihlerinin belirleyici anında, on üçüncü yüzyılın ilk yarısında, Anadolu Selçuklu sultanlarının Anadolu'daki paralı askerleriydiler. Yüzyılın sonunda, merkezlerini Frigya'nın kuzey batısında, yüzyıllar önce Helenistik dünyanın en önemli merkezlerinden biri olan Eskişehir yakınlarındaki, Yunan Doryleion'unda saptadık. Buldukları konum, halklarının ve Bizans İmparatorluğu'nun kaderi üzerinde özel bir öneme sahiptir: Selçuklu boyunduruğundan kurtulur kurtulmaz Yunan topraklarına çok yakın bir yere taşındılar ve bu nedenle İmparatorluk ile çatışmaları gerekli olmuştur. Selçuklular Balkan yarımadasının doğu kısmına hakim olmaya devam ederken, Osmanlılar aynı yarımada'nın kuzeybatı köşesinde genişlemeye çalıştılar. Kırk yıl içinde sayısız kaleye ek olarak üç büyük şehri işgal ettiler. Konstantinopolis'in fethine kadar saltanatlarının başkenti olacak olan Brussa (Bursa) (1326), İznik (1329), Nikomedia (İzmit) (1337) ve Asya'da

³ Georg Ostrogorsky, *Storia dell'Impero Bizantino*, Çev. Piero Leone, Torino, 1968, s. 26-27.

müstesna bir Konstantinopolis köyü olan Üsküdar'ı kuşattılar: Hevesli bakışlarla, Doğu'dan gelen birçok istilacının tahayyül ettiği Bizans büyüüne dokunuyorlardı.

Bu ilk fetihler, Osman ve Osmanlılar arasında Sultan unvanını kullanmaya cüret eden ilk kişi olan halefi Orhan (1326-1359) altında gerçekleşti: Orhan yeni bir ordu (Yeni çeri, Yeniçeriler) kurdu. Bu ordu omurgası piyade birlikleri olan, yay, pala ve hançerle donanmış, Slavlar, Türkler ve yüzyıllar boyunca Anadolu topraklarında Araplara karşı kanlarıyla savaştan Asya Rumlarından oluşan sürekli bir orduydü. Orhan, Bizans İmparatorluğu'nun V. İoannes Palaiologos ile VI. İoannes Kantakuzenos arasındaki ölümcül anlaşmazlıkla parçalandığı sırada halkını yönetme şansına sahip olmuştu.

Kantakuzenos, o maceraperestten yardım istedi: Orhan Avrupa'ya geçti ve ilk kez bir Türk halkı, kendi topraklarındaymış gibi, yarımadada kamp kurdu. Halef I. Murad (1359-1389), Makedonya'ya, yani Bulgar topraklarına girdi: Andrianopolis'i (Edirne) (1360), Filibe'yi (1361) ele geçirdi ve iki şehirden ilkinde ikametgahını kurdu. Böylece bu andan itibaren Asya'yı kaybeden Bizans, Trakya'yı da kaybetti ve beslenmesi ile nefes alması için sadece deniz yoluna sahip hale geldi.

Konstantinopolisli Basileus (Bizans imparatoru) faydasız bir biçimde Batı'nın yardımına başvurmuştur. Biri Macarlar, Sırp, Eflaklılar (1363), diğeri Savoy Kontu VI. Amadeus (1366) tarafından yürütölen iki girişim başarısız olmuş ve yüzyıllar sonra ilk kez Bizans imparatorlarının gururlu varisi, kendini bir barbarın vassalı ilan etmiş, haraç ödemiş, zapt edilemez şehrin surlarının büyük bir bölümünü yerle bir etmiş ve aşağılanmanın göstergesi olarak rehin olan çocuklarını Murad'a teslim etmiştir.

1370-1389 arasında sıra yeni doğan küçük Bulgaristan ve Sırbistan devletlerine gelmişti: 15 Haziran 1389'da Kosova ovasında hem Sırp hükümdarı Lazar'ın hem de Osmanlı sultanı Murad'ın öldüğü çok kanlı bir savaş yüzyıllarca Balkan yarımadasının kaderini belirledi: Osmanlılar artık dışarıdan gelen veya yerleşimci değil, yönetici konuma geldiler.

Bağımsız bir Sırbistan, Bulgaristan ve Moldova'nın artık mevcut olmaması Bizans Konstantinopolis'inin günlerinin sayılı olduğı anlamına geliyordu. Kosova Savaşı'nın ardından, Basileus V. İoannes'in Konstantinopolis'in surlarını onarmaya cesaret etmesiyle, yeni Padişah olan I. Bayezid (1389-1403), işin derhal durdurulmaması halinde rehin tuttuğı oğlu Manuel'in (1390) gözlerini oymakla tehdit etti. Ertesi yıl Bayezid, eski rehinesi yeni basileus Manuel'i büyük şehirde kuşattı: onu Galata'nın bir bölümünü vermeye ve Konstantinopolis'e bir Türk kadısı kabul etmeye zorladı. Batılıların bu trajik ıstırap dolu yıllarda örgütleyebildiğı çok az sayıdaki büyük çapta bir girişim olan Batılı bir haçlı seferi için ortaya konulan gayret bu sefer de imparatorluğu büyük yıkımdan kurtarmaya

yeterli gelmedi. İmparator Sigismund'un Macar ve Eflak birlikleriyle birlikte 1396 yazında Sırbistan'dan geçerek Niğbolu'yu (Tuna üzerinde bugünkü Securisca) kuşatmaya götürdüğü Alman ve Fransız şövalyeler, cesurca savaşmalarına rağmen, şehir surları yakınında Türk yeniçerileri tarafından yenilgiye uğratıldılar (25 Eylül). İmparator, Tuna kıyılarına demirlemiş bir Venedik teknesinde düşmandan kaçarak esaretten zar zor kurtulmayı başardı. Yenilginin daha kötü bir sonucu olarak, Niğbolu Savaşı'ndan sonra Bayezid, Konstantinopolis'e saldırmaya hazırlandı!

Hırpalanmış şehir dışarıdan gelen beklenmedik olaylarla kurtuldu. Bayezid, Küçük Asya'daki devletinin sınırlarını genişletmek için Avrupa'daki ilerlemeyi durdurdu. Selçuklu ardıllarının neredeyse tüm mal varlığına el koyup Anadolu kıyılarındaki son Hıristiyan beyliklerini de ortadan kaldırdı. Böylece Selçuklu Rum Sultanlığı yıkıldı, başkent Konya (Iconium) Osmanlılara geçti. Yüzyılın sonlarına doğru hala ayakta kalan Trabzon Rum İmparatorluğu hariç Anadolu'daki yeni Türk İmparatorluğu Akdeniz'den Karadeniz'e, Ege'den Fırat'ın yukarılarına kadar uzanıyordu.

1380 ile 1396 yılları arasında Avrasya bölgesinde bir Türk asilzadesi Timur, İran'ı fethetti ve İndus havzasından Delhi'ye kısa bir manevradan sonra Suriye ve Mezopotamya'ya (1400-1401) girdi. 14. yüzyılın son yıllarında Halys (Kızılırmak) Vadisi'nde bulunan ve o zamanlar gelişen, kalabalık, işlek bir şehir olan Sivas (antik Sebastea), Timur'a tabi oldu. 1399 sonbaharında Bayezid tarafından işgal edildi; ancak kısa bir süre sonra (1400) Timur, şiddetle yeniden fethetmek üzere geri döndü. Çatışma kaçınılmaz görünmektedir, ancak Timur, doğrudan Küçük Asya'ya yürümek yerine, Memlüklerin Mısır'ına kendini atmak istercesine Suriye ve Filistin'e yönelmişti. Sonunda istilacı yolunu kesti: Bayezid ile kısa ve beyhude bir mesaj alışverişinden sonra tekrar Anadolu'ya giren Timur Ankara'ya yürüdü. Burada, 20 Temmuz 1402'de, şehrin kuzey doğusunda cereyan eden unutulmaz bir savaşta, Doğu ordusu yenilmez Yeniçerileri yendi ve Sultan Bayezid (1389-1402), oğlu Musa ve en seçkin generalleri ile esir alındı! Konstantinopolis kurtarıldı; ama Bayezid sahneden çekilip, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti Bursa, tüm Anadolu ile teslim oldu; Timur iki buçuk yıl sonra öldü ve onun ölümü, Moğol İmparatorluğu'nun dağılışının işareti oldu.

Süleyman (1402-1410), Musa (1410-1413) ve ardından I. Mehmed'in (1413-1421) saltanatı, aşırı zayıf bir dönemi temsil ediyordu. Ancak II. Murad (1421-1451) ile restorasyon dönemi yeniden başladı. Enerjik yeni padişah, 30 yıllık saltanatını, Asya ve Avrupa'da Selçuklu emirlerinin ve Hıristiyan vassal prenslerinin bağımsızlık kazandıkları egemenliğini sağlamlaştırmaya adanmıştı. 24 Ağustos 1422'de Konstantinopolis'e karşı başlattığı saldırılardan birisi askıya alınsa da, Sırbistan'ın büyük bir kısmı işgal edildi (1430-1439); Epirus'ta Yanya, Makedonya'da Selanik (1430) ele geçirildi. Orta Yunanistan, Eğriboz ve Mora da

yeniden tehdit altına girdi. Ne korkunç zamanlardı! İmparatorluğun kesinlikle Batı'nın işbirliğini ne pahasına olursa olsun sağlaması gerekiyordu. Bu nedenle, II. Manuel'in halefi olan VIII. Ioannes (1425-1448), kilisesine - şizmatik Doğu Kilisesi - Roma papalarına boyun eğmesi emrini vermek için umutsuz girişime başvurur, ancak bunlar karşılığında onun krallığını savunmak için bir haçlı seferi düzenlemeye çalışırlar.

Batı Avrupa harekete geçmese de bu sefer Transilvanya'nın küçük ve cesur bir voyvodası, bir Macar – Hunyadi Janos-, Eflak prensleri, hatta Sırbistan'ın devrik hükümdarı George Brankovic, son olarak Macaristan ve Polonya kralı Ladislaus gibi büyük muhataplar harekete geçtiler. İlk seferler, 1441 ile 1443 yılları arasında, Osmanlılara karşı bir dizi coşkulu saldırıyla başladı. Gerçek bir haçlı seferinde Osmanlılar, Sırbistan'daki Niş'te yenildi: Bulgaristan'ın bir kısmı kurtarıldı; Arnavutluk, daha önce Türk ordusunda bir asker olan ve orada yeniden nam salacağı Büyük İskender (Skanderbeg) unvanını alan yiğit George Castriota'nın önderliğinde ayağa kalktı. Küçük Asya'da Karamanlı Emiri'ne⁴ karşı savaşan Murad, barış istedi, kaybedilen topraklardan vazgeçtiğini ilan etti (1443) ve Polonya Kralı ile Sultan arasında on yıllık bir ateşkes imzalandı.

Papalık temsilcisi, haçlı seferinin ilham kaynağı Kardinal Giuliano Cesarini ve Bizans imparatoru VIII. Ioannes, Kral Ladislaus'ı antlaşmayı göz ardı etmeye ve saldırıya devam etmeye ikna etmiştir. Bulgaristan üzerinden yeni ilerleme, donanımlı Hıristiyan ordusunun disiplinsizliğinin ağırlaştırdığı ve her yerde halkların düşmanlığını artırdığı ciddi zorluklar arasında gerçekleştirildi. Ayrıca, İskenderbey'in Arnavutları ve George Brankovic'in Sırpaları da orada bulunmuyorlardı. Sonunda, Kasım ayında, 20.000 Haçlı, Karadeniz'deki Bulgar kıyılarından çok uzak olmayan Varna yakınlarında, Murad'ın Asya'dan önderlik ettiği ordusuyla çarpıştı. Yine Hıristiyan askerler, özellikle Hunyadi Yanos komutasındaki Macar birlikleri cesurca bir mücadele verdiler. Ancak Yeniçerilerin azmi ve disiplini savaşın gidişatını belirledi ve ilk yenilgiyi büyük bir zafere dönüştürdü (10 Kasım 1444).

Bu, Balkan Yarımadası ve Asya'daki Hıristiyan nüfuslarının bağımsızlığının sonuydu. Ekim 1448'de, Ladislaus'un ölümünden sonra Macaristan naibi Hunyadi Yanos, Kosova'da tekrar çarpıştı. Bir zamanların güçlü Bizans İmparatorluğu'na gelince, şimdi çevresindeki yerleşim alanlarıyla birlikte Konstantinopolis şehrine indirgenmişti.⁵

⁴ Karaman ülkesi, aşağı yukarı Balkan Yarımadası'nın güneydoğu kısmına, yani Kilikya, Pamfilya, Lidya, Pisidya, İsaurya ve bazı komşu bölgelerin bazı kısımlarına karşılık gelir.

⁵ Corrado Barbagallo, *Storia Universale*, III, *Il Medioevo*, parte seconda, Torino, 1935, s. 1157-1164.

1450'de II. Murad, Arnavutluk'a bir sefer düzenledi. Türk generalleri Ali ve Mustafa'nın ağır yenilgileri, onu bizzat müdahale etmeye zorladı. İskenderbey'in aralarında İtalyan, Fransız, Alman ve Slav da dahil olmak üzere birkaç bin adamla yerleştiği Kruja kalesine yöneldi. Murad, duvarlara büyük taş topları fırlatabilen güçlü havanları eritti: sonuç alınamadı. Murad, kaleyi savunan kişiyi parayla yanına çekmeye çalıştı, ancak boşunaydı. Ardından, yıllık yüklü bir haraç karşılığında İskenderbey'e barış teklif etti: yine işe yaramadı.

Beş ay sonra, askerleri için bir kış seferinden kaçınmak isteyen Murad geri çekildi. Elçiler, Roma, Burgonya, Macaristan, Napoli ve Papa Nicholas'tan tebrikler ve erzaklarla İskenderbey'e geldiler. Hristiyan âlemi, İskenderbey'de on sekiz yıldır mücadelesini muhteşem bir şekilde nasıl sürdüreceğini bilen yeni bir kahraman bulmuştu.

Sultan Murad kışın Edirne'nin önündeki küçük adasına çekildi, burada kır evleri ve hamamlar yaptırdı, oğlu Mehmed de daha sonra burada saraylarını yaptıracaktır. Ancak, sefahat aleminde çok yiyip içmesinden dolayı⁶ II. Murad apopleksi (felç) geçirip yaşamı sona erdiğinde, neredeyse bir ay geçmişti. Henüz 47 yaşındaydı. Yerine 21 yaşındaki oğlu II. Mehmed geçti.

"Batı'da II. Mehmed, babasının izlediği zaferler ve fetih yolunda devam etmesinin asla beklenmediği aciz bir çocuk olarak ün kazanmıştı. Uzaktaki ve yakındaki prensler ve lordlarla yapılan özenli anlaşmalar, Hristiyan âleminin, genç hükümdarın acizliği nedeniyle, en azından Avrupa topraklarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılacağına dair umudunu güçlendiriyor gibiydi. Bu güven, o tarihe kadar Batı'da korkulan Türk tehlikesine karşı kayıtsızlığı artırdı ve zaten dağılmış olan Hristiyan dünyasının güçlerini endişe verici bir derecede felç etti. Bu dünyaya ait hiçbir güç, Osmanlı'ya ve padişahlarına karşı bir şey yapma ihtiyacı duymadı, çünkü hemen hemen her biri kendi işleriyle ve komşularıyla ilgileniyordu."⁶

1452 baharında, yeni padişah olan Sultan II. Mehmed (1451-1481), Boğaziçi üzerindeki hakimiyetini güvence altına almak amacıyla, o yılın Mart-Ağustos ayları arasında inşa edilen ve I. Bayezid tarafından 14. yüzyılın son otuz yılında Asya kıyısında yaptırılan Akçe Hisâr'ın karşısında bulunan Boğaz Kesen hisarı ile ilk çalışmalara başladı. "Zamanın Türk tarihçisi Tursun Bey'in ifadesini kullanmak gerekirse—Akdeniz'den Karadeniz'e böylece artık bir kuş bile uçamayacak biçimde Boğaz'ı kestiler."^{7iv}

⁶ Franz Babinger, *Maometto il Conquistatore*, Çev. V. Polacco, Torino, 1967.

⁷ Tüm genel referanslar için Franz Babinger'in geniş kapsamlı çalışması akıld tutulmalıdır, *Maometto il Conquistatore*, G. Schulemberger, *Le siège, la prise et le sac de Constantinople en 1453*, Paris, 1915; S. Runciman, *The fall of Constantinople*, Cambridge, 1965,

Adı Boğaz Kesen (Kesen Kale) – (bugün Rumili Hisar) olan kale, babasının Asya kıyısında diktiği, Bizans'ın Karadeniz ile her türlü iletişimini kesmesini amaçlayan Güzel Hisar ile, yüzyıllardır güney Rusya'dan gelen tahıllardan artık yoksun olan şehri aç bırakmak için o sulara bulunan kanalların kullanılmasını engellemek zorundaydı. Basileus XI. Konstantin'in emrindeki kara kuvvetleri, Yunanlılar, Katalanlar ve en azından üçte biri Ceneviz ve Venedikliler gibi çeşitli uluslardan birkaç bin asker ile sekiz veya dokuz bin paralı askerden oluşuyordu. Deniz kuvvetleri birkaç düzine gemiye, özellikle de yük gemilerine, çoğunlukla da kendilerini gönüllü olarak Haliç'e kapatarak devasa demir zincirlerin arkasına barikat kuran Cenevizli ve Venediklilere indirgendi. Çoğunluğu Konstantinopolis sularında bulunan bu birkaç yabancı gemide, Yunanlıların tüm umutları yatıyordu. Haliç'in karşı kıyısındaki Pera ve Galata hariç, imparatorluk kentinin sadece bugünkü Türk şehri (İstanbul)'ne denk geldiğini hatırlayarak, şehri yüzyıllarca çelikten bir halka gibi çevreleyen ve artık iyi durumda olmayan üçlü sur kuşağının olduğunu biliyoruz: Ayrıca, Osmanlılara uzun süren vassallık sırasında, en içteki duvarın hendeği bile artık büyük ölçüde dolmuştu. Ancak Batı'daki büyük güçler, Mehmed'in 1452 gibi erken bir tarihte büyük askeri hazırlıklarla başlattığı saldırının başarısız olacağına her zaman ikna olmuşlardı.

Konstantinopolis, her kuşatmaya, her saldırıya direnen güçlü surlardan oluşan bir çift kuşağa sahipti -bu doğru. Bununla birlikte, zamanın teknolojik evrimi, ayrılıkların (Doğu ve Batı kiliseleri) uzun sonuçlarıyla birlikte Batıdaki siyasi anlaşmazlıkların ciddiyeti ve artık daha fazla sorgulanmayan ulusal siyasi çıkarların yaygınlığı, hatta aldatmacanın bile hükümet işleyişinin bir parçası olduğu hesaba katılmamıştı.

II. Mehmed ise zamanın ötesindeydi. Babası Murad'ın daha önce yaptığı gibi, Batı'nın dört bir yanına casuslar yayarak istihbaratın önemini tam olarak anlamıştı ve Bizans başkentine saldırmak için sadece muhbirleri ona Hıristiyan güçler arasında büyük sözler söylendiği ancak (gerçekte olacağı gibi) özünde kimsenin faaliyete geçmediğini bildirdiği zaman harekete geçti. Mehmed, yeni ateşli silahların savaş üstünlüğünü fark etmişti: Edirne'de inşa ettirdiği büyük toplar, özellikle de Hıristiyan dönem Urban tarafından üretilenler, gece gündüz kesintisiz

La caduta di Costantinopoli 1453, Çev. Maria Luisa De Luigi Rotondi, Milano, 1968; A. Pertusi, *La caduta di Costantinopoli*, I, *Le testimonianze dei contemporanei*, Verona, 1976; II, *L'eco nel mondo*, Verona, 1976; G.G. Musso, *La caduta di Costantinopoli: osservazioni genovesi*, "Nuova Rivista Storica", LXI, 1977, s. 624-628; A. Pertusi, *Le epistole storiche di Lauro Quirini sulla caduta di Costantinopoli e la potenza dei Turchi*, *Lauro Quirini umanista*, studi e testi a cura di K. Krautten – P.O. Kristeller – A. Pertusi – G. Ravegnani – A. Roob – C. Seno, raccolti e presentati da V. Branca, Firenze, 1977, s. 163-212; Anna Maria Nada Patrone, *Costantinopoli 1453. La fine di un impero*, "Il Veltro. Rivista della civiltà italiana", XXIII, marzo-agosto 1979, s. 92-102; A. Carile, *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli*, Bologna, 1983; G. Pitarino, *I Cin dell'Oltremare*, Genova, 1988, cap. VIII.

bir top atışından sonra San Romano Kapısı'ndaki Bizans surlarının bir uzantısından sayısız üstün Osmanlı askerinin şehre girmesine ve üç ünlü katliam, şiddet ve yağma gününü gerçekleştirmesini sağlayarak ona zafer kazandırdı.

Böl-yönet siyasetinde ustalıklı oynamasını bilen padişah, kısa bir süre sonra Haliç'in ötesindeki Ceneviz yerleşimi Pera'yı saldırı olmadan teslim alarak bunu gösterecektir.

On beşinci yüzyılın ortalarındaki Ceneviz Pera'sı, kısmen imparatorluk hükümeti tarafından izin verilen veya tanınan, kısmen suiistimal edici ve yasadışı olan bölgesel satın almalar ve tahkimat yenilemelerin birkaç yüzyıldır yavaşça devam ettiği bir çalışmanın sonucuydu. Burası aynı zamanda komşu Bizans şehrinin işlerine dikkatli bir şekilde göz kulak olan, her eksikliğinden, her zayıflığından en iyi şekilde nasıl yararlanacağını bilen Cenevizlilerin uyanık bir titizlik, kurnazlık ve azim şaheseri idi. CenoVA'nın Levant'taki diğer kuruluşlarından farklı olarak Pera, imparatorluk başkentinin tam kalbinde gelişti.

Cristoforo Buondelmonti'nin ünlü *Liber Insularum*'unu yazdığı dönemde, yani 1420 civarında Pera, yuvarlak, kare ve beşgen kulelerin serpiştirildiği kesintisiz bir sur hattı içinde yapılandırılmıştı. Sistemin temeli tepe kabartmasının üstünde, alt bölgelere iki iç duvar çıkıntısı ile bağlanan ve sırayla yarı silindirik kulelerle güçlendirilen Hristos Kulesi'ydı. Dış duvarlar ortalama iki metre genişliğe sahipti ve 15 metre genişliğinde bir hendekle sınırlanmıştı. Kara tarafında biri batıya, biri doğuya ve biri kuzeye bakan birkaç kapı vardı. Deniz tarafında altı kapı açılırken, Galata Kulesi ile günümüz Saray Burnu arasında uzanan bir zincir kentin savunmasını tamamlamıştı.

1452-53 yılları arasında sözünü ettiğimiz dönemde, Pera yerleşiminin yaklaşık 7.000 nüfusu vardı: 1477 Osmanlı nüfus sayımına göre bu sayı 6.000'di. Batıların çoğu yerleşimin merkezinde yaşıyordu; Yunan nüfusu, Lagirio ve Spiga'nın iki yan mezrasında ikamet ederken, Museviler, farklı etnik gruplar arasında gerçek bir radikal ayrım olmaksızın, belirli bir Yunan yüzdesiyle birlikte castrum'un iç kısmında bulunuyordu. Ceneviz Pera'sı, karadan çok az erişimi olan ve en büyük açıklıkları deniz tarafında bulunan, kent merkezinin ortaya çıktığı ve varlığını sürdürdüğü duvarlarla çevrili köylerden oluşan bir kompleks olarak kendini göstermiştir.

Koloninin yerli sakinleriyle ilişkiler Pera'da başka yerlerde olduğu kadar gelişigüzel olmasa da, Peralı Cenevizliler kendileri için bile daha fazla olacak şekilde, -çabaladıkları- Konstantinopolis'in direnişi adına, insanların ve zamanın saldırılarına karşı dağılmayan bir kalkan gibi durdular.

Kalenin inşaatı biter bitmez, Ağustos sonu ile Eylül 1452 başı arasında II. Mehmed, Marmara Denizi ve Karadeniz'deki bazı Bizans garnizonlarının işgaliyle

savaşı başlattı. 10 Kasım'da Kefe'den gelen iki Venedik kadırgası Boğaz Kesen kalesinden bombalandı.

25. gün (25 Kasım), Cenova'da, Pera'dan iki elçi, Doğu'daki durumu Doc'a, *Officium Romanie* ve Konseyler'e açıkladılar: Mehmed saldırmaya hazırlanmaktaydı; Pera ve Konstantinopolis'te yardıma ihtiyaç vardı. Ertesi gün, İstanbul Boğazı'nda, Boğaz Kesen Türkleri, durma emrine uymayan bir Venedik gemisini batırdılar: denizcileri yakaladılar ve korkunç bir şekilde öldürdüler; kâtibi Saray'a gönderdiler.

2 Ocak 1453'te Cenova'da Pera'yı güçlendirmek için önlemler alan *Officium Romanie*, Pera'ya asker ve silah nakletmeleri için Komutan Battista "Feliciano" ve arkadaşlarına 1750 libre ödemeye karar verdi. 10-13 Mart'ta *Officium Romanie*, 2 Ocak'ta zaten tahsis edilmiş olan meblağları Pera *podestà*'sına göndererek, Cenovalıların savunma masraflarına 5.000 libre katkıda bulunmasını şart koştu, bunun 3.200'ü askerler, geri kalanları Battista "da Feliciano ile adamları" içindi.

Mart 1453'ün ilk yarısında Osmanlı ordusu Konstantinopolis'e karşı seferberliğini tamamladı. Bizanslıların yanı sıra Cenevizliler, Venedikliler, Katalanlar ve Şehzade Orhan'ın Türkleri de şehrin savunması için konuşlandırıldı. Cenevizli komutanlar arasında Giovanni Giustiniani Longo, Maurizio Cattaneo, Paolo, Troilo ve Antonio Bocchiardi, Leonardo di Langasco, Gerolamo Italiano, ayrıca Giovanni del Carretto, Giovanni de Fornariis, Lodisio Gattilusio, Papa tarafından iki Kiliseyi birleştirme anlaşmasını imzalamak üzere gönderilen Kardinal Kievli Isidore'un ardından başkente gelen Midilli başpiskoposu Sakızlı Leonardo bulunmaktadır. Ancak güçlerin ve topçuların orantısızlığı Osmanlı'nın avantajına yirmiyeye karşı bir oranında muazzam bir sonuç ortaya çıkarıyordu.

1453 yılının başında Pera'da en azından görünüşte sükunet hüküm sürüyordu. Savaş Yunanlılar ve Türkler arasındaydı; Ceneviz kolonisi doğrudan etkilenmemişti. Şehirde Konstantinopolis'ten, seçkin ailelerden, siyasi alanda olduğu kadar iş camiasından da insanlar vardı. Her zamanki günlük işler yapılmakta ve bu işlerle ilgilenmek için bir noter, Türkler ve Yunanlılar arasındaki düşmanlık durumuna rağmen 1453 Ocak ayının sonunda Pera'dan Konstantinopolis'e birkaç saatlik bir kaçış yapabilmekteydi. Ticari uyuşmazlıklarda savcı atayanlar, tahkim heyeti oluşturanlar; ipotek alanlar ve ödeme taahhüdünde bulunanlar; Papa V. Nicholas tarafından duyurulan "*pro jubilee concesso reparationi murorum Pere* (Pera surlarının onarımına verilen jübile adına)" mirasını bırakmayı ve bağışların % 10'unu "*dell'opus murorum et palificate Pere*

(Pera sedleri ve surlarının çalışması) lehine sabitlemeyi unutmadan vasiyette bulunanlar vardı.⁸

Sonraki Konstantinopolis, "güzelliğinden dolayı, Osmanlı topraklarının ortasına yerleştirilmiş, yanağında bir ben olan sevecen bir kadın gibiydi"^{vi}: Türk yazar Tursun Bey'in teşvik edici sözleriyle şehrin kaderi belli oluyordu. Bu, Macaristan Kralı'nın 16 Ocak 1453'te İmparator XI. Konstantinos Paleologus'a yazdığı mektupta, ancak oldukça farklı bir ruh ve imgeyle söylediklerine tekabül etmişti: Konstantinopolis, "kafirlerin çenesinde" eşsiz ve neredeyse yalnız kaldı.

Nisan ayı başlarında - 4 ile 7 Nisan arasında - Yunan başkentinin karadan kuşatması başladı, 12'sinde Sultan'ın donanması Boğaz'a geldi ve 12 ile 18 Nisan arasında Türk bombardımanı başladı ve gündüz ve gece kesintisiz devam etti. Tekrar Tursun Bey'in ifadesiyle "İslam'ın zaferi için, Allah adına ve efendilerinin zaferi için çalıştılar..."^{vii} "Fethin efendisi, zaferden emin olan Pâdişâh, yeni gelinin fethinden söz ediyordu, ona katılmak ve güzelliğini seyretmek için zamanını bekledi."^{viii}

Haliç'in ötesinde çatışmalar patlak verirken, Pera'da hala bazı işler yürütülüyordu. Büyük bir tüccar olan *Civis Ianue* (*Cenova Yurttaş*), Aron Maiavello, gemilerin patronu Giovanni Caneta ile ekonomik ilişkilerini sürdürüyordu. Rodos ve Palermo'ya gidecek tuzlu balık ortaklığına girdiler. Belki de durumun ciddiyeti tam olarak anlaşılammıştı. Fakat Türkler Konstantinopolis'i bombalamaya başladığında, ("ve sonra gemileri bombalayarak vurdular") Aron endişeyle dükkanda yanında bulunan Giovanni Caneta'ya, "Korkarım gemileri ve balıkları kaybedeceğiz" dedi, Giovanni: "Ne yapmak istiyorsun?" diye sorduğunda "Bizim için sana en iyi görünen şeyi yap" diye cevapladı.

Podestà'nın faaliyetlerinin izinde, Cenevizlilerin uzun süredir İstanbul'dan gelen deniz trafiğini kontrol ettiklerini hatırlamak gerekir. "Herkesin bildiği gibi, Konstantinopolis'in bir banliyösü ve bir Ceneviz kolonisi olan Pera'da, bu limanın girişini, denizin dibine dikilen direklerle uzunlamasına desteklenen demir bir zincirle kapattılar".⁹

2 Nisan 1453'te, Türklerin Konstantinopolis'i kuşatmasına yakın bir tarihte, Venedikli Bartolomeo Soligo, Hıristiyan gemilerinin sığındığı Haliç'in girişini engellemek için zinciri yeniden çekti. Bu zincir bir yandan Eugene Kapısı'nın yakınındaki (bugün Yalıköşkkapı bölgesinde) 'Kentenaarion' olarak bilinen büyük kuleye, diğer yandan da Galata kulesinin duvarlarına, büyük olasılıkla bugün Yeraltı Camisi'nin bulunduğu yerde yer alan bir kuleye, en azından kısmen

⁸ G. Pistarino, *Nota alle fonti sulla caduta di Costantinopoli*, "Atti dell'Accademia Ligure di Scienze e Lettere", XL, 1983, Genova, 1984, s. 276-286.

⁹ F. Podestà, *Il porto di Genova*, Genova, 1913, s. 380-381.

uzanıyordu."¹⁰ Böyle bir zincir - Nicolò Barbaro'nun bildirdiğine göre - büyük ve yuvarlak kütüklerden yapılmış, büyük demir kancalar ve demirden yapılan kalın zincirle birbirine bağlanmıştı.^{ix}

20 Nisan'da, Maurizio Cattaneo, Domenico da Novara ve Battista 'da Feliciano' komutasında Sakız'dan silah, asker ve erzakla gelen üç Ceneviz gemisi ile Francesco Lecavella komutasında Sicilya'dan buğday yüküyle gelen bir Bizans ticaret gemisi, Osmanlı ablukasını zorlayarak ve yakalanmamaya çalışarak Çanakkale Boğazı'nı geçti; ancak beklenmedik bir rüzgar kesilmesi nedeniyle Konstantinopolis önünde durmak zorunda kaldı.^x Bunu sayıca üstün Türk filosuyla üç saat süren bir savaş izledi.

Hikâye, olayların görgü tanığı olan Midilli Başpiskoposu Sakızlı Leonardo tarafından Papa V. Nicholas'a Sakız Adası'ndan gönderilen 16 Ağustos tarihli bir mektupta anlatılmaktadır. Pertusi tarafından tercüme edilen Latince metninden burada ilgi çekici olan bölümü aktarıyoruz: En büyük triremler (üç kürekli gemi) bizim gemilerimizi yakından kuşattı, imparatorluk gemisine saldırdı, ancak diğer gemiler tarafından korunduğunu görünce onlara yöneldiler, çatışmaya girdiler, ateşli oklar fırlattılar, ok attılar; kısacası şiddetli bir savaş başladı. Cenevizli Maurizio Cattaneo komutasındaki gemilerimiz direnerek onları geri püskürttü. Savaş daha sonra her ikisi de Cenova'lı olan ve savaş gemilerinin kaptanları Domenico da Novara ve Battista 'Feliciano' ile devam etti (...)İmparatorluk gemisi cesurca kendini savundu: Diğer bir kaptan olan Francesco Lecavella, yardımına koştu...'. Gece karanlığında Hıristiyan gemileri Haliç'te Venedikli komutan Gabriele Trevisan liderliğindeki üç kadirge tarafından kurtarıldı.^{xi}

Maurizio Cattaneo hakkında yeterince bilgimiz var. 20 Nisan'dan sonra 200 Cenevizli ve Rum zemberekli okçudan^{xii} oluşan bir birlikle, Altın Kapı'dan Peghé Kapısı'na kadar olan bölümde Konstantinopolis surlarını savunmakla görevlendirildi. Anonim bir Venedik eseri, 20 Nisan'daki başarısından övgüyle bahsetmiştir: Herkes yardıma gelen dört geminin kaptanı olan cesur Catanio'nun yaptığı büyük savunmaya güveniyordu. Üç yüz yelkenlinin büyük bir ivme ve cesaretle üzerlerine doğru geldiğini gördüm: bu insanların cesareti hakkında ne söylenebilir ki? Onları düşündüğümde, kara tarafını deniz yaptıklarını, gemilerini büyük bir kuvvetle limana taşıdıklarını gördüğümde yüreğim parçalanıyor".^{xiii}

Franz Babinger, Bizans gemisinin Mora'dan geldiğini söyler.¹¹ Sakızlı Leonardo'nun anlattıklarından, Francesco Lecavella'nın Bizans gemisinin değil, onu kurtarmaya gelen bir geminin komutanı olduğu anlaşılmaktadır. Bu olay Nicolò Barbaro ve Bizanslı tarihçi Laonikos Halkokondilis tarafından da, ancak

¹⁰ A. Pertusi, *La caduta di Costantinopoli*, I, *Le testimonianze dei contemporanei*, Verona, 1976, s. 349

¹¹ Franz Babinger, *Maometto il Conquistatore*, a.g.e., s. 93-94.

dört gemiden değil, 'biri Cenevizlilere, diğeri Bizans imparatoruna ait daha büyük iki ticaret gemisinden' söz edilerek anlatılır; Türk yazar İbn Kemâl de iki gemiden söz eder. Tacizade Cafer Çelebi ise dört 'köke' olarak bildirir.

Ama metinlerimizdeki “*balanerii patroni Genuenses*”^{xiv} Domenico de Novaria ve Battista de Felisano ya da de Felizzano kimlerdir? Domenico kuşkusuz ya doğuştan ya da aileden Novara'nın yerlisidir. Battista'ya gelince, Sakızlı Leonardo'nun mektubunun Latince metninde ondan kelimesi kelimesine 'de Felizzano' diye bahsedildiğini görüyoruz. Bu durumda, İtalyanca çeviride 'Feliciano' adında olduğu gibi kişi adları bilimine dair bir göstergeden değil, 9. yüzyılda¹² Alessandria bölgesinde belgelenmiş bir yer olan Felizzano'nun yer isminden veya bu bölgeden gelen bir soyun üyesinden söz edilmektedir. Da Felizzano ailesi, servet arayışıyla Piyemonte'nin gerisinden Cenova'ya göç eden (ya da ailesi göç etmiş olan) kişilerin çevresine aitlerdi: ticarete girdiler; kendilerini denizcilik sanatına verdiler; hatta seçkin mevkilere ulaştılar; seyrek olmayacak şekilde Ceneviz denizaşırı topraklarına girdi.¹³

Sultan, şah matı bir ölçüde telafi etmek için Haliç'e zincir tarafından engellenen deniz yolundan değil, kara yolundan girmeyi, gemileri kara yolu ve Haliç'in iç tarafındaki çıkış boyunca çekerek Pera'yı geçmeyi planladı. 22 Nisan'da, Pera Galata tepelerinin arkasındaki kara yolu boyunca, 4.43 km'lik bir güzergahta, bitiş noktası bugün Kasım Paşa'nın yerinde bulunan Peghé veya Krenides bölgesinde olmak üzere, yağlanmış ahşap makaralar üzerinde sürükleyerek bir dizi gemiyi taşıtmayı başardı.

Yine Sakızlı Leonardo, 20 Nisan'da Maurizio Cattaneo, Domenico di Novara, Battista di Felizzano ve Francesco Lecavella tarafından büyük Türk filosuna karşı yürütülen deniz savaşından sonra 'Venedikliler ve Pera Cenevizlileri arasında, biri diğerini kaçırmak istemekle suçladığı için' ortaya çıkan anlaşmazlıklardan bahseder. "Venedikliler, tüm şüpheleri ortadan kaldırmak için dümenlerin ve yelkenlerin gemilerden çıkarılmasını ve Konstantinopolis'te depolanmasını önerdiler. Öfkelenen Cenevizliler: “Yunanlıların kurtuluşu için -ki bu

¹² F. Gasparolo, *Cartario alessandrino fino al 1300*, I, Alessandria, 1928, n. LXXXII; Id., *Cartario alessandrino fino al 1300*, II, Alessandria, 1930, n. CCLIII; Id., *Cartario alessandrino fino al 1300*, III, Alessandria, 1930, nn. CDXLI, CDXLII, CDXLIX.

¹³ G. Airaldi, *Alessandrini sulla via del mare*, “Popolo e Stato in Italia nell'età di Federico Barbarossa. Atti del XXXIII Congresso storico subalpino, (Alessandria, 6-9 ottobre 1968)”, Torino- Alessandria, 1970, s. 432-440; L. Balletto, *Astigiani, Alessandrini e Monferrini a Caffa sulla fine del secolo XIII*, “Rivista di Storia Arte e Archeologia per le Province di Alessandria e Asti”, LXXXV, 1976, s. 171-184; ID., *Alessandrini e Monferrini in Corsica nel secolo XIII*, “Rivista di Storia Arte e Archeologia per le Province di Alessandria e Asti”, LXXXVI, 1977, s. 5-20; ID., *Piemontesi del Quattrocento nel vicino Oriente*, Alessandria, 1992.

hepimizin kurtuluşudur- İmparator'un emriyle çok kurnazca Türklerle barış sürdürsek bile, Pera'yu, dünyanın en güzel şehri, eşlerimizi, çocuklarımızı ve servetimizi kanımızın son damlasına kadar savunmaya hazır olmak yerine terk etmek gibi bir suç işleyeceğimizi nasıl düşünebilirsiniz?" dediler.

O sırada Konstantinopolis'te bulunan bir Venedik kadırgasında doktor olan Nicolò Barbaro, Türklerin Pera Cenevizlileri ile sulh içinde bulunmalarından^{xv} bahseder ve açık bir taraflılıkla, 24-28 Nisan'da Türklerin Galata tepesinin arkasından dolanarak Haliç'e kadar karadan taşıdığı gemilere karşı başarısız bir girişimde buldukları için "Hristiyan inancının asileri" ve '*cani traditori de Zenovesi*' "hain Ceneviz köpekleri"^{xvi} diyerek Pera Cenevizlilerini açıkça ihanetle suçlar. Ayrıca Pera *podestà*'sını, hiç şüphesiz yanlış bir şekilde, Konstantinopolis'in düşüşü sırasında Haliç'te bulunan Venedik kadırgalarını düşmanlarına teslim etme niyetinde olmakla itham eder. Ancak 29 Mayıs'ta bir Venedikli, 'Lamento di Costantinopoli'nin anonim yazarı, Maurizio Cattaneo ve Bocchiardi kardeşlerin cesaretini överek dolaylı yoldan onunla çelişmiştir:iyi görülüyordu / adamları Catanea iyi koruyordu^{xvii} / hiç kıılmıdamadan / Bocchiardi'nin büyük bir savunma yaptığını gördüm.

Konstantinopolis'in 29 Mayıs'ta düşmesi üzerine Pera'da panik yayıldı. Pera'nın *podestà*'sı Angelo Giovanni Lomellino şöyle demiştir: '... Her zaman Konstantinopolis'i kaybettikten sonra bu şehrin de kaybedileceğini düşünmüşümdür. İnsanların çoğunu esir aldılar. Sayıları çok az olanlar buraya sığındı ve yerleşimdeki diğer sakinler ile vatandaşlar kaçtı ve çoğu ailelerinin yanına iltica etti. Bazıları liman seddine^{xviii} alındılar, çünkü kadırgaların kaptanları heyecandan kimseyi beklemek istememişlerdi. Kendimi büyük bir tehlikeye atmadan, sedde kalanları şehre geri getirmeyi başardım: böylesine korkunç bir durumu hiç görmediniz."^{xix}

Bizanslı vakanüvis Dukas'a göre, 29 Mayıs'ta Perahlıları kaçmamaya teşvik eden, II. Mehmed'in veziri Sağan^{xx} Paşa'nın kendisiydi: 'Galata sakinleri (...) eşleri ve çocuklarıyla limana koşular, gözleriyle kayık aradılar ve ellerine geçen ilk kayığa binerek, evlerini ve mallarını terk ederek gemilere yöneldiler. Hazinesini denizin dibinde bırakmak zorunda kalan ve daha da ciddi zarar gören pek çok kişi oldu. Fakat Mehmed'in vezirlerinden (...) adı Sağan olan biri Galata'ya doğru koşarak bağırdı: *Kaçmayın!" dedi ve efendisinin başı üzerine yemin ederek şöyle dedi: Korkmayın: Siz benim yüce liderimin dostlarısınız ve şehrinizi kimseden hakaret görmeden koruyacaksınız ve bizden imparatorla yaptığımızdan daha avantajlı anlaşmalar elde edeceksiniz.* Sağan böyle söyleyerek Galata'daki frenkleri gitmemeye ikna etti; ama kaçabilecek durumda olanlar kaçtılar. Sonra kalanlar, konseyi topladıktan sonra şehrin anahtarlarını aldılar ve *podestà*'larıyla birlikte saygılarını sunmak için tiranın yanına gittiler ve secde ederek anahtarları teslim ettiler."

Sakızlı Leonardo'nun hemşerilerine sitemleri tam da burada başlıyor: " Bu felakete bakın bir başka talihsizlik daha eklendi. Peralılar kentin [Konstantinopolis'in] alındığını gördüklerinde neredeyse delirip kaçtılar. Aralarında gemilere binmeyi başaramayanlar Türklerin kurbanı oldu çünkü Türk gemileri onlara saldırdı: çocuklarını terk etmek zorunda kalan anneler esir alındı; denize düşen diğerleri boğuldu. Ah, Pera *podestà*'sı, yurttaşlarımızın kararı ne kadar aptalca ve kötüydü! Korku içindeki elçiler, Pera sakinleri tarafından padişaha şehrin anahtarlarını teslim etmek için gönderildiler. Ve Sultan, Peralıların artık bir *podestà*'sı olmadığını büyük bir sevinçle öğrendiği zaman, onları vassal ve müttefik olarak gördü."^{14xxi}

Gerçekte, Pera'nın başka seçeneği yoktu. Aralarında Venedikliler, Giritliler ve Cenevizlilerin de bulunduğu sadece on altı gemi Boğaz'dan kaçmayı başardı. Pera'da savunmaya elverişli olmayan yaklaşık 600 adam kaldı. Pera sakinleri tarafından seçilen delegeler, Babilano Pallavicino ve Marchisio de Franchi tercüman olarak Nicolò Pagliuzzi'nin eşliğinde, topluluklarının biatını göstermek üzere mümkün olan en kısa sürede Sultan'ın huzuruna çıktılar.

Laura Balletto'nun Cenova Devlet Arşivleri'ndeki sistematik araştırması, kısa bir süre önce Battista di Felizzano ile ilgili, birbiriyle bağlantılı üç belgeyi keşfetmesine yol açtı ve bu belgelerden bizi haberdar etti (kendisine içtenlikle teşekkür ediyoruz).

Böylece, Cenova vatandaşlığına geçen Lazzaro'nun oğlu Battista'nın hepsi de hâlâ babasının otoritesi altında olan birkaç kardeşin en büyük oğlu olduğunu biliyoruz.

11 Ocak 1453'te, bir Perşembe günü, saat 11 civarında Serravalle komün sarayında Ceneviz *podestà* vikanının çalışma odasında düzenlenen bir noter belgesiyle babasının vesayetinden çıktı. Saatin geç olması, ertesi gün komuta ettiği gemiyle Doğu'ya doğru bir yolculuğa çıkması gerektiği gerçeğiyle kesinlikle doğrulanmaktadır.

Özgürlüğüne kavuşması sayesinde Battista ekonomik-ticari sektörde tam bir hareket serbestliği elde etti. Ayrıca babasının kendi sermayesinden ayırdığı 400 Ceneviz florini tutarındaki bağıştan elde edilen kârı kardeşleriyle paylaşmayı üstlendi ve bu parayla büyük bir nakliye gemisi, ama bazen de bir savaş birimi olan cog satın aldı.

¹⁴ Leonardo Di Chio, *Epistola de urbis Constantinopoleos iactura captivitateque*, A. Pertusi a.g.e., I, s. 168-169.

Battista, güverte tayfası olarak başladığı denizcilik sanatında yıllarca çalışmıştır. Özgürlük için öngörülen yaş dikkate alındığında, Battista'nın 1453 yılında 18 yaşına ulaştığını, dolayısıyla 1435 yılında doğduğunu tespit edebiliriz.

Ticaret sanatını icra etmesinin yanı sıra, Cenova Tüzüğü'nün ilgili hükümlerine uygun biçimde doğal olarak Cenova Doc'unun rızası ve izniyle bir korsan olarak *ire in cursum*^{xxii} da yapabilir.¹⁵

Doğu'ya yapılan yolculuğun genel olarak belirtilmesi, Ceneviz Komünü tarafından 2 Ocak 1453 tarihli karar uyarınca Sakız Adası'na askeri takviye götürmek üzere planlanan yolculuğun gerçek amacını açıkça gizlemektedir. Cenova'dan yola çıkan ve Sakız Adası'na ulaşan Battista, kendi iradesiyle olmasa da yerel yetkililere danışarak 20 Nisan'da Konstantinopolis'i savunmak üzere yola çıktı.

Neredeyse kesin olarak onun gemisi de 29 Mayıs'ta mültecilerle yüklü biçimde denize açılmayı başaran on altı gemi arasındaydı. Böyle bir durumda, 1453 yılında iki Kilisenin yeniden birleşmesi için Konstantinopolis'e giden ve Yunan başkentinin savunmasında yer alan Kiev ile Tüm Rusya'nın Başpiskoposu Kardinal Isidore'un söyledikleri de yerinde olacaktır: “Sadece birkaç kişiydik, bu yüzden elimizden geldiğince uzun süre savaştık ve şehri savunmak için her türlü çabayı gösteren Cenevizlilerin de yardımını aldık. Dışarıdan Türklerin müttefiki gibi görünmelerine ve bu tutumlarının bilinçli bir amaçtan kaynaklanmasına rağmen, yine de gizlice, gece boyunca oraya savaşabilecekleri kadar çok adam gönderdiler; imparatorluk konseyinin toplantılarına birlikte katıldılar ve imparatorluğu savunmak için en iyi yol konusunda diğer kişilerle istişare ettiler. Onları barışlarını korumak için sorumlu olmakla suçlayanlar var; ancak bu makul sayılamaz, çünkü bizimle aynı tehlikede ve aynı kritik durumda olan onlar, kendilerini kendi çöküşlerinin uygulayıcısı yapamazlardı. Ve gerçekten de, Konstantinopolis alındığında, aynı zamanda Pera da Türklerin eline geçti (...) Bizzat orada bulunan ben, durum hakkında doğru bir açıklama yapabilirim: cesur ve kahramanca çarpıştılar”^{16xxiii}

ⁱ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 25

ⁱⁱ Burada Karamanlılar kastedilmektedir.

ⁱⁱⁱ Halil İnalcık, *Has Babçede Ays u Tarab*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 355

^{iv} Tursun Bey, *Fatih'in Tarihi (Tarih-i Ebu'l Feth)*, No: 21, (Haz. Ahmet Tezbaşar), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1973, s. 44

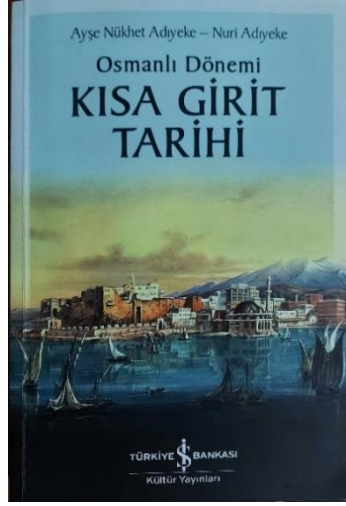
¹⁵ L. Balletto, *Battista di Felizzano e Domenico di Novaara fra Genova e il Vicino Oriente a nota del Quattrocento*, “Homenaje a Nilda Gugliemi” (basım sürecinde)

¹⁶ A. Pertusi, *a.g.e.*, II, s. 304.

- v *Officium Romaniæ* ya da *Officium Romaniae*, Cenova'nın doğudaki işlerden sorumlu dairesidir: Bkz. Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c.1, (Çev. Mahmut H. Şakiroğlu), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2004, s.63
- vi Tursun Bey, *Fatih'in Tarihi (Tarih-i Ebu'l Feth)*, s. 43
- vii Tursun Bey, *Fatih'in Tarihi (Tarih-i Ebu'l Feth)*, s. 50
- viii Tursun Bey, *Fatih'in Tarihi (Tarih-i Ebu'l Feth)*, s. 50
- ix Nicolo Barbaro, *Kostantiniye Muhararası Ruznamesi*, İstanbul Halk Basımevi, İstanbul, 1953, s. 27
- x Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c.1, s. 74
- xi Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c.1, s. 166
- xii Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c.2, (Çev. Mahmut H. Şakiroğlu), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2006, s. 329
- xiii Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c.2, s. 166
- xiv Balanerii Patroni: Savaş gemisini yöneten kaptanlar anlamına gelmektedir: Bkz. Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c.1, s. 344
- xv Nicolo Barbaro, *Kostantiniye Muhararası Ruznamesi*, s. 39
- xvi Nicolo Barbaro, *Kostantiniye Muhararası Ruznamesi*, s. 41
- xvii Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c.2, s. 169-170
- xviii Burada yazar palificata kelimesini kullanmaktadır ve Türkçe karşılığı kazıklarla yapılmış sed demektir: Bkz. Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c.1, s. 322
- xix Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c.1, s. 125
- xx Sağan Paşa Zağanos Paşadır. Zağanos Paşa Peralıların teslim olmasını sağlamıştır: Bkz. Feridun Emecen, *Zağanos Paşa, DİA*, TDV Yayınları, c. 44, İstanbul, 2013, s. 72-73
- xxi Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c.1, s. 176
- xxii "Ire in cursum" korsanlık faaliyetinde bulunmak anlamına gelmektedir: Bkz. Emily Sohmer Tai, *Marking Water: Piracy and Property in the Premodern West*, "Seascapes: Maritime Histories, Littoral Cultures, and Transoceanic Exchanges", (Eds. Jerry H. Bentley, Renate Bridenthal, Karen Wigen), University of Hawai'i Press, 2007, s. 206
- xxiii Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c.1, s. 150

**AYŞE NÜKHET ADIYEKE – NURİ ADIYEKE,
OSMANLI DÖNEMİ KISA GİRİT TARİHİ,
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI,
İSTANBUL, 2021, 406 SAYFA**

Özgün KABACAOĞLU*

Bir toplumun tarih zihniyetini etkileyen, temelde birbiriyle bağlantılı ama çıktuları bakımından farklı iki tarihçilik kolu bulunur. Bunlar; popüler tarihçilik ve akademik tarihçiliktir. Bu iki ayrı kolun çıktuları yani ilgili kitap ve diğer ürünleri de kendine has özellikler taşır. Örneğin bir akademik kitaptan beklenen şey; belirli bir kurama uygun olarak, belli bir araştırma yöntemiyle birlikte kaynakları takip etmesi, meseleleri böyle ele almasıdır. Bir popüler çalışmadaysa bu tarz bir yaklaşımın olması gerekmez. Ana kaygı bilimin ürettiği sonuçları uygun dille topluma aktarmak-yaygınlaştırmaktır.

Bu noktada da bir hususun altı çizilmelidir. Buna göre her ne kadar iki ayrı tarihçilik uğraşı mevcut olsa da işin doğası gereği popüler tarihçiliğin kökleri akademik tarihçilikten beslenir. Zira popüler tarihçilikte amaç, bilimsel bilginin

* *Dokuz Eylül Üniversitesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, ozgunkabacaoğlu@gmail.com*,
ORCID: 0000-0002-3665-2903

Makale Geliş Tarihi: 12.02.2022, Makale Kabul Tarihi: 20.02.2022

doğru biçimde aktarılmasıdır. Nitekim popüler eserin aktaracağı bilgi de akademik-bilimsel tarihçilik sonucu oluşan bilgi toplamından seçilir. Bu nedenle de popüler eseri üretenin bir noktada akademik dünyayı bilmesi, içinden olmasa da dirsek temasında olması gerekir. Lakin bilhassa ülkemizde popüler tarihçilik, işin ehlerinden yani bilimsel tarihi hakkıyla araştırmış olanlardan azade üretilir. Bu haliyle de maddi bilgi hataları ve çoğu zaman da ideolojik ön yargılarla doludur. Popüler tarih eserlerinin akademik bilgiden yoksun tarzda yazılmasının önemli nedenlerinden birisi ise akademik tarihi bilen, bu konuya yıllarını vermiş bilimsel tarihçilerin popüler tarih eseri üretimine gerekli ilgiyi ve dikkati göstermemesidir.

Bu sorunu dikkatimize sunan Adıyeke çifti ise yazdıkları kitabın bu eksikliği bir nebze olsun giderebilmesi için kaleme alındığını aktarmaktadır. Lakin bu noktada dikkatimize bir eksikliği daha sunan müellifler, literatürde Osmanlı tarihini popüler tarih biçiminde ele alan çalışmalar olduğunu hatırlatırken, Girit tarihi ile ilgili böyle bir çalışmanın olmadığını, popüler tarih anlamında Girit ile ilgili bilgi almak isteyen bireylerin eksiklik ile karşı karşıya kaldıklarını belirtmektedir. Bu eksikliği gidermek için de Girit tarihini popüler bir eser içinde ele almak istediklerini belirtmişlerdir.¹

Eseri yazmaları hususunda kendilerine ilham-cesaret veren şeyi ise kitabın giriş kısmının (s. 1-13) ilk satırlarında açıklayan yazarlar, belirttikleri üzere, Girit'ten Türkiye'ye göç etmiş olan, Türkiye'de kısaca Giritliler olarak anılan grubun varlığının, onların örgütlü halde köklerinden kopmama arzularının kendilerine cesaret verdiğini aktarmışlardır. Sonrasında yazarlar giriş bölümüne eserin yazılışı sırasında yardımını gördükleri kişilerle devam etmişlerdir. Ardından, Osmanlı dönemi Girit tarihinin yazımında, Osmanlı arşivlerinde yapılan araştırmaların yeri ve önemi tespit edilmektedir.

İleri teknik beceri gerektiren Osmanlı ve ilaveten diğer yabancı arşivlerin kullanımının ise tarihin bilimsel ele alımında oldukça önemli olduğunu aktaran kitap, burada profesyonel tarihçiliğin önemini de vurgulamıştır. İlaveten profesyonel tarihçiliğin sonuçlarının, kaleme aldıkları bu eserin arka planını oluşturduğunu belirtmişlerdir.² Nitekim mevzu bahis eseri yazan yazarlar, Osmanlı dönemi Girit tarihi konusunda uzmanlaşmış, genel manada da yeni çağ Osmanlı tarihi konusunda akademik çalışmalara imza atmışlardır. Bu eser de kendi deyimleriyle otuz yılı aşan bilimsel çalışmalarının üzerine yükselmiştir.³

Bu haliyle Girit'in Osmanlı dönemini genel hatlarıyla anlatmaya çalışan eser, akademik olmama ve bu haliyle daha geniş kitlelere ulaşılabilir olma hedefiyle

¹ Ayşe Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, *Osmanlı Döneminde Kısa Girit Tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 1-11.

² A.g.e., s. 5-6.

³ A.g.e., s. 1.

kaynaklarını dipnot olarak vermeden kaçınmış, lakin geniş bir seçilmiş kaynakçayı da içinde barındırmıştır. Burada hem yazarların kendi çalışmaları hem de doğrudan alıntı yapılmış ya da yararlanılmış kaynakları bulunmaktadır.⁴

Bu doğrultuda devam eden kitabın ana metin kısmı ise giriş, dört alt bölüm ve sonsözden oluşmaktadır. Birinci bölümde (s. 15-62) ilk olarak Girit'in coğrafyasından ve coğrafyanın siyasi ve sosyal tarihi nasıl şekillendirdiğinden bahsedilir. Ardından, sırasıyla Girit'in Helen ve Bizans dönemleriyle ilgili bilgiler sunulur. Sonrasında adanın İslam ordularınca fethedildiği hatırlatılır. Bu minvalde de 824 – 961 yılları arasındaki Arap-İslam dönemi okura sunulur. Bu alt bölümde dikkatimize verildiği üzere günümüzde adada yaşanan İslam döneminden neredeyse hiçbir maddi eser kalmamıştır.⁵ Bu hal ise dikkate değerdir. Zira adada tam bir deislamizasyonun yaşandığı görülür. Bu sonuç Avrupa kültürünün öteki ile olan ilişkini de düşündürmemizi gerektirir.

Kitap deislamizasyon tespitini yaptıktan sonra ise Arap egemenliğini ardından gelen, Bizans ve ardından Venedik dönemlerini açıklamaya devam eder. Girit'te, Venedik döneminin yarattığı artı ve eksilerle Osmanlı dönemine giriş yapıldığı, lakin bu geçişin de oldukça büyük bir askeri mücadele sonucunda gerçekleşebildiği aktarılır.⁶

Bu haliyle Girit'in fethi sürecinin işlenerek sonlandığı birinci bölüm ardından da ikinci bölümde (s. 63-185) karşımıza Osmanlı yönetimi altında Girit'in halihazırda çıkmaktadır. Burada Girit'te yapılan mimari eserler, bazı görsel verilerle desteklenerek okura tanıtıldığı gibi,⁷ Girit'e özgü olan kimi idari özellikler de okura sunulur.⁸

Bu tespitler bir yana, eserin bu bölümünde önemli bir iddiası mevcuttur. Buna göre, Girit'te geniş ölçüde, yani demografik dengiyi değiştirecek biçimde ihtida hareketi yaşanmıştır. Bu hareket, Giritli Türkleri, diğer mübadil gruplardan ayrı bir yere koyar. Zira müelliflerin tespit ettiği üzere adanın genel Müslüman nüfusu, Anadolu'dan göç eden Türk dilli Müslümanlarla değil, kendileri isteyerek İslam'ı seçen, adanın Osmanlı öncesi sakini olan Rum dilli kişilerden oluşur. Bu hal de Girit mübadillerinin çoğunluğunun seçerek Türk olduklarını ortaya koyar. Lakin bu noktada önemli bir soru karşımıza çıkar; geniş kesimlere yayılan ihtida hareketinin neden Balkanların genelinde de yaşanmadığı cevaplanmalıdır. Burada yazarlar, toplu ihtida hareketlerine devletin izin vermediğini, zira genel ahengi

⁴ A.g.e., s. 11.

⁵ A.g.e., s. 26-29.

⁶ A.g.e., s. 30-62.

⁷ A.g.e., s. 71, 77 vd.

⁸ A.g.e., s. 66.

bozmasının istenmediğini, bu nedenle ancak bazı özel hallerde ihtidaların toplu olabildiğini belirtir. Böylesi yerler Bosna gibi bazı bölgeler ve Girit ile sınırlıdır.⁹ Nihayetinde de bu savın akademi tarafından ayrıntısıyla tartışılmaya devam etmesi faydalı olacaktır.

Eser üçüncü bölümde (s. 187-308) ise adanın Osmanlı idaresinden kopuş sürecini, muhtariyete kadar Girit'i anlatır. Bu süreçteki milliyetçi Yunan Ayaklanmasının etkilerini de inceleyen yazarlar, önemli bir tespitte bulunur. Bu dönemde genel Müslüman halkın ve hatta yerli askerlerin, ayaklanmalar karşısında sessiz kaldıklarını aktaran yazarlar, bu sessizliğin ayaklanmalara destek anlamına gelmediğini vurgular. Sessizliğin nedeni, ada toplumunun modern dönemin ürünü olan milliyetçilik görüşlerine yabancı olmasıdır. Bu nedenle de ayaklanmaların içeriğini algılayamaz ve Osmanlı tarafı ile Yunan milliyetçiliği arasında bir tercihte bulunmadan duruma karşı tarafsız kalırlar.¹⁰ Lakin adada yaşayan Müslümanların duyarsızlığı bir yana, adada yaşayan kimi Rumlar da milliyetçi ayaklanmalara destek vermişlerdir. Bu asimetri adada Osmanlı yönetimini zora sokmuştur.¹¹

Bu haliyle gelişen ayaklanmaların akabinde de adım adım Osmanlı'dan kopan adanın, modern çağdaki tarihi serüveninin, Yunanistan'a katılmasının anlatıldığı dördüncü bölümde (s. 309-370) ise adanın Osmanlı'dan kopuşu sürecinde gelişen yeni sosyal dokusu irdelenmeye devam edilir. Tarihin uzun aşamalarında adım adım adanın Osmanlı'dan kopuşunu, Yunanistan'ın bir parçası haline gelmesini açıklar eser. Ardından günümüzde etkileri halen daha hissedilen Girit'ten Anadolu'ya doğru akan göçlere, daha doğrusu kitabın ifadesiyle adadan Müslüman nüfusun kaçışına, 1896 – 1912 dönemine denk gelen Girit göçlerine dikkatimiz çekilir. Türklerin adayı terk etmek zorunda kalmasının ana nedeninin, Girit'te Osmanlı egemenliğinin tekrar canlanmasını engellemek isteyen Yunan-Rum yönetiminin Türklere yönelik baskıları olduğu görülür. Bu siyasal hedefler sonucunda da çeşitli mezalimlere uğrayan Türklerin adadan kaçmaya çalıştıkları vurgulanır. Göçler sonucunda ise yaşanan sıkıntılar bitmemiş, Rum dilli olan Giritli göçmenler Anadolu'da öteki olarak bazı kesimlerce yaftalanmıştır.¹²

Anadolu'ya göçmeyip adada kalanlar ise azınlık durumuna düşmüştür. Bu haliyle Müslüman Giritliler için zor dönem başlamıştır. Son kertede mübadele anlaşması ile Anadolu'ya bu grup da göç edecek, adada barınamayacaktır. Bu

⁹ A.g.e., s. 121-129

¹⁰ A.g.e., s. 195.

¹¹ A.g.e., s. 196.

¹² A.g.e., s. 352-356.

haliyle kitap son söze girmeden önce mübadeleyi ve Girit'te geçirdiği aşamaları bize açıklamaktadır.¹³

Kitabın son sözünde (s. 371-373) ise Girit'in Osmanlı tarihindeki yeri ve Girit'te Osmanlıların yeri tayin edilir. Girit'ten göç etmek zorunda kalan ve bugün kendilerine Girit Türkleri adını koyan insanların durumu tespit edilir. Yazarların da ifade ettiği üzere Girit Türkleri, tarih içinde ilk olarak Osmanlı kimliğini, ardından Türk kimliğini adım adım benimsemişler, ekserisi Rum ana dilli olsa da topluluk olarak en zor şartlarda, yani Osmanlı sonrasındaki baskı dönemlerinde bile Türkçe resmi eğitim ve basın faaliyetlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Bu bilinçle de Anadolu'ya gelişlerinden sonra da bir taraftan farklılıklarını içlerinde korumaya çalışırken, Türkçeyi de tam benimsemişler, Cumhuriyetin kuruluşundan sonra yaygınlaşan yeni modern ulus devlet kimliğiyle bütünleşmişlerdir.¹⁴ Nihayetinde de yazarların aktardığı üzere Giritli Türkler şöyle der; *"Bir kez vatan kaybetmenin acısını yaşadık. Bu kez buna izin vermeyeceğiz"*¹⁵ Bu bakış açısının ise Rumeli Türklerinin genelinde bulunan, kendine has milliyetçiliğin bir dışı vurumu olduğu söylenebilir. Nihayetinde bir başka yazıda Ortaylı'nın da dikkatimizi çektiği üzere Girit, Türk milliyetçiliğinin ilk yükseldiği yerlerdendir ve adalı göçmenlerin beraberinde getirdiği tarım teknikleri diğer muhacirlerin katkıları gibi, Cumhuriyetin kalkınmasına büyük değer katmıştır.¹⁶

Bu haliyle Girit tarihinin uzun serüvenini ana hatlarıyla vermeye çalışan kitap, toplamda 405 sayfalık bir başvuru eseri hüviyeti taşır. İş Bankası yayınlarından çıkan kitabın editörlüğünü önemli tarihsel çalışmalarından da bildiğimiz Ali Berktaş gerçekleştirmiştir. Kitap içeriğiyle birlikte yazarlarının da tespit ettiği gibi gerek yabancı gerekse de Türkçe literatürde benzersiz bir konuma oturmaktadır. Zira halihazırda Girit tarihiyle ilgili bu tarzda yani akademisyenlerin yazdığı ve bu haliyle birincil kaynaklardan beslenen bir popüler tarih çalışması ya hiç yoktur ya da gözden kaçacak kadar az çalışma bulunmaktadır.

¹³ A.g.e., s. 365-370.

¹⁴ A.g.e., s. 372-373.

¹⁵ A.g.e., s. 373.

¹⁶ İlber Ortaylı, *Girit Üzerine Bazı Notlar...*, Milliyet Gazetesi, 25.05.2014, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/girit-uzerine-bazi-notlar-1887375?sessionid=2>

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ (OTAM) DERGİSİ

OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Hakemli olan dergide Osmanlı tarihi ile ilgili özgün ve bilimsel makaleler, çeviriler, kitap tanıtımları yer almaktadır. Makaleler, Türkçe, İngilizce, Fransızca veya Almanca olabilir.

OTAM Dergisi'ne gönderilecek yazılar, daha önce yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere sunulmamış olmalıdır. Yazarlar telif hakkı kendilerinde olmayan materyaller için gerekli izni almakla sorumludur.

OTAM Dergisine gönderilecek yazıların özgün ve bilimsel olması, mevcut literatüre katkı sağlaması beklenir. Özgün araştırma ve inceleme makaleleri yanında, çeviri, belge yayını, haber, nekroloji, kitap tanıtımı gibi yazılara da yer verilir. Yayına kabul edilen yazıların telif hakkı Ankara Üniversitesi OTAM Müdürlüğü'ne aittir.

OTAM Dergisi yazım ilkelerine uygun olarak hazırlanmış yazılar, elektronik olarak otam@ankara.edu.tr e-posta adresine gönderilmelidir. Yazım kurallarına uygun olmayan yazılar kabul edilmez. Yazının bir nüshası, yazar(lar)ın imzasının bulunduğu "Yayın Hakkı Devir Sözleşmesi" ile birlikte aşağıdaki adrese gönderilmelidir:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 133 06100 Sıhhiye/ANKARA.

OTAM Yayın Kurulu, yazıların esasına yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Yazım Kuralları

Yazılar sırasıyla başlık, özet, anahtar kelimeler, metin, tablolar, resimler, kaynakçadan oluşmalı, MS Word programında, Garamond yazı karakteri ile yazılmalıdır.

1. Başlık: İçerikle uyumlu ve onu en iyi ifade eden bir başlık olmalıdır. Büyük harflerle ve 16 punto yazılmalı ve ortaya hizalanmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında daima 6nk aralık bırakılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad-soyadı başlığın altında, sağ köşede 11 punto ile yazılmalı ve (*) işareti ile yazar(lar)ın unvanı, akademik durumu, görev yaptığı kurum, e-posta adresi 10 punto ile italik olarak dipnotta verilmelidir.

Örneğin: * Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.

3. Özet: Çeviri, haber, nekroloji ve kitap tanıtımı dışındaki yazılara konuyu tam olarak yansıtan en fazla 300 ve en az 150 kelime içeren Türkçe ve İngilizce özetler eklenmelidir.

4. Anahtar kelimeler: Özetlerin sonunda makalenin ana konusu ile ilgili en az 4 ve en fazla 6 anahtar kelime bulunmalıdır.

5. Metin: Metin 11 punto, tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında üstten: ve alttan 5,6 cm, sağdan ve soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Paragraf girintisi 0,75 cm olmalı, paragraflar arasında 6nk boşluk bırakılmalıdır.

Yazılar genel olarak (resimler ve tablolar dışında) 10,000 kelimeyi aşmamalıdır. Daha uzun bir metin için editöre başvurulmalıdır.

6. Alıntı: Alıntılar iki satıra kadar paragraf arasında tırnak içinde italik olarak verilmeli; iki satırdan uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf olarak sağ ve soldan 1 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalıdır.

7. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı ve akışı sağlamak üzere ara başlıklar kullanılabilir. Ara başlıklar, ilk harfleri büyük, 11 punto ve koyu karakterde yazılmalıdır.

8. Tablo ve Resimler: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Resimler, yüksek çözünürlüklü (300 dpi), baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resimlere numara ve isim verilmelidir. Resim numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; resim adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplamı yazının üçte birini aşmamalıdır.

9. Dipnot: Dipnotlar, sayfa sonunda 10 punto tek satır aralığıyla ve girintisiz olarak yazılmalıdır. Bir eser ilk defa atıf yapıldığında tam künyesi ile yazılmalı, sonrasında kısaltma olarak gösterilmelidir. Dipnotta gösterilen bir eser, hemen bir önceki dipnot ile aynı ise a.g.e. (kitap için) ya da a.g.m. (makale, ansiklopedi maddesi için) şeklinde kısaltmalar kullanılabilir. Eserler dipnotlarda şu şekilde gösterilmez:

Kitap:

1- Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev.. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, s. 12.

2- H. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 14.

3- *A.g.e.*, s. 12.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.

1-Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575.

2-H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s. 577.

3- *A.g.m.*, s. 577.

10. Kaynakça: Metnin sonunda kaynakça kısmı bulunmalı ve burada sadece metin içinde atıf yapılan eserler gösterilmelidir.

Kitap:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.:

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575-610.

Adres:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

ANKARA UNIVERSITY JOURNAL OF THE CENTER FOR OTTOMAN STUDIES

OTAM Journal is a peer-reviewed journal published biannually in SPRING and FALL. Original and scholarly articles (10,000 words max.), translations, book reviews on any aspect of Ottoman history are accepted for publication provided that they are approved by referees. Strict anonymity is accorded to both authors and referees.

Articles may be written in Turkish, English, French or German.

Articles submitted to the *OTAM* Journal must not have been previously published nor is under consideration for publication anywhere else. It is the responsibility of authors to obtain the necessary permission to use material that is not their own. The copyrights of the articles and reviews accepted for publication are transferred to the Directorate of Ankara University *OTAM* unless otherwise specifically agreed.

Manuscripts complying with the journals GUIDELINES should be sent via e-mail to **otam@ankara.edu.tr**. Articles not conforming to the guidelines may be rejected. A PRINTED COPY of the article together with the "TRANSFER OF PUBLICATION RIGHTS" bearing the signature of the author(s) must be sent to the following address:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 133 06100 Sıhhiye ANKARA.

OTAM holds the right to make minor changes in the articles accepted for publication. Articles not accepted for publication cannot be returned to authors.

AUTHOR'S GUIDELINES

Submitted works should be written using MS Word program in Garamond and follow the order indicated below:

Title, Abstract, Key Words, Text, Tables, Illustrations/Photos, Works Cited.

1. Title: The title must be written in 16 point capital letters and centered. There must be 6nk space between the sub-headings and paragraphs.

2. Affiliation: The Author's name(s) must written in 11 point and appear below the title on the right hand. An asterisk footnote (*) following the last name should provide the author's affiliation and correspondence e-mail written in 10 point.

Example: * Instance: **Prof. Dr., Ankara University , Faculty of Letters, Department of History, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.*

3. Abstract: Works apart from book reviews, translations and news must include abstracts of 150-300 words in both **Turkish** and **English**, and placed after the title.

4. Keywords: The Turkish and English abstract should be followed by 4-6 key words.

5. Main Text: The main text of the article must be written in 11 point, single-spaced. Pages must be numbered and have the following margins: Top – Bottom: 5.6 cm; Right–Left:4.5cm; Paragraph indent 0,75; 6nk space between paragraphs.

Articles should generally be no more than 10,000 words in length (plus figures and tables).

Authors of larger manuscripts should contact the Editor for advice.

6. Quotations: Quotations of up to two lines in length should be given within the body of the text in quotation marks and italics. Quotations longer than two lines should be given as a separate paragraph, indented 1cm on both sides, single-spaced and written in 10 point.

7. Section Titles: Section titles may be used to provide an orderly flow of information in the article. Section titles must be written in 11-point bold, and the first letter of each word in the title must be capitalized.

8. Tables and Pictures: Tables must be numbered and titled. Table numbers must be at the far left and non-italic. The title must be in italics with the first letter of each word in the title capitalized. Tables should be placed in the body of the text.

Pictures must be sent as separate attachment to the article, scanned in high resolution (300 dpi) print quality. Pictures must be numbered and have a caption. Diagrams, tables and pictures must not exceed one-third of the total space of the article.

9. Footnotes: Footnotes should be written in 10pt. The first time a work is cited in a footnote, the full citation must be given. Subsequently, the citation may be shortened. If the work to be cited in the footnote is exactly the same as the work cited in the footnote immediately before it (with no intervening footnotes), you may use *Ibid.* or *Ibid.* with a page number. For instance:

Book:

1- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, p. 12.

2- H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, p. 14.

3-*Ibid.*, p. 577.

Article, encyclopedia entry, etc.:

1- Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), p. 575.

2- H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", p. 577.

3- Ibid., p. 577.

10. Works Cited: Only cited works should be listed in the following format:

Book:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Article, encyclopedia entry, etc.

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), p. 575-610.

Address:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com